

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 7

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatı alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13). Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2021

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Sevil Mehdiyeva, filologiya elmləri doktoru, prof. Buludxan Xəlilov, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru, prof. Azadə Musayeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2021, №7

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2021

[www. filologiyameseleleri.com](http://www.filologiyameseleleri.com)

DİLÇİLİK

ÇİNGİZ QARAŞARLI

f.ü.e.d., prof.

ADU

Rəşid Behbudov küç., 60

Kaqasharli@yahoo.com

STAVROPOL DIYARINDA CANLI QAFQAZ ALBANLARI (Edissiya türkləri)

Xülasə

XIX əsrin əvvəlindən başlayaraq, Rusiya imperiyasının Azərbaycanın Qarabağ vilayətində həyata keçirdiyi erməniləşdirmə siyasəti regionun köklü sakinləri olan albanların tam siyasi-mədəni çöküşünə gətirib çıxardı. 1836-cı ildə alban kilsəsinin Eçmiadzin qriqoryan kilsəsinə tabe etdirilməsi alban-qıpçaq türklərinin müəyyən bir qisminin ermənilməsinə, digər bir qisminin isə başqa ərazilərə miqrasiyasına səbəb oldu. Bu və ya digər səbəbdən ölkəni tərk etmiş alban türklərinin bir qrupu əvvəlcə Azərbaycanın Xəzərətrafi ərazisində, sonralar isə Stavropol diyarının indiki Edissiya kəndində məskunlaşdı.

Erməni qriqoryan kilsəsinin son 200 ildə erməniləşdirə bilmədiyi edissiyalılar yanlış olaraq erməni sayılısalar da, erməni şəxs adlarını daşısalar da, Azərbaycan dilinin bir şivəsində danışır, Azərbaycan xalq mahnılarını ifa edirlər.

Saxtakarlıq və yalan üzərində qurulan erməni propaqandası isə edissiyalıları türkləşmiş ermənilər kimi qələmə verirlər. Əslində isə edissiyalılar əslən xristian türklər (albanlar) olub, XIX əsrdən başlayaraq, Qarabağdakı erməniləşdirmə prosesindən kənarda qalmış və öz doğma dillərini qorumuşlar.

Açar sözlər: albanlar, qarqarlar, qıpçaqlar, Edissiya türkləri, erməni saxtakarlığı.

XIX əsrin əvvəlində Azərbaycanın Rusiya və İran arasında iki hissəyə bölünməsi və ermənilərin başqa ölkələrdən Qarabağın dağlıq hissəsinə köçürülməsi bu ərazidə indiyədək davam etməkdə olan faciələrin əsasını qoydu. İlk zərbəni Qarabağda mövcud olan xristian alban mülklilikləri aldı. 1836-cı ildə Rusiya imperatoru Nikolay ermənilərin təzyiqi altında alban katolik kilsəsinə ləğv edib, onu Eçmiadzin kilsəsinə tabe etdi. 1909-1910-cu illərdə isə erməni kilsəsi alban kilsəsinin arxivlərini məhv etmək üçün rus çarından icazə əldə etdi [1]. Bununla da regionda xristian türk mədəniyyəti ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olan alban irsinin məhv

edilməsinə başlandı [2].

“Alban avtokefal kilsəsinin və türk xristian irsinin bərpası” uğrunda hərəkatın rəhbəri alban əsilli Artur Ağacanovun yazdığı kimi, çağdaş Qarabağ ermənilərinin çox sayda türk soyadlarını indiyədək qoruyub saxlamaları onların tarixi, mədəni irsinin türk keçmişi ilə bağlı olduğunu göstərir [2].

Anası alban olan rus filosofu və ilahiyyatçısı Pavel Florenski də Qarabağ albanlarının bir hissəsinin XIX əsrdə köçürülən ermənilər tərəfindən erməniləşdirildiyini bildirir [3, s.35].

Qafqaz albanları kim idi?

Bu sualın cavabını ilkin olaraq XII əsr alban müəllifi M.Kalankatuklunun “Alban tarixi” adlı əsərində tapmaq olur. O, albanların Qamər (Kimmer) nəslindən olduğunu və albanlara qohum olan xalqların şimalda yaşadıklarını yazır ki, bu da onun xalqının etnik mənşəyi haqqında parlaq təsəvvür yaradır. “Alban tarixi” müəllifinin haqqında danışdığı şimal xalqları məhz kimmerlər, iskitlər, hunlar, bulqarlar və başqa türklər idilər [10, s.121-122].

Hazırda da yaşamaqda olan albanlara qazax, özbək, uyqur və qırğızların etnik tərkibində rast gəlinir. Qədim çağlarda isə onlar daha geniş yayılmışdılar. VI əsr müəllifi İordanın yazdığına görə, albanlar ilə iskitlər Türküstan ilə Çin arasında geniş ərazilərdə yaşayırdılar [4, s.13].

Albaniyada yeni eradan əvvəl məskunlaşmış albanlar eramızın V əsərində xristianlığı qəbul etdikdən sonra, əlifbalarını da yenilədilər. Qədim mənbələrə, o cümlədən də M.Kalankatuklunun “Alban tarixi” adlı əsərinə əsasən, erməni əlifbasının yaradıcısı Mesrop Maştos eyni əlifbanı qarqarların dilinə uyğunlaşdırdı [4, s.15].

Erməni əlifbasında, lakin qıpçaq dilində aşkar olunmuş minlərlə yazıların məhz qarqar-qıpçaqlara aid olduğu B.Tuncay tərəfindən sübut olunmaqdadır. O, ilk dəfə olaraq XII əsr alban maarifçisi Mxitar Qoşun “Törə bitiki” (“Qanunlar toplusu”) adlı kitabının bütöv bir parçasının və eyni çağa aid alban müəllifi Kirakos Gəncəlinin “Tarix” kitabının II fəslinə aid bütöv bir hissənin qıpçaq dilində yazılmış variantını aşkar edərək, hər iki müəllifin erməni deyil, alban olduqlarını sübut edir. Əslində saxtakar və yalançı ermənilərin erməni müəllifləri kimi təqdim etdikləri Mxitar Qoş və Kirakos Gəncəli özlərini alban, Albaniyanı isə “bizim ölkə”, “bizim alban ölkəsi” adlandırmışlar [4, s.3].

B.Tuncay onu da üzə çıxarır ki, M.Qoşun “Törə bitiki” adlı əsəri sonralar erməni dilinə tərcümə olunarkən, əsərin adı tərcüməçi tərəfindən qəsddən “Erməni qanunnaməsi” kimi təqdim olunmuşdur [4, s.27-28].

Erməni saxtakarlıqları albanları erməni xalqının bir hissəsi kimi təqdim etməklə onların torpaqlarını — Qarabağı, Gəncəni və d. əraziləri işğal etməyə haqq qazandırmaq niyyətini güdürdü.

Alban dilinin erməni dilinə yad bir dil olduğunu B.Tuncay tutarlı dəlillərlə sübut edir:

Fransız şərqşünası Ejen Borenin 1838-ci ildə Fransa Elmlər Akademiyasına göndərdiyi məktubda bildirilir ki, o, Matenadaranda erməni əlifbasında yazılmış, lakin albanca olan bir mətn aşkar etmişdir [4, s.37].

Amerikalı tədqiqatçı N.Karniants isə 1886 ildə erməni əlifbasında yazılmış bir yazıya rast gəldiyini və burada onun alban dilində olduğunu göstərən qeyd olduğunu yazır [4, s.37].

Ermənilərlə qonşuluqda yaşamış xristian qarqar-qıpçaqların eyni əlifbadan istifadə etmələri heç bir etnik amil ilə bağlı olmayıb, bütün avropalıların latın əlifbasından istifadə etməsində də əks olunan tarixi, mədəni, regional amillərlə bağlı olmuşdur. Bunu etnik baxımdan dəyərləndirmək sadəcə erməni saxtakarlığına xasdır.

B.Tuncayın qeyd etdiyi kimi, erməni müəllifləri erməni əlifbasında yazılmış qarqar-qıpçaq mətnlərinin müəlliflərini türkcə yazan erməni müəllifləri kimi təqdim edirlər [4, s.246].

Diqqəti çəkən həm də odur ki, qıpçaqdilli alban ədəbiyyatı ilə yanaşı erməni əlifbasında gəlib çatmış oğuzdilli alban ədəbiyyatı da mövcud olmuşdur. İrəvandakı M.Maştos adına Əlyazmalar Fondunda oğuz türkcəsində, lakin erməni əlifbasında onlarca ədibin əsərləri qorunur. Təmiz türk adları daşıyan bu müəlliflər indiyədək türkcə yazan erməni müəlliflər kimi təqdim olunmuşlar. Gerçək isə budur ki, həmin müəlliflər oğuzdilli albandırlar və əsərləri də oğuzdilli alban ədəbiyyatı nümunələridir. Hətta “Koroğlu” dastanının oğuz türkcəsində, lakin erməni əlifbasında variantı dövrümüzədək gəlib çatmışdır, lakin ermənilər bu variantı “Koroğlu”nun erməni variantı kimi təqdim edirlər [4, s.26].

Qarqar-qıpçaq dilli yazılı abidələrdən sonrakı dövrə aid olan oğuzdilli alban mətnləri onu göstərir ki, Azərbaycan və indiki Ermənistan ərazilərində qıpçaq-qarqar və oğuz tipli türk dillərinin qarışması nəticəsində çağdaş Azərbaycan türkcəsi meydana çıxmış, “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanında əks olunan xristian qıpçaq (alban) və müsəlman oğuz türkləri arasında uzun sürən dini qarşıdurmalar artıq çoxdan geridə qalmışdı.

Bütün Azərbaycan ərazisində danışılan bu oğuz təməlli dildə xeyli sayda qıpçaq ünsürlərinin olduğu dilçilərimizə məlumdur. Lakin Qarabağ şivəsində təmiz qıpçaq türkcəsindən qaynaqlanan və on illər öncə nitqimizdə işlətdiyimiz və diqqətimizi indi cəlb edən bir ifadəyə nəzər salaq: Ovucumuzda bir və yaxud iki ədəd cıncıl parçasını gizlədib, qarşımızdakına “nək gələ” deyərək sual verər, o isə ya “tək gələ”, ya da “cüt gələ” deyərək cavab verərdi. “Necə gəlir” mənasında işlətdiyimiz “nək gələ” ifadəsi qıpçaq dillərindəki **nək/nak** (“necə”) sözü, **gələ** feli isə qıpçaq dillərinə məxsus indiki zaman forması (məs., tatar. **kilə** “gəlir”) deyildirmi?

Bu onu göstərir ki, oğuz türkcəsi daxilində bir neçə əsr müddətində əriməkdə davam etmiş qıpçaq türkcəsindən, yəni qarqar-qıpçaq dilindən bir sıra daşlaşmış ifadələr Azərbaycan şivələrində yaxın illərdə qorunub qalmışdır.

Albanların çoxdan, ən uzağı XII əsrdə erməniləşdiyini iddia edən erməni «tarixçilərinə» albanların elə çağdaş azərbaycanlılar olduğu, Azərbaycan türklərinin xristian alban türkləri ilə oğuz türklərinin qarışması nəticəsində yarandığı gerçəyi sərf etmir, çünki onlar albanları ya erməni kimi qələmə verməklə, ya da onların çoxdan erməniləşdiklərini iddia etməklə alban torpaqlarının, eləcə də Qarabağın işğalını legitimləşdirməyə çalışmışlar.

Udindilli albanlar da türk albanlar kimi heç də tam erməniləşməmiş, 1836-cı ildə erməni təhriki ilə çar Nikolay alban katolikosluğunu ləğv etdikdən sonra, öz milli kimliklərini qorumaq üçün Qəbələyə köçmüşlər [1].

Albanların kiçik bir qisminin gerçəkdən də erməniləşdiyi məlumdur, lakin bu proses XIX əsrdən tez olmayaraq baş vermiş [4, s.55] və ermənilərin çar Rusiyası tərəfindən Qarabağa və indiki Ermənistanı köçürülməsindən sonra gerçəkləşmişdir. Məhz həmin dövrdə, 200 il öncə Qarabağdan bir qrup türkdilli xristian, əvvəlcə, Azərbaycanın Şimali Şərq hissəsinə, sonra isə Şimali Qafqaza köçmüşlər:

Edissiyalı alban türkləri

Rusiyanın Stavropol diyarında Edissiya adlı bir kənd vardır. «Erməni» adı altında tanınan, erməni şəxs adları daşıyan bu xalqın danışdığı dil isə Azərbaycan türkcəsinin bir şivəsindən başqa bir şey deyildir.

Hazırda edissiyalılar nə qədər ruslaşsalar da, onların yaşlı və orta yaşlı təbəqəsi Azərbaycan türkcəsində danışır, erməni dilini isə bilmir və danışdıqları dili “bizimcə” adlandırırlar.

Onların toylarında qədimi Azərbaycan mahnılarının səslənməsi və yaşlı edissiyalıların Azərbaycan xalq mahnılarını oxuması onu göstərir ki, bu xristian türklərə «erməni» etnik adını məhz erməni millətçiləri sırmışlar.

Əgər bu xalq ermənidirsə, nə üçün onların yaşlıları erməni deyil, Azərbaycan xalq mahnısını (“Alagöz”) ifa edirlər (“ay alagöz, şirin olar alagöz...”) [5].

İnternetdə təqdim olunan Lyuda və Arturun toyunda ifa olunan doğma bir mahnımızdan anladığımız parçalara diqqət edək:

— ... boyincə
tut yemədim doyincə;
səndən mənə yar olmaz, ay gülüm,
gəl olaq baci-qardaş.
— paprosun yana-yana
od düşdü şirin cana;
— balkonda yatan oğlan
arani qatan oğlan;
— mənə bu dərdə salan, ay gülüm,
sənin o gözlərindu [6].

Edissiyalıların keçirdiyi bir mitinqdə bu və ya digər şəxsin Azərbaycan dilində səsləndirdiyi ayrı-ayrı cümlələrə nəzər salaq:

— “Hamımız burda dayanmışuğ, yarım saatdan, bir saatdan, baxarsuz, heç kim qalmaz”

— “Dayanmışuğ hamımız burda” [7].

Təmiz Azərbaycan türkcəsində danışan edissiyalıların etnik kimliyini saxtalaşdıran, onları türkləşmiş ermənilər sayan riyakar erməni müəlliflərdən biri görün nə yazır: “«...əcdadları köçəri tayfaların təzyiqi altında vətənlərini tərk edən Edissiya erməniləri Xəzər dənizi sahilindəki Muşkur vilayətindəki Kilvar və Xaçmas kəndlərində yerləşdilər və erməni dilindən türk dilinə keçdilər... İlk versiyaya görə, onlar Artsax (Qarabağ) erməniləri..., ikinci versiyaya görə isə Şəki, Şirvan erməniləri ola bilərdilər” [8].

Həyasız erməni müəllifi öz məqaləsində Artsax ilə yanaşı Şəki və Şirvanı da erməni torpaqları hesab edir, Artsaxı tarixi Ermənistanın doqquzuncu vilayəti, Utini (Utik) isə 12-ci vilayəti sayır və edissiyalı “erməniləri” qeyd olunan tarixi erməni vilayətlərinin birindən köç etdiyini, əvvəlcə Kilvar və Xaçmas kəndlərinə, oradan isə Stavropola köçdüklerini yazır. O, bu köçü 1796-cı ildə general V.Zubovun başçılığı altında Zaqafqaziya yürüş etmiş rus qoşununu müdafiə etmiş “ermənilərin” yerli müsəlmanlardan qorxusu ilə bağlayır [8].

Göründüyü kimi, albanları erməni hesab edən, onların bütün vilayətlərini tarixi erməni torpaqları kimi qələmə verən sərsəm Akopyan, edissiyalı “ermənilərin” belə sürətlə “türkləşməsinə” iddia edir. Son iki yüz il müddətində edissiyalıları qriqoryan kilsəsi vasitəsilə erməniləşdirə bilməyən, onların ermənicə “yazıb-oxuya bilmədiklərini” vurğulayan riyakar “tədqiqatçı” həmin xalqın əcdadlarının yeni vətənə özləri ilə qədimi erməni mahnılarını deyil, türk mahnılarını (“şirin olar alagöz”, “balkonda yatan oğlan, aranı qatan oğlan”, “səndən mənə yar olmaz, ay gülüm” və s.) gətirməsini necə izah edə bilər?

Erməni xisləti gerçəyi söyləməyə heç zaman imkan verməyəcəkdir. Yerləşdikləri bütün torpaqları “Böyük Ermənistanın” bir parçası elan edən bu saxtakarlar hazırda ermənilərin sıx yaşadıkları Krasnodar vilayətində “Краснодарская Армянская Республика” (КАР) adlı erməni vilayəti yaratmaq həvəsinə düşmüşlər [9] və bugün-sabah oranı da “Böyük Ermənistanın” xəritəsinə daxil edəcəklərini eşidəcəyik.

Edissiya türklərinin dilinin araşdırılması albanşünaslıq baxımından olduqca önəmli olardı. XIX əsrdən etibarən müstəqil inkişaf yolu keçmiş, Azərbaycan və digər türk dillərinin təsirinə məruz qalmamış bu dildə qarqar-qırçaq dilinə məxsus daha çox ünsürlərin aşkarlanacağı da istisna deyildir.

Ədəbiyyat

1. udi.az/articles/0009-2.html.
2. interfax.az/print/752610/ru
3. K.İmanov. Erməniçilik uydurmaları digər xalqların hüquqlarına xələl gətirir. Bakı, 2018.
4. B.Tuncay. Qafqaz albanlarının dili və ədəbiyyatı. Bakı, 2010.
5. <https://www.youtube.com/watch?v=k3e9yjuAwuw> (Поют предки села Эдиссии)
6. [youtube.com/watch?v=mgn-1Fye121](https://www.youtube.com/watch?v=mgn-1Fye121) (Свадьба дочери Люда+Артур).
7. [youtube.com/watch?v=ifSYo_gv8xql](https://www.youtube.com/watch?v=ifSYo_gv8xql) (Митинг посвященный убийству Валерия Абрамова экипажами ДПС).
8. pglu.ru/upload/iblock/239/akopyan.pdf.
9. [youtube.com/watch?v=ifSYo_gv8xql](https://www.youtube.com/watch?v=ifSYo_gv8xql).
10. B.Tuncay. Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı. Bakı, 2009.

CH.M.GARASHARLY

LIVE CAUCASIAN ALBANS IN STAVROPOL PROVINCE

(Edissian Turks)

Summary

In connection with the removal of foreign Armenians to Karabakh in the early 19th century, the subsequent abolishment of the catholic church of still existing Albanian communities and its subordination to the Armenian church of Echmiadzin in 1836 on the decree of Nikolay, Russian emperor, the demographic and religious situation in the region was greatly aggravated. The christian Turkic heritage of the Albans was appropriated and abolished by the Armenian church with the aim to armenize the local people and annex their land. As a result, a certain part of the Albans were gradually armenized, while the Albans who had adopted the muslim religion in previous centuries kept their native Turkic (now Azerbaijanian) language like in other provinces of Albania. The existing demographic – religious situation had forced a part of christian Albans to migrate to pre-Caspian region of Azerbaijan, where they were first settled in Kilvar village, settled by christian Tats. Later they migrated to Stavropol province of Russia settling in present-day Edissia village. These christian Turks are presented by Armenian nationalist propaganda, as Armenians, but their policy to armenise them failed. The Edissian Turks, who bear Armenian personal names, speak the Azerbaijanian (Turkic) language and sing old Azerbaijani songs although they have completely forgotten about their Albanian (Turkic) past during last two hundred years of isolation. The Armenian nationalists present the Edissian Turks as Armenians assimilated by Turks. In fact, they were christian Turks – Albans, who were forcibly grigorianized after the Armenians were settled in Mountainous Karabakh in early 19th century with the order of the Russian emperor.

Key words: Albans, Gargars, Kipchaks, Edissian Turks, Armenian falsification

Ч.М.ГАРАШАРЛЫ

**ЖИВЫЕ КАВКАЗСКИЕ АЛБАНЫ В
СТАВРОПОЛЬСКОМ КРАЕ
(Тюрки Эдиссии)**

Резюме

В связи с переселением зарубежных армян в начале XIX века в Карабах, с упразднением в 1836 года католической церкви существующих в то время тюркских христианских общин и с их подчинением армянской церкви Эчмиадзина с указом русского императора Николая, демографическая и религиозная ситуация в регионе сильно ухудшалась. Христианское тюркское наследие албан было присвоено и уничтожено со стороны армянской церкви с целью арменизации и аннексии их земли.

В результате определенная часть албан постепенно арменизовалась, а албаны, принявшие ислам в прежних веках, сохранили свой родной тюркский язык как в других провинциях Албании.

Существующая демографическая и религиозная ситуация заставила часть албанских христиан мигрировать в Прикаспийскую область Азербайджана, где они поселились в селе Килвар, населенный с христианами татами. Откуда они отправились в Ставропольский край России и поселились в сегодняшнем селе Эдиссия.

Эти христиане-тюрки (бывшие тюрки-албанцы) под влиянием националистической пропаганды Армении стали называть себя армянами, однако политика их арменизации потерпела неудачу.

Эдиссийские тюрки, носящие ныне армянские личные имена, говорят на азербайджанском (тюркском) языке и поют старинные азербайджанские песни, несмотря что, они давно забыли о своем албанском (тюркском) прошлом.

Подобно традиционным армянским фальсификациям, эдиссийские тюрки являются якобы отуреченными армянами. В действительности же они – карабахские тюрки-албанцы, подвергавшиеся григорианизации после переселения армян из Турции и Ирана в Карабах в начале XIX века.

Ключевые слова: албанцы, гаргары, кыпчаки, эдиссийские тюрки, армянская фальсификация.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.05.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 07.06.2021

**Rəyçi: professor Azad Məmmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MANAFOVA MAARİFƏ NUH QIZI
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Mingəçevir Dövlət Universitetinin
müəllimi
manafov49@mail.ru (050 5946169)

“TİBBNAMƏ” VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TARİXİ FONETİKASI

XÜLASƏ

Məhəmməd Yusif Şirvani 1712-ci ildə müəllifi bəlli olmayan “Tibbnamə” əsərinin üzünü köçürmüş, ona ön söz yazmış, səhrlər və izahlar vermişdir. Azərbaycan dilinin çoxəsrlik tarixini öyrənmək baxımından belə əsərlərin dil və üslub özəlliklərinin tədqiqi ən aktual problemlərdən biri sayıla bilər.

Tədqiqatın başlıca məqsədi “Tibbnamə”nin dil və üslubunu öyrənmək və öyrənilən, aşkara çıxarılan məsələlərin Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, tarixi qrammatikası üçün əhəmiyyətini müəyyən etməkdir.

Məqalədə XVIII əsrə aid edilən “Tibbnamə” əsərinin fonetikasi ilə Azərbaycan dili tarixi fonetikasının bəzi xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

Fonetik proseslər tarixi səciyyə daşısa da, Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu, əsas etibarilə, öz sabitliyini qoruyub saxlaya bilmişdir.

“Tibbnamə”də və Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasında müşahidə olunan bəzi fonetik xüsusiyyətlər müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşsə də, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində mühafizə olunur.

Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunun tarixi inkişafını “Tibbnamə” əsasında öyrənməklə zəngin və dərin elmi bilgiler əldə etmək olar.

Araşdırmanın nəticələri Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi, tarixi leksikologiyası, eləcə də tarixi qrammatikasına aid yeni elmi tədqiqatların meydana çıxmasına səbəb ola bilər.

Araşdırmada əsas etibarilə təsviri metoddan istifadə olunur. Yeri gəldikcə digər metodlara da (müqayisəli- tarixi metod, tutuşdurma metodu) müraciət olunmuşdur.

Acar sözlər: tarixi fonetika, fonetik proseslər, samit səslər, səs əvəzlənməsi, alınma sözlər

XVII əsrin sonunda, XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış məşhur Azərbaycan alimi, həkimi, xarratı Məhəmməd Yusif Şirvani tərəfindən üzü köçürülmüş “Tibbnamə” əsəri Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasını öyrənmək üçün qiymətli faktlar verir.

Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu dilimizin tarixi inkişafının məhsuludur. Tanınmış dilçi alim A.Axundovun sözləri ilə desək, “Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu çoxəsrlik tarixi inkişaf yolu keçmiş, bu uzunmüddətli təkmilləşmə həmin dilin bugünkü fonetik sisteminin yaranması ilə nəticələnmişdir və həmin sistemi hərtərəfli tədqiq və təhlil etmək üçün Azərbaycan ədəbi dili tarixi ilə, onun inkişaf dövrləri və mərhələləri ilə tanış olmağa, şübhəsiz ki, ciddi ehtiyac vardır” [1, s.5].

Fonetik hadisə və proseslər tarixi səciyyə daşımış və səs dəyişmələriylə yadda qalmışdır. Azərbaycan dilinin sonrakı inkişaf mərhələlərində nitqin intensivliyi səs yuvalarının mövqeyini genişləndirmiş və kipləşən kar, sərt tələffüzlü səslərin bazasında novlu, cingiltili və musiqili səslər törəmişdir.

Başqa tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan dilinin fonetikasi ilə əlaqədar ən kiçik təfərrüat da tarixi aspektdə nəzərdən keçirilməlidir. Konkret olaraq, dildə fəaliyyət göstərən səslərin, qanun və hadisələrin təkamülü, həmçinin də türk əlifbasının tarixi (türklər 13 əlifbadan istifadə etmişdir) inkişafda izlənilməlidir. Odur ki, həm bir-birini əvəz edən əlifbalara, həm də hər bir dövrdə meydana çıxmış mənbələrə, yeri gəldikcə münasibət ifadə olunmalıdır.

Səslər sözlərin maddi əsasını, qabığını təşkil edir. Ona görə də tarixi inkişaf nəticəsində sözlərin bir sıra fonetik hadisələrə məruz qalması və dəyişməsi gedişatının tədqiqi tarixi fonetikanın qarşısında duran ümdə məsələlərdəndir.

İnkişaf tarix boyu Azərbaycan dilinin səs tərkibində, fonetik qanun və qaydalarında baş vermiş dəyişmələri də labüdləşdirib. Ədəbi dilin sözügedən dövr və mərhələsində fonetik tərkibə daxil olan 24 samit səs 30 hərflə ifadə edilmişdir. Samit səslərin qrafik ifadəsindəki dəyişiklik-inkişaf baxımından ən çox diqqəti çəkən *sağır nun* səsidir.

A.Axundov yazır ki, dilimizdəki digər burun samitləri kimi, *n* (*sağır nun*) samiti də musiqili tona malik sonor samitdir. Bu fonem dilimizin özünəməxsus samitlərindən biri olmasına və etimoloji cəhətdən yalnız türk mənbəyinə mənsubluğuna baxmayaraq dilimizin tarixi inkişaf prosesində uğursuz bir yol keçmişdir [2, s.175].

S.Əlizadə yazır ki, «XVI əsr mənbələrində «*sağır nun*» (*n*) səsi və onun qrafik ifadə vasitələri xüsusi maraq doğurur. Ərəb və fars dillərində mövcud olmayan, lakin türk dillərinin qədim samitlərindən sayılan *n* səsi özünəməxsus orfoqrafik xüsusiyyətlərə malikdir» [3, s.15].

Bizə elə gəlir ki, “Tibbnamə”nin fonetikasi Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunun inkişaf tarixini müəyyənləşdirmək üçün əlverişli sayıla bilər. Bu əsərdə də bir sıra sözlərin, şəkilçilərin, qrammatik formaların tərkibi orta əsrlərə aid fonetik, orfoqrafik xüsusiyyətləri hifz edərək saxlamışdır.

nq (qovuşuq *n*) səsinin müəyyən tarixi dövrlərdə türklər üçün vahid bir imla xatirinə işləndiyini söyləmək səhvdir. Bu gün bir sıra türk dillərində həmin səsin olması və Azərbaycan dilində bunun işlənməməsi heç də bu səsin başqa türk dillərindən gəlməsinə əsas vermir. Əksinə, bu onu göstərir ki, Azərbaycan dili

özünəməxsus qanun daxilində inkişaf edərək, tədricən bir sıra xüsusiyyətlərdən azad olmuş və başqa türk dillərindən fərqlənmişdir, *n* və *n* səsinin inkişafı da belədir [4, s.24].

“Tibbnamə”nin yarandığı dövrə uyğun olaraq *ğ* səsi ilə başlanan sözlər də işlək olmuşdur: *ğarikun* (dərman aqariki (göbələk növü), *ğafis* *ğafit* (kənafvarı eupator) (cəmi: 3 söz).

«Yengi» sifətində də *ng* (verbal *n*) işləndiyi müşahidə olunur: *Yengi* mərzə mübtəla olmaq (5, s.53)

Demək, sağır *nun* deyilən səs bu əlyazmada da ilkin affrikat məxrəcini (*ng\|nq*) qoruyub mühafizə etmişdir.

XIX əsrə qədər bu qovuşuq səs işləkliyi itirməmişdir. Klassik ədəbiyyatda da bu faktla qarşılaşmaq olur: *Gül ki dərdi bi dəva dərmana gəlsün yengidən, Təni Məsuha ləblərindən canə gəlsün yengidən (Xətai).*

“Tibbnamə”nin fonetikasında sözün tərkibində səs dəyişmələri bir çox durumlarda özünü göstərir: *böyürtikan* (böyürtkən), *buzağı* (buzov), *qavun*-qovun, *quruq*-qora (yetişməmiş üzüm), *donbəlan*-donbalan (göbələk növü) və s.

Müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə “Tibbnamə”dəki sözlərin tərkibində səs əvəzlənmələri müəyyən dərəcədə müşahidə olunur: *d-t* əvəzlənməsi: *duraq* *otu* (turaq otu), *durac* *otu* (turac otu), *əmrut* (*f*)-(armud), *tamar* (damar), *totaq* (dodaq), *tırnaq* (dırnaq) və s.

Bu fakt, əlbəttə, qədim yazı ənənəsinin “Tibbnamə”də də qorunub saxlandığını göstərir. T.Hacıyev yazır: «Orxon ədəbi dil norması ilə yerli Azərbaycan-oğuz danışığı şəkli paralelləşir. Söz başında *d* və *t* müvazi işlənir: *daş\|taş*, *dağ\|tağ*, *diş\|tiş*, *durmaq\|turmaq\|dodaq\|totaq*... [6, s. 201].

R.Məhərrəmov XIII-XVIII əsrlərdə *d* samiti ilə başlanan sözlərin *t* ilə yazıldığını göstərir. Bəzi türkoloqlar belə hesab edirlər ki, dilin ilkin inkişafı mərhələsində «*d*» samiti olmamış, sonralar «*d*» samiti inkişaf etmişdir [7, s.10].

“Tibbnamə”də sözlərin tərkibində digər səs əvəzlənmələri aşağıdakı kimidir:

C-g əvəzlənməsi: *zac*-*zağ*, *əncübin*-*əngübin*, *c-k* əvəzlənməsi: *məvizəc*-*məvizək*, *ə-a* əvəzlənməsi: *ərsəlan*-*arslan*, *zökəm*-*zökam*: Əgər kasını qırmızı soğan ilə döyüb üzünə sürtsə, *zökamı* aparar və yaxşı edər [5, s.164], *ə-e* əvəzlənməsi: *pənir*-*pendir*, *ə-i* əvəzlənməsi: *əsfəngul*-*isfəqul*, *zəft*-*zift*, *j-z* əvəzlənməsi: *jənkar*-*zəngar*, *b-f* əvəzlənməsi: *zəncəbil*-*zəncəfil*, *z-c-ş* əvəzlənməsi: *keşnic*-*keşniz*, *keşniz*-*keşniş*, *b-v* əvəzlənməsi: *kəbər*-*kəvər*, *kələnkəbin*-*güləngübin*, *f-* *v* əvəzlənməsi: *kərəfis*-*kərəviz*, *ü-ə* əvəzlənməsi: *kübabə*-*kəbabə*, *u-i* əvəzlənməsi: *mazu*-*mazı* (palıd ağacının budaqlarında əmələ gələn düyünlər) *b-p* əvəzlənməsi: *bəllut*-*palıd*, *baqillə*-*paxla*, *buziran*-*puziran*, *a-o* əvəzlənməsi: *tavuuq*-*toyuq*, *topəlaq*-*topalaq*, *h-x* əvəzlənməsi: *həna*-*xına*, *u-ı* əvəzlənməsi: *qasuq*-*qısıq*, *q-ğ* əvəzlənməsi: *dıq*-*dığ* (vərəm), *ə-ö* əvəzlənməsi: *səvda*-*sövda* (qara öd və qara ödün çoxluğundan əmələ gələn xəstəliklər), *c-g* əvəzlənməsi: *zəncar*-*zəngar*, *s-q* əvəzlənməsi: *unutsanlıq*-*unutqanlıq*.

“Tibbnamə”də bəzi sözlərin tərkibində sait və samitlərin dəyişməsi, əvəzlənməsi nəticəsində müasir ədəbi dil üçün arxaikləşmiş fonetik hadisələrə də rast gəlinir: *savux, qavın, av* və s. Bu sözlər müasir dilimizdə *soyuq, qovun* şəklindədir. *A-o* keçidi mühüm maraq doğuran hadisələrdəndir. Həmin keçidi E.Əzizov *o*-laşma hadisəsi adlandırır və məsələyə tarixi baxımdan yanaşır: «Şübhə yoxdur ki, *o*-laşma hadisəsinin meydana gəlməsində dilin səs sistemi ilə bağlı olan fonetik şərait (b, p, v, m, n, q) samitlərinin təsiri başlıca şərtidir. Lakin bu hadisənin müəyyən bir şivə qrupunda (Abşeron, Lənkəran) ardıcıl fonetik xüsusiyyətlərə çevrilməsini heç də həmişə *a* saitinin işləndiyi fonetik mövqe ilə izah etmək mümkün olmur» (8, s.148).

R-z uyğunluğu. Qovurma\qovuzma...toyuq *qovuzmasını* bir az darçın və qərənfil və zəfəran ilə birlikdə yedirdib və dəxi bal ilə fısdıq yedirib köksünə dəxi yasəmən yağın sürtələr, səhhət bulalar (5, s.48)

“Tibbnamə”nin fonetikasında səsdüşümü hadisəsi alınma sözlərdə özünü göstərir: *ənar-nar, nuşadər-naşatır* (ammonium xloratum) və s.

“Tibbnamə”nin fonetikasına gəlincə, faktlara analitik cəhətdən yanaşmaq lazım gəlir. Məs.: *yılan yasıği-ilan yastığı, yüzərlik-üzərlik* və s.

Söz başında *y* səsinin etimoloji əlamət kimi qalması diqqəti cəkkəndir. Bu əlamət, ümumiyyətlə ana dilli ədəbiyyatın dilində də özünü göstərir: *yüz (üz), yürək, yıldız, yudum* və s.

“Tibbnamə”dəki faktlar da göstərir ki, orta əsrlərdə də Azərbaycan dilində *h* samiti işlək olmamışdır. Ancaq ərəb alınmalarında *h*-dan istifadə olunmuşdur: hökm, hikmət, şəhr və s.

Qeyd edək ki, sözügedən əsərdəki bir çox sözlərin orfoqrafiyasında tarixilik gözlənilmişdir: Ərəb mənşəli sözlər Azərbaycan dilində mənimsənilərkən iki variantda yazılması faktı; ə-ö fərqliliyi: səvda-sövda.

Əsərdəki bəzi sözün tərkibində heca düşümü müşahidə olunur: şahdanəç-şahdanə.

Komibinator səs hadisəsi kimi fərqləşmə (uyuşma) müşahidə olunur. Məs.: sararmaq-saralmaq, qararmaq-qaralmaq.

“Tibbnamə”nin fonetikasında alınma sözlərdəki saitlərin işlənməsi maraq doğurur. Elə sözlərə rast gəlinir ki, tibbə dair ərəb söz və terminləri fonetik baxımdan azərbaycanlaşdırılmışdır. Məs.: *bagiratun-bakirə, əlamatun-əlamət, şarabun-şərab, ilacun-ələc, şakimun-həkim, umrun-ömür* və s.

Fars mənşəli sözlərin azərbaycanlaşdırılması: *təryak-tiryək, zəhr-zəhər, ənbər-ənbər, cəvan-cavan, sine-sinə, setem-sitəm, cadu-cadu, zolf-zülf, qomrah-gümrah* və s.

Göründüyü kimi, “Tibbnamə”də ərəb dilindən keçmiş leksik-terminoloji vahidlər fizioloji-akustik baxımdan üç sait tərkibinə (a, i, u) malik olmuş və uzunluq-qısalılıq cəhəti nəzərə alınaraq 6 sat səsi ehtiva edə bilmişdir.

“Tibbnamə”də bəzi samitlər alınma sözlərin tərkibində dəyişilmiş, demək olar ki, azərbaycanlaşdırılmışdır. Bunlar ərəb və fars söz və terminlərinə aiddir:

ahvalun-əhval, subhun-sübh, sihhatun-səhhət, asabun-əsəb, maridun- məriz, batnun-bətn, balğalum-bəlğəm və s.

Fars mənşəli sözlərdə: gərdən-gərdən, jivəy-civə və s.

Beləliklə, fonetik qanuna görə, dildə, müəyyən zamanda, müəyyən ərazilərdə, müəyyən mövqedə bir səs müntəzəm olaraq başqa səslə əvəzlənir. Həmin inkişaf səs əvəzlənmələrinin davamlılığının sözün aid olduğu leksik-qrammatik sıra ilə əlaqəsini aydınlaşdırır.

Beləliklə, “Tibbnamə”nin dilində alınmaların çoxluğu, artım səviyyəsi, öncə, ahəng qanununun tez-tez pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Amma bununla belə, əsərdəki sözlərin fonetik normasında ciddi bir dəyişiklik də müşahidə olunmur. Səs əvəzlənmələri, eyni sözün fonetika bir neçə cür yazılması isə fonetik-qrammatik şəraitlə, ələlxüsüs da tarixi ənənə ilə əlaqədardır.

Tədqiqat göstərir ki, mənbədəki ərəb və fars sözlərinin çoxluğu istər-istəməz onun fonetik normalarına öz təsirini göstərə bilmişdir. Belə ki, ərəb sözləri öz orfoqrafiyasında bir çox hallarda təqdim olunmuşdur. Odur ki, təsir daha intensivləşmişdir.

“Tibbnamə”nin fonetikasında orta əsrlərə aid dialekt və şivə elementləri qalmışdır. Bu haqda E.Əzizovun aşağıdakı fikri xarakterik sayıla bilər: «Orta əsrlər Azərbaycan dili dialektlərinin *fonetik xüsusiyyətləri* yazılı abidələrdə əks olunmuşdur. Orta əsrlərdə Azərbaycan dili şivələrinin fonetik sistemində özünü göstərən başlıca xüsusiyyətlər dilin başqa şivələrində olduğu kimi müxtəlif fonetik hadisələrin paralelliyi, arxaizmlər və innovasiyalardır» [8, s.80].

R.Məhərrəmovanın da bu barədə fikrinə dəyər vermək olar: «Orta əsrlər yazılı abidələrinin dilinin bu qədim xüsusiyyətlərini “Tibbnamə” əsasında araşdırmaq ədəbi dilin bu istiqamətdə keçdiyi inkişaf yolunu müəyyənləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda Azərbaycan dilinin mükəmməl tarixi qrammatikasının, tarixi fonetikasının, tarixi leksikasının öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir» [7, s.8].

«Tibbnamə»nin fonetik quruluşunda danışq dilinin təsiri aydın hiss edilir.

Danışq dilinin təsiri ilə sözlərin yazılışında indiki orfoqrafiya ilə müqayisədə fərqli cəhətlər özünü göstərir.

Yeylaq\yaylaq: Əgər təzə yeylaq yağını sürtsələr, xeyirdir [5, s.32].

Dəmirov\ dəmiro: Dəmirovun (dəmrovun) müalicəsi bəyanındadır [5, s.78].

Böyürtikan\böyürtkən: Böyürtikan yarpağın dəxi yaraya qoysalar, irini axıdıb xilas edər [5, s.79].

Cümlədə söz birləşməsinin tərəfləri danışq dilinin təsiri ilə yerini dəyişə bilər. Məs.:Bir kişinin bir yerinə qurd düşsə, qoyunun təzə öpkəsindən o qurd düşən yerə qoysalar, *hamı qurdlar (qurdların hamısı)* çıxıb düşər, təcrübədən keçib.

Metateza hadisəsi: Bağlayub (balğayıb): Bunun əlacı; mil ilə balğayub (qurdalayıb) tapıb çıxaralar .

«Yəni» sözündən sonra çətin anlaşılan sözün milli variantı verilir: Hər kim bir parça mərsəmə əzib dişlərinə sürtsə, *bəyaz edə, yəni ağardar* [5,s.24] ..

«Tibbnamə»nin dilində danışq dili elementləri ədəbi dilin sonrakı dövrlərində - XIX əsrin başlanğıcı və XX əsrin əvvəllərində nəsr əsərlərinin dilində də az-çox müşahidə olunmaqdadır

Sözlərin *yazılış (orfoqrafik) variantları*: dəmiro-dəmirov: dəmironun (dəmrovun) müalicəsi bəyanındır [5, s.78].

Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi üzrə tədqiqatlar azdır, indiyə kimi tədqiq edilmiş tarixi fonetika faktlarını, o cümlədən «Tibbnamə»nin fonetikasi ilə bağlı materialları bir yerə yığaraq mükəmməl tarixi fonetikanın yazılması dilçilik elminin qarşısında duran mühüm məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: «Maarif», 1984, 392 s.
2. Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. I cild, Bakı: «Elm və həyat», 2011, 196 s.
3. Əlizadə S. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1985, 85 s.
4. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1990, 192 s.
5. Şirvani Məhəmməd Yusif . Tibbnamə. Şərhlər, lüğətlər və mətnin elmi redaktoru Fərid Ələkbərovdur. Bakı: «İşıq», 1990, 192 s.
6. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə. Bakı: «Elm», 2012, 476 s.
7. Məhərrəmovə Rəhilə. XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili: leksika, söz yaradıcılığı
Bakı: «Elm və təhsil», 2012, 224 s.
8. Əzizov Elbrus. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: «Elm və təhsil», 2016, 348 s.

**МАНАФОВА МААРИФА НУХ ГЫЗЫ
“ТИББНАМЕ” И ИСТОРИЧЕСКАЯ ФОНЕТИКА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА**

РЕЗЮМЕ

Мухаммед Юсиф Ширвани в 1712 году переписал произведение неизвестного автора «Тиббнаме», написал к нему предисловие, комментарии и объяснения. С точки зрения изучения многовековой истории азербайджанского языка, исследование языковых и стилистических особенностей таких произведений может считаться одной из самых актуальных проблем.

Главной целью в исследовании является изучение языка и стиля «Тиббнаме» и определение значения изученных и выявленных вопросов для истории, исторической грамматики азербайджанского литературного языка.

В статье рассматриваются некоторые особенности фонетики произведения «Тиббнаме», относящиеся XVIII века и исторической фонетики азербайджанского языка.

Хотя фонетические процессы носят исторический характер, фонетическая структура азербайджанского языка смогла сохранить свою стабильность.

Хотя некоторые фонетические особенности, наблюдаемые в «Тиббнаме» и в исторической фонетике азербайджанского языка, являются архаичными для нашего современного литературного языка, они сохраняются в говорах и диалектах азербайджанского языка.

Богатые и глубокие научные знания можно получить, изучая историческое развитие фонетической структуры азербайджанского языка на основе «Тиббнаме».

Результаты исследования могут способствовать возникновению новых научных исследований, касающихся к исторической фонетике, исторической лексикологии, а также к исторической грамматике азербайджанского языка.

Основными методами исследования являются описание и объяснительный метод. Порой обращено также и к другим методам (сравнительно – исторический метод и объяснительно - составной).

Ключевые слова: историческая фонетика, фонетические процессы, согласные звуки, изменение звука, заимствованные слова

MANAFOVA MAARIFA NUH KIZI

"TIBBNAME" AND THE HISTORICAL PHONETICS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

SUMMARY

Mahammad Yusif Shirvani copied the work "Tibbname" author of which is unknown in 1712, he wrote introduction, comment and explanations to it. The research of language and style characteristics of these works can be considered one of the actual problems for learning centuries long history of Azerbaijani language.

The main purpose of the research is to learn language and style of "Tibbname", to determine the importance of the learned, disclosed matters for history of Azerbaijani literary language, historical grammar.

The article examines some features of the phonetics of the work "Tibbname" related to the 18th century and the historical phonetics of the Azerbaijani language.

Although the phonetic processes are of a historical nature, the phonetic structure of the Azerbaijani language was able to maintain its stability.

Although some phonetic features observed in "Tibbname" and in the historical phonetics of the Azerbaijani language are archaic for our modern literary language, they are preserved in the dialects and dialects of the Azerbaijani language.

Rich and deep scientific knowledge can be obtained by studying the historical development of the phonetic structure of the Azerbaijani language on the basis of "Tibbname".

The results of the research can cause coming out of new scientific researches on historical phonetics of Azerbaijani language, historical lexicology, as well as historical grammar.

The main method of the research is descriptive and explanatory method. Other methods have also been used (comparative-historical, analysis – content).

Key words: : historical phonetics, phonetic processes, consonants, sound changes, loan words

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Namaz Rizvan oğlu MANAFOV
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SUGURA MAHARRAMOVA
Ganja State University
Associate professor,
sugraibrahim85@gmail.com

SEMANTIC PRESUPPOSITION OR DISSATISFACTION THEORY

Abstract. In this article I review a cluster of problems—known collectively as the proviso problem—for most extant theories of presupposition, arguing that the main pragmatic response to these problems faces a serious challenge. I avoid these problems by adopting two changes in perspective on presupposition. First, I propose a theory of projection according to which presuppositions project unless they are locally entailed. Second, I reject the standard assumption that presuppositions must be entailed by the input context; instead, I propose that presuppositions are contents which are marked as backgrounded. I show that these commitments allow us to avoid the proviso problem altogether, and to make otherwise plausible predictions about presupposition projection out of connectives and attitude predicates. I close by sketching a two-dimensional implementation of my theory which makes further welcome predictions about attitude predicates and quantifiers.

Dissatisfaction theory avoids the proviso problem by adopting two changes in perspective on presupposition. First, dissatisfaction theory adopts a new algorithm for presupposition projection, according to which presuppositions project unless they are locally entailed. Second, unlike standard theories, which treat presuppositions as contents which must be entailed by the antecedent context, dissatisfaction theory treats them as a part of the content of an assertion which is marked as backgrounded. I show that this approach captures much of what is attractive about standard theories, while making more plausible predictions about presuppositions under connectives and attitude predicates—avoiding, in particular, the weak predictions that lead to the proviso problem.

Keywords: semantic presupposition, presupposition projection, the proviso problem, two dimensional theories of presupposition, presuppositions in conditionals, presuppositions under quantifiers

Açar sözlər: semantic ehtimal, ehtimal proyeksiyası, şərt problem, iki ölçülü ehtimalın iki ölçülü nəzəriyyələri, şərtlərdə ehtimallar, kəmiyyət göstəricilərinə görə fərziyyələr

Ключевые слова: семантическая пресуппозиция, проекция пресуппозиции, проблема оговорки, двумерные теории пресуппозиции, пресуппозиции в условных выражениях, пресуппозиции в кванторах

I identify semantic presuppositions as follows. If an assertion of a sentence p licenses an inference to a proposition r in a context c , then p presupposes r in c just in case (i) the inference is preserved when p is embedded in the ‘family of sentences’ i.e., in the antecedent of a conditional, in a question, or under a n epistemic modal or negation; and (ii) the inference is not preserved when p is in an entailment-canceling environment and r is locally entailed, as in sentences like (1) or (2):

(1) If r , then pr .

(2) Not r or pr .

(i) is standard; (ii) lets us distinguish presuppositions from other kinds of contents which also project through the family of sentences, like conventional implicatures. Paradigm cases of presupposition are change of state verbs, definite descriptions, factive constructions, and clefts. Contrary to much literature, I will not assume that presuppositions are truth-value gaps or constraints on input contexts (indeed, I argue against the latter claim, making ‘presupposition’ a somewhat misleading label).

The proviso problem makes trouble for a wide range of theories. Thus most of the negative points I make here extend equally to all these theories. I will focus on satisfaction theory, however, partly for concreteness, and partly because it provides a helpful foil for my own view.

Satisfaction theory has two planks. The first is a hypothesis about the pragmatic impact of semantic presuppositions.[7,398-422] Where c is a context, which we model as the set of worlds compatible with the common ground of the conversation:

Stalnaker’s Bridge: If p presupposes r in c , then p can only be felicitously asserted in c if c entails r .

Stalnaker’s Bridge says that the presuppositions of a sentence must be commonly accepted before the sentence is evaluated and added to the common ground. Stalnaker’s Bridge has obvious prima facie counterexamples in the form of ‘informative’ presuppositions, but defenders of satisfaction theory posit an unobtrusive process of accommodation which ensures that Stalnaker’s Bridge is satisfied with respect to the context relative to which we evaluate an assertion, even when it is not satisfied with respect to the context before the assertion takes place.[5,157]

The second plank concerns presupposition projection—how to calculate the presuppositions of a complex sentence, given the presuppositions of its constituents:

Local Satisfaction: p presupposes whatever is required to ensure that all of p ’s constituents have their presuppositions locally entailed in any context.

Local Satisfaction is a kind of local version of Stalnaker’s Bridge. It assumes an assignment of presuppositions to parts of sentences, then recursively defines sentence presupposition. (Local Satisfaction takes for granted a notion of local entailment, which can be spelled out in various ways. I will not engage with that debate, which is orthogonal to my interests here; everything I say, both in criticizing

satisfaction theory and in giving my own view, is compatible with a variety of positions on this issue. For concreteness, I assume the predictions of Heim [3,299-340]

Local Satisfaction makes a number of welcome predictions. For instance—assuming that (3) presupposes (4)—Local Satisfaction correctly predicts that this presupposition fails to project in (5), since it is locally entailed by (5)’s antecedent.

(3) John will pick up his sister at the airport.

(4) John has a sister.

(5) If John has a sister, he’ll pick up his sister at the airport.

Likewise, assuming that (6) presupposes (7), Local Satisfaction correctly predicts that this presupposition does not project in (8) (since, again, it is locally entailed).

(6) John believes that Susie stopped smoking.

(7) John believes that Susie used to smoke.

(8) If John believes that Susie used to smoke, then he believes that she stopped.

Generally speaking, satisfaction theory makes plausible predictions about cases in which presuppositions fail to project, like (5) and (8).

In other cases, however, satisfaction theory makes predictions which are systematically weaker than what a speaker is observed to be taking for granted. This problem arises for projection through two environments: connectives and attitude predicates. Consider first a presupposition under a connective, as in (9) (I will focus on conditionals here, but these remarks extend equally to other connectives).[1,217]

(9) If John has free time this afternoon, he’ll pick up his sister at the airport.

A speaker who asserts (9) in an ordinary context will be felt to take for granted that John has a sister. But according to Local Satisfaction, (9) presupposes just what is required at any context to ensure that the local context for its consequent entails that John has a sister. That turns out to be the material conditional (10):

(10) John has free time this afternoon $\supset$ John has a sister.

It is easy to reproduce cases like this, which illustrate a gap between what looks like unconditional projection through connectives—in this case, of the proposition that John has a sister—versus conditional projection predicted by satisfaction theory.[2,188] The second problem concerns presuppositions under attitude predicates, as in (6), repeated here (I focus on ‘believes’, but, again, the problem is quite broad):

(6) John believes that Susie stopped smoking

Local Satisfaction predicts that the strongest presupposition of (6) is that John believes that Susie used to smoke. Following [Sudo 2014b,]I will call this an inference. This prediction looks correct: (6) does indeed license this inference, and the tests discussed at the outset confirm that it is a presupposition. But, out of the blue, an assertion of (6) also seems to license the inference that Susie used to

smoke.[10], I will call this an e-inference. This inference, likewise, seems presuppositional: it is preserved through the family of sentences, as in (11) and (12), and disappears when locally entailed, as in (13):

(11) John doesn't believe that Susie stopped smoking.

(12) If John believes that Susie stopped smoking, he'll get her a present.

(13) If Susie used to smoke and John believes that she stopped smoking, he'll get her a present.

While satisfaction theory correctly predicts i-inferences as presuppositions, it fails to predict e-inferences as presuppositions.

The mismatch between what satisfaction theory (and theories like it) predict about projection out of connectives and attitude predicates, versus what speakers are felt to take for granted, is known as the proviso problem [6,192]. The main line of response acknowledges this mismatch, but rightly responds that the existence of this gap does not on its own show that satisfaction theory's predictions are wrong. According to satisfaction theory, a speaker of a sentence *p* will be felt to take for granted all of *p*'s presuppositions; but she may also be felt to take for granted other things. Defenders of satisfaction theory argue that, in the relevant cases, systematic pragmatic considerations let us make sense of why speakers are felt to take for granted more than the sentence's semantic presuppositions.[4,176]

Thus, for instance, a conditional like (10) is a strange conditional, and it is hard to see why a speaker would take it for granted. It is plausible on general grounds that if a speaker is assuming that conditional, it is because she is also assuming something stronger which entails it—in this case, that John has a sister.

The pragmatic response to the proviso problem thus faces a substantial challenge. Rather than propose a different solution to the proviso problem here, I will propose a new theory, dissatisfaction theory, which avoids the weak predictions that lead to the proviso problem in the first place, while capturing much of what is attractive about satisfaction theory.

As we saw above, satisfaction theory seems to make the right predictions about when a presupposition fails entirely to project. In other words, satisfaction theory seems to be correct in predicting that presuppositions fail to project when locally entailed. Satisfaction theory captures this fact by adopting Local Satisfaction, which entails that presuppositions which are locally entailed do not project. But we can also capture this fact more directly by stipulating that presuppositions project unless locally entailed:

Local Dissatisfaction: If *p* presupposes *r* in *c* and *q* embeds *p*, then *q* presupposes *r* in *c* unless *r* is locally entailed at any node in *q* which dominates *p*.

To get a feel for Local Dissatisfaction, consider its predictions about (14):

(14) If *p*, then *qr*.

According to Local Dissatisfaction, (14) presupposes r in c unless $c \cap p \subseteq r$. We thus preserve satisfaction theory's correct predictions about when presuppositions fail to project: like satisfaction theory, we predict that r does not project out of a sentence with the form of (15), like (5)

(15) If r , then qr

(5) If John has a sister, he'll pick his sister up at the airport

Local Dissatisfaction is also a first step towards avoiding the proviso problem. Suppose $c \cap p \neq r$; then Local Dissatisfaction predicts that (14) presupposes r — rather than just the conditional $p \supset r$ predicted by satisfaction theory. But to truly avoid the proviso problem, Local Dissatisfaction must be coupled with a new theory of the pragmatic impact of semantic presuppositions. Suppose that we couple Local Dissatisfaction with Stalnaker's Bridge, and someone asserts a sentence with the form of (14). Assume that the antecedent context entails neither r nor $p \supset r$. Then Stalnaker's Bridge says that the interlocutors will have to accommodate something to ensure that (14)'s presuppositions are common ground (which, in this case, happens to be equivalent to ensuring that (14) has no presuppositions). The weakest thing that they can accommodate to achieve this will be $p \supset r$. Thus the proviso problem will arise again: we will not be able to explain the infelicity of cases like (14), since we will predict that a weak, felicity-preserving accommodation is available. To avoid this problem, I propose to reject Stalnaker's Bridge in favor of a new principle about the pragmatic impact of presuppositions:

Backgrounded Contents: Presuppositions are backgrounded entailments, not constraints on input contexts.

Backgrounded Contents has a negative and a positive element. First, it rejects Stalnaker's Bridge: we no longer think of presuppositions as contents that must be entailed by an input context.¹⁴ Instead, we treat them as contents that are felt to be backgrounded. I will not say much here about what this amounts to, but the basic idea is that presuppositions should be treated in roughly the way that recent work has proposed we should treat conventional implicatures. Borrowing from that work, we can say, somewhat impressionistically, that an assertion will be felt to propose to update the common ground with its main (non-presupposed) content, but to impose its presupposed content on the common ground in a way that is difficult to challenge without derailing the conversation.

A related but slightly different pragmatic story extends to e-inferences.[2, 28-52] Consider (6). Here, the thought goes, the speaker is taking for granted that John believes that Susie once smoked ((6)'s predicted presupposition). In general, we do not take for granted noteworthy things. False beliefs are noteworthy. Thus if the speaker is taking for granted that John believes that Susie once smoked, she must also be taking for granted that this belief is true, and thus that Susie once smoked.

Presuppositions are given in the lexicon. But it is compatible with dissatisfaction theory that triggers have a pragmatic source, either on an ad hoc or generalized basis. In most cases the contrasts are stark. . Presuppositions and conventional implicatures have been widely taken to differ, insofar as presuppositions, but not conventional implicatures, are required to be commonly accepted before a sentence can be evaluated. I have argued that this is wrong. Presuppositions and conventional implicatures are more similar in this respect than they have been taken to be, which raises the important question of whether a unified treatment can be given.

References

1. Beaver, David. 2001. Presupposition and Assertion in Dynamic Semantics. CSLI Publications: Stanford, CA. <http://codenlp.ru/wp-content/uploads/2014/01/Presuppozitsii-1-ENG.pdf>
2. Bergmann, Merrie. 1981. Presupposition and two-dimensional logic. *Journal of Philosophical Logic* 10(1). 27–53.
3. Chemla, Emmanuel. 2009. Presuppositions of quantified sentences: experimental data. *Natural Language Semantics* 17. 299–340.
4. Fox, Danny. 2011. Notes on the proviso problem. Class notes, 24.954, MIT.
5. Geurts, Bart. 1996. Local satisfaction guaranteed: A presupposition theory and its problems. *Linguistics and Philosophy* 19(3). doi:10.1007/BF00628201.
6. Karttunen, Lauri & Stanley Peters. 1979. Conventional implicatures in Montague grammar. In *Syntax and Semantics 11: Presupposition*, New York: Academic Press
7. Schlenker, Philippe. 2011. The proviso problem: a note. *Natural Language Semantics* 19(4). 395–422. doi:10.1007/s11050-011-9072-z.

Suqurə Məhərrəmovə

SEMANTİK ÖN EHTİMAL VƏ YA NARAZILIQ NƏZƏRİYYƏSİ XÜLASƏ

Bu məqalədə əvvəlcədən ehtimal olunan nəzəriyyələr üçün toplu olaraq şərti problem kimi tanınan bir problem qrupu nəzərdən keçirilir. Bu problemlərə əsas pragmatik cavabın ciddi bir problemlə üzləşdiyi iddia olunur. Əvvəlcədən baxış perspektivində iki dəyişiklik qəbul edilir. Əvvəla, yerli olaraq qəbul edilmədikləri təqdirdə proqnozların proyeksiya nəzəriyyəsini təklif edilir. Əvvəlcədən irəli sürülən məlumatların giriş konteksti ilə əlaqəli olması barədə standart fərziyyə rədd edilir. Bunun əvəzinə, ön hazırlıqların arxa plan kimi işarələnmiş məzmunu təklif edilir. Göstərilir ki, bu öhdəliklər şərt problemindən tamamilə qaçmağa və bağlayıcı və münasibət predikatlarından əvvəlcədən proqnozlaşdırma barədə başqa cür inandırıcı proqnozlar verməyə imkan verir. Mən nəzəriyyəmin münasibət ölçmələri və kəmiyyətləri barədə daha yaxşı proqnozlar verən iki ölçülü bir tətbiqetmənin

eskizlərini çəkəməyə çalışmışam. Narazılıq nəzəriyyəsi, əvvəlcədən irəli sürülən məzmunu deyil, yerli olaraq qəbul edilməli olan məzmunu (məmnuniyyət nəzəriyyəsi kimi) deyil, yerli olaraq qəbul edilmədiyi müddətcə proqnozlaşdırılan məzmunu olaraq qəbul edir. Narazılıq nəzəriyyəsi şərt problemindən qaçınır və cızdığım iki ölçülü tətbiqetməni nəzərə alaraq bağlayıcılardan, münasibət predikatlarından və ölçicilərdən proyeksiya ilə bağlı inandırıcı proqnozlar verir. Sadəcə cızılmış pragmatik yanaşma gücləndirmənin ümumi pragmatik əsaslara söykəndiyini proqnozlaşdırır. Bu kontekstlərdə bu cür müləhizələr möhkəmlənməyə qarşı açıq şəkildə izah edir, çünki yalnız öncəgörü gücləndirmədikdə nətiqin iddiasının uyğunluğunu qoruya bilərik. Beləliklə, bu hesab güclənməyəcəyini təxmin edir. Bununla birlikdə, bu proqnoz nə bağlayıcılar, nə də münasibət predikatları üçün ortaya çıxmır

SUGURA MAHARRAMOVA

SEMANTIC PRESUPPOSITION OR DISSATISFACTION THEORY

Summary

This article considers a group of problems collectively known as conditional problems for presumptive theories. It is claimed that the basic pragmatic answer to these problems poses a serious problem. Two changes are accepted in the preview perspective. First, the projection theory of the projections is proposed if they are not accepted locally. It is shown that these obligations allow to avoid the problem of condition completely and to make other convincing predictions about the prediction from the connective and relational predicates. I have tried to sketch a two-dimensional application that gives better predictions about the relationship measurements and quantities of my theory. Dissatisfaction theory views presuppositions as contents which project unless locally entailed, rather than (as on satisfaction theory) contents which must be locally entailed. Dissatisfaction theory views presuppositions as backgrounded contents, rather than contents which must be antecedently accepted. Dissatisfaction theory avoids the proviso problem, and, given the two-dimensional implementation which I sketched, makes plausible predictions about projection out of connectives, attitude predicates, and quantifiers.

The pragmatic approach just sketched predicts that strengthening is based on general pragmatic grounds. In these contexts, such considerations clearly tell against strengthening, since we can only preserve the coherence of the speaker's assertion if we do not strengthen the presupposition. Thus this account predicts strengthening will not occur. This prediction, however, does not seem to be borne out, either for connectives or attitude predicates.

СУГУРА МАГЕРРАМОВА

**СЕМАНТИЧЕСКАЯ ПРЕДПОСЫЛКА ИЛИ ТЕОРИЯ
НЕУДОВЛЕТВОРЕННОСТИ**

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматривается группа проблем, известных как условные задачи для презумптивных теорий. Утверждается, что основной прагматический ответ на эти проблемы представляет собой серьезную проблему. В перспективе предварительного просмотра принимаются два изменения. Во-первых, предлагается проекционная теория проекций, если они не принимаются локально. Показано, что эти обязательства позволяют полностью избежать проблемы условия и сделать другие убедительные предсказания о предсказании на основе связных и реляционных предикатов. Я попытался набросать двумерное приложение, которое дает более точные предсказания относительно измерений взаимосвязей и количеств моей теории. Теория неудовлетворенности рассматривает пресуппозиции как содержание, которое проецируется, если оно не локально влечет за собой, а не содержание (как в теории удовлетворения), которое должно происходить локально. Теория неудовлетворенности рассматривает пресуппозиции как фоновое содержание, а не содержание, которое должно быть заранее принято. Теория неудовлетворенности избегает проблемы условности и, учитывая двумерную реализацию, которую я набросал, делает правдоподобные прогнозы относительно проекции из связок, предикатов отношения и кванторов. Только что обрисованный прагматический подход предсказывает, что укрепление основано на общих прагматических основаниях. В этих контекстах такие соображения явно говорят против усиления, поскольку мы можем сохранить согласованность утверждения говорящего только в том случае, если мы не укрепим предпосылку. Таким образом, этот счет предсказывает, что усиления не произойдет. Это предсказание, однако, похоже, не подтверждается ни для связок, ни для предикатов отношения.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: **filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zahirə Əliyeva**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TÜRKAN ABBASOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Bühbudov, 23
turkanabbas03@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ YAZI BACARIĞININ TƏDRİSİNƏ DAİR NƏZƏRİYYƏ VƏ YANAŞMALAR

Xülasə

Produktiv bacarıq hesab edilən yazı bacarığı öyrənənlər tərəfindən ən çətin mənimsənilən, eyni zamanda ən çətin tədris olunan bacarıq kimi qəbul edilir. Bugün, demək olar ki, bütün sahələrdə sənədləşmə prosesi üçün lazım olan yazı bacarığı hər bir şəxs tərəfindən mənimsənilməli və inkişaf etdirilməlidir.

Məqalə ingilis dilində yazı bacarığının tədrisinə dair nəzəriyyələr və bu nəzəriyyələrin tədrisdə tətbiqinə dair yanaşma və metodlardan bəhs edir. Yazı prosesi produktiv hesab olunduğundan öyrənənlərin kreativ bacarıqlarının, eləcə də təxəyyül imkanlarının inkişaf etdirilməsi baxımından yazının tədrisi üzərində bir sıra araşdırmalar aparılmış və müvafiq nəticələr əldə edilmişdir. Bu nəticələrə əsasən, nəticə əsaslı, proses əsaslı, janr əsaslı, proses-janr əsaslı və proses-nəticə əsaslı kimi yanaşmalar yazı bacarığının tədrisində geniş şəkildə tətbiq edilən yanaşmalardır.

Məqalədə yazının tədrisinə dair lingvistiklərin müxtəlif fikirləri təqdim edilmişdir. Onların arasında C.Harmer, K. Cusun, L.Vıqotski, E.Lavellenin və başqalarının adlarını çəkmək olar. Məqalədə, eyni zamanda, Hoc tərəfindən yazı bacarığının tədrisində müraciət edilən dörd əsas nəzəriyyə qeyd olunmuşdur: koqnitiv proses nəzəriyyə, sosiomədəni nəzəriyyə, sosio-koqnitiv nəzəriyyə və yazıda öz yetərlik, ekoloji nəzəriyyə. Adı çəkilən yanaşmaların üstünlük və qeyri-üstünlükləri də məqalədə qeyd olunmuşdur.

Vıqotski tərəfindən təqdim edilən Proksimal İnkişaf Zonası nəzəriyyəsinə görə ictimailəşmək, yaxud qarşılıqlı təsir biliyin əldə edilməsi üçün zehni hərəkətin, yaxud prosesin inkişafında vacib hesab edilir. İngilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələr müxtəlif şəraitlərə məxsus fərdlər olduğundan onların bu dilin mənimsənilməsi prosesində ehtiyac duyduqları öyrətmə və öyrənmə nəzəriyyələri də müxtəlif olacaq.

Müəllimlərin sistemli və diqqətli plan əsasında dərslər təşkil etməli və daha sonra uğurlu dərslər nail ola bilməsi çox önəmlidir. Bu baxımdan, metod və üsullarla yanaşı, tələbələrin ehtiyaclarına cavab verən yanaşmalardan istifadə edilməlidir. Təqdim olunan yanaşma və nəzəriyyələr ümumi tədrislə əlaqəli olsa da öyrənənlərin yazının tədrisi zamanə nümayiş etdirdikləri maraq, bilik və bacarıqlara əsasən müəllim tərəfindən bu yanaşma və nəzəriyyələrdə müəyyən dəyişiklik etmək

mümkündür. Məqalədə qeyd olunan nəzəriyyə və yanaşmalara bələd olmaqla yazı bacarığının tədrisi zamanı müəllimlər elmi əsaslı təcrübələrdən istifadə etmək imkanı qazanacaqlar.

Açar sözlər: *yazı bacarığı, yazı prosesi, koqnitiv, təxəyyül, tətbiq*

İngilis dilinin beynəlxalq olması bu dilin iş, təhsil, ünsiyyət kimi sahələrdə sənədləşmə dili kimi də qəbul edilməsi deməkdir. Bu baxımdan, ingilis dili öyrənənlərin yazı bacarığını inkişaf etdirmək üçün tədqiqatlar aparılır, psixolinqivistik istiqamətdə metod və strategiyalar təyin olunur. Produktiv bacarıq hesab edilən yazı bacarığı “öyrənənlər tərəfindən ən çətin mənimsənilən, eyni zamanda ən çətin tədris olunan bacarıq” kimi qəbul edilir (Jusun və Md Yunus 2018, səh-470). Bugün, demək olar ki, bütün sahələrdə sənədləşmə prosesi üçün lazım olan yazı bacarığı hər bir şəxs tərəfindən mənimsənilməli və inkişaf etdirilməlidir. İş sahəsi ilə yanaşı, təhsil sektorunda da mükəmməl yazı bacarıqlarına sahib olmaq üstünlük hesab olunur. Yazı bacarığı ideyaların, fikirlərin təşkilini tələb edən bir beyin prosesi kimi düşünülə bilər. Bu zaman ümumiləşdirmə, təhlil və ideyalara tənqidi yanaşma tələb olunur. İngilis dilində yazı prosesi zamanı bu faktorlarla yanaşı, öyrənənlərdən bu dildəki lüğət tərkibi, qrammatik və cümlə quruluşlarına bələd olma bilikləri də tələb olunur. Linqvistik və koqnitiv yanaşmalar tələb edən yazı prosesində bu bilik və bacarıqlara sahib olmayan öyrənənlər müəyyən çətinliklərlə üzləşə bilirlər. (1, 78)

İngilis dilində yazı bacarığının tədrisində müxtəlif nəzəriyyə və yanaşmalar mövcuddur: Hocz onlardan əsas olaraq dördünü qeyd etmişdir:

1.*Koqnitiv proses nəzəriyyəsi* - Yazı prosesi, əslində, bir düşünmə prosesidir. Yazarkən yazıçı zehni proseslər hesab edilən beyin (fikir) fırtınası, ideyaların planlaşdırılması və təşkili kimi mərhələlərdən istifadə edir. Bu nəzəriyyə ilk dəfə Flauv və Heys tərəfindən müşahidələrinə əsasən təqdim edilmişdir. Onlar bu nəzəriyyənin dörd elementini irəli sürmüşlər. a. yazıdan əvvəl zehni proses, b. bu prosedurada üst səviyyə təşkili strukturun baş tutması, c.yazı prosesində məqsədlərin təyin olunması, d.yazı tapşırığının sonlanması üçün makro və mikro hədəflərin təyin olunması. Qısacası, bu nəzəriyyə daha çox zehni prosesi yazın prosesinin əsas bir hissəsi kimi qəbul edir.

2.*Sosiomədəni nəzəriyyə* - bu nəzəriyyə yazının komponentləri kimi qəbul edilən motivasiya, affekt hal (emosional həyəcan) və sosial təsirlərə önəm verən Vıqotski tərəfindən irəli sürülmüşdür (2, 96). Digər sözlə desək, bu nəzəriyyə insanın öyrənməsini sosial bir proses olduğunu və insan zəkasının müəyyən cəmiyyətdə və mədəniyyətdə necə formalaşmasını izah edir. Bu nəzəriyyənin digər əsas məqamı odur ki, ictimailəşmək, yaxud qarşılıqlı təsir biliyin əldə edilməsi üçün zehni hərəkətin, yaxud prosesin inkişafında vacib hesab edilir. Vıqotski öyrənənlərin inkişafı üçün lazım olan kömək və sosiallaşmanı izah edən Proksimal İnkişaf Zonasını (ZPD/Zone of Proximal Development) təqdim etdi (Vıqotski, 1978). Bu

baxımdan deyə bilərik ki, ingilis dilində yazı bacarığının tədrisi zamanı öyrənənlərin yoldaşları ilə əməkdaşlığa və müəllimlərindən gələn öyrənmə dəstəyinə (scaffolding) ehtiyacları vardır.

3. *Sosio-koqnitiv nəzəriyyə və yazıda öz yetərlilik*- yazıda sosio-koqnitiv nəzəriyyə dedikdə motivasiya və davranışı müəyyən edən koqnitiv, davranış, şəxsi və ətraf mühit faktorlarının bir-birilə necə qarşılıqlı təsirdə olması başa düşülür. Bu nəzəriyyə özündə əsas üç elementi ehtiva edir: müşahidə əsaslı öyrənmə, təqlid və modelləşdirmə. Digər tərəfdən öz yetərlilik verilən yazı tapşırığını yerinə yetirməyə olan inamı və istənilən çətinliyi qəbul etmə qabiliyyəti kimi hesab olunur. Bu nəzəriyyə izah edir ki, öyrənənlər əvvəlki yazı işlərinə baxaraq hər zaman qavrayışlarını inkişaf etdirirlər. Buna görə də, növbəti dəfə öz yetərlilik olan tapşırıqlara önəm verəcək və öz biliyinə inanmadığı olan tapşırıqlardan imtina edəcəklər (3,178). Bu zaman əsas dörd elementdən istifadə oluncaq: özünü müşahidə, özünü qiymətləndirmə, özünə reaksiya və öz yetərlilik. Beləliklə, yazı dərslərində öyrənənlərin koqnitiv bacarıq və özünə inam hissləri yazı təlimatlarının başa düşülməsinə və yerinə yetirilməsinə kömək edəcək.

4. *Ekoloji nəzəriyyə* - bu nəzəriyyə ilk dəfə Kuper tərəfindən təklif olunmuşdur (4, 368). Kuperə görə, yazı mühiti (ekologiyası) dedikdə təkcə yazan şəxs və kontekst nəzərdə tutulmur. Yazı dərslərində tələbələr bir-birilə qarşılıqlı təsirdə olaraq müəyyən sistem əmələ gətirirlər və tələblər öz yazı işləri, eyni zamanda digər yazı işləri ilə birlikdə mühit çərçivəsində olurlar. Bu nəzəriyyənin önəmli xüsusiyyətlərindən biri odur ki, tələbə və yazı işi mühiti təyin etməklə bərabər, digər tələbə və yazı işləri əsasında özləri də təyin olunurlar. Bu nəzəriyyənin məhdudiyyəti uzun zaman çərçivəsində dəyişkən olmasından ibarətdir.

İngilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələr müxtəlif şəraitlərə aid fərqlər olmaqla yanaşı, dil səviyyələri baxımından da fərqlənirlər. Bu fərqli zəminlərə ailələr, şəhər, kənd həyatı, eyni zamanda ana dili kimi faktorlar aiddir. Müəllimlərin sistemli və diqqətli plan əsasında dərslər təşkil etməli və daha sonra uğurlu dərslə nail ola bilməsi çox önəmlidir. Bu baxımdan, metod və üsullarla yanaşı, tələbələrin ehtiyaclarına cavab verən yanaşmalardan istifadə edilməlidir. “Yanaşmalar strategiyalar vasitəsilə tələbələr və öyrənmə situasiya arasında əlaqəni təmsil edir”. (5, 375). Riçard və Rocerin fikrincə, yanaşmalar dil tədrisi və öyrənmə prosesi ilə bağlı olan fərziyyələr toplusu kimi başa düşülür. Digər sözlə, bu, sinif otağında şərh olunan öyrənmə prosesi ilə bağlı ideologiyalar, prinsiplər və fikirlər toplusudur.

Yazı bacarığının tədrisi zamanı strategiyalara əsaslanan müxtəlif yanaşmalara ehtiyac duyulur. Yazının tədrisi metodları yazıçıların yazı ilə bağlı malik olduqları müəyyən fikirlərlə tətbiq etdikləri yazı strategiyaları arasındakı əlaqəni təsvir edir (6, 808). Qısaca, yazı tədrisi ilə bağlı olan metodlar dərslə tətbiq olunan ideyalar və qaydalara aid edilir.

İngilis dilində yazı bacarığının formalaşdırılması və inkişafı üçün bir çox yanaşma və metodlar irəli sürülmüşdür. Bu yanaşma və metodlar, əsasən,

öyrənənlərin dil səviyyələrinə və fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun olmuşdur. Nəticə əsaslı, proses əsaslı, janr əsaslı, proses-janr əsaslı və proses-nəticə əsaslı kimi yanaşmalar bunlara nümunədir.

Nəticə əsaslı Yanaşma - bu yanaşma nəticəni özünə məqsəd edən yazı prosesini ifadə edir. Tələbələr müntəzəm olaraq nümunə mətni təqlid edərək birini yazırlar. Başqa sözlə desək, tələbələr müəllim tərəfindən verilən yazı işinə bənzər kompozisiya təqdim edirlər. Stil bildirir ki, bu yanaşmanı ingilis dili dərslərində tətbiqi üçün əməl olunmalı dörd mərhələ vardır: 1. Tələbələr müəllim tərəfindən təqdim olunan nümunə esseni oxuyur və yazının səciyyəvi xüsusiyyətlərinə uyğun müəyyən qeydlər aparırlar. Bu xüsusiyyətlərə ideyaların təşkili, dildən istifadə və yazı üsulları aiddir. 2. Tələbələr müəllimin nəzarəti ilə nümunə mətnə verilmiş elementləri məşq edirlər. 3. Tələbələr nümunəyə bənzər şəkildə ideyaların cəm olunması üçün verilmiş esseni təqlid edərək yazırlar. 4. Tələbələr öz bacarıqlarından, cümlə quruluşlarından və müxtəlif səviyyəli lüğət tərkibindən istifadə edərək gözlənilən esseni tərtib edirlər. Bu yanaşmanın üstünlüklərindən biri odur ki, tələbələr müvafiq qəlib nəticə metodlarından istifadə edərək esse, xüsusilə nəqli, təsviri və inandırıcı esse növlərini tərtib edirlər. Eyni zamanda tələbələr bu növ essələr üçün uyğun olan doğru sözlərdən və müxtəlif cümlə qəliblərindən istifadə etməyi öyrənir və qrammatik biliklərini inkişaf etdirirlər. Bu nəzəriyyənin qeyri-üstünlüyü isə yazı prosesinə deyil, nəticəyə əsaslanması və qrammatik quruluş və sintaksisə daha çox önəm verməsidir. Bəzi hallarda tələbə innovativliyi tələb olunmadığından bu hal tələbələrə ruhdan sala bilər.

Proses əsaslı Yanaşma - Digər tərəfdən bu yanaşma nəticəni hasil edən prosesə önəm verir. Yazı prosesi beş mərhələdən ibarətdir: yazıdan əvvəlki mərhələ; ideyaların təşkili mərhələsi; ilkin versiyanın, yəni qaralamanın yazılması mərhələsi; nəzərdən keçirmə, səhvlərin yoxlanması mərhələsi; son versiyanın tərtibi mərhələsi.

İlkin mərhələdə fikir fırtınası, klaster və sərbəst yazı üsullarından istifadə etməklə tələbələr mövzu ilə bağlı müəyyən ideyalar əldə edirlər. Bu mərhələdə səhvlər nəzərə alınmır. Məqsəd tələbələrin mümkün qədər çox ideya toplamasıdır. İkinci, yəni ideyaların təşkili mərhələsində qruplaşdırma və plan tərtibi üsullarından istifadə edərək tələbələr ideyaları müəyyən qruplara ayırır. Bu zaman heç bir qrupa daxil olmayan, əvvəlki mərhələdə ideya kimi görünən fikirlər çıxarılır. Üçüncü, yəni ilkin versiyanın yazılması mərhələsində əldə olan ideyalara əsasən ilkin qaralama versiya tərtib olunur. Dördüncü, yəni səhvlərin yoxlanması zamanı tələbə həm müəllimin, həm də yoldaşlarının düşüncələrinə, şərhlərinə əsasən esseni yoxlayır və lazımi yerlərdə dəyişikliklər və düzəlişlər edir. Beşinci, yəni son versiyanın tərtib olunması zamanı müəyyən format qaydalarına əməl edilir.

Janr əsaslı Yanaşma - bu yanaşmaya əsaslanan yazıda linqvistik xüsusiyyətlər əhəmiyyət kəsb etsə də, mətnin əsaslandığı sosial kontekst də önəmlidir (7, 155). Eyni zamanda, yazının müxtəlif növləri də nəzərə alınır. Bu yanaşmanın üstünlüklərindən biri odur ki, tələbələr müxtəlif yazı janrlarına uyğun cümlə

strukturları və müvafiq lüğət tərkibi ilə tanış olurlar. Bununla yanaşı, eyni janra aid müxtəlif yazıların tələbələrə təqdim olunması nəticəsində, tələbələr janrların xüsusiyyətlərindən xəbərdar olur və onlarda müəyyən fikir formalaşmağa başlayır (8,7). Bu yanaşmanın qeyri-üstünlüyü tələbələrdən müxtəlif janrlara məxsus qrammatik bilik və lüğət tərkibi biliklərinin tələb olunmasıdır ki, bu da dil səviyyəsi aşağı olan tələbələr üçün ruh düşkünlüyünə səbəb ola bilər.

Proses-janr əsaslı Yanaşma - bu yanaşma yuxarıda qeyd olunan yanaşmaların xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Sosial konteksti nəzərə almaqla, müxtəlif janrdakı mətnlərinin məqsədlərini və nəticə əsaslı yanaşmanın xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bu yanaşma ingilis dərslərində yazı bacarıqlarının formalaşdırılması prosesində daha çox müraciət olunan yanaşmadır. Proses əsaslı yanaşmanın dörd mərhələsinə uyğun yazı tərtib edən tələbələr, eyni zamanda, modelləşdirmə, ortaqlıq yazı, istiqamətləndirilmiş yazı və interaktiv yazı üsullarından da bəhrələnmə bilirlər.

Proses- nəticə əsaslı yanaşma - bu yanaşma özündə nəticə və proses əsaslı yanaşmaların xüsusiyyətlərini ehtiva edir. Belə ki, proses əsaslı yanaşmadan əvvəl tələbələr nəticə əsaslı yanaşmaya uyğun olaraq müəllim tərəfindən verilən nümunə mətnə əsasən esse tərtib edir. Nümunə essədə verilən sözlərin işlənmə funksiyasına, cümlələrin qrammatik strukturuna nəzər yetirir və modelə uyğun öz essəsini tərtib edir. Artıq müəyyən bacarıqlara yiyələnmiş tələbə proses əsaslı yanaşmaya uyğun olaraq yuxarıda adları çəkilən beş mərhələdən keçərək yeni bir esse təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. Elashri, E. A. E., & Ibrahim, I. (2013). The effect of the genre-based approach to teaching writing on The EFL Al-Azhr secondary students' writing skills and their attitudes towards writing. Online Submission.
2. Faraj, A. K. A. (2015). Scaffolding EFL students' writing through the writing process approach. *Journal of Education and Practice*. 6 (13): 131-141.
3. Flower, L., & Hayes, J. R. (1981). A cognitive process theory of writing. *College composition and communication*, 32(4), 365-387.
4. Harmer, J. (2004). How to teach writing. Harlow, UK: Pearson Education.
5. Hodges, T. S. (2017). Theoretically speaking: An examination of four theories and how they support writing in the classroom. *The Clearing House: A Journal of Educational Strategies, Issues and Ideas*. 90(4): 139–146.
6. Jusun, K. D. & Yunus, M. (2017). The effectiveness of using sentence makers in improving writing performance among pupils in Lubok Antu rural schools. In International Conference on Education (ICE2) 2018: *Education and Innovation in Science in the Digital Era* :469-475.
7. Lavelle, E., & Zuercher, N. (2001). The writing approaches of university students. *Higher education*, 42(3): 373-391.

8. Vygotsky L. S. (1978). Mind in Society: Development of Higher Psychological Processes.

T.ABBASOVA

**REMARKS AND APPROACHES ON TEACHING
WRITING SKILLS IN ENGLISH
SUMMARY**

As a productive skill, writing is considered the most difficult skills to learn by students and to instruct by teachers. Today, being an essential demand for all documentation process in almost all job spheres, writing skills is requested to be mastered by everyone. The article deals with a number of remarks regarding teaching writing skills in English and approaches and methods of different times applied teaching this skill. As the writing process is considered productive, a number of studies have been conducted on teaching writing in terms of boosting students' creative skills, as well as imagination. Accordingly, relevant results have been obtained. According to these findings, approaches, such as product-based, process-based, genre-based, process-genre-based, and process-product-based approaches are commonly applied in teaching writing skills. Linguists' various opinions teaching writing are given in the paper. Among these linguists we can mention J.Harmer, K.Jusun, L.Vygotsky, E.Lavelle and others. The paper also provides information about Hodges' four focal theories in teaching writing: cognitive process theory, sociocultural theory of writing, social cognitive theory, and ecological theory. The advantages and disadvantages of these theories are also mentioned in the article.

According to Vygotsky's theory of the Proximal Development Zone, socialization or interaction is considered important in the development of mental movement or process for the acquisition of knowledge. As students who learn English as a foreign language are individuals with different backgrounds, the teaching and learning theories they will need in the process of mastering the language will also be different. It is very vital that teachers organize lessons based on a systematic and careful plan and then succeed in the lesson. In this regard, in addition to methods and techniques, approaches that meet the needs of students should be used. Although the approaches and theories presented are related to general teaching, it is possible for the teacher to make some changes in these approaches and theories based on the interest, knowledge and skills that learners demonstrate during the teaching of writing. Theories are crucial for the teachers to know and understand the theories in teaching writing because it will allow the teachers to implement research-based practices better.

Key words: *writing skill, writing process, cognitive, imagination, application*

ТУРКАН АББАСОВА

ЗАМЕЧАНИЯ И ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ НАВЫКАМ ПИСЬМА НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Как продуктивный навык, письмо считается наиболее сложным для освоения учащимися и преподавания преподавателями. Сегодня, поскольку письменные навыки являются неотъемлемым требованием для всего процесса документирования практически во всех сферах работы, всем требуется овладение навыками письма. В статье содержится ряд замечаний относительно обучения навыкам письма на английском языке, а также подходов и методов, применяемых в разное время в обучении этому навыку. Поскольку процесс письма считается продуктивным, был проведен ряд исследований по обучению письму с точки зрения развития творческих способностей учащихся, а также воображения. Соответственно, соответствующие результаты были получены. Согласно этим результатам, в обучении навыкам письма обычно применяются такие подходы, как продуктивный, процессный, жанровый, процессно-жанровый и процессно-продуктивный. В статье приводятся различные мнения лингвистов об обучении письму. Среди этих лингвистов можно отметить Дж. Хармера, К. Юсуна, Л. Выготского, Э. Лавеля и других. В статье также представлена информация о четырех основных теориях Ходжеса в обучении письму: теории когнитивного процесса, социокультурной теории письма, социальной когнитивной теории и экологической теории. В статье также упоминаются достоинства и недостатки этих теорий. Согласно теории Выготского о зоне ближайшего развития, социализация или взаимодействие считаются важными в развитии умственного движения или процесса приобретения знаний. Поскольку студенты, изучающие английский как иностранный, являются людьми с разным образованием, теории преподавания и изучения, которые им понадобятся в процессе овладения языком, также будут разными. Очень важно, чтобы учителя организовывали уроки на основе систематического и тщательного плана, а затем преуспевали в уроке. В связи с этим, помимо методов и приемов, следует использовать подходы, отвечающие потребностям студентов. Хотя представленные подходы и теории относятся к общему обучению, учитель может внести некоторые изменения в эти подходы и теории на основе интереса, знаний и навыков, которые учащиеся демонстрируют во время обучения письму. Теории имеют решающее значение для учителей, чтобы знать и понимать теории в обучении письму, потому что это позволит учителям лучше применять методы, основанные на исследованиях.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aytən Bayramova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MİRZƏLİ GÜNƏŞ CƏLİL

Odlar Yurdu Universiteti

Azərbaycan, Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi

Xarici dilin tədrisi metodikası və metodologiyası

babayevagunes@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ TERMİN ANLAYIŞI

Xülasə

Terminlər aid olduğu sahədə daha çox işlənən sözlər olmasına baxmayaraq, gündəlik həyatda da tez-tez rast gəlinir. Gündəlik həyatla bağlı bir çox sahə mövcud olduğuna görə, ona məxsus terminlər dildə geniş formada istifadə edilir. Terminlərə gündəlik həyatda həddindən çox rast gəldiyi üçün qeyr-ixtiyari şəkildə ümumişlək formada istifadə olunmağa başlayır. İngilis dilində elə terminlər var ki, elmin, texnikanın inkişafı nəticəsində aid olduğu sahədə öz əhəmiyyətini itirməyə başlayır və köhnədikcə danışq dilinə keçərək başqa mənə ifadə edir. Bunlara terminoloji omonimlər deyilir. Lakin, dildə danışanların hamısı bu terminlər tam şəkildə anlamır, bəzən buna görə də doğru şəkildə istifadə olunmur. Xüsusilə də, ikinci dil kimi İngilis dilində danışan şəxslərin bu terminləri anlaması əhəmiyyətlidir. Çünki, danışq dilinə daxil olan terminlər müəyyən sahəyə məxusdur və bu barədə düzgün məlumat almaq və ya məlumat ötürə bilmək üçün onların ifadə etdiyi mənaya bələd olmaq vacibdir. Terminlərin hansı mənə ifadə etməsi əsasən, onun aid olduğu sahədən asılıdır. Terminlərin işlənmə yerinə və ifadə etdiyi mənaya görə bir çox növləri vardır. Şagirdlərə İngilis dilində terminləri tədris edərkən hər sahəyə aid terminologiyayı ayrı bir dərş şəkildə təqdim etmək daha məqsədəuyğun hesab olunur. Orta məktəb təhsilində şagirdlərə İngilis dilini tədris edərkən onun bir dil olaraq sahib olduğu zənginliklər, rəngarəngliklər və özünəməxsusluq keyfiyyətləri şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır. Çünki, xarici bir dili ana dili kimi sərbəst bir şəkildə danışa və istifadə edə bilmək üçün dilin bu keyfiyyətlərinə bələd olmaq lazımdır. Şagirdlərin söz ehtiyatını zənginləşdirmək, nitqini inkişaf etdirmək üçün terminlər kimi leskik vahidlərin tədrisinə daha çox yer verilməlidir. Şagirdlərin gələcəkdə elmə olan marağına təsir göstərə biləcək əhəmiyyətə sahib mövzulardan biri də terminlərin tədrisi hesab oluna bilər. Müxtəlif elmi nəzəriyyələrin, anlayış və təriflərin tərkibi hissəsi olan terminlər şagirdlərdə dünyagörüşünün formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Kiçik yaşlardan sadəcə mürəkkəbə doğru terminlərin tədris edilməsi şagirdlərə müəyyən anlayışları başa düşməyə imkan verir. Lakin, terminlər tədris olunarkən şagirdlərin yaş faktoru nəzərə alınmalıdır. Bəzən, dərsləklərdə şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun olmayan terminlərə rast gəlinir. Bu cür terminlər şagirdlərin nitqini zənginləşdirmir, əksinə yeni söz və ya anlayış öyrənmə prosesini ləngidir. Çünki, şagirdlərin qavrayış səviyyəsinə uyğun olmayan anlayışlarla bağlı

terminlər tədrisi zamanı onlarda şüurlu məniməsəmə baş vermir. Bu isə, şagirdlərin nitqinin dəqiq, aydın, düzgün formalaşmasına maneə olur.

Açar sözlər: Terminlər, sözlər, tədris, İngilis dili, söz ehtiyatı, məna, anlayış, elm, ixtisas, peşə, növ.

Terminlər dil içərisində mədəniyyətin, elmin təməl daşı rolunu oynayan sözlər qrupudur. Müxtəlif sahələrdə öz dil imkanlarından istifadə edərək çox sayda termin yaradan dillər bir mədəniyyətin və ya elmin dili olmaq xüsusiyyətinə sahib olur. Başqa mədəniyyətə sahib dillərdə istifadə edilən terminlər dilə birbaşa daxil edilməsi o dilin inkişafını ləngidə bilər. Buna görə də, İngilis dilində çox sayda milli terminlər vardır.

Terminlər insan zehmində çağırışım etmək şəxslərin maraqlandığı sahə ilə bağlı bir aydınlıq gətirməklə hökmlüdürlər. Buna terminin aydınlıq olmaq xüsusiyyəti deyilir. Bu xüsusiyyətə malik olmayan terminlər insanı əzbərçiliyə vadar edir. Bu halda düşünmə fəaliyyəti məhsuldar son ilə nəticələnir. Bunun səbəbi isə, nə qədər elmi dilə xitab etsələr də, terminlər müəyyən qədər ifadə etdiyi mənaya uyğun quruluşa malik olmalı və bu anlayışı hərtərəfli təsvir edə bilməlidir.

Terminlər anlayışların qapılarını açan sehirli açarlar hesab olunur. Hər hansı elmi bir sahədə müəyyən məlumat əldə etmək istəyən şəxsin qarşısına çıxan termin sağlam quruluşa malik və informasiyanı olduğu əks etdirmək keyfiyyətinə malik olarsa məqsəduyğun vəzifəsini yerinə yetirmiş olar. Terminlərin daşdığı bu vacib vəzifə dili anlaşılıqlı olmasına xidmət göstərir. Bu baxımdan İngilis dilini öyrənərkən müəyyən qədər terminlərlə də tanış olmaq gərəkir.

Quruluşları və mənaları baxımından bir dilin ümumi sözlərindən ayrılan terminlər bir dilin mədəniyyət və incəsənət baxımından inkişafının əsas göstəricilərindəndir. Hər dildə olduğu kimi İngilis dilində də onu danışanların dünyəvi, elmi, mədəni, mənəvi baxımdan nəyə qadir olduğunu nümayiş etdirən əsas göstərici dil hesab olunduğu üçün onun bel sümüyü vəzifəsində terminlər çıxış etdiyini söyləmək yanlış sayılmaz. Başqa sözlə desək, terminlər dilin dayaq funksiyasını yerinə yetirir, onun formalaşma və inkişafında çox böyük rolu vardır [7,49].

Müxtəlif elm sahələrinin, sənət və peşə məcralarına məxsus xüsusi sözlər terminlər adlanır və əslində, bu sözlər hər bir elmin özlüyündə onun təməli sayılır. “Termin” sözü qərb dillərinə “term”, “terme” şəklində Latınca sərhəd, son mənası verən “terminus” sözünə bənzədilərək “toplamaq” felinin keçmiş forması olan “termek” felinə şəkilçi artırılmış forması ilə keçmişdir. Dilçilərin bu görüşünün əsasında bir terminin bir anlayışı ifadə etməsi üçün onun bir söz olaraq əlavə mənələrdən tamamilə təmizlənməsi, uzaqlaşması gərəkdir. Buna görə də, “termek” felinin “termin” sözünün kökü, mənbəyi olması daha məntiqli hesab olunur ki, sözün daha konkret. Lakin, bu sözün əsas mənbəyi haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Bəzi,

qaynaqlar isə, “termin” sözünün Fransızca “terme” kəliməsindən əmələ gəldiyi və İngilis dilinə “term” olaraq keçdiyini göstərir. [5,233]

Bir elm sahəsinin təməli olaraq qəbul edilən, məcazi mənası, əlavə mənası olmayan, deyim şəklində istifadə edilməyən, ümumilikdə gərçək mənası ilə işlədilən termin sözü digər sözlərlə müqayisədə istifadə sahəsi dar hesab etmək olar. Larousse lüğətində (Petit Larousse, 1962) ” term” sözünün qarşılığı kimi “elm kəliməsi, ifadəsi, deyimi “ ifadələr şəklində göstərilmişdir [5,222].

Terminlər ilk yarandıqları zaman dar bir mənaya sahib olsalar da, zaman keçdikcə gündəlik həyatda sıradan bir söz olaraq işlədilməyə başlaya bilər. Bu daha çox elmin sürətli inkişaf etməsi ilə bağlıdır ki, dilə yeni terminlər daxil olur və işlək formada dilin tərkibinə çevrilir. Belə hallarda, termin hansı sahəyə aiddirsə ümumi dildə müəyyən bir anlayışın qarşılığı kimi işlənməyə başlayır. Mədəni dəyişikliklər, zamana uyğun dəyişikliklər (məsələn bir sahəyə aid anlayışın, vasitənin gündəlik həyatda tez-tez rast gəlinməsi nəticəsində ümumiləşməsi, məsələn, “computer” sözü informatika elmində termin hesab olunsa da, müasir dövrün tələbatlarının artması nəticəsində insanların bu vasitədən istifadə etməsi ilə gündəlik həyata daxil olması və işlək sözə çevrilməsi kimi), dildə baş verən bir sıra dəyişikliklər və inkişaf və s. səbəbiylə dilə məxsus digər bütün sözlər kimi terminlərin də bəzi dəyişiklərə uğraması, bəzilərinin aid olduğu sahədən uzaqlaşması, köhnə terminlərin yeniləri ilə əvəz olunması kimi bir çox hallar tez-tez müşahidə olunur.

Termin anlayışının ümumi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

1. Terminlər, elmi bir anlayışa tək qarşılığı olan terminlərdir.
2. Terminlərin mənalı sabitdir və cümlə içərisində də olsa müxtəlif mənalarda işlədilməz.
3. Terminlərin bildirdiyi məna şərhə açıq deyildir və qarşılıqları anlayışı konkret, açıq və tam bir şəkildə ifadə edirlər.
4. Terminlər gündəlik danışmaq dilində işlənmir. Lakin, bir müddət istifadə olunduqdan sonra termin xüsusiyyəti qazana bilən sözlər vardır.
5. Əgər, terminlər gündəlik danışmada istifadə olunmağa başlanarsa, o artıq termin xüsusiyyətini itirmiş ümumişlək söz hesab olunur. [4,61]

İngilis dilində danışan hər bir şəxs terminləri anlamaya, cümlə daxilində rastlaşdıqda cümlənin əsas mənasını başa düşməyə bilər. Çünki, terminlər dilin ümumişlək tərəfində deyil, daha çox akademik istiqamətdə geniş istifadə olunur. Bu bərdə irəli sürülən bir çox görüş hər kəsin İngilis dilində danışmaq üçün terminləri bilməsinə gərək olmadığı yönündədir. Lakin, elmin sürətli tərəqqisi və danışmaq dilinin getdikcə daha mürəkkəbləşməsi bu görüşlərin doğru olmadığını sübut edir. İngilis dilində danışanlar bütün terminləri anlaması gərəkəməz, lakin elə terminlər vardır ki, onlar gündəlik həyatda tez-tez istifadə olunmağa başlanmışdır.[4,60] Məsələn,

1. Error: Xəta
2. Size: Ölçü
3. Warning: Xəbərdarlıq

İlk söz texniki termin olsa da, artıq insanların texnologiyada gün içərisində bir bir çox sahədə istifadə etdikləri üçün tez-tez rast gəlinməyə başlanmışdır. Məsələn, hər hansı bir elektron əməliyyat zamanı bu söz ilə qarşılaşmaq mümkündür və ya internet istifadə zamanı xəta baş verdikdə qarşımıza çıxır.

Digər “size” sözünün mənası “ölçü” deməkdir. Alış-veriş zamanı hər an rast gəlinə biləcək bir sözdür və düzgün ölçünü ala bilmək üçün bu termini də başa düşmək və ya hansı ölçü vahidlərini ifadə etdiyini bilmək lazımdır. Üçüncü, söz də digərləri kimi ikinci dili İngilis dili olan şəxslərin bu dili istifadə edərkən çətinliklə üzləşmələri üçün mənasına bələd olunması gərəkli terminlərdəndir. Müəyyən bir xəbərdarlıq lövhəsində bu yazı ilə qarşılaşmaq mümkündür. Məsələn, “yol sürüşkəndir” ikonası üzərində bu söz yazıldığı halda, sürücü bunu anlamazsa təhlükəli vəziyyət yarana bilər. Nümunələrdən də məlum olduğu kimi, terminlər İngilis dilində danışmaq, anlamaq üçün çox böyük əhəmiyyət daşıyırlar. Lakin, terminologiyanın tək funksiyası bu deyildir[8,119].

İngilis dili lüğətlərində terminologiya termininin izahı – “*a structured set of concepts and their designations (graphical symbols, terms, phraseological units, etc.) in a specific subject field*” şəklində verilmişdir. Mənası: “Konkret bir mövzu sahəsində strukturlaşdırılmış anlayışlar və onların adlandırılması (qrafik işarələr, terminlər, frazeoloji vahidlər və s.) » şəklindədir. Yəni, bu o deməkdir ki, müəyyən bir elm sahəsində bir anlayışın adlandırılması üçün istifadə olunan sözlərdir[8.115].

İngilis dilində mövcud terminologiyanın yerinə yetirdiyi bir sıra linqvistik vəzifə vardır. Birincisi, müvafiq sahəyə aid termin və ya terminlər anlayışlar arasındakı əlaqə yaradır. Burada terminin təkə təriflər və ya təmsil etdikləri anlayışları ifadə etmir, eyni zamanda, dilin söz ehtiyatını da zənginləşməsinə də təmin edir. Xüsusilə, sinonimlərin yaranmasında və çoxdilli mühitlərdə keyfiyyətli ünsiyyətə nail olmaq üçün bu məqam çox vacibdir.

İkincisi, terminlərin tərif etmək vəzifəsi daşmasına baxmayaraq mütləq bir söz və ya ifadə şəklində olması məcburiyyəti yoxdur. Belə ki, terminoloji mənbələrdə sözlər əvəzinə. simvollar, rəsmlər, düsturlar, kodlar və s. rast gəlmək mümkündür.

Üçüncüsü, terminologiya mütəxəssis biliklərini əks etdirdiyi üçün dilin xüsusi qolunu formalaşdırır. Bunu belə, izah etmək olar ki, hər sahəyə məxsus terminologiya olduğundan bu sahənin mütəxəssisləri arasındakı ünsiyyət zamanı xüsusi bir dil yaranır. Bu dil hər kəs tərəfindən başa düşülmür, lakin bu cür sistuasialar dilə yeni terminlər qazandırır.

Əslində terminologiya çox yönlü sahədir:

- a. Qaynaq,
- b. Bir mənbənin formalaşmasında xüsusi rolu olan sözlər məcmuəsidir,
- c. Ünsiyyətdə bir faktor,
- d. Akademik bir intizam [8,116].

Dilə məxsus və ya bu dildə danışanlar məxsus bütün elmi, mədəni, tarixi məlumatlar dil yaddaşında saxlanılır. Bu baxımdan bu məlumatları ifadə edən bir sıra terminlərə ehtiyac vardır. Terminlər yarandıqdan sonra dilin bazasına daxil olduğu üçün bir çox mənbədə yer almaqda davam edir. Buna əsasən də, qeyd etmək olar ki, terminlər dilin mənbə kimi istifadə olunmasında, ona məxsus məlumatların gələcək zamanlara ötürülməsində mənbə rolunu oynayır. Çünki, elmə məxsus anlayışları ən konkret formada terminlər ifadə edir.

İngilis dilində müəyyən bir elmi araşdırma edərkən və ya xüsusi məqsədlər üçün elmi mənbələrə müraciət edildikdə terminlərlə qarşılaşmamaq mümkünsüzdür. Elmi yenilikləri əks etdirən və daim yenilən akademik dilin təkmilləşməsində iştirak edən terminlərin ifadə etdiyi mənanın düzgün başa düşülməsi əldə olunan məlumatın doğruluğu, dəqiqliyi və etibarlılığına birbaşa təsir göstərir. Buna görə də, İngilis dili dərslərində terminlərin tədrisinə də müəyyən diqqət ayrılmalıdır.

Dünya üzrə 56-dan çox ölkənin rəsmi dili olan İngilis dili uzun illər bir çox sahədə icbari bir dilə çevrilmişdir. Geniş ölçüdə ünsiyyət dili olaraq istifadə olunan İngilis dili bəzi insanlar üçün maraqdan, bəzi insanlar üçün isə, özünü inkişaf etdirmək, elmlə məşğul olmaq baxımından öyrənilməyə üstünlük verilir. Hər iki səbəbdən ötrü dilin sahib olduğu bütün məlumatları düzgün mənimsənilməsi üçün ən çox istifadə olunan söz ehtiyatına bələd olmaq lazımdır. Həmçinin bu sözlər terminlər də ola bilər.

Dildəki terminlərin izahına, qarşılaşdırılmasına (başqa dillərlə) və digər cəhətlərinə dair olan lüğətlər terminoloji lüğətlər adlanır. Bu növ lüğətlər müxtəlif elm sahələrinə məxsus olduğu üçün bunlara sahə lüğətləri də deyilir.[2, 425]

Standartlaşdırılmış və unifikasiya olunmuş terminologiya elmi-texniki tərəqqinin əsas göstəricilərindən sayıla bilər. Hər bir elmin inkişafı onun terminoloji sisteminin formalaşmasından asılıdır. Terminologiyanın təkmilləşdirilməsi prosesində hər bir sahənin anlayışlar sistemi nəzərdən keçirilir, təsnifatı verilir və həmin anlayışlar müəyyən əlamətlər əsasında qruplaşdırılır [7,46].

Terminlərin bir çox növləri vardır. Bunlar əsasən, terminin aid olduğu elm sahəsinə görə müəyyən edilir. Elm sahələrinin çox olması termin növlərinin də çox olmasına gətirib çıxarmışdır. Buna görə, hər birini sadalamaq mümkünsüzdür, lakin, bir neçə elm sahəsinə aid terminləri aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1. Texniki terminlər.
2. Tibbi terminlər.
3. Hüquqi terminlər.
4. Siyasi terminlər.
5. Ticari terminlər.
6. İqtisadi terminlər.
7. Coğrafi terminlər.
8. Tarixi terminlər [8,117].

Bu sahələrdən bir neçəsinə aid İngilis dilində bir neçə terminləri nəzərdən keçirək.

Texniki terminlər. Adından da görüldüyü kimi, texnologiya ilə bağlı və ya texniki elmlərlə bağlı terminlərdir. Xüsusilə, bu sahədən sürətlə baş verən tərəqqi nəticəsində İngilis dilində texniki terminlər hər gün artmağa davam edir. İnkişaf etməkdə olan müasir dövrün tələbatlarına uyğun İngilis dil biliyinə sahib ola bilmək üçün texniki terminlərə bələd olmaq vacibdir. Bunlardan bir neçəsinə nəzər salaq: *Browser - brauzer, data - məlumat, analyse: analiz etmək, quantity: miqdar, magneto: magnitik, template: şablon, guideline: qayda və s.*

Texniki terminlərin bir neçəsinin izahını nəzərdən keçirək:

1. Adware: Reklam məzmununa malik kompyuter proqramına verilən addır.
2. Batch processing: Cəm əməliyyat yerinə yetirmək mənasına gəlir.
3. Data validation: Məlumat doğrulama anlamını daşıyır. və s.

Siyasi terminlər. Siyasətlə bağlı sözlərə siyasi terminlər adlanır. Bir neçə siyasi terminlərə aid nümunə və izahlara baxaq [4.63]:

1. Achieve military success: Hərbi uğur qazanmaq.

*The country has achieved military success thanks to the army. (*Ölkə, ordusu sayəsində hərbi uğur qazandı.*)

2. Amendment: Qanun dəyişikliyi

*The state ratified the thirteenth amendment. (*Dövlət on üçüncü qanun dəyişikliyi təsdiqlədi.*)

3. By-election: Seçki.

*The party is ready for by-election. (*Partiya seçki üçün hazırdır.*)

4. Envoy: səfir, diplomat

*He went to Paris as an envoy. (*O, səfir olaraq Paris'e getdi.*) və s.

Tibbi terminlər. Tibb elmində tibbi anlayışları ifadə edən sözlərə tibbi terminlər deyilir. Bu terminlərə aid bir neçə nümunəyə baxaq:

1. Acne: Sızanaq
2. Allergic reaction: Alergik reaksiya
3. Asthma: Astım
4. Blood transfusion: Qan nəqli
5. Heartache: Ürək tutması, infarkt və s.[7,47].

Verilən nümunələr əsasında bu qənaətə gəlmək olar ki, beynəlxalq dil hesab olunan İngilis dilində terminlərin bu dili istifadə edənlər üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

MIRZALI GUNESH JALIL

THE CONCEPT OF THE TERM IN ENGLISH.

SUMMARY

Although the terms are used in the field to which they refer, they are often found in everyday life. Since there are many areas related to everyday life, its terms are widely used in the language. Terms are involuntarily used in general because they are so common in everyday life. There are terms in English that, as a result of the development of science and technology, begin to lose their significance in the field to which they belong, and as they become obsolete, they take on a different meaning. These are called terminological homonyms. However, not all speakers of the language fully understand these terms, and sometimes they are therefore not used correctly. It is especially important for English speakers as a second language to understand these terms. This is because the terms used in the spoken language are specific to a particular field, and it is important to be aware of the meaning they convey in order to receive or convey accurate information about them. What the terms mean depends largely on the field to which they refer. There are many types of terms, depending on where they are used and what they mean. When teaching terms in English to students, it is more appropriate to present the terminology of each field as a separate lesson. When teaching English to students in secondary education, the richness, diversity and originality of English as a language should be brought to the attention of students. Because, in order to be able to speak and use a foreign language fluently as a mother tongue, it is necessary to be aware of these qualities of the language. Also, more attention should be paid to the teaching of lexical units such as synonyms and antonyms in order to enrich students' vocabulary and develop their speech. One of the most important topics that can affect students' interest in science in the future may be the teaching of terms. Terms that are part of various scientific theories, concepts and definitions play a special role in the formation of students' worldview. Teaching simple to complex terms from an early age allows students to understand certain concepts. However, the age factor of the students should be taken into account when teaching the terms. Sometimes, textbooks use terms that are not appropriate for the age of the students. Such terms do not enrich students' speech, but rather slow down the process of learning a new word or concept. This is because students do not consciously learn terms related to concepts that do not correspond to their level of perception. This prevents students from forming a clear, concise, and correct speech.

Key words: Term, words, teaching, English language, vocabulary, meaning, understanding, science, specialty, profession, type.

МИРЗАЛИ ГЮНЕШ ДЖАЛИЛ
ПОНЯТИЕ ТЕРМИНА НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.
РЕЗЮМЕ

Хотя эти термины используются в той области, к которой они относятся, они часто встречаются в повседневной жизни. Поскольку существует множество областей, связанных с повседневной жизнью, его термины широко используются в языке. Термины невольно используются в общем, потому что они так часто встречаются в повседневной жизни. В английском языке есть термины, которые в результате развития науки и технологий начинают терять свое значение в той области, к которой они принадлежат, и по мере того, как они устаревают, они приобретают другое значение. Это терминологические омонимы. Однако не все носители языка полностью понимают эти термины, и поэтому иногда они используются неправильно. Для носителей английского как второго языка особенно важно понимать эти термины. Это связано с тем, что термины, используемые в разговорной речи, относятся к определенной области, и важно осознавать значение, которое они передают, чтобы получать или передавать точную информацию о них. Значение этих терминов во многом зависит от области, к которой они относятся. Есть много типов терминов, в зависимости от того, где они используются и что означают. При обучении студентов терминам на английском языке более целесообразно представить терминологию каждой области как отдельный урок. При обучении английскому языку учащихся средних школ следует обращать внимание учащихся на богатство, разнообразие и оригинальность английского языка как языка. Потому что для того, чтобы свободно говорить и использовать иностранный язык в качестве родного языка, необходимо знать эти качества языка. Также больше внимания следует уделять обучению лексическим единицам, таким как синонимы и антонимы, чтобы обогатить словарный запас учащихся и развить их речь. Одним из наиболее важных вопросов, которые могут повлиять на интерес студентов к науке в будущем, может быть преподавание терминов. Термины, входящие в состав различных научных теорий, концепций и определений, играют особую роль в формировании мировоззрения студентов. Преподавание простых и сложных терминов с раннего возраста позволяет учащимся понимать определенные концепции. Однако при обучении терминологии следует учитывать возрастной фактор студентов. Иногда в учебниках используются термины, не соответствующие возрасту учащихся. Такие термины не обогащают речь учащихся, а скорее замедляют процесс усвоения нового слова или понятия. Это связано с тем, что учащиеся сознательно не изучают термины, относящиеся к концепциям, которые не

соответствуют их уровню восприятия. Это мешает учащимся формировать четкую, краткую и правильную речь.

Ключевые слова: Термин, слова, обучение, английский язык, словарь, имея в виду, понимание, наука, специальность, профессия, тип.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasova, S., Elmi üslubun xüsusiyyətləri və tədrisi Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi: elmi-metodik jurnal 2016.- №2.- S.65-70.
2. Qurbanov Afad, Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild (2 cildə). Bakı, 2019. 464 səh.
3. Məmmədova, S. İngilis dilində leksik-semantik üsulla yaranan terminlər, Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2015.- №4.- S.278
4. Rzayeva, N. Azərbaycan dilində ingilis dili mənşəli terminlərin leksik və semantik xüsusiyyətləri, Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2013.- №7.- S.60-64.
5. Süleyman Səfər oğlu Hüseynov, Elvira Muxtar qızı Qaracayeva. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslər). Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 408 səh.
6. Termin semantikasını formalaşdıran elementlərin bəzi xüsusiyyətləri // Bakı: Bakı Universitetinin xəbərləri, 2006, №4, s.22-25
7. Terminin yaradılmasında obyektin əlamətlərinin seçimi // Bakı: BSU, Tağıyev oxuları, 2016, №2, s.46-49
8. Orucova S., Azərbaycan və ingilis dilində terminlərin yaranma üsulları Dilçilik İngilis dili Azərbaycan dili, /Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.-2014.- №9.- S.115-119.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: dos. Ə. Nəsirova Ülviyyə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

EMİNOVA LEYLA
ƏLİYEVƏ ŞƏFİQƏ

Azərbaycan Texniki Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimləri
H.Cavid pr.25
leylaşafiga@gmail.ru

MİLLİ AUDITORİYADA İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ MOTİVASİYANIN ROLU VƏ TƏLƏBƏLƏRİN TƏFƏKKÜR FƏALİYYƏTİNİN AKTİV İNKİŞAF SƏVİYYƏSİNƏ ÇATDIRILMASI XÜLASƏ

Hazırda digər sahələrdə olduğu kimi təhsil sistemində də əsaslı istəhatlar aparılır, təhsilin humanistləşdirilməsi, demokratikləşdirilməsi, inkişaf etmiş dünya dövlətlərinin təhsil sisteminə inteqrasiyası istiqamətində işlər görülür. XXI əsr şəxsiyyətin formalaşmasında intellekt, yaradıcılıq, fərdiyyətçilik, tolerantlıq əsə kimi dəyərləndirilir. Yaradıcı təfəkkürün inkişafı, həmrəylik, müstəqillik cəmiyyətin demokratikləşdirilməsindən, şəxsiyyətin inkişafından və onun vətəndaş kimi formalaşma səviyyəsindən asılıdır. Yalnız yaddaşa, yəni aktiv və passiv yaddaşaxlama ilə tələb olunan bütün informasiyaların öhdəsindən gəlmək mümkün deyildir. Ona görə də tədris-təlim prosesində təfəkkür fəaliyyətinə geniş imkanlar yaradılmalıdır. **Raz H. yazır** “Fəal təlimdə tələbə zəruri biliklərə hazır şəkildə deyil, müstəqil yiyələnir; təlimin optimallaşdırılması nəticəsində tələbənin təşəbbüskarlığı, təlimə, program materialına marağı artırır və təlim prosesinin fəal iştirakçısına çevrilir; dərslərdə tələbənin öyrənmə fəallığı artır, təlimin səmərəsi yüksəlir; mexaniki yaddaş öz yerini təfəkkür əməliyyatlarına verir; tələbə bilikləri konkret məsələlərin həlli prosesində dərk edir; müəllim tələbələrə biliklərə yiyələnməsində fasilitator rolunu oynayır; mexaniki yaddaş saxlamadan fərqli olaraq məlumatın dərk edilməsinə və ondan yaradıcı şəkildə faydalanmağa üstünlük verir, tələbənin şəxsiyyətinə hörmətli münasibət, onun təşəbbüskarlığına, müstəqilliyinə geniş meydan vermək onun öz qüvvəsinə inamını artırır”. [1, p.1-29]

Açar sözlər: kommunikasiya, şifahi niqət, kontekst, motivasiya, inkişaf, İngilis dili

Dərsi 7 hissəyə bölmək olar: 1. Motivasiya; 2. Tədqiqatın təşkili; 3. Məlumatın mübadiləsi; 4. Məlumatın təşkili; 5. Nəticələrin çıxarılması; 6. Tətbiqetmə; 7. Qiymətləndirmə və ya refleksiya. Motivasiya - yəni müəllim tərəfindən problemin qoyulması, tələbə tərəfindən fərziyyələrin irəli sürülməsi deməkdir. Fəal dərs motivasiya ilə başlanır. Motivasiya-tələbədə dərsə aid olan maraqdır. Motivasiyanın rolu şagirdi maraqlandırmaq, onun diqqətini cəlb etmək və onu aktiv təlim fəaliyyətinə təhrik etməkdir. Məsələn, suallarla motivasiya; səkillə motivasiya;

integrasiya ilə motivasiya; mövzunun adını suallarla almaq; şəkildə nə görürsən ?; mövzu haqqında film, şeir demək. Tədqiqatın təşkili - müəllim problemin həll istiqamətində sinifə iş tapşırır. İş cütlüklərdə fərdi, bütün sinifli, qruplarla aparıla bilər. Müəllim mövzuya və verəcəyi tapşırıqə uyğun iş forması seçməlidir. Məlumatın mübadiləsi - bu deməkdir ki, tədqiqat işini şagirdlər (iş formasından asılı olaraq qruplarda və ya cütlüklərdə) öz aralarında verilən tapşırıqla əlaqədar fikir mübadiləsi edirlər. Məlumatın təşkili - bu zaman tələbələr (cütlüklər və ya qruplar) öz aralarından qrupun tapşırıqla əlaqədar ümumi fikrini seçdikləri lider vasitəsilə müəllimə çatdırırlar. Nəticələrin çıxarılması - müəllim məlumatları topladıqdan sonra tədqiqat işi ilə əlaqədar yalnız fikirlər varsa, lazımı istiqamət verib, ümumi nəticə çıxır. Tətbiqetmə olda olunan biliklərə əsaslanaraq, müəllimin verdiyi tapşırığın sinifdə və ya evdə yerinə yetirilməsidir. Qiymətləndirmə və ya refleksiya - dərsin hər mərhələsində aparıla bilər. Fəal dərsin üstünlüyü ondadır ki, tələbə əməyinin ağırlıq mərkəzi ev işi olmalıdır. Bu zaman tələbələrdə: fərdi yaradıcılıq bacarığı öyrənmək qabiliyyəti effektiv inkişaf etdirilir; hadisələri tədqiq etmək bacarıqları formalaşır; eksperiment prosesində nəzəri nəticələr çıxarılır; hadisələri modelləşdirmək bacarıqları formalaşır. Richard J.C. qeyd edir:

“Tədris - təlim prosesinin əsasını təşkil edən və bir-birilə üzvü əlaqədə olan - məqsəd, məzmun, forma, metod, üsul və vasitə kimi komponentlərin ümumi vəzifəsi fəal təlimin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsini təmin etməkdir. Təbəyönümlü tədris isə müəllimin vəzifəsi tələbələri bu prosesə cəlb etməkdir. Fəal tədris üsulunu tətbiq edən zaman hər hansı bir kiçik element də onun keyfiyyətli alınmasına kömək edə bilər. Əlbəttə, ilk növbədə auditoriya düzgün təşkil edilməlidir - o işıqlı, təmiz olmalı, bütün texniki avadanlıqlarla təchiz edilməlidir. Keçiləcək mövzu ondan əvvəlki məşğələdə müəllim tərəfindən bir daha elan edilir və tələbələrə hazırlaşmaq üçün mtayyon tapşırıqlar verilir. **(2.p. 11-32)** Məşğələ zamanı məqsədə çatmaq üçün nəzərdə tutulan mövzu, mövzunu əhatə edən plan və istifadə ediləcək ədəbiyyat və mənbələr elan edilir. Onun ardınca müəllim tərəfindən mövzunun qısa məzmunu təqdim edilir, çünki tələbələr artıq mövzunu hazırlayıblar. Müəllim tələbələrə müəyyən istiqamətlər və izahatlar verir. Məqsədə çatmaq üçün müəllim və tələbələr tərəfindən interaktiv üsullar seçilir, lazım olan müəyyənləşdirilərək elan edilir və start verilir. Bu üsuldən istifadə edilən zaman müəyyən metodlara üstünlük verilir. Onlardan mövzunun müxtəlif aspektlərdən müzakirəsi, intervyular, sual cavab sessiyaları, problemlə bağlı tədris materiallarından istifadə təsir göstərə biləcək effektiv suallar, oyunlar, qruplarla iş (böyük və ya kiçik qruplarda iş ola bilər), debatlar, mövzudan asılı olaraq əyani vəsaitlərdən istifadə (əyani vəsaitlər müxtəlif ola bilər- xəritə, disk, fərdi çəkənlər, rəsmlər, cədvəllər, xronoloji cədvəl və s.), müxtəlif kompüter proqramlarından istifadə və s. ola bilər. Bu metodlardan mövzunun müzakirəsi zamanı, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq və nəticə əldə etmək üçün istifadə edilə bilər. Məqsədə çatmaq üçün bütün işlərə nəzarət edən, yol

göstərən və iştirakçıları həvəsləndirən müəllim isə fasilitator rolunu oynamalıdır . Bu metodların izahatı metodiki ədəbiyyatda belə verilir:

Yadda saxlama mərhələsində aşağıdakı növ çalışmalar yerinə yetirilir: buraxılmış yerlərin doldurulması, tərcümə, əvəzləmə, müvafiq söz seçimi. Yada salma mərhələsində tələbələr müəllimin suallarına cavab verir, təklif olunan söz birləşmələrindən istifadə etməklə situasiyalar qururlar. Sərbəst söz birləşmələrinə B.V.Belyayevin və S.K.Folomkinanın yanaşma tərzinə həmin sərbəst söz birləşmələri məfhumunun lingvistik və psixoloji təbiətinə istinad üzərində, çünki, sözlərin bir-biri ilə birləşmə imkanları əsasən onların ifadə etdikləri denotatların xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. "Yuxu" sözü "dərindən" sözü ilə birləşdiyi halda, "mavi" sözü ilə ona görə birləşmir ki, "yuxu" sözü "mavi" sözü vasitəsilə təsvir oluna biləcək xüsusiyyətə malik deyil [5,s.67]. Sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi yollarını nəzərdən keçirərkən biz bir-biri ilə birləşən sözlərin ifadə etdikləri anlayışların açılmasına əsaslanan yanaşma tərzini əsas götürürük. Sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi yollarını nəzərdən keçirərkən biz bir-biri ilə birləşən sözlərin ifadə etdikləri anlayışların açılmasına əsaslanan yanaşma tərzini əsas götürürük. Sərbəst söz birləşmələrinin mənimsənilməsinə dair dərslərdə təqdim olunan çalışmaları təhlil etmək gərəkdir. Tamamilə aydındır ki, tədrisin bütün məqsədyönlü yolları xarici dil bacarıqlarının yaradılması üzrə işin ən vacib tərkib hissələrindən olan çalışmalar sistemi işləyib hazırlamağı tələb edir [4,s.88]. Hazırkı tədqiqat işində sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi üçün məqsədyönlü çalışmalar sisteminin müəyyənləşdirilməsi zəruri amil kimi çıxış edir. Bu cür çalışmalar sistemi barədə yalnız mövcud dərslərdəki çalışmalara nəzər salmaqla mühakimə yürütmək mümkün olduğundan, biz həmin dərslərlərin materiallarını təhlil etdik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, törədilən səhvlərin böyük əksəriyyəti tələbələrin ana dilləri olan Azərbaycan dilinin təsiri altında törədilir. Hər hansı dil vahidlərinin aktiv şəkildə mənimsənilməsi üçün həmin dil materiallarının, o cümlədən leksik vahidləri olan söz və söz birləşmələrin nitq prosesində istifadə edilməsinə yönəldilmiş kommunikativ yönümlü çalışmalar sisteminin işlənilib hazırlanması olduqca vacib bir məsələdir. Sərbəst söz birləşmələrinin öyrədilməsi məsələsi kifayət qədər mürəkkəb bir məsələ olduğundan, bu məsələnin həlli istiqamətində addımlar xarici dil tədrisinin ilkin mərhələsindən başlanmalı, tədricən məqsədyönlü, mərhələli, asandan çətinə doğru istiqamətləndirilməli və dil tədrisinin növbəti pilləsində sistemli şəkildə davam etdirilməlidir. Burada əsas diqqət potensial problem mənbəyi olan söz birləşmələrinə yönəldilməlidir. **Riley P.yazır:** "Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tələbələr üçün hansı növ sərbəst söz birləşmələrinin daha çətin olduğunu müəyyən etmək elə də asan bir məsələ deyil. Sərbəst söz birləşmələrinin tədrisinin növbəti prinsipi bu və ya digər dilin kommunikasiya prosesində malik olduğu qaydalara əsasən ayrı-ayrı komponentlərdən təşkil olunan kifayət qədər mürəkkəb forma kimi çıxış edən söz birləşmələrinin təbiətinə əsaslanan psixoloji genişlənmə prinsipidir [3,s.69-81]. Bu xarakterik xüsusiyyətlər söz birləşməsinin cümlənin məna həcmində genişlənməsi

vasitəsinə çevirir [1,s.33]. Buna görə də, sözlərin birləşmə imkanlarının söz birləşməsinin tədricən genişləndirilməsi və mürəkkəbləşdirilməsi yolu ilə tələbələrə aşılması ilkin zəruri şərti tamamilə əsaslı hesab oluna bilər. Müzakirələr dedikdə müəllim tərəfindən dolayısı yolla və ya bilavasitə bələdçilik yolu ilə tələbələr arasında aparılan söhbətlər nəzərdə tutulur.

Intervyular mövzu ilə bağlı tələbələrin obyektiv və ya subyektiv fikirlərinin öyrənilməsidir .

Sual - cavab sessiyaları müəllim - tələbə və ya tələbələrin özləri arasında müəyyən yeni məlumatlar əldə etmək üçün tətbiq edilir .

Problemləri bağlı tədris materiallarından asasan əyani vəsait kimi istifadə edilir və bu da mövzunun mənimsənilməsi üçün müxtəlif müəlliflərin fikirlərindən istifadə üçün imkan yaradır. •Təsir göstərə biləcək effektiv suallardan əks tərəfdən mövzu ilə bağlı lazımı məlumatları əldə etmək üçün istifadə edilir . •Böyük qruplarda iş əsasən qərar qəbul etmə, xüsusilə də alternativ qərarların və onların nəticələrinin müzakirəsi zamanı istifadə olunur

Kiçik qruplarla iş auditoriyada , xüsusilə də zəif auditoriyalarda aparılır . Qrupların ölçüsü kiçik - iki nəfərdən ibarət olmalıdır . Qrupun qarşısına aydın məqsədlər qoyulmalı və tapşırığın hər mərhələsi və nəticələr tam aydın şəkildə tələbələrə izah edilməli, həvəsləndirmək üçün şərait yaradılmalıdır.

Debatlara qarşı tərəflərin mövqelərini bildirmələri, sorğu - sualla, iki tərəfin müdafiəsini və mövqelərini inkar etmək daxildir. Bu üsuldən hər hansı problem haqqında ziddiyyətli fikirlər mövcud olduqda və bu fikirlər tam aydın olduqda həmin ziddiyyətli fikirləri dostcasına təqdim etmək üçün istifadə edilir. Debat təşkil edilən zaman təşkilatçı (biz onu moderator da adlandıra bilərik) iştirakçıları iki qrupa ayırır və onlara simvolik olaraq ad da verir. Bu qruplara ayırma iştirakçıların öz istəkləri və ya çəkiliş yolu ilə ola bilər .

Mövzudan asılı olaraq əyani vəsaitlərdən istifadə (əyani vəsaitlər müxtəlif ola bilər xəritə, disk, fərdi çəkilən rəsmlər, cədvəllər, internetdən çıxarılmış məlumatlar və s.) adətən vizual görüntü yaratmaq məqsədi ilə edilir . Bu mövzunun mənimsənilməsi üçün ən effektiv vasitələrdən biridir . Əyani vasitələr ümumi proqram əsasında və ya şəxsən hazırlana bilər. Müxtəlif kompüter proqramlarından istifadə fəal təlim üsulunu zənginləşdirən elementlərdən biridir . İnnovasiya sistemindən istifadə müasir təhsildə beynəlxalq standartlar deməkdir. Elektron vasitələrdən istifadə etmək üçün ilk növbədə müəllimin kompüter bilikləri olmalı və o, onlardan istifadəni bacarmalıdır. Proqramlar içərisində Power Pointa önəm verilir.**S.Savignon** qeyd edir:” Məhz bu proqram vasitəsilə müəllim mövzuya uyğun müəyyən slaydlar hazırlayaraq vizual görüntü yarada və əyani vasitə kimi ondan istifadə edə bilər .Tələbələr eşitdiklərini vizual gördükləri zaman mövzu daha aydın və maraqlı olur. Power Point proqramı interaktiv üsulla keçirilən məşğələlərdə tələbənin mövzuya tənqidi yanaşmasını və beyin hücumunu inkişafetdirmək üçün

çox vacib bir vəstadır” [4 s.47) Yuxanda sadalanan metodlar fəal təlim üsulunun tədrisi üçün çox vacib elementlərdir.

Xüsusi ilə Power Point proqramından interaktiv üsul kimi istifadə edərək mövzunun təbqdim edilməsi məşğələləri daha da maraqlı və cəlbedici edir. Müasir dərslərin əsas cəhətlərindən biri tələbatların allığıdır ki, buna da interaktiv (fəal) təlim metodlarından istifadə etməklə nail olmaq mümkündür. Bu metodlara əsasən iş forması müəyyən edilir: fərdi, cütələr, böyük və kiçik qruplarla iş daha əlverişlidir. Tələbə ünsiyyət prosesində özünü daha yaxşı dərk etdiyinə görə istər qrup, istərsə də cütlərlə işdə fəallıq, tələbələrə fəaliyyətində bir-biri ilə əməkdaşlıq, yaradıcılıq, qarşılıqlı münasibətlər formalaşır. Müəllim dərslər formasını seçərkən tələbələrə marağını nəzərə almalıdır.

Bugün dərslərdən mühitdə mövcud informasiya vasitələrindən fəal istifadə edən tələbə dərslərdə onlar üçün maraqlı olanları görmək istəyir Bunun üçün müəllimin İKT - dan yüksək istifadə etmək bacarığı olmalıdır. Həm də bu texniki təminatı lazımi materiallarla zənginləşdirməyi bacarmalıdır.

Başqa sözlə desək, mövzuya uyğun resursları seçməlidir ki, bu resursların da rəngarəngliyi dərslərin maraqlı keçməsinə, qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağa imkan yaradacaqdır. Belə dərslərdə həmçinin digər texniki təminatların olması dərslərin səmərəliliyini artırır.

Müəllim dərslər yaradıcı yanaşmalıdır, məzmun standartlarına əsasən dərslərin məqsədini müəyyənləşdirməlidir. Bu zaman öyrədici, inkişafetdirici, tətbiq edici funksiyalar nəzərə alınmalıdır

Ədəbiyyat:

1.Raz, H. 1992. The Crucial Role of Feedback and Evaluation in Language Curriculum Development. RELC Journal 15 (1): p.1-29

2.Richards, J. C. 1984. Language Curriculum Development. RELC Journal 15(1):11-32

3.Riley, P. 1989. Keeping Secrets; ESP/ LSP and the Sociology of Knowledge. In European Journal of Teacher Education. Vol. 12, pp. 69-81.

4. Savignon, S. 1983. Communicative Competence: Theory and classroom practice. Reading, Mass: Addison Wesley, M. p 47.

L.Eminova,SH.Alieva

THE ROLE OF MOTIVATION IN ENGLISH LANGUAGE CLASSES IN THE NATIONAL AUDIENCE AND BRINGING STUDENTS 'THINKING ACTIVITY TO AN ACTIVE DEVELOPMENT LEVEL

Summary

The article deals with the **comparative analyses of traditional and student-centred ways of ELT**. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. The process of teaching English should be based on the communicative functional approach to teaching languages. The author tries to detect and describe the ways on this problem. The whole process of teaching speech should be goal oriented systematic. One of the main goals of language learning is too acquire the ability to communicate effectively.

The article deals with the comparative analyses of traditional and student-centred ways of ELT. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. The process of teaching English should be based on the communicative functional approach to teaching languages. The author tries to detect and describe the ways on this problem. The whole process of teaching speech should be goal oriented systematic. One of the main goals of language learning is too acquire the ability to communicate effectively.

Key words : communication,oral speech, context, motivastion, development, Englais

Л.Эминова,Ш.Алиева

РОЛЬ МОТИВАЦИИ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В НАЦИОНАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ И ПОДВЕДЕНИЕ МЫСЛИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ НА УРОВЕНЬ АКТИВНОГО РАЗВИТИЯ

Резюме

В данной статье рассматриваются К вопросу о сопостови тельному анализу к традиционнь н современные методы на преподавании иностранн ° го языка . Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке .

Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путем внедрения и использование современных информационно - коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования , а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования . Процесс английскому языку целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно функциональном принципе . Обучением устной речи должно носить целенаправленный , системный , поэтапный характер , что будет содействовать повышению эффективности данного процесса . Одной из основных целей изучения языка является овладение умением эффективно общаться на изучаемом языке .

В данной статье рассматриваются К вопросу о сопоставительному анализу к традиционные и современные методы на преподавании иностранного языка . Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке . Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путем внедрения и использование современных информационно - коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования , а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования . Процесс английскому языку целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно функциональном принципе . Обучением устной речи должно носить целенаправленный , системный , поэтапный характер , что будет содействовать повышению эффективности данного процесса . Одной из основных целей изучения языка является овладение умением эффективно общаться на изучаемом языке .

Ключевые слова : коммуникация ,устный речь, контекст, мотивация,развития Английский язык.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

**Rəyçi Pedagoji elmlər namizədi, professor Tamilla Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

İRADA ISGENDARZADE
Azerbaijan Pedagogical University
Senior teacher of the Department of Foreign Languages
H.Aliyev 92
iradaisgendarzade@gmail.ru

THE USE OF VARIANTS OF TENSE-ASPECT FORMS IN ENGLISH

SUMMARY

In the sphere of tense-aspect relations variants mostly appear as a result of generalized forms being used to denote actions whose grammatical properties are more accurately expressed by specialized forms. The most generalized tense-aspect forms are the so called indefinite tenses, and these are sometimes used interchangeable with other forms.

The indefinite and continuous forms are sometimes used indifferently. This occurs when either the meaning of the verb or the context shows that the action is in progress at some moment or period of past, present or future time.

There are a number of verbs whose lexical meanings earmark them for variant use in the indefinite and continuous forms: they are verbs denoting stative actions, which makes it possible to construe them as continuous (or progressive) whether or not a special verb-form is used to denote continuity. Verbs which are so used most frequently are lie, sit, stand, wait, watch and wear. For example,

a) Mrs. Pimley came into the drawing-room where we were all sitting reading the papers after breakfast. (A. Powell).

b) Then she returned to the room in which he sat. (A. Powell)

c) But she did not like to look at the patients who were lying there. (F. Swinnerton)

d) She looked across to where Queenie lay in bed dozing. (N. Dunn)

e) "I stood there and I had the funny feeling my father was standing there too" (P. H. Hevby)

f) Mum, was watching me, I knew. (P. Sykes)

g) There was a girl aged about twenty in the compartment. She wore a mini-skirt and had slightly fat things. (D. Nobbs)

Key words: morphological features, inflective-analytical, inflammatory-synthetic, semantics.

Other stative verbs are found in the two forms, Indefinite and Continuous, used indiscriminately to denote a passing state, among them beat, breathe, burn, dream, feel, hang, hold, hope, live, sing, sleep, smile, stare, talk, think, tremble and a few others. **M.A. Belyayeva**: Sometimes one of the two variants expresses a shade of meaning that is lacking in the other. Thus, the continuous form is often more emotional and more personal than the indefinite. When a verb denotes an action covering a period of time the Indefinite and Continuous forms are sometimes used with little difference in meaning. Such use occurs in adverbial clause of time introduced by “as” and “while”. In as clauses variants are normally found when the predicate of the principal clause is a terminative verb denoting a complete action. **(1.c.156-162)**

a) I saw him going into Hannigans as I was passing. (J. Broderick)

b) Wright looked up as I passed. (M. Kelley)

c) As he dressed he lit a cigarette. (J. Garrick)

In clauses introduced by “while” variants normally occur when both the predicates cover the same period of time.

a) While Mr. Florian was speaking, something was happening to me.

b) While I spoke, I was working.

c) ...she came several times to the University, and sat about while I was working.

d) I would sit on a stool in his cold workshop while he worked.

If the predicate of the principal clause is a terminative verb denoting a completed action, the predicate of the “while” clause generally has a Continuous form, as in “while they were washing, he put the kettle on to boil”. **İ. Rakhimov “Practical Grammar of English:**” The past indefinite, being a generalized tense-form, can do duty for the Past Perfect. Both these forms denote past actions but the Perfect form also specifies that the action precedes some past moment or occurrence. However, when the idea of precedence is already expressed lexically by the meaning of the verb, the indefinite form can be used without noticeable changing the sense. Verbs which can be used indifferently both in the Past Perfect and the past indefinite are anticipate, expect, fear, hope, intend, predicate, suppose and a few others. Variant use of two forms with these verbs is mostly found in subordinate clauses, usually clauses of comparison.” **(2.s.66-74)**

a) The voice was very much softer than he'd expected.

b) The meal was more cheerful than Fisher expected.

c) ...the occasion wasn't nearly as bad as I had feared.

d) ...it turned out worse than I feared.

e) He had yielded quite a little of his confidence to Philip faber as Philip Faber had intended he should.

f) He caught her, as she intended he should.

Other verbs are sometimes used indiscriminately in the Past Indefinite and the Past Perfect, although less regularly than those mentioned above.

a) His own mare was going with less spring than when he had started.

b) However, the one he was riding was good enough for anything with such a horseman upon his back, and he was going as well as when he started.

In the following sentences the Past Perfect could well have been used instead of the Past Indefinite: We walked down stirring Road, where James once lived; Peachy talked to the women for an hour, forgetting what he came for. **M.Strong: "Modern English structur"** The two forms are also often used interchangeable in adverbial clauses of time when either the context or the meaning of the conjunction makes it clear that the action of the subordinate clause precedes or is meant to precede that of the principal clause. **(3.p.14-18)**

a) The cloak struck one before old Joylon had finished.

b) She was only four years older now that she had been when we had met and picnicked in the motor boat.

c) It was a worse night than the one when I met Henry a month before.

d) He switched the hall light off and went upstairs, not unsteadily but with a magisterial care resulting from the whisky he had drunk after Pam left.

The Past Indefinite and the Present Perfect are used with little or no difference meaning in the following cases.

1) In adverbial clauses of time which are introduced by "since" and "if" the principal clause denotes a period continuing up to the moment of speaking while the subordinate clause marks the beginning of that period. The principal clause is represented by such structures as it's many years, it's a long time, it's ages, etc. Verbs which are so used especially frequently are "be" and "see".

a) "it's a long time since I was at the Louvre."

b) "it's years since I've been to Florence."

c) It's twenty years since I was there.

d) It's some time since I saw you. "Dorothy! It's ages since I've seen you."

2) In attributive clauses whose antecedent is a noun modified by superlative and whose predicate denotes an action, continuing up to the moment of speaking. The predicate of the attributive clause is often modified by "ever".

a) I think you're the nicest man I ever met.

b) She is the most honest person I think I've ever met.

c) I believe he was the handsomest man I ever saw.

3) With the verb "come" when it is followed by an infinitive of purpose and when the sentence represents direct speech.

a) I came to ask you to do me the honour of marrying me.

b) ...he's come to ask me if I can help him.

c) No, I've come to have a talk.

A.J.Thomson,A.V.Martient”Practical English Grammar”:When the predicate of the principal clause is in a past tense that of the subordinate clause usually takes some past tense form, too. However, in a few instances the verb in the subordinate clause can be used indifferently both in a present and in a past tense form. Most often variants, that is shifted tense-forms used alongside unshifted ones, are found in object clauses which express something that characterizes the subject either permanently or for a period of time including the moment of speaking. It is natural that the verbs “be” and “have” should be most suited for expressing such characteristics.**(4.p.183-202)**

a) She remembered that Charles had once said to her that the origin of poetry was emotion.

b) She wasn't inconvenienced that love is necessary to a successful union.

c) I was wondering, said Dinny, whether I am religious.

However, non-permanent, “passing” actions or states can also be rendered by both shifted and unshifted tense-forms if logically they belong to the present (or future).

a) She told me you are going away.

b) I suppose you knew, by the way, that Michel was here?”

c) I thought Van Seddar was going next week.

The Present and past tense-forms can be used interchangeable also when the predicate of the principal clause has a Subjunctive Mood form which is homonymous with one of the past tenses of the indicative.

a) Tell me, Dougal said, how old are you?-I should say I was sixty-four.

b) The last applicant called to the interview room was the senior assistant.

c) I should think that you have a good chance, she remarked.

A.E.Darbushire”Grammare of Style”Usually it is up to the speaker (or writer) which of the two forms to use the more formal, shifted, or the more logical, unshifted. Sometimes the two variants may be slightly different in their connotations. Thus, for example, when a sentence expresses a kind of universal or logical truth, the unshifted form makes this truth, as it was, more universal, less an expression of someone's private opinion than does the shifted form.**(5.p.66-74)**

I hear, I heard and I have heard are used indiscriminately to express the meaning ‘people say’, it is rumoured.

a) I hear that you had a long talk with Roy last week.

b) I hears she'd gone to service at the vicarage.

c) I have heard that the boy works on one of Cameron's schooners.

d) I was down here a few times when you were in Paris. So I heard.

To express to meaning “I don't remember” it is possible to use both I forget or I have forgotten.

a) I forget what I was going to say.

b) I have forgotten what I was going to say.

The two tense-forms are used as variants especially frequently when “forgetting” refers to names, addresses, titles of books, and the like. Sometimes there is a decided preference for one of the forms. Thus, I forget is normally used when it is followed by a single word representing a whole sentence, as in “someone told me, I forget who”, where “who” stands for who told me.

Sometimes the Present perfect may express in accordance with its general meaning a relation to past time. In direct speech both that and that was why are used interchangeable if the predicate of the subordinate clause is in a past tense-form.

a) You see, ever since I first saw you I’ve been in love with you. The first time. That’s why I dropped that shepherdess. I was looking at you, and thinking about you. And’s why I didn’t come to the shop.

b) That’s was why I wanted to see her proper.

It is possible to construe the element’s in that’s also as a contracted form of was. However, it seems more correct to consider this element as a sort of amalgamated form uniting both is and was.

Used Literature:

1. M. A. Belyayeva “English Grammar” (in Russian) M., 1999. 156-162.
2. I. Rahimov “Practical Grammar of English” (in Azerbaijan), Baku, 2000. s. 66-74.
3. B. M. Strang “Modern English Structure”, London, 2000. p. 14-18.
4. A. J. Thomson, A. V. Martient “Practical English Grammar”, Oxford University Press, 2004. p. 183-202.
5. A. E. Darbyshire “A Grammar of Style” London, 1999. p. 66-74.

И. ИСГЕНДАРЗАДЕ

ВАРИАНТЫ УПОТРЕБЛЕНИЯ ВРЕМЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются варианты употребления временных отношений на английском языке. В статье также рассматривается сущность грамматической категории времени в английском языке и его сравнительные отношения с азербайджанским языком. В публикации анализируются мотивы и употребление настоящего, будущего и прошедшего времен английского языка, одновременно, суть и связь категорий времен грамматики

английского языка, а также излучается методика обучения категорий времен и лингвистический подход английского языка и их координации в простых и сложных предложениях. Одним из основных аспектов языка, который на протяжении многих лет подвергался интенсивному обсуждению, является грамматика английского языка. Отношение к грамматике определяло специфику того или иного метода, принципы и приемы обучения, какие основные подходы в обучении грамматике английского языка, какие подходы являются ведущими в современных условиях обучения английскому языку и какими основными методами они реализуются.

История преподавания иностранного языка свидетельствует о том, что отношение к грамматике определяло специфику того или иного метода, принципы и приемы обучения. В статье также рассматриваются различные пути презентации словарного состава, грамматики и функционального языка с помощью использования разговорной речи на уроках английского языка, так как общение – это значимая часть урока. С использованием разговорной речи преподаватель имеет возможность новыми материалами. Во время практической части урока практикуется использование разговорной речи закрепления нового материала.

Ключевые слова: морфологические признаки, флективно-аналитический, воспалительно-синтетический, семантика.

İ.İSGƏNDƏRZADƏ

İNGİLİS DİLİNDƏ ZAMANLARIN İSLƏDİLMƏ VARIANTLARININ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə ingilis dilinin qramatikasında zamanların islədilmə variantlarından bəhs olunur və həmçinin burada nəzəri hissə praktik nümunələrlə tamamlanır. Məqalədə həmçinin ingilis dilində zaman kateqoriyasına görə aşağıdakı məqamlar açıqlanmışdır:

--ingilis və azərbaycan dillərində zaman kateqoriyasının müqayisəli xarakteristikası;

--indiki, gələcək və keçmiş zamanların ingilis dilində geniş şəkildə öyrənilməsi və zaman kateqoriyasının əlaqə vasitələri;

Məqalədə həmçinin zaman kateqoriyasının tərcümə prosesində çətinliklərindən, problemlərdən və onların aradan qaldırılması yollarından danışılır, həmçinin, ingilis dilində elmi – texniki terminologiyanın başqa dillərə tərcümə prosesində optimal metodologiyadan söhbət açılır.

Zaman kateqoriyasında əsas şərt aşağıdakılardan ibarətdir:

mətnin məzmunu açıq - aydın , konkret və dəqiq olmalıdır,

- mətn ədəbi dil normalarına uyğun olmalı , tərcümə prosesində onun ümumi məzmunu itməməlidir.

- mətnin İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə prosesində əlavə fikir irəli sürülməməli , müəllifin ideyası əsas götürülməlidir.

--sadə və murəkkeb cümlə cərcivəsində zaman kateqoriyasının koordinasiya və hemcinin onun linqvistik təhlili.

Açar sözlər: morfoloji əlamətlər, flektiv-analitik, iltisqi-sintetik, semantika.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏHMƏDOVA ÜLKƏR .Ə. QIZI
Odlar Yurdu universiteti
(2 Koroğlu Rəhimov küçəsi, Bakı)
Xarici dilin tədrisi metodikası və metodologiyası
Gmail: ulkerahmedova15@gmail.com

BAĞÇALARDA XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNİN TƏŞKİLİ ÜSULLARI

Xülasə

0-6 yaş dövrü beynin ən sürətli inkişaf etdiyi dövrdür. Bu dövrdə uşaqların qavrayışları çox aydındır və yeni şeylər öyrənməkdə maraqlıdırlar. Məktəbəqədər dövrdə xarici dil təhsili uşaqların bu xüsusiyyətlərinin nəzərə alındığı digər dövrlərdən daha asandır. Müvafiq metodlardan istifadə edildikdə, bu yaş aralığında xarici dil tədrisi ana dili ilə yanaşı asanlıqla öyrənilə bilər. Zehni inkişafın ən sürətli olduğu bu dövrü düzgün qiymətləndirsəniz və xarici dillər də daxil olmaqla bir çox öyrənmə fərsəti təqdim etsəniz, uşağınızın gələcək həyatını qurmaqda böyük rol oynayacaqdır.

Bu gün bir çox iş sektorunda xarici dil bilmək tələb olunur. Öz dillərindən başqa ikinci bir dildə danışan insanlar asanlıqla iş həyatında bir yer tapa və daha uğurlu ola bilərlər. Digər tərəfdən, aparılan araşdırmalar xarici dili bilməyin özünə güvənən, sosial və çox yönlü olmağın təsirli olduğunu göstərir. Gənc yaşlarından, uşağınızın fərqli mədəniyyətlərə və dillərə olan marağı, bu yaşda xarici dil ilə tanış olmağa da kömək edəcəkdir.

Xarici dilin erkən öyrənilməsinin aktuallığını cəmiyyətin ehtiyacları diktə edir. Son illərdə cəmiyyətin mütərəqqi inkişafı xarici dilə böyük maraq oyadıb və bu da öz növbəsində məktəbəqədər uşaqlara xarici dil öyrətməyi zəruri edir. Lakin azyaşlı uşaqlara xarici dili öyrətmək üçün uyğun metod və yaşı düzgün seçmək əsas xüsusiyyətdir. Cəmiyyətdə xarici dili öyrənənlərin sayı ildən-ilə artır. Xarici dil bilmək cəmiyyətin demək olar ki, bütün sahələrində vacibdir. Bir işə müraciət edərkən, tələblər siyahısında xarici dil bilikləri yüksəkdir. Bu səbəbdən də tələbələrin yaşı dəyişir.

Xarici dili erkən yaşda öyrənmək uşaqlarda düşüncə, dinləmə qabiliyyəti və həssaslıq üçün çevikliyi və elastikliyi inkişaf etdirir. Eyni zamanda ana dilində başa düşmə qabiliyyəti artır. Uşağın insanlarla asanlıqla ünsiyyət qurmasına imkan verir. Xarici dillər fenomeni uşağın aqlını digər mədəniyyətlərə açır və bir çoxunun digər ölkələrdəki insanları başa düşməsinə və qiymətləndirməsinə kömək edir.

***Açar sözlər:** Xarici dil, interaktiv metodlar, bağça təhsili, təlim metodikası, yaş sturkturu.*

Son bir neçə ildə xarici dil öyrənmək, özünü inkişaf etdirmək üçün bir zərurət halını daşımaqdan çıxmışdır. Xarici dil yalnız məktəblərdə və universitetlərdə deyil, bir çox əlavə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində də məcburi bir təhsil hissəsinə çevrilmişdir.

Bir tərəfdən cəmiyyətdəki xarici dilə olan tələb, eyni zamanda valideynlərin dilin yalnız müasir dövrdə insanın təhsilində bir amil olmadığını, eyni zamanda onun cəmiyyətdəki sosial və maddi rifahının əsası olduğunu anlamalarıdır. Digər tərəfdən, bu anda xarici dilin erkən öyrənilməsinə xüsusilə populyar və aktual məsələdir. 20 il əvvəl dil bilikləri yalnız bəzi sahələrin işində tələb olunurdusa, indi ən azı bir xarici dil bilməsi məcburidir.

Xarici dil tədrisinin əsas problemi tələbənin yaşıdır. Azyaşlı uşaqların öyrənmək üçün daha əlverişli olduğu müəyyən məsələdir. Son vaxtlara qədər tədris metodikası məktəb yaşlı uşaqlara yönəldilmişdi, lakin indi valideynlər xarici dil öyrənməyə mümkün qədər tez başlamağa çalışırlar. Məktəbəqədər uşaqlara xarici dil tədrisində əsas məqsədlər bunlardır:

- ✓ uşaqlarda xarici dildə ilkin ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması;
- ✓ məqsədlərinə çatmaq, real həyatda ünsiyyət şəraitində düşüncə və hisslərini ifadə etmək üçün xarici bir dil istifadə etmək bacarığı;
- ✓ xarici dillərin daha da öyrənilməsinə müsbət münasibət yaratmaq;
- ✓ digər ölkələrin həyatına və mədəniyyətinə marağın oyanması.

Məktəbəqədər yaş xarici dil öyrənməyə başlamaq üçün xüsusilə əlverişlidir: bu yaşdakı uşaqlar dil hadisələrinə xüsusi həssaslığı ilə seçilir, nitq təcrübələrini, dilin "sirlərini" anlamağa maraq göstərirlər (1,36). Kiçik bir həcmdə dil materialını asanlıqla və möhkəm bir şəkildə əzbərləyirlər və yaxşıca tətbiq edirlər. Yaş artıqda bu əlverişli amillər öz təsir gücünü itirir (2,76).

Xarici dil öyrənmək üçün erkən yaşa üstünlük verilməsinin başqa bir səbəbi də var. Uşaq nə qədər kiçikdirsə, ana dilindəki söz ehtiyatı o qədər az olur, eyni zamanda nitq ehtiyacları daha azdır: kiçik bir uşaqda böyüklərindən daha az ünsiyyət sahəsi var, eyni zamanda azyaşlı uşaqlarda kompleks ünsiyyət üçün nəzərdə tutulmuş həll etməli problemlər yoxdur. Bu o deməkdir ki, xarici dili mənimsəyərkən ana dili ilə xarici dillərindəki imkanlar arasında o qədər də böyük bir boşluq hiss olunmur və bu səbəbdəndir ki, müvəffəqiyyət duyğusu yaşlı uşaqlardan daha parlaq olacaqdır.

Uşaqlara dərs vermək, məktəblilərə və böyüklərə dərs verməkdən tamamilə fərqli metodoloji yanaşma tələb edən çox çətin bir məsələdir. Bir yetkin xarici dildə danışarsa, bu, başqalarına öyrədə biləcəyi demək deyil. Metodik cəhətdən köməksiz dərslərlə qarşılaşan uşaqlar uzun müddət xarici dilə nifrət qazana və qabiliyyətlərinə inamlarını itirə bilirlər. Məktəbəqədər uşaqlarla yalnız təcrübəli mütəxəssislər işləməlidir.

Məktəbəqədər yaşda, xarici dili tədris edərkən, uşaqlar tədrisən kommunikativ səriştənin əsaslarını inkişaf etdirirlər ki, bu da xarici dilin öyrənilməsinin ilk mərhələsində aşağıdakı aspektləri əhatə edir:

- müəllimdə, ana dilindən və ya danışandan sonra ingilis sözlərini fonetik baxımdan düzgün şəkildə təkrarlamaq bacarığı, yəni eşitmə diqqətinin, fonetik eşitmənin və düzgün tələffüzün tədricən formalaşması;
- xarici dilin mənimsənilməsi, konsolidasiyası və aktivləşdirilməsi;
- müəyyən sayda sadə qrammatik quruluşa yiyələnmək, tutarlı bir bəyanat qurmaq.

Birbaşa təhsil fəaliyyətinin aparılması metodikası uşaqların dil qabiliyyətlərinin quruluşunun yaşı və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla qurulmalı və onların inkişafına yönəldilməlidir. Xarici dildə ünsiyyət motivasiya və diqqət mərkəzində olmalıdır. Uşaqda xarici dil nitqinə qarşı müsbət psixoloji münasibət yaratmaq lazımdır və bu cür müsbət motivasiya yaratmağın yolu oynamaqdır. Oyun, həm uşaqların müəyyən bir İngilis dili söz ehtiyatı topladığı, bir çox şeir, nəğmə, qafiyə sayma və s. kimi təşkilati forma və həm də dərslərin aparılması metodları aiddir.

Dərslərin aparılmasının bu forması dil biliklərinə və nitq bacarıqlarına yiyələnmək üçün əlverişli şərait yaradır. Oyun fəaliyyətinə güvənmə qabiliyyəti xarici dildə danışmağın təbii motivasiyasını təmin etməyə, ən elementar açıqlamaları belə maraqlı və mənalı etməyə imkan verir. Xarici dil tədrisində oynamaq təhsil fəaliyyətinə qarşı çıxmır, əksinə üzvi şəkildə bununla əlaqələndirilir.

Birbaşa təhsil fəaliyyətindəki oyunlar epizodik formada tədris olunmamalıdır. Dil öyrənmə prosesindəki digər fəaliyyətləri birləşdirən və oyun texnikası imkanlarına ehtiyac var. Oyun metodologiyası xəyali vəziyyətin yaradılmasına, uşaq və ya müəllim tərəfindən bu və ya digər rolu mənimsəməyə əsaslanır.

Təhsil oyunları situasiya, rəqabət, ritmik-musiqi və bədii olaraq bölünür.

Situasiya, müəyyən bir münasibətdə ünsiyyət vəziyyətlərini simulyasiya edən rol oynayan oyunlardır. Rol oynamaq, uşaqların müəyyən rolları oynadığı, fərqli həyat vəziyyətlərinin oynandığı bir oyun fəaliyyətidir, məsələn: satıcı-alıcı, həkim-xəstə, aktyor və pərəstişkarı və s. kimi bacarıqları ilə onlarda xarici dilə həvəsi artırır.

Onlar, öz növbəsində, uşaqların tipik, standart bir dialoqu çoxaldıqda, onu müəyyən bir vəziyyətə tətbiq etdikdə və müxtəlif modellərin tətbiqi ilə bacarıqlarını aşkarlamaqla təbii oyunlara bölünürlər (5).

Digər bir ünsür lüət və bu qəbilədən olan uşaqların savadlılıq dərəcəsini artırma biləcək vəsaitlərin oyunlar zamanı vasitə kimi seçilməsidir. Lüğəti bir vasitə kimi seçib, onu 2 uşaq arasında yarış kimi nəzərdə tutaraq, qalib olana kiçik bir vəsait verməklə, onda xarici dilə qarşı həvəs oyatmağa zəmin yaratmaq olar.

Ritmik-musiqi oyunları, danışıda fonetik və ritm-melodik cəhətləri yaxşılaşdırmaq və ruha qərq olmaq kimi ünsiyyət bacarıqlarına yiyələnməyə kömək edən ortaqlar seçimi olan dairəvi rəqslər, mahnı və rəqslər kimi hər növ ənənəvi oyun növləridir. dilin, məsələn: "Fındıq və May", "Adın nədir", "Dostlarımı sevirəm", "Eşitdim, çiynlərim, dizlərim və ayaqlarım" və s.

Bədii və ya yaradıcı oyunlar, oyun və bədii yaradıcılıq sərhədində dayanan, oyun yolu ilə uşağa gedən bir fəaliyyətdir. Bunlar, öz növbəsində, aşağıdakı kimi sinifləndirilir:

1. Dramatizasiyalar (yəni xarici dildə kiçik səhnəciklər qurma) "Meşədə" - məsələn: meşədə bir xanterelle və bir ayı görüşür və kiçik bir dialoq səslənir (Salam! Mən tülküyəm. Qaç bilərəm. balıq kimi); "Little Red Riding Hood" və s.

2. Qrafik diktasiya, şəkil boyama və s. Kimi əyani oyunlar. Şəkillərin rənglənməsi sakitləşdirici, həmişə məlumatverici deyil, lakin çox yayqındır. Məsələn, bitmiş bir şəkil göstərə bilərsiniz. Uşaq konturu öyrənərkən müəllim bu sözü dəfələrlə təkrarlayır, detalları adlandırır. Beləliklə, yeni dilin uşağın özünün etdiyi kimi necə adlandırılmasının təməlini qoyacağıq. Qrafik diktasiya - məsələn: sinifdə uşaqlara uşaqların hansı rəngdə rəng verdiyini söyləyin və sonra ortaya çıxan şəkilləri müəllimin diktə etdiyi şəkillə müqayisə edir.

Situasiya səhnə oyunları və yaradıcı dramatizasiyaların sərhədində, artıq qurulmuş formada oynanan məşhur bir nağıl mövzusunda oyun formasında fəaliyyət olaraq göstərilir. Məsələn, oyunçu sayından və yeni lüğət ehtiyatlarının mənimsənilməsindən asılı olaraq yeni simvollar və sətirlərin meydana çıxan oyunlarla nümayiş olunur (4,96).

Dərsə aid ediləcək bir oyun seçərkən və ya ixtira nümayiş etdirərkən aşağıdakı qaydalara əməl olunmalıdır:

Oyuna başlamazdan əvvəl aşağıdakı suallara cavab vermək lazımdır:

1. oyunun məqsədi nədir, uşaq onda nə öyrənməlidir?

2. Hansı nitq hərəkəti etməlidir?

3. Uşaq belə bir bəyanatı necə quracağını bilir, əlavə çətinliklər varmı?

Bu sualları cavablandırdıqdan sonra özünüz bir uşağa çevrilməyə çalışın və belə bir modelə əsaslanan bir bəyanatın ortaya çıxma biləcəyi maraqlı bir vəziyyət ortaya qoymaq əsasdır. Bu vəziyyəti uşağa dərhal qəbul edəcək şəkildə necə izah etmək lazım olduğunu düşünmək vacibdir

Oyun tərbiyəvi formada olmalıdır. Sinifdə bir oyunun tətbiqi, onun didaktik nəticəsi müəllim üçün vacibdir, ancaq uşaqların fəaliyyəti üçün bu stimula bilməz. Nəticə etibarilə oyun, uşaqlar ilə heç bir şey tətbiq edə bilməyən bir yetkin müəllim arasındakı münasibətlərin tərzini dəyişdirməlidir: uşaq yalnız istədiyi zaman və onun üçün maraqlı olduqda və onu maraqlandıran şəxslərlə oynaya bilər.

Müəllim yalnız oyunun təşkilatçısı ola bilməz. O, eyni zamanda uşaqla oynamalıdır, çünki uşaqlar böyük zövqlə böyüklərlə oynayır və oyun atmosferi kənar müşahidəçinin baxışı altında məhv olur.

Beləliklə, hər hansı bir oyunun əsas təməl rol oynadığını söyləyə bilərik. Rol oynayan bir uşaq özü, xarici uşaq və ya hər hansısa bir nağılın yetkin qəhrmanı kimi ola bilər.

Təlim proqramından çox uşaq üçün film, yaxud bir multiplaksiya izləmək daha maraqlıdır. Bu prosesdə uşaqlar çox tez dilin semantik əsasını qavrayır və özləri

danışmağa başlayırlar. Bu metod uşağın xarici bir dillə müntəzəm və dərin təmasını nəzərdə tutur. Uşağın alt şüuru qeyri-adi dərəcədə həssasdır və bunun bariz nəticəsi indi görünməsə də, bir-iki il ərzində uşağın qeyri-adi dərəcədə inkişaf etmiş dil qabiliyyətləri ilə qarşılaşmaq mümkündür (6,132-133).

Məktəbəqədər uşağın lüğəti bir neçə on sözə çatdıqda, xarici dildə səsli nağılların köməyi ilə birbaşa təhsil fəaliyyətlərini müxtəlifləşdirmək mümkündür. Səs hekayələrini aşağıdakılara bölmək olar:

Saf səs hekayələri. Səs hekayələri uşaqlara xarici dili öyrənməsində böyük köməkdir. Başlanğıc üçün kiçik xarici hekayələri əsas ünsürdür. Məsələn, uşaqlarla birlikdə "Üç kiçik pişik balası", "Üç kiçik donuz" kimi hekayələri dinləmək əlverişlidir. Bu zaman səs hekayəsinin mahiyyətinin aydın olması vacibdir, əks halda uşaq tez bir zamanda maraqlarını itirəcəkdir, beləliklə, maraq olmadan birbaşa təhsil fəaliyyəti o qədər səmərəli və təsirli olmayacaqdır.

Audio hekayələr. Bu hekayələr illüstrasiya materialı ilə birləşdirilmişdir. Səsli nağıl zamanı uşaqlar müəllimlə birlikdə şəkilləri araşdırır və eyni zamanda sözləri tələffüz edirlər.

Səs hekayələri. Bu metod xarici dildə olan səsli nağılları dinləməyi daha maraqlı etmək üçün, nağıl terapiyası metodlarından istifadədir. Ancaq dinləyərkən rəsm nağılın süjeti uşaq üçün ən azı bir az tanış olduğu təqdirdə işləyəcəkdir. Buna görə nağıl ikinci və ya üçüncü dəfə dinləniləndə uşaqlara qələm və kağız verilir. Həqiqət budur ki, dinləyərkən rəsm, məlumatın eyni vaxtda qavranılması və inkişafına dərin bacarıqlarına təsir edən bir prosesdir. Rəsm zamanı uşaq eşitdikləri ilə assosiativ əlaqələr qurur. Könüllü və ya istər-istəməz şəkildə göstərilən süjetlə əlaqəli xarici sözlər xatırlanır. Yol boyu eşitdiklərini eyni vaxtda dinləyə və çəkmə biləcəyinə diqqət yetirmək lazımdır. Dörd-beş yaşlarında körpələrin əksəriyyəti eşitdikləri məlumatları tez bir şəkildə çoxaltmaq bacarıqlarına sahib deyillər. Ancaq altı yaşına gəldikdə, eşitdikləri məlumatları təkrar izah, rəsm, tətbiq və s. kimi bacarıqlar şəklində müntəzəm olaraq dinləyən və çoxaldan uşaqlar eyni vaxtda eşitdiklərini eşitmək, anlamaq və şərh etmək qabiliyyətlərini inkişaf etdirirlər.

Xarici dili öyrənmək üçün video təsvirlər. Video təsvirlərin məqsədi məktəbəqədər və kiçik yaşlı uşaqlara kommunikativ tədris metodundan istifadə edərək ingilis dilini öyrətməkdir. Proqram materialı uşaq üçün maraqlıdır, eyni zamanda maarifləndiricidir. Uşaqlar ətraf aləmin məlumatlarına daxil olurlar və oynayaraq xarici dili öyrənirlər. Bu zaman Leksik və qrammatik material əyləncəli şəkildə təqdim olunur. Video təsvirlərin nümayişi zamanı yalnız lüğət daxil edilmir, eyni zamanda bəzi cisimlə həyata keçirilə bilən hərəkəti açıq şəkildə göstərir, bu da söz ehtiyatının sürətli yadda saxlanmasına və xarici dildə ibtidai danışmaq bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Uşağın ətrafında ana dili səviyyəsində xarici dildə danışanın olması fonetik materialın uğurlu mənimsənilməsinə kömək edir.

Xarici dildə multiplaksiyalar metodu. Xarici dildə multiplaksiyalar xarici dilin tədrisində ən yaxşı köməkçilərdən biridir. Uşaqlar multiplaksiyaları sevir və ardıcıl

dəfələrlə izləməyin ləzzətini alır. Buna görə də xarici dildəki multiplaksiyalar uşaqlara bir anda xarici dil öyrətməyin bir çox problemini həll etməyə kömək edir. Bunu aşağıdakı kimi sinifləndirə bilərik:

- ✓ uşağın “bu sözləri niyə öyrənirəm” sualı yoxdur;
- ✓ bir cizgi filminə baxmaqla maraqlanır və personajların ifadələrini məmnuniyyətlə təkrarlayır;
- ✓ cizgi filmləri uşağa yalnız yeni sözləri öyrənməyə və öyrənməyə deyil, həm də ingilis danışığ səsələrini mənimsəməyə kömək edir;
- ✓ təkrar - bir uşaq bir cizgi filmini bəyəndisə, eyni cizgi filmini əzbərdən öyrənənə qədər dəfələrlə izləməyə hazırdır.

Uşaqlara xarici dil öyrətmək üçün videoların xüsusi seçilməsi lazımdır, ən yaxşısı uşaq üçün 2-3 yaş üçün nəzərdə tutulmuş multiplaksiya və multiplaksiya mahnılarının nümayişidir (məsələn, Maisy Mouse haqqında videolar). Uşağın bu cür multiplaksiyaları başa düşməsi çox asan olacaq. Çünki mövzular heyvan və təbiət aləmindən bəhs edən təmsillər üzərində qurulmuşdur.

Beləliklə, oyunun pedaqoji hədəfi uşaq üçün cəlbedici fəaliyyət motivi ilə birləşdirərək, proksimal inkişaf zonasına yönəlmiş bir üsuldur.

УЛКАР АХМЕДОВА АЛФАДДЙН

**МЕТОДИКА ОРГАНИЗАЦИИ УРОКОВ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА
В ДЕТСКИХ САДАХ
РЕЗЮМЕ**

Возраст от 0 до 6 лет - это период, когда мозг развивается быстрее всего. В этот период восприятие детей очень ясное, и им интересно узнавать что-то новое. Обучение иностранному языку в дошкольном возрасте легче, чем в другие периоды, когда учитываются эти особенности детей. При использовании соответствующих методов преподавание иностранного языка в этой возрастной группе можно легко изучать вместе с их родным языком. Это сыграет большую роль в построении будущей жизни вашего ребенка, если вы правильно оцените этот период, когда умственное развитие является самым быстрым и предоставит множество возможностей для обучения, в том числе иностранных языков.

Сегодня во многих сферах бизнеса требуется знание иностранного языка. Люди, которые говорят на втором языке, кроме своего собственного, могут легко найти себе место в деловой жизни и стать более успешными. С другой стороны, исследования показывают, что знание иностранного языка помогает быть уверенным в себе, общительным и разносторонним. С юного возраста интерес вашего ребенка к различным культурам и языкам также будет способствовать знакомству с иностранным языком в этом возрасте.

В глобализирующемся мире изучение иностранного языка больше не является необходимостью. По этой причине изучение иностранного языка начинается в раннем возрасте. Многие исследования показывают преимущества изучения второго языка в раннем детстве. В последние годы важность изучения иностранного языка в дошкольном образовании растет, и во многих дошкольных учреждениях, особенно в частных школах, изучение иностранного языка преподается в раннем возрасте.

Актуальность изучения иностранного языка продиктована потребностями общества. В последние годы поступательное развитие общества вызвало большой интерес к иностранным языкам, что, в свою очередь, вызывает необходимость обучения иностранным языкам детей дошкольного возраста. Однако главная особенность - правильно выбрать метод и возраст для обучения маленьких детей иностранному языку. Количество изучающих иностранный язык в обществе растет с каждым годом. Знание иностранного языка важно практически во всех сферах жизни общества. При приеме на работу знание иностранного языка является одним из требований. По этой причине возраст студентов меняется.

Изучение иностранного языка в раннем возрасте развивает у детей ловкость и гибкость мышления, слушания и чувствительности. При этом увеличивается способность понимать на родном языке. Позволяет ребенку легко общаться с людьми. Феномен иностранных языков открывает ребенку возможность познакомиться с другими культурами и помогает многим понимать и ценить людей в других странах.

Ключевые слова: Иностранный язык, интерактивные методы, детсадовское образование, методика обучения, возрастная структура.

ULKAR AHMADOVA ALFADDIN

METHODS OF ORGANIZING FOREIGN LANGUAGE LESSONS IN KINDERGARTENS SUMMARY

0-6 age period is the period in which the brain develops the fastest. During this period, children's perceptions are very clear and they are curious about learning new things. Foreign language education in the preschool period is easier than other periods when these characteristics of children are taken into account. When appropriate methods are used, foreign language teaching in this age range can be easily learned alongside their mother tongue. It will play a big role in building your

child's future life if you correctly evaluate this period when mental development is the fastest and provide many learning opportunities, including foreign languages.

Today, many business sectors are required to know a foreign language. People who speak a second language other than their own can easily find a place in business life and become more successful. On the other hand, researches reveal that knowing a foreign language is effective in being self-confident, social and versatile. From a young age, your child's interest in different cultures and languages will also contribute to meeting a foreign language at this age.

In a globalizing world, learning a foreign language is no longer a necessity. For this reason, learning a foreign language begins at an early age. Many studies reveal the benefits of learning a second language in early childhood. In recent years, the importance of learning a foreign language in preschool education is growing, and in many preschools, especially in private schools, learning a foreign language is taught at an early age.

The urgency of learning a foreign language is dictated by the needs of society. In recent years, the progressive development of society has aroused great interest in foreign languages, which in turn makes it necessary to teach foreign languages to preschool children. However, the main feature is to choose the right method and age for teaching a foreign language to young children. The number of foreign language learners in society is growing every year. Knowledge of a foreign language is important in almost all spheres of society. When applying for a job, foreign language skills are high on the list of requirements. For this reason, the age of students is changing.

Learning a foreign language at an early age develops agility and flexibility in children for thinking, listening and sensitivity. At the same time, the ability to understand in the native language increases. Allows the child to communicate easily with people. The phenomenon of foreign languages opens the child's mind to other cultures and helps many to understand and appreciate people in other countries.

Keywords: *Foreign language, interactive methods, kindergarten education, teaching methods, age structure*

İstifadə olunan ədəbiyyatlar

1. Астафьева М.Д. Праздники для детей, изучающих английский язык. - М.: Мозаика-Синтез, 2009. 72 стр
2. Гусева Л.П. Играем, учим, мастерим – мы английский знать хотим. – Ростов н/Д: Феникс, 2009. 163 стр.
3. Каримов М.Ф., Сайниев Н.С. Дидактическое представление взаимовлияния материальных и информационных технологий // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. – 2014. - № 4. – 97 с.

4. Красюкова А.А. Некоторые аспекты обучения иностранному языку детей дошкольного возраста. URL: <http://www.prodlenka.org/doshkolnoe-obrazovanie/nekotorye-aspekty-obucheniia-inostrannomu-iazyku-deteidoshkolnogo-vozrasta.html> (дата обращения: 31.01.2019). 411 с.
5. С.Кристина Александровна, педагог дополнительного образования. Методика преподавания английского языка в детском саду. —, 15.11.2017
6. Скорикова Т.И. Особенности формирования лексических навыков у детей дошкольного возраста в процессе образовательной деятельности по английскому языку. URL: <http://nsportal.ru/detskiy-sad/razvitierechi/2013/08/27/osobennosti-formirovaniya-leksicheskikh-navykov-u-detey> html (дата обращения: 30.01.2019).

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: **dos.Ü.Ə.Nəsirova** tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

HÜSEYNZADƏ ZƏKIYYƏ QULAM QIZI

Odlar Yurdu Universiteti

Koroğlu Rəhimov 13

e-mail: zekiyye96huseynzade@gmail.com

SÖZÜN QRAMMATİK MƏNA XÜSUSIYYƏTLƏRİ XÜLASƏ

Grammatika haqqında danışarkən nəzərə alınmalıdır ki, bu termin dil elminin əsas hissələrindən biri və sözləri cümlələrə necə birləşdirəcəyinə dair bir sıra qaydalar kimi qrammatika mənasını verir və ikinci mənada qrammatika xüsusiyyətlərə istinad edir. Məhdud qrammatik quruluşdan istifadə edərək öz ifadələrinizi ustalıqla yazıya bilərsiniz. Lakin bu, digər insanların nitqində daha mürəkkəb qrammatik konstruksiyalardan istifadə etməyəcəyinə zəmanət vermir, bu da nitqin mahiyyətini başa düşmək üçün ciddi maneə ola bilər. Anlaşma yoxdursa, tam əlaqə olmayacaqdır. Qrammatik bacarıqların qeyri-kafi səviyyəsi təkcə dil üçün deyil, həm də nitq və sosial-mədəni bacarıqların formalaşması üçün aşılmaz maneədir. Sözlər dilin təməl daşlarıdır. Düşüncələri çatdırmaq üçün söz birləşmələrindən ibarət cümlələrdən istifadə edirik. Birləşmələrdə və cümlələrdə birləşmək üçün bir çox söz şəklini dəyişdirir. Qrammatik məna sözün müəyyən nitq hissəsinə aid olma nöqtəyi-nəzərindən səciyyəvidir, həqiqi maddi məzmunundan asılı olmayaraq bir sıra sözlərə xas olan ən ümumi mənadır. Qrammatik məna söz və ya cümlənin bir hissəsi olaraq məcburi rəsmi ifadə alan söz və ya cümlənin mənasının (məzmununun) bir hissəsidir. Qrammatik məna həmişəsöz və ya cümlə tərkibində formal olaraq ifadə olunur.

Qrammatik məna qrammatik forma ilə sıx bağlıdır. Qrammatik məna sözlərə, söz formalarına, sintaktik konstruksiyalara xas olan və özünün normal ifadəsini tapan mücərrəd, ümumiləşdirilmiş dil mənasıdır. Morfologiya sahəsində bunlar sözlərin nitq hissələri kimi ümumi mənalarıdır (məsələn, obyektivliyin mənası, prosedurun mənası), eləcə də söz formalarının və ümumiyyətlə sözlərin bir-birinə zidd olan xüsusi mənalarıdır. Qrammatik mənalar təzadlarla üzə çıxır. Qrammatik müxalifətlər qrammatik kateqoriyalar adlanan sistemlər meydana gətirir. Qrammatik kateqoriya, müxtəlif formal göstəricilərlə sistemə şəkildə ifadə olunan bir-birinə zidd bir sıra homojen qrammatik mənalar seriyasıdır. Qrammatik kateqoriyalar istər əks üzv sayına, istər qrammatikaya, istərsə də rəsmi ifadə tərzinə və ifadə olunan mənaların təbiətinə görə çox müxtəlifdir. Qrammatik kateqoriyalar sadə (sintetik) və ya mürəkkəb (analitik) formada ifadə edilə bilər. Qrammatik kateqoriyalar, təcrübəmizə əsaslanaraq nəyin obyekt adlandırılmalı olduğunu və hansı hərəkətlərin və ya vəziyyətlərin olduğunu müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: İngilis dili, tədris, qrammatik məna, xüsusiyyət, söz.

Elm adamları əsrlər boyu sözün mənasını təyin etməyə çalışsalar da, hələ bir fikir birliyinə gələ bilməyiblər. Sözün mənasının mahiyyətini, xüsusən də *L.Vitgenshteyn*-in əsərlərində irəli sürülən funksional müxtəlif şərhlər var. Əsas müddəaları *L.Bloomfield*-də və başqalarında tapılan davranışçı sözün cism və ya fenomenlə ikitərəfli işarə olaraq korrelyasiyasından irəli gələn tədqiqatçılar istinad və ya konseptual məna nəzəriyyələrinə sadıqdırlar (4, s.86). Birincisi, bəzi dilçilərin fikrincə, sözün mənasının təbiətinin mürəkkəbliyini tam açmır. Konseptual nəzəriyyə sözün konsepsiya ilə əlaqəsindən gəlir və onun çərçivəsində sözün mənası daşıyıcının şüurundakı obyektin, fenomenin və ya əlaqənin əks olunması kimi müəyyən edilir. Söz müxtəlif referentləri - obyektləri, fenomenləri, fantastik canlıları və s., yəni hansısa konsepsiya ilə əlaqəli mövcud və ya göründüyü şeyi adlandırma bilər. Konsepsiya ana dilində danışanın zəhnində reallığın bir parçasının ən vacib xüsusiyyətlərini ümumiləşdirmək deməkdir. Sözün semantik quruluşu, mənası semasiologiyası elminin diqqət mərkəzindədir. Ad qoyarkən söz üç komponentin birliyi kimi görünür - səs-qrafik forması, obyekt və ya fenomenin özü və bu barədə konsepsiya. Bu üçlük “semantik üçbucaq” və ya “*Ogden-Richards* üçbucağı” kimi tanınan diaqramda açıq şəkildə görülməli: sözün səs forması (işarə, simvol) və denotat (istinad, tərtib olunmuşdur) (3, s.34).

Sözün mənası bu üç komponentin cəminə bərabər deyil, onlarla əlaqədardır. Əvvəla, sözün mənası onun səs-qrafik forması ilə ciddi şəkildə əlaqələndirilmir. Eyni səs və ya qrafik kompleksi bir neçə dəyərə cavab verə bilər. Sözün mənası ona uyğun anlayışa endirilə bilməz, çünki anlayış ümumbəşəri və mənası xüsusiyyətdir. Həm də nəzərə alınmalıdır ki, sözün mənasını bilmək mütləq tərifin özü və ya onun fikri barədə məlumatla əlaqəli deyil. Bundan əlavə, sözün mənası, konsepsiyalarını ayrı-ayrılıqda formalaşdıran müxtəlif insanlar üçün fərqli həcmə sahib ola bilər.

Dil sisteminin bir elementi olaraq söz qrammatik qanunlara tabedir. Bu səbəbdən hər hansı bir sözün qrammatik məna daşdığını, yəni Linqvistik Ensiklopedik Lüğətin tərifinə əsasən “bir sıra söz formalarına xas olan ümumiləşdirilmiş, mücərrəd dil mənası və onların normal (standart) ifadəsini tapmaq” deməkdir. Sözün qrammatik xüsusiyyətləri ümumi olsa da, belə bir mənənin göstəriciləri fərqli ola bilər (1, s.29). Məsələn, *chairs, children, phenomena* sözləri çoxluğun ümumi qrammatik mənası ilə birləşir, baxmayaraq ki, hər birindəki say göstəriciləri fərqlidir. Eynilə bənzərsizliyin qrammatik mənası nizamlı şəkildə olmadıqda və ya nizamsız varlıqda (bir sıra yunan mənşəli sözlər üçün) özünü göstərir. Sözlərin qrammatik mənalarına əsaslanaraq birləşdirilməsi semantik birlik deyil və sözlərin ümumi konseptual fikrini ifadə etmir. Bu tapşırıqlar sözün leksik mənası ilə həyata keçirilir. Sözün qrammatik mənaları, sözün hər hansı bir nitq

hissəsinə münasibəti baxımından bir sözə xas olan keyfiyyətlər, həqiqi mahiyyətindən asılı olmayaraq bir neçə sözə aid ümumiləşdirilmiş mənələrdir.

Dilçiliyin söz formalarını, söz və cümlə növlərini araşdıran bölməsinə qrammatika deyilir. Qrammatika iki hissədən ibarətdir: morfologiya və sintaksis.

- Morfologiya söz və onun dəyişməsinə öyrənən qrammatika hissəsidir;
- Sintaksis söz və cümlə birləşmələrini tədqiq edən qrammatika hissəsidir (2, s.18).

Beləliklə, söz leksikologiya və qrammatikada araşdırma obyektidir. Leksikologiyayı daha çox sözün leksik mənası - onun reallığın müəyyən fenomenləri ilə əlaqəsi maraqlandırır, yəni anlayışı təyin edərkən onun fərqli xüsusiyyətini tapmağa çalışırıq. Qrammatika isə sözü xüsusiyyətlərini ümumiləşdirmək baxımından araşdırır. Sözlər arasındakı fərq söz ehtiyatı üçün vacibdirsə, qrammatika üçün bu sözlər hamısı tamamilə eynidir: eyni hal və rəqəmləri təşkil edir, eyni qrammatik mənələri daşıyır. Qrammatik mənələr yalnız sözlər üçün deyil, daha böyük qrammatik vahidlər üçün də xarakterikdir: ifadələr, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri.

Qrammatik mənənin maddi ifadəsi qrammatik vasitədir. Çox vaxt qrammatik mənə qoşmalarda ifadə olunur. Köməkçi sözləri növbəli səslər, stres yerini və söz sırasını intonasiyanı dəyişdirərək ifadə edilə bilər. Hər bir qrammatik mənə müvafiq qrammatik formada ifadə olunur. Sözün qrammatik formaları sadə (sintetik) və mürəkkəb (analitik) ola bilər. Sadə (sintetik) qrammatik forma leksik və qrammatik mənənin eyni sözdə, bir söz daxilində (bir sözdən ibarətdir) ifadəsini əhatə edir. Qrammatik mənə ləksəmadan kənarda ifadə edildikdə, kompleks (analitik) forma əmələ gəlir. Fərdi qrammatik mənələr sistemlərə birləşdirilir. Məsələn, tək və cəm mənələri say sisteminə birləşir. Belə hallarda, ədədin qrammatik kateqoriyasından danışırıq. Beləliklə, zamanın qrammatik kateqoriyasından, cinsiyyətin qrammatik kateqoriyasından, növlərin qrammatik kateqoriyasından və s.

Hər bir qrammatik kateqoriyanın bir sıra qrammatik formaları vardır. Verilən sözün bütün mümkün formalarının toplanmasına paradiqma sözü deyilir. Paradiqma 3 cürə olur:

- universal - bütün formalar (tam);
- natamam - formalar yoxdur;
- müəyyən qrammatik kateqoriyaya görə xüsusi deklensiya paradiqması, əhval-ruhiyyə paradiqması (3, s.71).

Söz və ifadələrin bütün qrammatik mənələri uyğun və ya mürəkkəb qrammatik formada ifadə olunur. Sadə qrammatik forma leksik və qrammatik mənəni eyni sözlə və ya bir söz daxilində ifadə etməyə imkan verir. Sözün qrammatik mənası ləksə xaricində ifadə edildikdə mürəkkəb qrammatik forma əmələ gəlir. Məktəb dərsliklərində sözün qrammatik mənasını və sonrakı təhlilini təyin etmək üçün çox vaxt tapşırığı yerinə yetirmək istənilir. Yuxarıda səsləndirilən məlumatlara əsasən bu cür tapşırıqlar sözün əvəzlilik, isim, sifət, fel və ya başqa nitq hissəsi olub olmadığını müəyyənləşdirməyi əhatə edir. Söz hər hansı bir dilin

əsasını təşkil edir. Konsepsiya, reallıq hadisələri və ətraf aləmin obyektlərini əks etdirir. Bu vəziyyətdə sözün iki tərəfi var: leksik və qrammatik. Bu kateqoriyalar sözün mahiyyətini özü müəyyənləşdirir. Leksik məna sözün semantik tərəfini əks etdirir, sözü konseptual mənada bir sıra digərlərindən fərqləndirir. Sözə xas olan konsepsiya, leksik məna prizmasından keçərək nitq deyiminə və bütövlükdə ünsiyyət aktına məna verir. Digər tərəfdən, qrammatik məna sözün müəyyən bir qrammatik kateqoriyaya aidliyini ifadə edir. Sözün nitq aktındakı funksiyasını müəyyənləşdirir. Qrammatik forma sözdə müxtəlif yollarla ifadə olunur.

Qrammatik məna ilə ifadə olunan mücərrəd linqvistik məzmun fərqli mücərrədliyə malikdir, yəni təbiətinə görə qrammatik məna heterojendir: daha mücərrəd və ya daha az mücərrəd ola bilər. Qrammatik mənənin təbiətindən asılı olaraq, sözə xas olan (məsələn, isimdəki obyektivliyin mənası) və ya müəyyən kontekstdə cümlənin bir hissəsi kimi söz şəklində reallaşdığına dair daxili olaraq sözə xas olan sintaktik olmayan və ya referens qrammatik mənalar və sözün əlaqəsini göstərən sintaktik və ya əlaqəli qrammatik mənalar cümlədəki digər sözlərə, nəhayət, göstərilən cisimlərin təbiətinə qrammatik mənənin nisbətindən asılı olaraq, obyektiv, subyektdən asılı xüsusiyyətləri və münasibətləri ifadə edən obyektiv və ya diktant qrammatik mənaları ayırd edir. Qrammatik və leksik mənalar dil vahidlərinin məzmun planının əsas növlərini təmsil edir. Bunlar dilin semantik məkanında bir növ qütblərdir. Eyni zamanda, aralarında aşılmaz boşluq yoxdur. Sözlə birlik içində görünürlər və bəzi söz kateqoriyaları üçün sadəcə bölünməzdirlər. Dil inkişafının qrammatikləşmə kimi xarakterik təzahürü də leksik və qrammatik mənaların qarşı-qarşıya qalmasının nisbi olmasına dəlalət edir. Bu, dil elementinin, sözün və ya morfemanın mənasının statusunu dəyişdirdiyi prosesdir: leksikadan qrammatik olur. Belə bir elementin qrammatik kateqoriyanı ifadə etmək üçün müntəzəm vasitə halına gəlməsi təəccüblü deyil.

Leksik və qrammatik mənalar qarşılıqlı əlaqədədir. Sözün leksik mənasında dəyişiklik onun qrammatik mənasında və formasında dəyişikliyə səbəb olur. Sözün qrammatik mənası qrammatik xüsusiyyətlərdən istifadə edərək sözün qrammatik mənsubiyyətini göstərən mənadır. Sözün qrammatik mənası daha mücərrəddir, fərdi deyil. Sözün qrammatik mənası bütöv söz sinfinə aid olduğunu, leksik mənası isə konkret hadisəni, işarəni göstərir (6, s.137). Dilin qrammatik quruluşu dilin bütün lüğət ehtiyatlarına aid olan, eyni zamanda leksik vahidlərin dəyişdirilməsi yollarını və onları cümlələrə birləşdirmə yollarını müəyyənləşdirən müəyyən qrammatik nümunələr kimi başa düşülür. Qrammatik forma səs tərəfi və mənənin vəhdətidir. Sözün qrammatik formalarını ayırd etmək üçün xidmət edən vasitələrə qrammatik vasitələr deyilir. İngilis dilində formaları meydana gətirən dörd əsas vasitə vardır: əlavə, səslərin növbələşməsi, elastiklik, analitik metod. Yuxarıda göstərilən əyilmə üsullarından ən az məhsuldar əlavə, ən məhsuldar və geniş yayılmış isə analitik metoddur. Sözün qrammatik mənaları sözün qrammatik xüsusiyyətlərini təşkil edir.

Sözlərin qrammatik mənaları müxtəlif qrammatik vasitələrdən istifadə etməklə ifadə olunur. Dilin qrammatik vasitələrindən istifadə edərək ifadə olunan qrammatik mənaya qrammatik kateqoriya deyilir. Hər bir söz və ya ifadə həm qrammatik, həm də leksik mənə daşıyır. Qrammatik mənə bir sözün müəyyən nitq hissəsinə aidliyini təyin etməyə imkan verir, leksik mənə isə bu sözün köməyi ilə təyin olunan obyektin özünü xarakterizə edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əhmədova G. İngilis dilinin qrammatikası: ingilis dilini öyrənənlər üçün. Bakı: Bilik, 2000. 160 s.
2. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası: Praktiki və nəzəri ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı: Qismət, 2007. 587 s.
3. Погожих Г. Английская грамматика: в таблицах и схемах. Москва: Эксмо, 2009. 141 с.
4. Allahverdiyeva F. English grammar activities manual. Bakı: Science and Education, 2014. 302 p.
5. Comrie B. Tense– Cambridge, 1985. 214 p.
6. The Oxford Dictionary of Word Histories / edited by Glynnis Chantrell. Oxford: Oxford University Press, 2002. 560 p.
7. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycandili/4526/s%C3%B6z,s%C3%B6z%C3%BCn-leksik-v%C9%99-qrammatik-m%C9%99nas%C4%B1.html>
8. <https://language.az/az/06241863.html>

HUSEYNZADEH ZAKIYA GULAM

Summary

FEATURES OF THE GRAMMATICAL MEANING OF THE WORD

When talking about grammar, it should be noted that this term is one of the main parts of linguistics and means grammar as a set of rules for how to combine words into sentences, and in the second sense refers to grammatical features. You can skillfully write your own expressions using a limited grammatical structure. However, this does not guarantee that other people will not use more complex grammatical constructions in their speech, which can be a serious obstacle to understanding the essence of speech. If there is no understanding, there will be no full communication. Insufficient level of grammatical skills is an insurmountable obstacle not only for language, but also for the formation of speech and socio-

cultural skills. Words are the cornerstones of language. We use phrases to convey ideas.

Changes the shape of many words to combine in combinations and sentences. Grammatical meaning is characteristic of a word in that it belongs to a particular part of speech, and is the most general meaning inherent in a number of words, regardless of their actual material content. A grammatical meaning is a part of the meaning (content) of a word or sentence that has a mandatory official expression as part of a word or sentence. Grammatical meaning is always expressed formally in a word or sentence.

Grammatical meaning is closely related to grammatical form. Grammatical meaning is an abstract, generalized language meaning that is inherent in words, word forms, syntactic constructions and finds its normal expression. In the field of morphology, these are the general meanings of words as parts of speech (for example, the meaning of objectivity, the meaning of procedure), as well as the specific meanings of word forms and words in general that contradict each other. Grammatical meanings are contrasted. Grammatical oppositions form systems called grammatical categories.

A grammatical category is a series of contradictory homogeneous grammatical meanings that are systematically expressed by various formal indicators. Grammatical categories vary greatly in the number of opposites, in the grammar, in the style of formal expression, and in the nature of the meanings expressed. Grammatical categories can be expressed in simple (synthetic) or complex (analytical) forms. The grammatical categories establish what, based on our experience, should be called objects, and what actions or states.

Key words: English, teaching, grammatical meaning, feature, word.

ГУСЕЙНЗАДЕ ЗАКИЯ ГУЛАМ

Резюме

ОСОБЕННОСТИ ГРАММАТИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ СЛОВА

Говоря о грамматике, следует отметить, что этот термин является одной из основных частей лингвистики и означает грамматику как набор правил объединения слов в предложения, а во втором смысле относится к грамматическим особенностям. Вы можете умело писать собственные выражения, используя ограниченную грамматическую структуру. Однако это не гарантирует, что другие люди не будут использовать в своей речи более сложные грамматические конструкции, которые могут стать серьезным

препятствием для понимания сути речи. Если нет понимания, полноценного общения не будет.

Недостаточный уровень грамматических навыков - непреодолимое препятствие не только для языка, но и для формирования речевых и социокультурных навыков. Слова - краеугольные камни языка. Мы используем фразы для передачи идей. Изменяет форму многих слов для объединения в комбинации и предложения. Грамматическое значение характерно для слова в том смысле, что оно принадлежит к определенной части речи и является наиболее общим значением, присущим ряду слов, независимо от их фактического материального содержания. Грамматическое значение - это часть значения (содержания) слова или предложения, имеющая обязательное официальное выражение как часть слова или предложения. Грамматическое значение всегда выражается формально в слове или предложении.

Грамматическое значение тесно связано с грамматической формой. Грамматическое значение - это абстрактное обобщенное языковое значение, которое присуще словам, словоформам, синтаксическим конструкциям и находит свое нормальное выражение. В области морфологии это общие значения слов как частей речи (например, значение объективности, значение процедуры), а также конкретные значения словоформ и слов в целом, которые противоречат друг другу.

Грамматические значения противопоставлены. Грамматические оппозиции образуют системы, называемые грамматическими категориями. Грамматическая категория - это серия противоречивых однородных грамматических значений, которые систематически выражаются различными формальными показателями. Грамматические категории сильно различаются по количеству противоположностей, по грамматике, по стилю формального выражения и по характеру выражаемых значений. Грамматические категории могут быть выражены в простой (синтетической) или сложной (аналитической) форме. Грамматические категории устанавливают, что, исходя из нашего опыта, следует называть предметами, а что действиями или состояниями.

Ключевые слова: Английский язык, обучение, грамматическое значение, особенность, слово.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: Dos. Ü.Ə.Nəsirova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KƏMALƏ ƏZİZOVA
Bakı Slayyan Universiteti
Bakı, S. Rüstəm 33.
dr.gatibe@gmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLIS DILLƏRİNDƏ SAHƏ TERMINOLOGİYASI VƏ KULINARIYA TERMINLƏRİ

Xülasə:

Azərbaycan və ingilis dillərində terminoloji sistem müxtəlif sahələrə bölünür. Onlardan biri də kulinariya sahəsinin terminologiyasıdır. Dildə bütün elmi biliklər sahəsinə aid terminoloji vahidlər olduğu kimi, elmi biliklər sistemindən biri olan kulinariya ilə bağlı terminlər də dilin terminoloji qatında özünəməxsus yer tutması ilə seçilir. Kulinariyaya aid leksik vahidlər-terminlər insan cəmiyyətinin ilk yarandığı dövrlərdən var olmuşdur, desək, bizcə, yanılmırıq. İnsan oğlu yarandığı gündən qidaya ehtiyac duymuşdur. İnsanın ilk ehtiyac duyduğu, həyat üçün vacib olan qida adları və o qidaları yemək kimi hazırlayan alətlər ilk terminlər sayılır. Zaman keçdikcə isə insanlar müxtəlif qida məhsulları ilə tanış olmuşlar. Ətraf dünyanı daha dərindən dərk etdikdən sonra zamanla insanlar öz leksikonlarına müxtəlif kulinariya terminlərini daxil etmişlər. Bununla da daha geniş anlayışları ifadə edən elmi kulinariya terminləri formalaşmışdır. Bu proses o zaman reallaşır ki, insanlar yemək və şirniyyatlarla, içkilərlə, bunları ərsəyə gətirən alətlərlə, avadanlıqlarla daha yaxından tanış olmaqla bərabər, onları adlandırmağa da ciddi ehtiyac duyur. Zamanla bu amillər kulinariya terminlərinin yaranmasını şərtləndirən amillərə çevrilir. Bütün terminlər kimi, kulinariya terminləri də lüğət tərkibindəki digər söz qruplarından fərqlənir. Terminlər digər söz qruplarından müəyyən konsepsiya ilə bağlı olduqlarına görə fərqlənilir. Kulinariya terminləri də məhz müəyyən konseptlə bağlı olduğundan onların özünəməxsus xüsusiyyətlərini üzə çıxaran əsas əlamətlər hesab edilə bilər.

Açar sözlər: terminologiya, sahə, mətbəx, ingilis, Azərbaycan, kulinariya.

Azərbaycan mətbəxi çox zəngindir. Bu zəngin mətbəx ümumtürk mətbəxinin bir parçasıdır. Türk mətbəxi də dünyanın ən zəngin üç mətbəxindən biri sayılır. Bu haqda Türkiyə alimi H. A. Esir yazmışdır: *“Dünyada növ və ləzzət baxımından üç böyük mətbəx olduğu və bu mətbəxlərin üç böyük imperatorluğa aid olduğu deyilir. Bunlar türk, Çin, və fransız mətbəxləridir. Türklərin tarixin ilk dövrlərindən etibarən öz yaşayışlarını təmin etdikləri iqtisadi əsasların başında heyvandarlıq və bununla əlaqədar olaraq yaylaq həyatı gəlməkdədir. Buna görə də yemək və içki olaraq ət,*

südə məhsullarının türk mətbəxində qədim dövrlərdən bəri hər zaman yer aldığını qeyd etməliyəm”[1,s.125].

Hər bir xalqın özünəməxsusluğu ilk növbədə onun kulinariyasında yaşayır. Qida xalqın məişətinin, maddi mədəniyyətinin ən vacib amillərindəndir.

T. Əmiraslanov bu zənginliyin səbəbi kimi aşağıdakı amilləri göstərir:

1. *Ölkəmizdə mövcud olan 9 iqlim qurşağı;*
2. *Landşaft(çay, dəniz, meşə) və qida hazırlığı ilə bağlı müxtəliflik(təndir, buxarı, külfə);*
3. *Məişət qablarının çeşidliliyi(dəridən, daşdan, saxsıdan) və s. ;*
4. *Müxtəlif dini ayinlərin mövcudluğu(atəşpərəstlik, müsəlmanlıq, xaçpərəstlik);*
5. *Zəngin adət və mərasimlər [2, s.,22-23].*

Təbii ki, kulinariyanın formalaşmasında iqlimin çox önəmli rolu vardır. Kulinariya terminləri ilə bağlı məlumatlara etnoqrafik əsərlərdə daha çox rast gəlinir. Hər hansı bir regionun etnoqrafiyasını, məişət tərzini tədqiq edən alimlər orada işlənən qədim yemək adlarını da diqqət önünə çəkmişdir. Məsələn, X. Xəlilov Qarabağın etnoqrafiyasını özündə əks etdirən “Qarabağın elat dünyası” əsərində bu gün o qədər də ümumişlək olmayan kulinariya terminlərini qeyd etmişdir. Məsələn: *curum çəkilməsi, bağırbəyin, əyirdək* və s.[3,s.119]. Kulinariya terminləri ictimai - tarixi prosesin məhsuludur. Kulinariya terminlərinin yaranması cəmiyyətin formalaşması tarixi ilə üst-üstə düşür. XI əsr abidəsi olan Mahmud Kaşğarının “Divan”ında işlənmiş kulinariya terminlərinin böyük bir qisminin müasir Azərbaycan dilində işlənməsi və yaxud “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənmiş “qovurma, ayran, şişlik” kimi yemək və içki adlarının bu günümüz üçün ümumişlək olması kulinariya terminlərinin nə qədər qədim tarixə malik olmasının sübutudur. *XIV əsrə aid mənbələrdə bir neçə kulinariya termini qeydə alınmışdır. : et, aş, tuz, süüt, ətmək, ayran* və s.[4,s.23] .

Qədim zamanlarda türklərin istifadə etdikləri yeməklərin, içkilərin bir çoxu sıradan çıxdığı kimi, onların adları da arxaıqlaşmışdır. Bir çox kulinariya terminləri ilk anlamını hifz edə bilməmiş və əlavə çalar əldə etmişdir. Bəzi qədim kulinariya terminlərinin adları isə türk dillərinin dialekt və şivələrində, eləcə də çağdaş türk dillərində öz izlərini qorumuşdur.

Bu proses kulinariya terminologiyasında özünü daha bariz göstərir. Kulinariya ilə bağlı anlayışlar ilk öncə ümumxalq danışiq dilindəki müəyyən leksik vahidlərlə ifadə olunursa, zaman keçdikcə həmin anlayışlar elmi kulinariya terminologiyasında sabitləşən terminlərə çevrilir. Beləliklə, kulinariya terminləri dilin elmi-terminoloji sistemində əks olunur. Kulinariya terminləri ümumxalq danışiq dili elementləri əsasında formalaşır. Zaman keçdikcə insanların qida haqqında fikir və düşüncələrində, qidaya olan yanaşmalarında dəyişikliklər yaranır. Elm və texnikanın inkişafı, cəmiyyətin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi elmi-terminoloji vahidlərin kəmiyyətcə artmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan dilində işlənmiş kulinariya terminlərinə biz XIX əsr mənbələrində ən çox rus məmurlarının xalqın məişət və təsərrüfatlarına aid yazdığı yazılarda rast gəlirik. N. A. Abelov Gəncə və Nuxa qəzalarında bəzi yemək adları haqqında məlumat vermişdir[5,s.25]. XIX yüzilliyin I yarısında azərbaycanlıların ailə-məişəti haqqında bəhs edən S. Bronevskinin əsərində “*dolma, küftə, pəştet, aş*” [5,s.76], Naxçıvan bölgəsində işlədilən “*qaysı, kabab, badımcan dolması*” və s. haqqında qeydlərə rast gəlinir.

Bəzi xalq kulinariya terminləri müasir dilimizdə öz funksionallığını itirsə də, dialektlərdə qorunub saxlanmaqdadır. Məsələn, *cılbur*, *çəçil* (Qazax dialektində pendir növü), *çortman* (İrəvan şivəsi-şor), *əbsələ* (Bakı dial. İçki növü), *yağbar* (İrəvan şivəsi): qaraciyər və quyruqdan hazırlanan yemək; *bozdamac* (Şəmkir, Bakı, İsmayilli dial.) çörək növü; *balba* (Şəki, Zaqatala şivəsi.) göyərtidən hazırlanan yemək; *cikləmə* (Bakı dialekti)südlü plovun bir növü. və s. Elə kulinariya terminləri də var ki, onlar tamamilə arxaıkləşmişlər, bu gün dialekt və şivələrdə belə onlara rast gəlinmir. Məsələn, *bor* (arxaıkləşmiş içki adı); *buxsı* (buğdadan hazırlanmış yemək); *çukmin* (çörək növü), *sinçü* (çörək növü) və s.

Xalq kulinariya terminlərinə məxsus olan bu və ya digər söz zaman keçdikcə bəzən ayrı-ayrı sözlərlə birləşərək mürəkkəb quruluşlu müxtəlif elmi kulinariya terminlərinin yaranmasına imkan vermiş, bəziləri də ədəbi dildə işlənməyə başlamışdır. Kulinariya terminləri zaman keçdikcə müxtəlif semantik səciyyəsi ilə seçilən mürəkkəb söz və söz birləşməsi şəklində olan kulinariyaya dair terminoloji vahidlərin meydana gəlməsinə şərait yaradır. Terminoloji qatda müşahidə olunan bu xüsusiyyət əksər sahə terminologiyasında da özünü göstərir. Ayrı-ayrı kulinariya anlayışını bildirən bu və ya digər leksik vahid başqa bir sözlə birləşərək mürəkkəb quruluşlu və ya söz birləşməsi şəklində olan kulinariya terminlərinin yaranmasına səbəb olur. Hər iki dildə bu vəziyyət müşahidə edilir.

Azərbaycan dilində kulinariya terminləri dilin əvvəlki inkişaf dövrlərində daha çox dilin öz vahidləri hesabına inkişaf etmişdir. Kulinariyaya dair leksik vahidlərin dilin daxili imkanları ilə ifadə olunma mümkünlüyünü müşahidə edirsə, dilin nisbətən sonrakı inkişaf mərhələsində digər dillərin materiallarından da istifadə etməklə kulinariya terminlərinin yaranmasının şahidi oluruq. Bu hal hər iki dildəki ehtiyacdən irəli gəlir. Bu zaman ticarət və digər əlaqələr, müharibələr, müxtəlif qarşılıqlı təsirlər, coğrafi baxımdan yaxın və uzaq dillərin bir-birinə təsirini üzə çıxarır. Başqa dillərdən kulinariya terminlərinin alınmasının başqa səbəbi müxtəlif ölkələrin və xalqların qarşılıqlı əlaqəsi və bu zaman onların mətbəxlərinin bir-birinə təsiri əsas rol oynayır. Bununla da kulinariya terminologiyasında alınmalar kəmiyyətcə artır. İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində müxtəlif dillərdən alınmış kulinariya anlayışı ifadə edən terminlərə rast gəlmək olur ki, onlar hər iki dilin sahə terminologiyasının zənginləşməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan və ingilis dillərinin terminoloji sistemində müxtəlif dillərdən alınmış və fəal işləkliyi ilə seçilən kulinariya terminləri üstünlük təşkil edir. Kulinariya

terminlərinin bu xüsusiyyətləri onların geniş və hərtərəfli araşdırılmasının mühüm əhəmiyyət daşıdığını göstərir.

İngilis dilinin terminologiya sistemi latın, yunan, fransız, alman, italyan, holland dillərindən kifayət qədər faydalanmışdır. İstənilən halda, ingilis dilinin kulinariya terminologiyasında işlənən alınma terminlər əsasən latın və fransız mənşəlidir. Bu hal əslində, inkişaf etmiş bütün dillərə xasdır.

Azərbaycan və ingilis dillərindəki kulinariya terminlərinin böyük bir qismini isimlər və feildən düzələn isimlər təşkil edir.

Məlum olduğu kimi, bütün dünya dillərində, eləcə də müxtəlif sistemli Azərbaycan və ingilis dillərində ən dəyişkən, daxili və xarici təsirlərə daha çox məruz qalan hissə məhz leksik qatdır. Belə ki, dildə baş verən dəyişikliklər, inkişaf, dilə yeni vahidlərin daxil olması və ya yaranması ilk öncə özünü leksik qatda göstərir. Son onilliklərdə elm və texnologiyanın yüksək səviyyədə inkişafı, dövlətlər arasında qlobal integrasiya prosesinin yüksək sürətlə baş verməsi terminoloji qatda böyük inqilaba səbəb olmuşdur. Dünya xalqlarının ictimai – iqtisadi, sosial – siyasi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər nəticəsində dildə yaranan yeni ifadə və anlayışlar lüğət fondunun, xüsusilə terminologiyanın zənginləşməsinə təkan vermişdir. Bu fikri tədqiqat obyektimiz olan Azərbaycan və ingilis dillərinin lüğət fonduna da aid etmək olar. Dünya dövlətlərinin qarşılıqlı maliyyə - ticarət, diplomatik əlaqələrinin sürətli inkişafı hər bir dilin termin yaradıcılığına, lüğət fondunun zənginləşməsinə zəmin yaradır. Azərbaycan və ingilis dilindəki kulinariya terminləri ictimai tarixi proseslə bağlı olub, xalqın tarixi keçmişini, adət - ənənəsini, mədəniyyətini özündə əks etdirir. Hər iki dildə kulinariya terminlərinin - yemək və içki adlarının, mətbəx avadanlıqlarının yaranma tarixi birbaşa cəmiyyətin formalaşma tarixi ilə eynidir desək, zənnimizcə yanılmarıq. M. Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində müxtəlif və rəngarəng kulinariya terminlərinin verilməsi maddi mədəniyyət abidəsi sayılan kulinariyamızın zənginliyindən xəbər verir. Məsələn, *sunu* - çörək otu, küncüt toxumu, *bizi* - yanma səbəbindən çörəyin üstündə yaranan qaralıq. “Ətmək bizi boldı- çörəyin üzü yandı”, *yoğurttı* - “ol anqar un yoğurttı - o, ona un, xəmir yoğurtdu”, *kəşəng* - xırman sovrulduqdan sonra gələn adama verilən arpa, buğda, azuqə kimi pay, *əpmək* - yağma, toxsis boylarının, oğuzların və qıpçaqların bir qisminin dilində “çörək” deməkdir, *ətmək* - çörək, *əsbəri* - küldə bişirilib yağ içinə doğranan çörəkdir. “Üstünə şəkər tökülür”, *awzuri* - buğda və arpa unu qarışdırılaraq hazırlanan çörək, *Yəm* - baharat, *ədviyyat*, *ot*. “*Yəm* = qarabibər, keşniş, reyhan, yarpız, zirə kimi *ədviyyatlar*”, *çöp* = yağ çöpi = yağ tortası, *katık* - tutmac yeməyinə *sirkə* və yoğurtla birlikdə tökülən *nəsnə*, *qatıq*, *küç* - küncüt. “Küncüt yağına deyilir. Çigilcə küncüt otunun toxumuna böyüklüyündən dolayı “*inqək küci*” deyilir», *kor* = yoğurt mayası, *çalası*, *tuz* - *duz*, *sış* - *siş*” [6, s.17]. Qədim yazılı abidələrimizdə elə kulinariya terminləri var ki, onlar bu gün müasir dilimizdə istifadə olunmur. Məsələn, *ügitçi* - un üyüdən adam; *əsbəri* küldə bişirilib yağ içinə doğranan çörəkdir. Üstünə şəkər tökülür; *tiküç* - çörəkçilərin

çörək üzərinə naxış vurmaq üçün işlətdikləri nəsənə, quş lələyi; *sinç* – lavaşla kömbə arasında bir növ çörək; *közmən* – közdə bişirilən çörək, közləmə; *buskəç* – çörək; *küvşək atmək* – yaxşı xəmərdən bişmiş çörək; *kakurğan* – xəmiri yağla yoğrulan bir çörəkdir, kürədə və təndirdə bişirilir; *yavğan* – yavan, yavğan aş. Yavan aş, içində ət olmayan yemək; *but* – bud; *küç* – küncüt. Küncüt yağına deyilir; sımsımırak – bir yemək növü. Baş qaynadılıb bişirilir, sonra xırda-xırda doğranaraq bir qaba qoyulur, ədviyyat vurulur və üstünə köhnə yoğurt tökülür. Bir müddət eləcə saxlanılır, daha sonra yeyilir; *yig-yig ət* – bişməmiş, çiy ət; *sağ yağ* – sarı yağ, kərə yağı; *kayak* – qaymaq və s.

Maraqlıdır ki, adını çəkdiyimiz abidələrdəki kulinariya terminlərinin böyük bir qismi müasir dilimiz üçün ümumişləkdir. “...türk mətbəx təfəkküründə yeməyi bişmə üsuluna görə adlandırmaq geniş yer almışdır. Bir daha müqayisə edək: basdırma, buğlama, dolma və s. Ən çox diqqət çəkən məsələ çörək adlarının rəngarəngliyidir”[7,s.92]. Bu faktın özü dilimizdəki kulinariya terminlərinin nə qədər qədim tarixə malik olmasına bir sübutudur. Təsadüfi deyildir ki, “...Azərbaycan dilində xörək və içki adlarının 90%-dən çoxu türk mənşəlidir. Məsələn, döymənc, aş, əzmə, hədik, dolma, soyutma, yarma və s.”[8,s.12].

Hər bir xalqın milli xüsusiyyətlərinin əsas daşıyıcılarından biri məhz onun milli mətbəxidir. Milli mətbəxə dair terminlər dil daşıyıcılarının etnokulturoloji inkişafını, ana dilinin inkişaf iqtiqamətlərini özündə təcəssüm etdirən mənbələrdən biridir.

Boduen de Kurtene yazır: “Geniş mənada dil insan-cəmiyyət münasibətində üzə çıxan ictimai, psixoloji, yaxud psixo-ictimai hadisədirsə, dar mənada dil öz daxili qanunları ilə inkişaf edən vasitə və fəaliyyətdir”[9,s.77].

Kulinariya terminləri dedikdə çox vaxt yanlış olaraq yalnız xörək adları düşünülür. Lakin xörək adları kulinariya terminlərinin yalnız bir qoludur. Xörəklərin hazırlanmasında istifadə olunan əşyalar-təndir, sac, oxlov, məcməyi, qazan, test, ləyən, bıçaq və s. əşyalar, o cümlədən təndir, kürə, ocaq kimi anlayışlar da əslində kulinariya terminlərinə aiddir.

İngilis dilində də mətbəx avadanlıqları kulinariya terminlərinin içərisində verilir. Məsələn, *ladle*(çömçə), *rolling-pin*(oxlov), *tin-opener*(açacaq), *casseroie*(qazan), *sieve*(ələk), *mixing bowl*(qarışdırma qabı), *cookery book*(aşpazlıq kitabı), *scourer*(təmizləyici), *acook-house*(aşpazxan), *kitchen*(mətbəx), *dining room*(yemək otağı), *colander*, *cullender*(aşsüzən), *grocer*(baqqal), *groceries*(baqqal malları), *grocer's shop*(baqqalıyya), *knife*(bıçaq), *table knife*(xörək bıçağı), *fruit knife*(meyvə bıçağı), *knife grinder*(bıçaqitiləyən), *knife-maker*, *cutler*(bıçaqqayıran) və s.

Azərbaycan xalqının kulinariya mədəniyyəti zəngin olduğu kimi, onun dilində işlənən xörək adları da müxtəlif və rəngarəngdir. Təəssüf ki, biz bu sözləri ingilis kulinariyası haqqında deyə bilməyəcəyik. Çünki, Azərbaycan dili kulinariya terminologiyası nə qədər zəngindir, ingilis dilində kulinariyanı əks etdirən leksik

təbəqə o qədər zəif və miqdarca azdır. “*Dildə məişət sözləri ayrıca leksik lay olaraq fərqləndirilir. Bu laya münasibətdə müxtəlif elmi fikirlər irəli sürülür. Məişət leksikası məişətə, ev və təsərrüfat fəaliyyətinə, dil daşıyıcılarını əhatə edən şəraitə aid əşya və hadisələrin adlarını bildirən söz, eləcə də söz birləşmələrinin toplusu kimi təyin olunur. Bu leksikaya həm məhdud dairədə işlənən, həm də ümumişlək sözlərin müəyyən hissəsi daxil edilir*”[10,s.12].

Azərbaycan və ingilis dilindəki kulinariya terminlərinin özəyini yemək adları təşkil edir. İngilis mətbəxinə aid terminlərə bunları nümunə göstərə bilərik: *fish sausages (balıq piroqu), honeybun (haniban, ballı rulet, üstünə bal çəkilmiş spiralşəkilli rulet), toad-in-the Hole (yumurta ilə sous), potato soup (kartof supu), fish and potatoes (balıq və kartof), kringle (limon ətirli Milad peçenyəsi), honey and lemon chicken (ballı limonlu toyuq), pilau, pilaw, pilaf (aş), porridge (sıyıq), milk porridge (südlü sıyıq), noodle soup(xəmirəşi), pea soup(noxud şorbası), omlet(omlet), beef-roll(ət ruleti)* və s.

Azərbaycan mətbəxinə aid kulinariya terminləri: *xəngəl, düşbərə, fəsəli, ləvəngi,dolma, plov, piti, bozbaş* və s.

Azərbaycan və ingilis dilindəki kulinariya terminlərinə lüğət və ensiklopediyalarda, internet mənbələrində rast gəlinir.

Azərbaycan və ingilis dillərindəki kulinariya terminlərinin əsas mənbələri ikidilli tərcümə lüğətləri, kulinariyaya aid kitablar və kulinariya ensiklopediyaları, dialektlər və internet resurslarıdır.

İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilindəki kulinariya terminlərinə danışmaq dilində, bədii ədəbiyyatda işlənən frazeologizmlərin içərisində tez -tez rast gəlinir. Məsələn, çörəklə bağlı frazeologizmlərə nəzər yetirək: *to make/to earn one`s bread*-(gündəlik ruzi, cörək qazanmaq); *to take bread out of smb`s mouth* (bir kəsin çörəyini əlindən almaq, bir kəsin çörəyinə bais olmaq, bir kəsi bir tikə çörəkdən məhrum etmək); *to break bread with smb/* (bir kəslə süfrə yoldaşı olmaq/ çörək kəsmək); *to eat smb`s bread* (özgənin çörəyini yemək); *break and butter* (yavan çörək); *dog`s breakfast*(qarışıqlıq, hərcmərslilik); *to have one`s cake baked* (bolluq içində yaşamaq); *coffe and cake job* (azmaaşlı iş); *coffe cooler* (özünü işə verməyən adam); *to drink the parting cup* (ayrılıq bədəsi içmək); *to be found of the cup* (içməyi sevmək); *like a dog`s dinner*(başı boş adam); *to eat like a bird* (çox az yemək); *to eat like a horse* (həddən artıq yemək); *to break the egg in smb`s pocket* (bir kəsin planlarını pozmaq); *in the egg* (beşikdə); *nest egg* (qara gün üçün saxlanılmış məbləğ); *honey is not for the ass mouth* (eşşək nə bilir zəfəran plov nədir?); *to get (have)one`s knife into smb.* (bir kəsin üstünə düşmək, ağzının zəhərini bir kəsin üstünə dağıtmaq); *to play a good knife and fork* (iştaha ilə yemək); *green and meat*(yemək-içmək); *to be meat and drink to smb.* (bir kəsə yemək-içmək vermək; bir kəsə ləzzət/ zövq vermək); *one man`s meat is another man`s poison*-özgə payına göz tikən xeyir tapmaz; *red meat*-qırmızı ət(qoyun və mal əti); *white meat*- ağ ət(donuz, toyuq, buzov, balıq və s.) [11]. Azərbaycan dilində milli kulinariyamızı əks

etdirən atalar sözlər də çoxdur. Məsələn, *çörəyi ver çörəkçiyə, bir çörək də üstəlik; çörək baha olanda ölüm ucuz olar; aş vermişəm aşımı ver, yaş vermişəm yaşımı ver; bal tutan barmaq yalar; halva-halva deməklə ağız şirin olmaz, qatığa qara demək; duz-çörək kəsmək; aşını bişirmək; aşının suyunu vermək; yağlı əppək olub göyə çəkilmək; az aşın suyu deyil, yağ-bal içində üzmək, isti aşına soyuq su qatmaq* və s.

Araşdırma sonunda bu nəticəyə gəlirik ki, ingilis və Azərbaycan dillərinin hər birində sahə terminologiyası və bu terminologiyaya aid olan terminlər xüsusi lay təşkil edir. Sahə terminologiyasında kulinariya terminlərinin də xüsusi yeri və mövqeyi vardır. Bu tip leksik vahidlər hər iki dilin zənginləşməsində önəmli rol oynayırlar.

ƏDƏBİYYAT:

1. Esir H. A. Geleneksel türk mutfağı ve Lamii Çelebinin Ferhad ile Şirin Mesnevisinde bahsettiği yiyecek ve içecekler//İlmi araştırmalar.2006, №21, s.121-134
2. Амирасланов Т.И. Азербайджанская кухня// . «Общественное питание» журналы , №1, 1990, с. 22-23.
3. Xəlilov X. Qarabağın elat dünyası/X. Xəlilov.- Bakı: Azərneşr, -1992. -119s.
4. Садыхова С. Терминологические словосочетание в Азербайджанском литературном языке/ С. Садыхова.- Bakı: Elm, -2007.-120 с.
5. Абелов Н.А. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Елисаветпольской губернии // Материалы. 1887. Т. VI. Ч. I. с. 24-25.
6. İbayev N. Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsərində etnoqrafik leksika:/filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyanın avtoreferatı)/ -Bakı, 2015.-22 s.
7. Qurbanova İ. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqivistik təhlili/İ. Qurbanova.- Bakı: Bilik nəşriyyatı, -2014.-250s.
8. Hüseynova M. Azərbaycan dilinin yemək-və içki adlarının tarixi etimoloji lüğəti/M.Hüseynova.- Bakı: ADPU nəşriyyatı, -2018.-195s.
9. Куртене де Б.Избранные работы по общему языкознанию:[2 том] / Б. Куртене де -Москва: Изд-во АН СССРБ, 1 т. -1963, -384 с.
10. Yusifova A. İngilis dilində məişət leksikasının struktur-semantik təhlili:/filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası;)/-Bakı, 2015.-160 s.
11. İngiliscə-Azərbaycanca frazeoloji lüğət:/ Tərt. ed.: Ə.H.Nəciyeva, A.K.Nəciyeva, V.V.Eyvazova.- Bakı: Nurlan, -2006. 367 s.

Azizova Kamala Aziz

SUMMARY:
**FIELD TERMINOLOGY AND CULINARY TERMS IN AZERBAIJANI AND
ENGLISH LANGUAGES**

The terminology system in Azerbaijani and English is divided into different areas. One of them is culinary terminology. As with all terminological units in the field of scientific knowledge in the language, culinary terms, which are one of the systems of scientific knowledge, are distinguished by their special place in the terminological layer of the language. We are not mistaken in saying that the lexical units-terms related to cooking have existed since the early days of human society. The Son of Man has been in need of food since the day he was born. The first terms are the names of the foods that a person first needs, which are important for life, and the tools that prepare those foods as food. Over time, people have become acquainted with a variety of foods. Over time, as people became more aware of the world around them, they introduced various culinary terms into their lexicons. Thus, scientific culinary terms, expressing broader concepts were formed. This process takes place when people get acquainted with food and sweets, drinks, tools and equipment, as well as have a serious need to name them. Over time, these factors become the factors that led to the emergence of culinary terms. Like all terms, culinary terms differ from other word groups in the dictionary. Terms differ from other word groups in that they are related to a particular concept. As culinary terms are also related to a certain concept, they can be considered as the main features that reveal their specific features.

Key words: *terminology, field, cuisine, English, Azerbaijani, culinary.*

Азизова Камала Азиз

РЕЗЮМЕ:
**ПОЛЕВАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ И КУЛИНАРНЫЕ ТЕРМИНЫ НА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ**

Система терминологии на азербайджанском и английском языках разделена на разные области. Один из них - кулинарная терминология. Как и все терминологические единицы в области научного знания языка, кулинарные термины, которые являются одной из систем научного знания, отличаются своим особым местом в терминологическом слое языка. Мы не ошибаемся, говоря, что лексические единицы-термины, относящиеся к кулинарии, существовали с первых дней существования человеческого общества. Сын Человеческий нуждался в пище со дня своего рождения. Первые термины - это

названия продуктов, которые необходимы человеку в первую очередь, которые важны для жизни, и инструментов, которые готовят эти продукты как пищу. Со временем люди познакомились с разнообразными продуктами питания. Со временем, когда люди стали лучше понимать окружающий мир, они ввели в свой лексикон различные кулинарные термины. Итак, научные кулинарные термины, выражающие более широкие концепции. Этот процесс происходит, когда люди знакомятся с едой и сладостями, напитками, инструментами и оборудованием, а также у них возникает серьезная потребность назвать их. Со временем эти факторы становятся факторами, которые привели к появлению кулинарных терминов. Как и все термины, кулинарные термины отличаются от других словарных групп в словаре. Термины отличаются от других групп слов тем, что относятся к определенному понятию. Поскольку кулинарные термины тоже связаны с определенным понятием, их можно рассматривать как основные признаки, раскрывающие их особенности.

Ключевые слова: терминология, поле, кухня, английский, азербайджанский, кулинария.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: **filologiya elmləri doktoru, professor İkrəm Qasimov**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ABDULLAYEVA KÖNÜL TƏVƏKKÜL Q.
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Azadlıq prospekti, 16/21
Abdullazade_konul@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TARİXİ VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

XÜLASƏ

Azərbaycan dili uzun tarixi inkişaf yolu keçərək bu günümüzdə gəlib çatmışdır. Azərbaycan dilinin etimologiyası haqqında dəqiq məlumatın olmaması bu gün dilçilər və tarixçilər arasında müxtəlif fikir və mülahizələrin yaranmasına səbəb olur.

Dilimizin tarixini araşdıran ziyalılarımızdan Ə.Dəmirçizadə, T.Hacıyev, Q.Kazımov, N.Xudiyev və s. alimlər dilin inkişaf mərhələlərini araşdırmış və sistemləşdirmişlər.

Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül dövrünün ən mükəmməl dil nümunəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı hesab olunur. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül dövrünü “şifahi xalq ədəbiyyatı dövrü” də adlandırmaq olar. Dastanların həm nəzm, həm də nəsr hissəsi olduğu üçün daha iri həcmli folklor nümunələridir. Nağıllar, əfsanələr, rəvayətlər, atalar sözləri, zərbi məsəllər, tapmacalar, yanıltmacılar, laylalar, oxşamalar və bayatılar xalqın yaradıcı ruhunun məhsuludur.

Yazılı ədəbi dilimizin başlanğıc dövrü XIII əsrdən götürülür. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının XIII əsrdən götürülməsi ilə razılaşmalı oluruq. Buna da səbəb bu dövrə qədər əlimizdə azərbaycan dilində yazılan heç bir nümunənin olmamasıdır.

XVII-XVIII əsrlərdə şifahi xalq ədəbiyyatı çox inkişaf etmişdi, bu da milli dilin ədəbiyyata təsirini artırırdı. Bu əsrlərdə ədəbiyyatda realizm meyilləri daha da artaraq ön plana keçir. Bu xüsusiyyət Vədadi və Vəqifin əsərlərində daha parlaq şəkildə özünü göstərir.

Sovet dövrü bədii ədəbiyyatı əvvəlki və sonrakı dövrlərdə yazılan ədəbi nümunələrdən müəyyən qədər fərqlənirdi. Ağır senzuradan keçən bir çox əsərlərin məzmunu əsasən Sovet ideologiyasının təbliğatından ibarət idi.

Açar sözlər: dil, tarix, etimologiya, mərhələ, təşəkkül, əlifba, inkişaf

Türk dillər ailəsi, oğuz dil qrupuna daxil olan Azərbaycan dili uzun tarixi inkişaf yolu keçərək bu günümüzdə gəlib çatmışdır. Ata-babalarımızın bizə miras qoyduğu doğma dilimiz hər dövrdə müxtəlif təzyiqlərə məruz qalsa da, hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dilidir və dövlətimiz onun inkişafını təmin edir (**Maddə 21**).

Azərbaycan dilinin etimologiyası haqqında dəqiq məlumatın olmaması bu gün dilçilər və tarixçilər arasında müxtəlif fikir və mülahizələrin yaranmasına səbəb olur. Dilimizin tarixini araşdıran ziyalılarımızdan Ə.Dəmirçizadə, T.Hacıyev, Q.Kazımov, N.Xudiyev və s. alimlər dilin inkişaf mərhələlərini araşdırmış və sistemləşdirmişlər. Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi qolunun təqribən VIII-X əsrlərdə formalaşdığını qeyd edir.

N.Xudiyev uzun sürən araşdırmalarının nəticəsi olaraq yeni dövrləşdirməni belə təqdim edir:

1) Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül dövrü (qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər)

2) Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XIII əsrdən XVII əsrə qədər)

3) Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XVII əsrdən bu günə qədər) (2, 5)

Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül dövrünün ən mükəmməl dil nümunəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı hesab olunur. Bütövlükdə adı “Kitabi-Dədəm Qorqud ala-lisani-taifeyi-oğuzan” adlanan dastanın üzü sonradan köçürülmüş və dünya kitabxanalarında (Drezden və Vatikan) saxlanılmaqdadır. Dastandakı bəzi boyların (“Basatın Təpəgözü öldürməsi boyu”, “Uşun qoca oğlu Səkrək boyu” və s.) daha qədim olması fikirləri həmin boyların məzmunundan və orda olan xırda faktlardan irəli gəlmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül dövrünü “şifahi xalq ədəbiyyatı dövrü” də adlandırmaq olar. Şifahi xalq ədəbiyyatı zəngin və rəngarəngdir. Dastanların həm nəzm, həm də nəsr hissəsi olduğu üçün daha iri həcmli folklor nümunələridir. Nağıllar, əfsanələr, rəvayətlər, atalar sözləri, zərbi məsəllər, tapmacalar, yanıltmaclar, laylalar, oxşamalar və bayatılar xalqın yaradıcı ruhunun məhsuludur. Hər bir bədii nümunənin öz missiyası, təyinatı, əhəmiyyəti vardır. Uzun qış gecələrinin bəzəyi nağıllar uşaqların xəyal gücünü artırır, xeyirxahlıq, mərdlik kimi xüsusiyyətlərin inkişaf etməsinə kömək olur. Hikmət xəzinəmiz olan atalar sözləri doğru yol göstərməklə bərabər dili zənginləşdirir.

Tapmacalar uşaqların müşahidə qabiliyyətini artırır, təfəkkürünü inkişaf etdirir.

Yanıltmaclar (indi aktyorluq dərslərində də istifadə olunur) aydın və səlis nitqə sahib olmaq üçün istifadə olunan metoddur, dilin gimnastikasıdır. Uşaqlarda dil qüsurlarının aradan götürülməsində faydalıdır.

Laylalar ana ilə övlad arasında olan elə bir bağdır ki, ana öz övladına bu laylalar vasitəsilə dilin şirinliyini, gözəlliyini, doğmalığını ötürmüş olur.

A lay-lay, gülüm lay-lay,
Gülüm, bülbülüm lay-lay.
Böyü, sənin sayəndə,
Mən də bir gülüm, lay-lay.

Ə.Dəmirçizadə yazılı ədəbi dilin yaranması dövrünü belə təsvir edir: “Demək olar ki, azərbaycanlılar arasından çıxan və öz dövrünə görə mükəmməl təhsil almış olan xüsusi ziyalılar təbəqəsi VIII-XI əsrlərdə artıq təşəkkül tapmış, ərəbcə, farsca, hətta türki dildə-azərbaycanca yazan şair və alimlər yetişmişdi” (3,79).

İkinci mərhələ (klassik dövr) İ.Həsənoğlu, Marağalı Əvhədi, Arif Ərdəbili, Əssar Təbrizi, Şah Qasim Ənvər, Q.Bünhanəddin, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai və M.Füzuli yaradıcılığı ilə yadda qalır.

Yazılı ədəbi dilimizin başlanğıc dövrü XIII əsrdən götürülür. Bu da İzzəddin Həsənoğlunun yazdığı üçü azərbaycan, biri fars dilində olan qəzəllərinin tapılmasından sonra mümkün olmuşdur. Onun

Apardı könlümü bir xoş qəməryüz canfəza dilbər,
Nə dilbər? Dilbəri-şahid. Nə şahid? Şahidi-sərvər

beyti ilə və

Necəsən, gəl, ey yüzü ağum bənüm?
Sən ərİtdün odlara yağum bənüm

beyti ilə başlanan qəzəlləri ilə tanış olduqda dilin doğmalığı, istisi oxucunu özünə cəlb edir. Belə peşəkar ədəbi nümunələrin ortaya çıxması bir daha sübut edir ki, azərbaycan yazılı ədəbi dili daha qədim tarixə malikdir. Çünki belə şeirlər daha əvvəldən yaranmış ədəbi məktəbin davamçısı olduğunu açıq-aşkar hiss etdirir.

Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının XIII əsrdən götürülməsi ilə razılaşmalı oluruq. Buna da səbəb bu dövrə qədər əlimizdə azərbaycan dilində yazılan heç bir nümunənin olmamasıdır. Düzdü, XII əsrdə Nizami kimi bir şairin olması artıq yazılı ədəbiyyatımızın daha qədim olmasına sübutdur. Lakin o dövrdə saray dili fars dili olduğu üçün demək olar ki, bütün əsərlər bu dildə yazılırdı. Ə.Xaqani, M.Gəncəvi, N.Gəncəvi və s. şairlər fars dilində yazıb yaratmışlar. Ərəb tarixçilərinin kitablarında VII əsrdə Qafqaz hökmdarı Cavanşirin ölümünə mərsiyə yazan Dəvdək adlı azərbaycanlı şairin olması haqqında məlumat qeyd olunmuşdur. Təəssüf ki, bu şair haqqda başqa heç bir məlumat yoxdur. Ümumiyyətlə, ədəbi nümunələrin qorunub saxlana bilməməsinin bir neçə səbəbi vardır:

1) Ərəb istilas (o zaman “Bismillahir rəhmanir rəhim” ifadəsi ilə başlamayan bütün əsərlər məhv edilmişdi)

2) Təbii fəlakətlər və aramsız müharibələr

3) Hakim təbəqənin (nisbətən də xalqın) biganəliyi

Azərbaycan dilində yazıb-yaradan sənətkarlarımız hər zaman dilin poetik xüsusiyyətlərindən məharətlə istifadə edərək daxili təlatümlərini canlandırıb, oxucunun qəlbinə yol tapa bilmişlər.

Qazi Bühranəddin (1344-1398) şeir dili incə, oynaq və cazibədarlığı ilə fərqlənir. Onun şeirlərində olan musiqi gözəlliyi, ritm və ahəngdarlıq ecəzkar təsir bağışlayır. Şairin şeirlərində xalq dilindən zövq ilə seçdiyi ifadələr, hikmətli sözlər və məsəllər işlətməsi onların təsir gücünü artırmışdır. Q.Bühranəddinin divanındakı

(divanın yeganə nüsxəsi Londanda Britaniya muzeyində saxlanılır) şeirlər qəzəl, rübai və tuyuqlardan ibarətdir.

Gəl, gəl ki, səndən özgə bir dərdim şəfası yox,

Dərdim dəxi yox isə bu işin cəfası yox.

Əruz vəzninin Azərbaycan dili üçün münasib olmadığını deyənlərə Nəsimi (1369-1417) sübut etdi ki, əgər şair əsl sənətkardırsa, o, Azərbaycan dilində əruz vəznində gözəl və yaddaqalan əsərlər yaradacaqdır. Nəsimi yaradıcılığı ədəbiyyat və ictimai fikir tariximizdə yeni bir mərhələ təşkil edir. İlk dəfə ana dilində bədii-fəlsəfi şeirlər yazan şair yüksək təfəkkürü ilə sənət zirvəsində layiqli yerini qorumuşdur.

Düşdü yenə dəli könül gözlərinin xəyalinə,

Kim nə bilir bu könlümün fikri nədir, xəyali nə?

Al ilə ala gözlərin aldadı aldı könlümü

Alını gör nə al edər, kimsə irişməz alinə!

Səfəvilər dövlətinin başçısı Ş.İ.Xətai (1486-1524) 14 yaşında hakimiyyətə gəlmişdir. O, qısa ömrünün çox hissəsini dövlət işlərinə ayırmasına baxmayaraq, zəngin və maraqlı ədəbi irs də yaratmışdır. Şair-hökmdar həm əruz, həm heca vəznində epik və lirik janrlarda əsərlər yaratmışdır. İlk dəfə Ş.İ.Xətai 1501-ci ildə Azərbaycan türkcəsini rəsmi dövlət dili elan etmişdir.

Gözündən ahu tək dağlara düşdüm,

Nə sehr etdi mənə ol iki cadu?

Xətai der: yüzün xurşidə nisbət,

Sözü rövşən dedim, yüzünə qarşu.

Qeyd etmək lazımdır ki, klassik dövrə məxsus bədii nümunələrdə ərəb-fars mənşəli sözlərin ağırlığı daha çox hiss olunur. Əsasən, əruz vəzninin müxtəlif bəhrlərində yazılan əsərlər bu gün də klassik ədəbiyyatımızın incilərindən hesab olunur. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilində yazıb-yaradan şairlərdən olan M.Füzuli(1494-1556) dərin humanizmi ilə seçilir. M.Füzuli Azərbaycan, fars və ərəb dillərində bədii əsərlər yaradaraq həyata, insana dərin məhəbbətini ifadə etmişdir.

Qamu bimarinə canan, dəvayi-dərd edər ehsan,

Neçün qılmaz mənə dərman, mənə بیمار sanmazmı?

XVII-XVIII əsrlərdə şifahi xalq ədəbiyyatı çox inkişaf etmişdi, bu da milli dilin ədəbiyyata təsirini artırırdı. Xalq dastanlarından olan “Şah İsmayıl”, “Aşıq Qərib”, “Abbas və Gülgəz”, “Koroğlu” dastanları məhz XVII-XVIII əsrlərin məhsuludur. Bu əsrlərdə ədəbiyyatda realizm meyilləri daha da artaraq ön plana keçir. Bu xüsusiyyət Vidadi və Vaqifin əsərlərində daha parlaq şəkildə özünü göstərir. Xüsusən Vaqif (1717-1797) gözəllik və məhəbbət motivli şeirlərində insana yeni bir münasibət sərgiləyir, insanda yalnız gözəllik axtarır, həyatın mənasını gözəllikdə görür. Onun yaradıcılığı xəlqiliyi və nikbinliyi ilə seçilir.

Toy bayramdır bu dünyanın əzabı,

Əqli olan ona gətirər tabı.

Bidəmağ olmaqdan nə düşər ələ,
Şükr eylə Allaha, göz gülə-gülə.

Vaqif poeziyası XVIII əsrin ziddiyyətlərini, sevinc və kədərini daha parlaq ifadə etdiyi üçün ədəbiyyatımızın bu dövrünü “Vaqif əsri” adlandıranlar da az deyil. O, zamanın qabaqcıl ideyalarının, zövqünün, əhval-ruhiyyəsinin ən usta ifadəçisidir. “Görmədim” müxəmməsi Vaqif yaradıcılığının ən parlaq ədəbi abidəsidir.

Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim.

Yeni dövrü “renessans” dövrü də adlandırmaq olar. Çünki bu mərhələdə dirçəliş, oyanış və inkişaf aydın hiss olunur. M.F.Azundzadənin yaradıcılığı ilə dram janrı, Nəcəf bəy Vəzirov yaradıcılığı ilə faciə janrı inkişaf etməyə başladı. Qasım bəy Zakir satiranın bünövrəsini qoydu, Sabir isə onu zirvələrə qaldırdı. Həsən bəy Zərdabi 1875-ci ildə ilk dəfə “Əkinçi” qəzetinin nəşrinə başlayaraq publisistikanın təməlini atdı. Bu ağır yolun davamçılarından olan C.Məmmədquluzadə 1906-cı ildə “Molla Nəsrəddin” adlı satirik jurnalın nəşrinə başladı. Teatr tamaşaları, opera və balet səhnəyə qoyularaq xalqın ixtiyarına verildi. Kino sənəti inkişaf etdi. Elm və mədəniyyətlə yanaşı arxitektura sənəti də sürətlə inkişaf edən sahələr içərisində yer aldı. Bakı milyonçularının tikdirdiyi saraylar indi də öz əzəmətini qorumaqdadır.

İlk dəfə Mirzə Kazım bəy 1839-cu ildə Azərbaycan dilinin qrammatikası haqqında fundamental monoqrafiya olan “Türk-tatar dillərinin qrammatikası” adlı kitab yazaraq bu ənənənin bünövrəsini qoydu. Sonradan Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov, S.Cəfərov, A.Qurbanov və s. alimlər bu işi davam etdirdilər.

Dilə və qrammatikaya ayrılan diqqət əlifbadan da yan keçə bilməzdi. Beləliklə, əlifba islahatları başladı. Uzun illər ərəb əlifbasından istifadə edilsə də, bu əlifbanın Azərbaycan dili üçün uyğun olmaması realıq idi. Ərəb əlifbasının mürəkkəb konstruktiv xüsusiyyətləri yazıda çoxlu səhvlərin buraxılmasına, Azərbaycan dilində olan spesifik səslərin yazılışı zamanı isə müəyyən çətinliklərin yaranmasına səbəb olurdu. Ərəb əlifbasının islah olunması fikri M.F.Axundzadəyə məxsusdur. İlk dəfə 1860-cı illərdə M.F.Axundzadə uzun sürən çalışmalardan sonra yeni əlifba nümunəsi hazırlayaraq təsdiqlətmək istəsə də, heç cür buna nail ola bilməyir.

1919-cu ilin martında milli hökumət yeni Azərbaycan əlifbasının layihəsini hazırlamaq məqsədilə xüsusi komissiya yaradır. Komissiyaya üç müxtəlif layihə təqdim olunsada, Abdulla bəy Əfəndiyevin hazırladığı və Azərbaycan yazısının latın qrafikasına keçirilməsini nəzərdə tutan layihə bəyənilir.

Lakin əlifbanın dəyişdirilməsi siyasi-tarixi proseslər səbəbindən alınmır. Yalnız sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan MİK 4-cü sessiyasının 1928-ci il 11 oktyabr tarixli qərarı ilə respublika latın əlifbasına keçid etdi. Lakin 1939-cu il iyulun 11-də Azərbaycan SSR Ali Soveti 1940-cı il yanvarın 1-dən latın qrafikasından Kirill qrafikasına keçmək haqqında qərar qəbul etdi.

XX əsrin 80-ci illərində SSRİ-nin dağılması prosesi başlayanda Azərbaycan ictimaiyyətinin irəli sürdüyü ilk tələblərdən biri məhz latın qrafikasına qayıdışla bağlı oldu. 1990-cı ilin əvvəllərində latın qrafikasını bərpa etmək məqsədilə latın qrafikalı əlifbaya keçməyin zəruriliyini elmi faktlarla əsaslandıran ilk alim məhz akademik Afad Qurbanov olmuşdu. Əlifba islahatçısı kimi onun təşəbbüsü ilə 1 avqust 1990-cı ildə Azərbaycan Əlifba Komissiyası yaradılmışdı. Komissiyanın hazırladığı layihə 1991-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan parlamenti tərəfindən təsdiq olunsa da, müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərdən yalnız Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin 2001-ci il 18 iyun tarixli fərmanından sonra bütün Azərbaycan ərazisində latın əlifbasına keçildi. 2001-ci il avqustun 9-da imzalanan fərmandan sonra isə hər il **1 avqust Əlifba günü** kimi qeyd olunmağa başladı.

Sovet dövrü bədii ədəbiyyatı əvvəlki və sonrakı dövrlərdə yazılan ədəbi nümunələrdən müəyyən qədər fərqlənirdi. Ağır senzuradan keçən bir çox əsərlərin məzmunu əsasən Sovet ideologiyasının təbliğatından ibarət idi.

B.Vahabzadə, X.Ulutürk, M.Araz yaradıcılığı öz üsyankar, həərətli, vətənpərvər xüsusiyyəti ilə yaddaşlarda iz salmış, hər zaman fərqlənmişdir.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatlar:

1. az. wikipedia.org /wiki/ Yazı.
2. az. wikibooks.org. Nitq mədəniyyəti
3. Ə. Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı, Maarif 1979
4. N. Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I cild, Bakı, Elm və təhsil, 2012

Абдуллаева Конул Таваккул г.

ИСТОРИЯ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: язык, история, этимология, этап, формирование, алфавит, развитие.

Азербайджанский язык прошел долгий путь исторического развития. Отсутствие точной информации об этимологии азербайджанского языка сегодня приводит к возникновению различных мнений среди лингвистов и историков. Среди интеллектуалов, изучающих историю нашего языка, - А.Демирчизаде, Т.Гаджиев, Г.Казимов, Н.Худиев и другие ученые изучили и систематизировали этапы развития языка.

Эпос «Китаби-Дада Горгуд» считается наиболее совершенным образцом языка формирования азербайджанского литературного языка. Период

формирования литературного языка Азербайджана также можно назвать «периодом устной народной литературы». Эпосы - более крупные образцы фольклора, потому что они одновременно являются частью поэзии и прозы. Сказки, легенды, мифы, пословицы, загадки, скороговорки, колыбельные и баяты - продукт творческого духа народа.

Начало нашего письменного литературного языка восходит к 13 веку. Мы должны согласиться с изъятием азербайджанской письменной литературы из XIII века. Причина этого заключается в том, что у нас нет никаких примеров, написанных на азербайджанском языке до этого периода.

Устная народная литература была очень развита в XVII-XVIII веках, что усилило влияние национального языка на литературу. В эти века тенденции реализма в литературе становятся все более заметными. Эта особенность еще более очевидна в работах Видади и Вагифа.

Литература советского периода несколько отличалась от литературных образцов предыдущего и более позднего периодов. Содержание многих сильно цензурированных произведений было в основном пропагандой советской идеологии.

Abdullayeva Konul Tavakkul.

HISTORY AND DEVELOPMENT STAGES OF AZERBAIJANI LANGUAGE

SUMMARY

Keywords: language, history, etymology, stage, formation, alphabet, development

The Azerbaijani language has come a long way through historical development. Lack of accurate information on the etymology of the Azerbaijani language today leads to different opinions among linguists and historians. From our intellectuals who study the history of our language- A. Demirchizade, T. Hajiyeve, G. Kazimov, N.Khudiyev and other our intellectuals have studied and systematized the stages of language development.

The epos "Kitabi-Dada Gorgud" is considered to be the most perfect language example of the period of formation of the Azerbaijani literary language. The period of formation of the Azerbaijani literary language can also be called the "period of folk literature". Epics are larger examples of folklore because they are both part of poetry and prose. Tales, legends, myths, proverbs, riddles, misconceptions, lullabies, similes and bayats are the product of the creative spirit of the people. The beginning of our written literary language is considered to be from

the XIII century. We have to agree with Azerbaijani written literature began from the XIII century. The reason for this until now, we do not have any examples written in the Azerbaijani language. In the XVII-XVIII centuries, folk literature was very developed, which increased the influence of the national language on literature. In these centuries, the tendencies of realism in literature have become more and more prominent. This feature is in the works of Vidadi and Vagif manifests itself in a bright way. Fiction in the Soviet era was somewhat different from previous and later literary examples. The content of many heavily censored works was mainly the propaganda of Soviet ideology.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

**Rəyçi: professor Vilayət Əliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

А.Э.САФАРЗАДЕ

Педагог Азербайджанского Университета Языков

Баку., ул. Р. Бейбутова, 60

e-mail: amina.safarzade@mail.ru

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ ПОРЯДКА СЛОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В статье рассматривается функциональный аспект порядка слов в английском языке. Исследование порядка слов и знание правил построения предложений в английском языке имеет огромное значение, так как предложение является основой письменной и разговорной речи. В отличие от языков с гибким порядком слов, английский язык имеет четкий, закреплённый порядок слов. Каждый член (компонент) в английском предложении имеет определенное место. В английском языке практически нет окончаний. Существует лишь несколько видов окончаний для передачи множественного числа и временных форм. Падежи в английском языке отсутствуют и, поэтому переставлять слова нельзя. Следовательно, через порядок слов в предложении выражаются отношения, связь между словами и роль слов в предложении. Порядок слов влияет на смысл предложения. Автор выделяет несколько принципов, определяющих порядок слов в предложении. Отмечается, что порядок слов выполняет несколько функций — грамматическую, эмфатическую или коммуникативную и связующую. Эти функции проявляются в позициях членов предложения. В английском языке основной порядок слов можно описать рядом: подлежащее – сказуемое – дополнение. Особое внимание уделяется инверсии (обратному/инвертированному порядку слов). Инверсия — нарушение стандартного порядка слов. В статье рассматриваются различные типы инверсии.

Ключевые слова: подлежащее, сказуемое, дополнение, функция, инверсия

В английском предложении слова размещены в определенном порядке, который установлен для каждого типа предложения и выражает конкретный смысл. Мы выделяем три главных принципа, определяющих порядок слов в предложении. Порядок слов осуществляет грамматический, эмфатический или коммуникативный и связующий функций. Данные функции словопорядка реализуются в различных месторасположениях членов предложения.

- 1) Грамматическая функция порядка слов.

Основная функция порядка слов заключается в выражении грамматических отношений и определении грамматического статуса слова путем фиксации его положения в предложении. Существует два способа расположения слов — прямой порядок слов и обратный порядок слов. Наиболее распространенным шаблоном расположения главных членов в декларативном предложении является подлежащее - сказуемое - (дополнение), который называется прямым порядком слов. Прямой порядок слов также используется в местоименных вопросах к подлежащему или его определению. Прямой порядок слов допускает лишь несколько вариаций в фиксированном шаблоне, да и то только для второстепенных членов предложения. Таким образом, если есть два дополнения, косвенное дополнение предшествует прямому, или предложное дополнение следует за прямым. Таким образом, шаблон имеет следующий вид:

Подлежащее - Сказуемое - Косвенное дополнение - Прямое дополнение

Подлежащее - Сказуемое - Прямое дополнение - Предложное дополнение

Например:

The birds have come.

Ann has seen this film.

The boy gave me no answer.

The boy gave no answer to me.

Что касается других второстепенных членов предложения, таких как определения и обстоятельства, то их положение менее фиксировано. Обычно те слова, которые тесно связаны, как правило, помещаются вместе. Соответственно, второстепенные члены предложения, относящиеся к их стержневым словам, размещаются рядом с ними, или включаются в них, или же обрамляют их. Таким образом, определения либо премодифицируют, либо постмодифицируют, либо обрамляют свои стержневые слова: *a bright morning*, *the problems involved*, *the scene familiar to us*, *the happiest man alive*, *the best skier in the world*. Обстоятельства и различные служебные слова (предлоги) кажутся наиболее подвижными членами предложения [1, с. 277].

Таким образом, в английском языке по цели высказывания порядок слов довольно стабильный во всех типах предложений, особенно в повелительных, восклицательных и вопросительных предложениях. Повествовательные предложения, как правило, начинаются с главных членов — подлежащего и сказуемого, а затем соответственно используются второстепенные члены. Порядок слов, в английском предложении, следующий: подлежащее, сказуемое, дополнение, обстоятельство. Обстоятельству места предшествует обстоятельство времени. Определение всегда ставится рядом с определяемым словом. Косвенное дополнение предшествует прямому дополнению: *She gave*

them books. Прямое дополнение предшествует предложному косвенному дополнению: *She gave books to them.*

Инверсия — термин, используемый для обозначения процесса движения, при котором относительный порядок двух выражений меняется на противоположный [2, с. 391]. Инверсия или инверсированный порядок слов — обратный порядок слов.

Мы различаем полную инверсию (когда предикат предшествует подлежащему, как в «*Here comes the owner of the shop*») и частичную инверсию (когда только часть предиката предшествует подлежащему, как в «*Healthy may you be!*»). Некоторые грамматисты также различают двойную инверсию (когда части предиката размещаются отдельно перед подлежащим, как в «*Hanging on the tree was a monkey*»).

Порядок следования подлежащего и глагола-связки зависит от той части речи, которым выражено подлежащее: если подлежащее выражено личным местоимением, то в предложении глагол-связка следует после подлежащего — это простая инверсия: *Right you are.* Если подлежащее выражено существительным, тогда глагол-связка предшествует подлежащему — это двойная инверсия: *Right is Kate.*

В некоторых случаях инверсия может быть принята за нормальный порядок слов в конструкциях с особым коммуникативным значением и, таким образом, лишена какой-либо особой окраски. В других случаях инверсия является своего рода переупорядочиванием для стилистического эффекта или для эмпазы (акцентирования). Сначала мы перечислим те случаи, когда инверсия является нормальным порядком слов.

1. Инверсия используется для различения коммуникативных типов предложений. Эта функция используется:

а) в общих вопросах, вежливых просьбах и разделительных вопросах:

Is it really true? Won't you have a cup of tea? You are glad to see me, aren't you?

б) в местоименных вопросах, за исключением вопросов к подлежащему и его определению, где используется прямой порядок слов:

What are the police after?

в) в предложениях с *there* с вводным нелокальным *there*, за которым следует один из глаголов, обозначающих существование, движение или изменение ситуации:

There has been an accident. There is nothing in it. There appeared an ugly face over the fence. There occurred a sudden revolution in public taste. There comes our chief.

г) в восклицательных предложениях, выражающих желание, отчаяние, негодование или другие сильные эмоции:

Long live the king! Come what may!

д) в восклицательных предложениях, которые являются отрицательными по форме, но положительными по смыслу.

Have I not watched them! (= I have watched them.)

Wouldn't that be fun! (= It would be fun.)

е) в отрицательных императивных предложениях:

Don't you do it.

2. Инверсия используется как грамматическое средство подчинения в некоторых сложноподчиненных предложениях, соединенных без соединителей:

а) в условных придаточных предложениях:

Were you sure of it, you wouldn't hesitate. Had she known it before, she wouldn't have made this mistake.

б) в уступительных придаточных предложениях:

Proud as he was, he had to consent to our proposal.

в) во второй части предложения пропорционального согласования (хотя инверсия в данном случае не обязательна):

The more he thought of it, the less clear was the matter.

3. Инверсия используется в предложениях, начинающихся с наречий, обозначающих место. Такое использование является традиционным, которое восходит к древнеанглийским нормам:

Here is another example. There goes another bus (туда идет еще один автобус, еще автобус идет).

4. Инверсия используется в сценических направлениях, хотя такое использование ограничено определенными глаголами:

Enter the King, the Queen. Enter Beatie Bryant, an ample blond.

5. Инверсия может использоваться в предложениях, указывающих, чьи слова или мысли даны как прямая или косвенная речь. Эти предложения могут вводить, прерывать или следовать за словами в прямой или косвенной речи, или могут быть даны в скобках.

"That's him," said Tom (Tom said).

How did he know, thought Jack, miserably.

Здесь также можно использовать прямой порядок слов.

6. Инверсия используется в утверждениях, показывающих, что замечание в равной степени относится к кому-то или чему-то другому.

I am tired. - So am I.

He isn't ready. - Neither is she.

Если предложение является подтверждением только что сделанного замечания, используется прямой порядок слов.

You promised to come and see me. - So I did.

We may meet him later. - So we may.

2) Эмфатическая и коммуникативная функции порядка слов.

Вторая функция порядка слов состоит в том, чтобы выделить или акцентировать ту часть предложения, которая, по мнению говорящего, является более важной или информативной. Эти две функции (для выражения значимости или информационного центра и эмфазы) различны по своему назначению, но во многих случаях они сходятся или перекрываются и их трудно различить. Выделенность и эмфаза достигаются путем размещения слова в необычном положении: слова, обычно помещаемые в начале предложения (например, подлежащее), помещаются ближе к концу, тогда как слова, обычно занимающие позиции ближе к концу предложения (например, дополнения и предикативы) смещаются в начало. Конечная позиция всегда эмфатична для подлежащего. Очень часто такое изменение порядка слов приводит к разъединению подлежащего:

Must have cost a pretty penny, this dress of yours!

Передняя позиция дополнения или предикатива также часто сопровождается разъединением:

Horrible these women are, ugly, dirty. Many and long were the conversations they held through the prison wall. For debt, drink, dancers he had a certain sympathy; but the pearls - no!

Если дополнение является предложным, то предлог может быть поставлен после глагола или глагольной группы, или же после всего предложения:

This nowadays one hears not of.

Однако, передняя позиция дополнения не всегда означает, что эта часть выделена. В некоторых случаях такого рода переупорядочение используется для выделения предиката (или того, что от него осталось):

Talent Mr. Macowber has, capital Mr. Macowber has not.

Передняя позиция эмфатична для обстоятельств (времени, манеры, степени), обычно прикрепленных к предикату. Это часто сопровождается инверсией:

Well do I remember the day. Many a time has he given me good advice.

Когда слова функционируют, то, как наречия, то, как послелоги, переднее положение наиболее отчетливо раскрывает их адвербиальную природу, так как послелоги здесь никогда не помещаются. При таком переупорядочении эмфаза переносится на предикат:

Off he went. Up they rushed.

Для определений, акцент может быть достигнут, помещением их после их стержневого слова. Таким образом, модификатор становится фокусом и имеет основное ударение группы слов:

The day following was to decide our fate.

Однако, фиксированные модели в английском языке ограничивают возможности смещения выделенности или эмфазы с одних членов

предложения на другие, особенно для главных членов. Поэтому выделенность и эмфаза обычно достигаются не путем переупорядочения, а с помощью специальных конструкций. Одной из таких конструкций, используемых для выделения подлежащего, является вводное нелокальное *there* + глагол + существительное, за которым следует определительное придаточное предложение:

There was a girl whom he loved. There comes a time when one should make up one's mind.

Другим средством для смещения эмфазы является конструкция с вводным *it*, основная информация о которой подается придаточным предложением. Посредством этой конструкции эмфаза может быть сделана на любой член предложения, кроме предиката. Такие предложения называются расщепленными предложениями. Это можно проиллюстрировать следующим образом:

It was she who opened the door. It is not easy to find a position. It was to Moscow that she went.

Особый акцент на словах, функционирующих как прямое или косвенное дополнение, может быть достигнут с помощью пассивной конструкции, в которой слова, подлежащие выделению (эмфазе), перемещаются либо в переднее положение, либо ближе к концу. Сравните предложения:

The teacher gave the children an easy task.

The children were given an easy task by the teacher.

An easy task was given to the children by the teacher.

3) Связующая функция порядка слов.

Третья функция порядка слов состоит в том, чтобы выразить непрерывность мысли в предложениях (или придаточных предложениях), следующих друг за другом. Эта непрерывность часто поддерживается указательными местоимениями и наречиями.

Some people looked down on him. Those people he despised.

They must sow their wild oats. Such was his theory.

And, oh, that look! On that look Euphemia had spent much anxious thought.

Women are terribly vain. So are men - more so, if possible.

Аналогичным образом, для целей перечисления слово (или слова), обозначающее непрерывность, иногда помещается в начале предложения, а глагол следует сразу за ним:

Next comes the most amusing scene [1, с. 279-282].

Таким образом, функции порядка слов проявляются в разных расположениях членов предложения. Выбор того или иного порядка слов в основном определяется контекстной семантикой и целью коммуникации.

Литература

1. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.I., Guzeyeva K.A. An English Grammar. Morphology. Syntax. Saint Petersburg. 1999. 496 p.
2. Radford A. An Introduction to English Sentence Structure. Cambridge University Press, 2009, 445 p.

Ə.Ə.Səfərzadə

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ SİRASININ FUNKSIONAL ASPEKTİ

Xülasə

Məqalədə ingilis dilində söz sırasının funksional aspekti təhlil edilir. İngilis dilində söz sırasının təhlili və cümlələrin tərtib edilmə qaydalarının öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki cümlə yazılı və şifahi nitqin əsasını təşkil edir. Dəyişən söz sırasına malik olan dillərdən fərqli olaraq, ingilis dilində söz sırası dəqiq və sabitdir. İngilis dilində olan cümlədə hər bir üzvün (komponentin) cümlədə müəyyən bir yeri var. İngilis dilində praktiki olaraq heç bir sonluq yoxdur. Cəm və zaman formalarının ötürülməsi üçün sonluqların yalnız bir neçə növü var. İngilis dilində hallar yoxdur və buna görə sözlərin yerini dəyişmək mümkün deyil. Beləliklə, cümlədə sözlərin sırası, sözlər arasındakı əlaqəni, bağlılığı və cümlədə sözlərin rolunu ifadə edir. Söz sırası cümlənin mənasına təsir edir. Müəllif cümlədə sözlərin sırasını müəyyən edən bir neçə prinsipi vurğulayır. Qeyd olunur ki, söz sırası bir neçə funksiya yerinə yetirir — qrammatik, emfatik və ya kommunikativ və əlaqələndirici. Bu funksiyalar cümlə üzvlərinin mövqelərində özünü göstərir. İngilis dilində sözlərin əsas sırası bu sıra ilə təsvir edilə bilər: mübtəda-xəbər-tamamlıq. İnversiyaya (sözlərin əks sırası) xüsusi diqqət yetirilir. İnversiya — standart söz sırasının pozulmasıdır. Məqalədə inversiyanın müxtəlif növləri nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: mübtəda, xəbər, tamamlıq, funksiya, inversiya

A.E.Safarzade

FUNCTIONAL ASPECT OF WORD ORDER IN ENGLISH

SUMMARY

The article deals with the functional aspect of word order in the English language. The study of word order and knowledge of the rules of sentence construction in English is of great importance, since the sentence is the basis of written and spoken speech. Unlike languages with flexible word order, English has a clear, fixed word order. Each part (component) in an English sentence has a specific

place. There are practically no endings in English. There are only a few types of endings for the plural and tense forms. There are no cases in the English language, so it is not possible to rearrange the words. Hence, the word order in a sentence expresses the relationship, connection between words, and the role of words in a sentence. The word order affects the meaning of the sentence. The author identifies several principles that determine the order of words in a sentence. It is noted that the word order performs several functions — grammatical, emphatic or communicative and linking. These functions manifest themselves in the positions of the parts of the sentence. In English, the basic word order can be described with the line: subject-predicate-object. Special attention is paid to inversion (reverse/inverted word order). Inversion is a violation of the standard word order. The different types of inversion are considered in the article.

Keywords: subject, predicate, object, function, inversion

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: **filologiya elmləri doktoru, professor A.Y.Məmmədov**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AFAT ISRAFILOVA
Azerbaijan State Oil and Industry University
Baki, Azadlig avenue 16/21
israfilova.afa@mail.ru

INFORMATION TECHNOLOGIES AS A MEANS OF DEVELOPING WRITING SKILL

Summary

One component of literacy is writing. Writing is used on an everyday basis to communicate what one thinks and feels. New forms of technology are being created each day and it is important for educators to incorporate these technologies into the classroom. By integrated technology, educators are providing more opportunities and strategies to increase their students' abilities to write more detailed and grammatically correct essays. The article analyzes the relevance and effectiveness of the implementation of information technologies in teaching a foreign language. The didactic properties and functions of information technologies are considered, as well as their influence on the intensification of the process of teaching a foreign language written speech. Technology integration is becoming increasingly popular in the pedagogical field due to the wide spread of ICT tools and the availability of the internet. ICTs and social media were used in parallel with traditional teaching methods of teaching writing.

The effectiveness of the use of information technologies in teaching a foreign language is realized in the process of organizing students' independent work. Information technologies provide each student with an individual working method when performing practical work, information resources, methodological and control materials, time resources, the possibility of individualization and differentiation of the learning process, high motivation to work with modern information technologies. All these opportunities with Information technologies are possible in language skills (listening, speaking, reading), as well as writing.

In this regard, the article is dedicated to information technologies as a means of developing writing skill.

Key words: information technology, writing skill, teaching a foreign language, didactic properties, internet resources

The general informatization of society denies significant influence both on the education system and on our life as a whole, due to which deserved attention began to be paid to such a type of speech activity as written speech. Writing

proficiency allows you to use knowledge of a foreign language, communicating with native speakers using modern means of communication, such as the Internet, e-mail, SMS, etc., while being outside the linguistic environment. The ability to write personal and official letters, the need to fill out questionnaires, forms of documents help students master written communication in the target language.

Today, with the help of information technologies, the process of teaching a foreign language can be closer to real conditions than ever before. So, computers are able, for example, to perceive this or that information, process it, store certain data in memory, play audio and video materials, etc. Along with the listed capabilities, computers significantly expand the teacher's capabilities in terms of individualization of learning and enhancing cognitive activity students in the process of teaching a foreign language. So, information technology tools allow you to build the learning process in accordance with the individual needs of students, which gives students the opportunity to work at their own pace, independently choosing the speed and volume of assimilation of the material, which they consider optimal for themselves.

“Information technology is a system of methods and techniques for collecting, transferring, accumulating, processing, storing and using information based on the use of modern computer and other technical means” [6, p.54]. The following goals of using information technologies in English lessons are distinguished: increasing motivation for learning the language; development of speech competence; an increase in the volume of linguistic knowledge; expanding the volume of knowledge about the socio-cultural specifics of the country of the target language; development of the ability and readiness for independent study of the English language [1, p. 448].

In the course of foreign language lessons, information technology tools allow you to effectively perform a wide range of didactic tasks. For example, a computer and other IT tools help a teacher in the formation of skills and abilities in reading, writing, allow more fruitful replenishment of the vocabulary of students, have a positive effect on the formation of sustainable motivation to learn a foreign language. At the same time, an important task of the teacher is to create favorable conditions for the practical mastery of the language for each student, the selection of such teaching methods that will give each student the opportunity to show their creativity and activity, and will also allow to activate the student's cognitive activity in the process of teaching foreign languages.

Modern information and communication technologies have many didactic properties and functions. “The didactic properties of modern ICT are the main characteristics, features of specific technologies that distinguish one from the other, essential for didactics both in terms of theory and practice. The didactic functions of modern ICT are understood as external manifestations of ICT tools used in the educational process to achieve the goals set” [5, p. 416].

8 didactic properties of modern ICT, which have an impact on the intensification of the process of teaching a foreign language, are identified.

1. Multilingualism and multiculturalism of information Internet resources. Studying, and comparing materials about various cultural groups, as well as variants of the target language, will make it possible to implement the principle of the dialogue of cultures, as well as to create an idea among students about the linguistic and cultural diversity of the country of the target language and about cultural diversity as a norm for the coexistence of cultures in the modern multicultural world.

2. Multilevel information Internet resources. The information provided on the Internet can have a different level of language complexity, which makes it possible to use information Internet resources at all stages of training.

3. A variety of functional types of Internet resources. Textual, graphic, audiovisual types of materials are taught to extract the necessary information from various sources.

4. Multimedia resources. Multimedia resources make it possible to hear the speech of native speakers, as well as get acquainted with the culture of the country of the target language.

5. Hypertext structure of documents. This property creates conditions for fast navigation in a large amount of information.

6. The ability to create a personal user zone. Creating and maintaining your own pages in various social networks, communicating in various messengers will allow you to develop the ability to represent yourself, talk about your interests, position yourself as a representative of your country and culture, etc.

7. Ability to organize synchronous and asynchronous communication. Synchronous communication can be realized through chats, Skype. Asynchronous communication is done through email, forums, and blogs. This property can be used to establish contact and communication, for example, between students and their foreign peers or between students and a teacher.

8. The possibility of automating the processes of information and methodological support and organization of management of educational activities of students and its control.

Modern IT tools make it possible to partially or completely automate educational activities and their control [7, p.120].

In addition to the functions presented above, modern information and communication technologies have additional didactic functions that significantly intensify the process of teaching foreign languages. These didactic functions include:

- building an individual educational trajectory;
- implementation of pedagogical teaching technology in cooperation;
- development of skills for independent learning activities.

The most frequently used IT tools in the educational process include electronic textbooks and manuals demonstrated using a computer and a multimedia

projector, educational Internet resources, video and audio equipment, electronic encyclopedias and reference books, DVD and CD disks with pictures and illustrations, simulators and testing programs, research works and projects. In terms of focus, IT tools can be classified as follows: for information search (Yandex.ru, Mail.ru, Google.com), for working with texts (Microsoft Office), for automatic translation (translate.google.ru, AbbyLingvo), for storing and accumulating information (CD and DVD disks, flash-drives), for processing and playing graphics and sound (Microsoft Media Player, WinAmp, PhotoShop, CorelDraw), as well as for communication (ICQ, Skype).

One of the most widely used IT tools in the learning process is the Microsoft Office Word text editor. This editor can be used as a tool for creating training exercises, to stimulate students to create texts in the target language, etc. An example is the following tasks: “type the text, make changes to it; shorten the text, leaving the most important information in it; find, highlight in the text the answers to the following questions; divide the text into semantic parts; restore the correct order of the sentences; there are no punctuation marks, capital letters, spaces between words in the text. Rebuild it; find and highlight passive constructions (bold, italic)”. The use of MS Office Word in the classroom makes it possible to implement such didactic functions of IT, as the building of an individual educational trajectory by students, as well as the development of skills for independent learning activities.

Interesting activities are those that combine Web research skills with writing or oral skills, that is, activities that use the information found on the Web to complete a written or oral assignment. One such activity is illustrated by Feldman with “Creating a computer - how to select and buy a computer”: students have to use on-line resources to choose the parts they want for their computer, taking into account the budget they have. Then they have to fill a purchase planner.

Using online tools to support writing instruction can have significant benefits for both students and teachers.

Online writing tools that provide automated feedback give students more opportunities to practice their writing, without placing an additional burden on already over-stressed teachers—and the more opportunities that students have to write and get feedback, the more their skills will improve.

In my English classes, students use online tools to practice their writing skills. We are new to this technology, but we are thrilled by what we have seen so far.

Here are four key features to look for in a high-quality online writing tool.

1. Alignment with writing standards

This might seem like a no-brainer, but not all tools keep standards alignment in mind in their design. Learning doesn't happen unless students have specific skills improvement goals they are trying to achieve—and teachers and students should be able to measure progress against those goals.

The Common Core standards identify the writing skills that students should be refining at each grade level. For example, students should be able to shift their writing mode from expository, to argumentative, to narrative. Revision Assistant aligns very well with this particular skill, as well as with the other Common Core writing standards.

2. Timely, relevant feedback

One of the biggest challenges for me as an English teacher is giving students both timely and meaningful feedback. While I would never use an online writing tool as a replacement of my role, I cannot possibly give all my students as much feedback as I would like.

With Revision Assistant, students can request feedback as frequently as they want, and the feedback is both positive and constructive. With a limited amount of time in the day, I might write “awkward” on a student’s paper, but he might not know how to revise the sentence to make it more fluid. Revision Assistant offers specific suggestions so that students know what they can do to improve.

For example, my students recently responded to one of the software’s narrative prompts, and one of my students received this comment to help him improve his narrative techniques: “Look at some of your favorite books and see how those writers write dialogue.”

As a suggestion to help him improve his style, he received this comment: “The details are a little fuzzy here. Your intro needs to paint the picture of the setting or characters with strong and specific details.”

3. Opportunities to differentiate instruction

Teachers should have an easy way to differentiate instruction for every student, and online writing tools are no exception. With Revision Assistant, for example, I can assign a prompt for students who need some intervention or additional practice, and I can assign a different prompt to students who are ready for enrichment.

4. New ways to engage students

Digital writing tools should facilitate engagement in deep, meaningful ways. When evaluating writing tools, ask yourself, “How will this help my students engage with the entire writing process?” In other words, how will the software help students understand what good writing looks like, how to work through the development of a piece, and how to evaluate their own work critically?

Revision Assistant provides a prompt and a prewriting step for students to deconstruct and then plan. Some students still choose to complete their prewriting on their own paper, because they are more comfortable with strategies they have been using for years. Others choose to complete their prewriting digitally, and the program transfers their ideas into the drafting step.

Revision Assistant also encourages students to revise, revise, revise. The program is set up like the Wi-Fi signals on your phone: The more bars you see, the

better the signal. When students click on the Signal Check button, they see how many bars they have for each category that is being assessed (such as language, technique, organization, or conventions).

If a digital writing tool measures progress against specific writing goals, serves up actionable feedback, provides opportunities to differentiate instruction, and facilitates meaningful engagement, then it should lead students to take ownership of their work.

In the workplace, tasks involving writing — or argument construction, communication, and other related areas — will rarely involve only text. Students will be expected to convey information using a variety of tools, mediums, and channels. You can use technology to teach writing by giving students the opportunity to experiment with the tools and methods they'll use to communicate in the workplace by assigning alternatives to essay writing. For inspiration, [check out this list](#) of ways to use tools like virtual reality, video, and digital timelines in writing instruction.

Although there are benefits to learning by writing on paper, there are as many to writing digitally. For example, most teachers have had students with learning disabilities in their class. Often for these students, just the act of trying to form words on paper or through typing can be such a challenge that they lose sight of the writing strategies you were trying to teach them. For these students, they can use any number of free apps that will allow them to speak their words, and have the computer type them on the screen in an online word processing program.

Another benefit of using technology to teach writing is that students can get immediate feedback in multiple ways. First, there are many free grammar checking applications and websites that students can easily use in order to help students proofread their work. There are websites or free extensions that work in the web browser as well. These tools are helpful for students who perhaps are reading at a lower grade level, who are learning English as a second language, or simply struggle to write using appropriate English.

Additionally, using technology offers all students access to other resources such as online dictionaries and thesauruses. They can also easily share documents with you, their teacher, to gain feedback at every stage of the writing process.

Trying to get students to collaborate on a piece of writing using pencil and paper can be challenging. For example, most teachers have faced the dilemma in their classrooms at some point where your students say "My partner is gone, and they have our papers." Then we heave a deep sigh, and either ends up having the student redo the work or work on something else in their partner's absence. Technology removes this issue altogether. Whether students are simply creating a document in an online word processor or writing a website or blog, all the members of the group can have access to the document as long as your Wi-Fi at the school is functional.

Blogs are a great way to encourage students to write collaboratively outside of the typical report assignment. In writing a blog, students can write practicing their

formal, academic English. However, they can carry on discussions with each other and yourself in a format that is a bit more flexible. If you are feeling ambitious, your students can carry on discussions with classrooms across the country or around the world.

In addition, various online simulators can be attributed to effective means of developing writing skills. Their use makes it possible to implement a number of didactic properties and functions of IT, such as multilevel, multimedia, hypertext structure, a variety of functional types of resources, the possibility of automating information and methodological support processes and organizing the management of educational activities of students and its control, building an individual educational trajectory, as well as development of skills for independent learning activities.

Among the interactive tasks using information and communication technologies, the following should be noted: exchange of emails with the teacher and other students; creation of wiki pages; blogging and commenting; creation of interactive polls; creation of interactive tasks for the formation of spelling skills in the course of mutual learning (for example, on the LearningApps.org website), etc.

The use of various tasks helps to realize the full range of didactic properties and functions of IT, which will greatly help to intensify the process of teaching a foreign language written speech, since IT tools provide a real opportunity for students to communicate with a teacher, with classmates, as well as with native speakers. For example, the Twitter service is convenient for posting short messages in order to inform other users about events that have occurred in the author's life at the moment. All kinds of instant messengers such as ICQ, Viber, WhatsApp allow you to instantly exchange text messages with others. Blogs are effective at posting personal information to the public. The forum is a kind of virtual platform for discussing certain issues, as well as for conducting reasoned disputes on various topics.

An important fact is that modern IT tools allow users to use network databases, various search engines, library catalogs, etc., helping the teacher and his students to join the world's information resources. As a result, learning activities both in the classroom and outside the classroom reach a fundamentally higher and more effective level. Thus, another advantage of using IT in teaching writing is the fact that the learning process itself acquires greater dynamism. Students independently type and edit the texts of their messages and essays, learn to work effectively with text editors, improve their computer skills, and work with electronic versions of various dictionaries. Schoolchildren get the opportunity to use the knowledge and skills gained in the classroom and realize the practical significance of the acquired knowledge, which is actively promoted by correspondence with peers from other countries, sending their essays and creative works to the teacher, taking part in various projects.

It should be emphasized that the active inclusion of IT tools in the educational process does not at all exclude traditional teaching methods, but is harmoniously combined with them at all stages of training. At the same time, the use of a computer allows not only to greatly increase the effectiveness of teaching, but also to motivate students to further study the English language.

LITERATURE

1. Azimov E. G., Shukin A. N. New dictionary of methodological terms and concepts (theory and practice of teaching languages)/ M.: IKAR Publishing House, 2009. 448 p.
2. Zhuravleva N.V. The use of ICT in English lessons/- (<https://nsportal.ru/shkola/inostrannye-yazyki/angliyskiy-yazyk/library/2013/02/08/ispolzovanie-ikt-na-urokakh>).
3. Ilyina E.A. Development of writing skills of secondary school students in English lessons// Bulletin of TSU. - 2013. - No. 11. - (<https://cyberleninka.ru/article/v/razvitie-umeniy-pismennoy-rechi-uchaschihsya-sredney-shkoly-na-urokah-angliyskogo-yazyka>).
4. Kochergina I.G. Improving the cognitive abilities of students through the use of information and communication technologies in teaching English / (open lesson.rf / articles / 517925 /)
5. Polat E.S., Bukharkina M.Y., Moiseeva M.V. Theory and practice of distance learning: teaching aid / E.S. Polat, M.Y. Bukharkina, M.V. Moiseeva. - M.: Academy, 2004, 416 p.
6. Pisarenko V.I. New information technologies of teaching foreign languages // Open education. - 2010. - No. 4. - P. 54–63
7. Sysoev P.V. Modern information and communication technologies: didactic properties and functions// Language and Culture. - 2012. - No. 1. - P. 120–133.

A.N.İSRAFİLOVA

XÜLASƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI YAZI BACARĞINI İNKİŞAF ETDİRMƏ VASİTƏSİ KİMİ

Dil komponentlərindən biri də yazıdır. Yazı gündəlik düşündüyünü və hiss etdiklərini çatdırmaq üçün istifadə olunur. Hər gün yeni texnologiya formaları yaradılır və müəllimlərin bu texnologiyaları sinif otağına daxil etməsi vacibdir. İnteqrasiya olunmuş texnologiya ilə müəllimlər tələbələrinin daha ətraflı və qrammatik cəhətdən düzgün esse yazmaq bacarıqlarını artırmaq üçün daha çox imkanlar və strategiyalar təqdim edirlər. Məqalədə xarici dilin tədrisində informasiya

texnologiyalarının tətbiqinin aktuallığı və effektivliyi təhlil edilmişdir. İnformasiya texnologiyalarının didaktik xüsusiyyətləri və funksiyaları, xarici dildə yazılı nitqin tədrisi prosesinin intensivləşməsinə təsiri nəzərdən keçirilir. İT vasitələrinin geniş yayılması və internetin mövcudluğu sayəsində texnologiya ilə integrasiya olunmuş pedaqoji sahə getdikcə populyarlaşır. İT və sosial media yazı tədrisinin ənənəvi tədris metodlarına paralel olaraq istifadə edilir.

Xarici dilin tədrisində informasiya texnologiyalarından istifadənin effektivliyi tələbələrin müstəqil işinin təşkili prosesində həyata keçirilir. İnformasiya texnologiyaları praktiki iş yerinə yetirərkən hər bir tələbəyə fərdi iş metodu, məlumat mənbələri, metodiki və nəzarət materialları, vaxt mənbələri, təlim prosesinin fərdiləşdirilməsi və fərqləndirilməsi imkanı, müasir informasiya texnologiyaları ilə işləmək üçün yüksək motivasiya verir. İnformasiya texnologiyaları ilə bütün bu imkanlar dil biliklərində (dinləmə, danışma, oxu) və eləcə də yazıda mümkündür.

Bu baxımdan məqalə yazı bacarıqlarının inkişaf etdirmə vasitəsi kimi informasiya texnologiyalarına həsr edilmişdir.

Açar sözlər: informasiya texnologiyaları, yazı bacarığı, xarici dilin tədrisi, didaktik xüsusiyyətlər, internet mənbələri

А.Н.ИСПРАФИЛОВА

РЕЗЮМЕ

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ПИСЬМЕННОЕ НАВЫК

Один из компонентов грамотности это письмо. Письмо используется в повседневной жизни для передачи того, что человек думает и чувствует. Каждый день создаются новые формы технологий, и преподавателям важно внедрять эти технологии в учебу. Благодаря интегрированным технологиям преподаватели предоставляют больше возможностей и стратегий для повышения способностей своих учеников к написанию более подробных и грамматически правильных сочинений. В статье анализируется актуальность и эффективность внедрения информационных технологий в обучение иностранному языку. Рассмотрены дидактические свойства и функции информационных технологий, а также их влияние на интенсификацию процесса обучения письменной речи иностранному языку. Интеграция технологий становится все более популярной в педагогической сфере из-за широкого распространения инструментов ИКТ и доступности Интернета. ИКТ и социальные сети использовались параллельно с традиционными методами обучения письму.

Эффективность использования информационных технологий в обучении иностранному языку реализуется в процессе организации

самостоятельной работы студентов. Информационные технологии обеспечивают каждому студенту индивидуальный метод работы при выполнении практических работ, информационные ресурсы, методические и контрольные материалы, временные ресурсы, возможность индивидуализации и дифференциации учебного процесса, высокую мотивацию к работе с современными информационными технологиями. Все эти возможности с информационными технологиями возможны в языковых навыках (аудирование, говорение, чтение), а также в письме.

В связи с этим статья посвящена информационным технологиям как средству развития навыков письма.

Ключевые слова: информационные технологии, навыки письма, обучение иностранному языку, дидактические свойства, интернет-ресурсы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Məsimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

САБИНА ЭЛЬХАН КЫЗЫ ПОЛАДОВА

*Азербайджанский Университет Языков
Доктор философии по филологии, доцент*

E- mail: poladova2022@mail.ru

ФОНОЛОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ СТИМУЛОВ ЗВУКОВЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

Резюме

Несомненный интерес исследователей вызывает и некое промежуточное состояние в содержании и соотношении дифференциальных признаков фонологических оппозиций. Изучение специальной литературы по данному вопросу позволило заключить, что в настоящее время подобное промежуточное состояние наблюдается в подсистеме взрывных согласных английского консонантизма, поскольку один из основных дифференциальных признаков этого подкласса согласных - признак наличия/отсутствия голоса - во многих фонетических контекстах либо частично, либо полностью нивелируется.

Сам факт оглушения звонких взрывных согласных и степень их оглушения в спонтанной речи носителей британского варианта английского языка нуждаются во всестороннем рассмотрении и соответствующей лингвистической интерпретации. Отсутствие конкретных экспериментальных данных относительно степени оглушения звонких смычных в разных позициях в слове и во фразе вызывает определенные трудности как при лингвистической интерпретации этого явления, так и при обучении студентов языкового вуза безакцентному английскому произношению. Некорректное употребление различной степени оглушения звонких взрывных согласных неизбежно создает иностранный акцент, что, отвлекая реципиента от смысла высказывания, в конечном счете, сказывается на успехе акта коммуникации.

Ключевые слова: фонологическая система, изменения звука, взрывных согласных, фонологическая изменения, смычные фонемы

В настоящее время структурные отношения между элементами фонологической системы английского языка не подвергаются значительным изменениям. Иначе говоря, фонологическая система демонстрирует достаточную стабильность. Тем не менее, нынешнее состояние, на наш взгляд, нельзя назвать фазой равновесия в развитии системы, хотя некоторые специалисты ее и выделяют [9,125]. Это, скорее, начальная стадия одной из динамических фаз (расширения или свертывания) системы, ведь по

Заметим, что /h/, будучи неустойчивым, «периферийным» согласным, в некоторых контекстах подвержен полному исчезновению, что можно расценивать как путь от фрикативности к нулю.

К формам ослабления Р.Ласс также относит аспирацию и аффрикацию, так как они обе подразумевают расширение суженного на стадии взрыва голосового тракта у взрывных. Это связано со значением временных характеристик: размыкание преграды происходит не в момент начала работы голосовых связок для артикуляции гласного, а раньше. В результате последнего появляется некоторый глухой участок между рекурсией смычного и началом вибрации связок, то есть либо придыхание, либо аффрикация.

Аспирация в исследуемом подклассе согласных произошла достаточно давно, процесс аффрикации /t/ и /d/ в сочетаниях /tj/, /dj/ > /tʃ/, /dʒ/ также относят к уже свершившимся изменениям (в терминах А.Краттендена, "a well-established change") [1,83]. Аффрикация как форма ослабления взрывных глухих смычных в языках обнаруживается и в верхненемецком (втором) перебое согласных [6,29].

Естественно, что подобную эволюционную цепочку изменений достаточно трудно проследить в полном объеме. Это обусловлено тем, что для свершения любого, даже минимального сдвига в фонологической системе языка необходимы определенные фонетические условия и долгий период времени для ассимиляции этого изменения и признания его как свершившегося.

Вернемся к концепции Р.Ласса об историческом развитии согласных фонем. С одной стороны, имеющееся на данный момент оглушение звонких взрывных вступает в полное противоречие с теорией Р.Ласса. По мнению исследователя, сейчас звонкие взрывные находятся на пути «усиления», что не свойственно самой логике развития согласных. Заметим, однако, что в подклассе смычных согласных параллельно идет и еще один процесс: процесс озвончения глухих согласных, в особенности фонемы /t/ в интервокальной позиции (в словах типа *matter* [mætə], *beautifully* [bju:tɪfli], *butter* [bʌtə]), а также в положении между гласным и сонорным согласным в таких словах, как: *settled* [setld], *bottle* [botl]. То есть, с другой стороны, также можно говорить о процессе «ослабления» смычных согласных: «глухой > звонкий» [2, 177].

Не вызывает сомнения тот факт, что британские звонкие взрывные, представляющие собой одну из подсистем английского консонантизма, подчиняются закономерностям исторического развития языка. Именно по этой причине мы сочли необходимым совершить краткий экскурс в историю возникновения и развития взрывных согласных, тем более что данный вопрос достаточно подробно изучен специалистами в этой области науки о языке.

Звонкие взрывные фонемы /b/, /d/, /g/, сохраняют известную устойчивость и стабильность, начиная с древнеанглийского периода. Это, отчасти,

обусловлено их принадлежностью к центру фонологической системы. Тем не менее, и здесь наблюдаются некоторые изменения. Например, фонема /t/, которая также принадлежит к центру фонологической системы как глухой коррелят фонемы /d/, входит в число наиболее вариабельных фонем английского консонантизма [5, 24]. Мы склонны рассматривать данные изменения как начальную стадию одной из динамических фаз (расширения или свертывания) в развитии системы, поскольку, по наблюдениям многих исследователей, в настоящее время в речевой стихии происходят множественные качественно-количественные звуковые изменения.

Интересным представляется тот факт, что придыхательные варианты /p/, t/, /k/ возникли именно в тех комбинациях, где звонкие взрывные не могли появиться в силу своей неполной дистрибуции, в частности в позиции после /s/. Думается, что система языка как системное образование сама стремилась дать как можно больше оснований для создания и поддержки стабильной фонологической корреляции. Мнение об активности самой фонологической системы выдвигают ряд лингвистов, которые считают, что одним из основных стимулов звуковых изменений является тенденция фонологической системы к симметрии. Это стремление понимается как проявление процесса постоянного повышения уровня интеграции системы, усиление взаимной связанности входящих в нее элементов, стремление к заполнению пустой клетки [7, 165].

Продолжая тему системности, отметим, что смычные фонемы, будучи элементами с самой большой валентностью, относятся к корреляционным рядам наибольшей мощности и входят в центр фонологической системы. Эту концепцию разрабатывали представители пражской лингвистической школы. Они отстаивали возможность системности в диахронии, изучали диалектическое противоборство тенденций развития системы языка, действие которых, стремясь к «равновесию» (симметрии, заполнению лакун «пустых клеток»), тем не менее, никогда не позволяет системе языка достичь абсолютного равновесия. Принадлежность смычных фонем к центру фонологической системы, по мнению пражцев, подразумевает их стабильность и устойчивость к изменениям. Действительно, смычные согласные проявляли себя как наиболее устойчивый класс английского консонантизма уже начиная с древнеанглийского периода и сохраняли эту тенденцию практически до 80-х годов 20-го столетия.

Мы выяснили, что корреляция по звонкости/глухости смычных согласных сформировалась в древнеанглийский период развития языка. В соответствии с теорией пульсации систем, этот период можно охарактеризовать как максимум развития системы английского консонантизма, как фазу развития, усложнения, привнесения новых элементов. В это время, как отмечает Д.А. Шахбагова, в результате развертывания фонематических оппозиций по признакам геминации (напряженность, долгота),

палатализованное а также голоса (звонкий vs глухой - все согласные, кроме щелевых) в общей сложности консонантная система насчитывала 34 фонемы. В среднеанглийский период наступает фаза затухания, нисходящего развития (свертывания, утраты ряда фонем и дифференциальных признаков): упрощаются геминаты (дефонологизируется признак долготы, исчезают системы задне и средняязычных щелевых и фонологизируется голос у щелевых, а также исчезают палатализованные согласные [10, 92]. Как видим, эти изменения не затрагивают подсистему смычных. Результатом этих процессов стали *примерно* 24 активно функционирующие согласные фонемы современного английского языка [8, 60].

Представляется, что имеющаяся на данный момент вариабельность звонких взрывных фонем является ничем иным как проявлением универсального свойства единиц фонологической системы к развитию.

На данный момент достаточно проблематично строить предположения относительно дальнейшего пути развития этого исторически стабильного класса согласных, однако с уверенностью можно сказать, что имеющее место перераспределение ранее существовавших фонемных аллофонов, заметное «волнение» в этой подсистеме английского консонантизма означает начало определённого изменения и в фонологической системе языка.

Литература

1. Cruttenden A. Gimson's Pronunciation of English. - Arnold, 2001. - 339p.
2. Lass R. Phonology. An introduction to the basic concepts. Press Syndicate of the University of Cambridge. - 1998. - 362p.
3. Блумфилд Л. Язык. - М.: Прогресс, 1968. - 606с.
4. Вейсъялли Ф.Я. Элементы общей и частной лингвистики 1 часть.- Баку: Мутарджим, 2011. – 360 стр.
5. Гришина Л.В. Озвонченное /t/ в произносительной норме Великобритании: американское влияние? // Сегментный и супraseгментный аспекты звучащего текста. - М.: МГЛУ, 2001. - С.21- 34.
6. Гухман М.М. - Готский язык. - М: «Лев Толстой», 1998. - 290с.
7. Журавлев В.К. Диахроническая фонология. - М.: Наука, 1986. - 232с.
8. Расторгуева Т.А. Очерки по исторической грамматике английского языка. - М.: Высшая школа, 1989. - 160с.
9. Чириква В.А. Аспекты фонологической типологии. - М.: Изд-во «Наука», 1991.-143с.
10. Шахбагова Д.А. Фонетическая система английского языка в диахронии и синхронии (на материале британского, американского,

австралийского вариантов английского языка). - М.: Изд-во «Фоллис», 1992.- 284с.

SABINA ELKHAN POLADOVA
PHONOLOGICAL SYSTEM AS ONE OF THE KEY STIMULI OF
SOUND CHANGES

ABSTRACT

Researchers are obviously interested in a certain intermediate state in the content and ratio of differential signs of phonological oppositions. The study of the specialized literature on this issue allowed us to come to a conclusion that at present such an intermediate state is observed in the subsystem of plosive consonants in the English consonantism as one of the main differential signs of this subclass of consonants - the sign of the presence/absence of voice - is either partially or completely levelled in many phonetic contexts.

The very fact of the devoicing of voiced plosive consonants and the degree of their devoicing in the spontaneous speech of native speakers of the British English need a comprehensive consideration and appropriate linguistic interpretation. The lack of specific experimental data on the degree of devoicing of voiced stops in different positions in a word and in a phrase causes certain difficulties both in the linguistic interpretation of such a phenomenon and in teaching students of a language university how to pronounce in English without accent. The incorrect use of various degrees of devoicing of voiced plosive consonants inevitably creates a foreign accent, which distracting the recipient from the meaning of the statement definitely affects the success of the act of communication.

Key words: phonological system, sound changes, explosive consonants, phonological changes, occlusive phonemes

SƏBINƏ ELXAN QIZI POLADOVA
FONOLOJİ SİSTEM SƏS DƏYİŞİKLİKLƏRİNİN ƏSAS
STİMULLARINDAN BİRİ KİMİ
XÜLASƏ

Fonoloji oppozisiyaların differensial əlamətlərinin məzmunu və nisbətində müəyyən aralıq vəziyyət tədqiqatçıların şübhəsiz marağına səbəb olur. Bu məsələ ilə bağlı xüsusi ədəbiyyatın öyrənilməsi belə nəticə çıxarmağa imkan verir ki, hazırda bu cür aralıq vəziyyət ingilis konsonantizminin partlayışlı samitlərinin altsistemində müşahidə olunur, çünki samitlərin həmin alt sinifinin əsas differensial əlamətlərindən biri olan səsin mövcud olub olmamasının əlaməti bir çox fonetik kontekstlərdə ya qismən, ya da tamamilə aradan qaldırılır.

Cingiltili partlayışlı samitlərin qarşılaşması faktı və Britaniya ingilis dili daşıyıcılarının qeyri-ixtiyari nitqində onların qarşılaşma dərəcəsi hərtərəfli araşdırma

və müvafiq linqvistik şərh tələb edir. Sözdə və ifadədə müxtəlif mövqelərdə cingiltili kipləşən samitlərin qarşılığı dərəcələri ilə bağlı konkret eksperimental məlumatların olmaması həm bu təzahürün linqvistik interpretasiyası, həm də ali məktəb tələbələrinə ingilis dilinin aksentsiz tələffüzünün öyrədilməsi zamanı müəyyən çətinliklərə səbəb olur. Cingiltili partlayışlı samitlərin qarşılıqlı dərəcəsinin yanlış istifadəsi qaçılmaz olaraq xarici aksent yaradır ki, bu da resipienti fikrin mənasından yayındıraraq, son nəticədə kommunikasiya aktının uğuruna təsir edir.

Açar sözlər: fonoloji sistem, səs dəyişiklikləri, partlayışlı samitlər, fonoloji dəyişikliklər, kipləşən fonemlər

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: **professor Fəxrəddin Veysəlli**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

CƏMALƏ HÜSEYNOVA FƏRHAD QIZI

Bakı Dövlət Universiteti

p.parvana84@gmail.com

NİTQ AKTLARININ MƏTNDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Müəyyən kommunikativ niyyətlə danışanın adresata ünvanladığı nitq aktlarının təsnifinə yanaşma üsulları onların müxtəlif tiplərini ayırmağa imkan verir. Bu tiplər ayrılıqda tədqiq olunur. Eyni zamanda nitq aktlarının mətn daxilində işlənməsi də xüsusi maraq doğuran linqvistik hadisə kimi diqqəti cəlb edir. Mətn daxilində danışan ardıcıl olaraq müəyyən sayda nitq aktını işlədə bilir. Bu halda nitq aktları müəyyən bloklar əmələ gətirir. Belə bloklara müxtəlif tipli nitq aktları daxil olur. Məqalədə məhz bu məsələ ilə bağlı olaraq mətnin dialoji nəqletmə hissələrində nitq aktları tiplərinin işlənməsi xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Aparılmış təhlil və araşdırmalar göstərir ki, nəqletmə mətnlərində reprezentativ nitq aktlarının ardıcıl işlənməsi geniş yayılmışdır.

Dialoji nitqdə isə nitq aktlarının müxtəlif tiplərinin istifadə edilməsi müşahidə edilir. Həmçinin məqalədə qeyd edilir ki, nitq aktı normal hallarda mətn yaranmasının ikitərəfli prosesidir, danışma və bununla eyni zamanda, paralel baş verən eşitmə ilə qavrama və eşidiləni dərk etmə prosesini əhatə edir. Nitq aktında mətn yaranır. Mətn strukturunun xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən mətnin müxtəlif hissələrində nitq aktlarının qurulmasının hansı formada, hansı ardıcılıqla baş verməsini nəzərə almaq önəmlidir. Əgər mətnin ən kiçik vahidi kimi MSB – mürəkkəb sintaktik bütöv götürülürsə, onda bunları MSB ardıcılığı adlandırmaq olar. Nitq aktlarının rəngarəngliyinin identifikasiyası, onların səciyyəvi xüsusiyyətlərinin və mətndəki fəaliyyətlərinin hər hansı bir aspektdə öyrənilməsi linqvistika elminə özünəməxsus bir töhfədir.

Açar sözlər: mətn, dialoq, nitq aktı, reprezentativ, stimulyasiya, reaksiya

Giriş. Müasir dilçilikdə nitq aktları nəzəriyyəsi, eləcə də mətn dilçiliyi məsələləri geniş tədqiq olunan elmi istiqamətlərdəndir. Nitq aktları nəzəriyyəsində danışanın söylədiyi nitq aktı kimi qəbul olunur. Danışanın nitqi isə bir cümlədən və ya cümlələr çoxluğundan ibarət olur. Təbii ki, bir cümlə ilə cümlələr çoxluğu arasında əsaslı fərqlər vardır. Bu baxımdan nitq aktının təyini zamanı müəyyən çətinliklər, mübahisəli məqamlar meydana çıxır. Danışanın söylədikləri mikrotemanı əhatə etdikdə mürəkkəb sintaktik bütöv çevrilir. Mikrotemaların makrotemada

birdlişməsi mətn daha böyük linqvistik vahid səviyyəsinə qalxmağı tələb edir. Beləliklə, nitq aktları ilə mətn dilçiliyi arasında əsaslı rabitə yaranır. Bu rabitə mətni nitq aktları səviyyəsində öyrənmək zərurətini ortaya atır. Hazırda mətnin həcmi hissələrində nitq aktlarının hansı şəkildə, hansı ardıcılıqla düzülməsi aktual problemlərdən biri sayılır. Təqdim olunan məqalədə məhz mətnin nitq aktları şəklində təşkilinin xüsusiyyətlərini öyrənməyə həsr olunmuşdur.

Formal olaraq mətn bir-biri ilə əlaqəsi olan cümlələr ardıcılığı kimi qəbul oluna bilər və mətnə dair tədqiqatlarda da bu yanaşma qeydə alınır. Mətnin həcm parametrləri böyük olduqca, cümlələr arasında yalnız xətti deyil, qeyri-xətti əlaqələri də aşkara çıxır. Mətnin ən kiçik vahidi kimi mürəkkəb sintaktik bütöv götürüldükdə onu mürəkkəb sintaktik bütövlərin ardıcılığı adlandırmaq olur. Əgər mətnin təşkilinə nitq aktları prizmasından yanaşsaq, hər bir mətni nitq aktlarının ardıcılığı və toplusu şəklində götürmək də mümkündür. Nitq aktı danışanın müəyyən niyyətlə söylədiyi və ünvanladığı nitq məhsuludur. Nitq aktı elementar nitq vahidi hesab edilir və onun predikativlik daşması tələb olunur. Nitq aktları nəzəriyyəsində nitq aktı bir cümlə ilə məhdudlaşdırılır. Nitq aktları nəzəriyyəsi ilə mətn dilçiliyi arasındakı münasibətlərin öyrənilməsində nitq aktının bu şəkildə məhdudlaşdırılması müəyyən çətinlik yaradır.

“Məmmədlə Rəfael universiteti bir ildə qurtardılar. Məmməd filosof, Rəfael isə iqtisadçı idi. Hər ikisi böyük bir müəssisədə işə başladı. Onlar indi də iş yoldaşı oldular. İşə bir gəlir, işdən bir çıxır, kinoya, teatra belə bir gedirdilər. Məmmədin arzusu böyümək, yüksək vəzifə tutmaq, istək və arzusunu öz vəzifəsinin gücü ilə həyata keçirməkdən ibarət idisə, Rəfaeli isə öz ixtisası sahəsində ucalmaq, elmi nailiyyətlər əldə edib vətənə daha çox xeyir vermək düşündürürdü”[Sona Yusif].

Hekayə mətninin birinci abzasından götürülmüş bu fraqmentdə müəllif həm də nəql edəndir. Nitq aktını bir cümlə ilə məhdudlaşdırsaq, verilmiş fraqmentdə müəllifin 7 nitq aktını ayırmış olarıq. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu nümunədə sadə və mürəkkəb cümlələr vardır. *“İşə bir gəlir, işdən bir çıxır, kinoya, teatra belə bir gedirdilər”* cümləsi üç sadə cümlədən təşkil olunmuşdur. Bu cümlələrdən hər biri fərqli informasiya daşıyır. Bu səbəbdən onların hər birini fərqli nitq aktı hesab etmək mümkündür.

Mətn danışandan asılı olaraq dialoji və monoloji nitqə ayrılır. Dialoji nitq iştirakçıların bir-birini növbələşmiş qaydada əvəzləməsi ilə gedən nitq prosesidir və burada nitqin ünvanlanması şərti də vacib sayılır. Monoloji nitq yalnız danışanın nitqidir və bu nitq cavab reaksiyası tələb etmir.

Bədii mətnin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onda nəql edənin iştirak etməsidir. Əlbəttə, yalnız dialoji nitqdən təşkil olunmuş, yaxud bir nəfərin danışdığı, nəql etdiyi bədii mətnlərin mövcudluğu istisna olunmur. Yuxarıdakı mətn fraqmentində müəllif nitq aktları təsvir səciyyəsi daşıyır.

C. Serl və D.Vanderveken nitq aktlarının 7 əsas fərqləndirici əlamətini ayırmışlar: 1) illokutiv məqsəd; 2) illokutiv məqsədə çatmaq üsulu (əmr etmək və yalvarmaq); 3) illokutiv məqsədin intensivliyi (əmr etmək və məsləhət görmək); 4)

propozisional məzmunlu şərt (söylənilənin gələcəyə aidliyi); 5) ilkin şərt (vəd onun yerinə yetirilməsinə gümanı qabaqlayır); 6) doğruluq şərti; 7) doğruluq şərtinin intensivliyi (təntənəli və adi vəd) [Серль Дж.Р., Вандербекең Д., 1986, s.245].

Qeyd olunan fərqləndirici əlamətlərə istinad etsək, müəllif nitq aktlarının yalnız illokutiv məqsəd əsasında bir-birindən fərqləndiyini görürük. Müəllif-nəqlədən iki dost haqqında məlumat verir. Bu məlumatlar onların həyatının müxtəlif dövrlərini əhatə edir. Zaman keçmişdən indiyə istiqamətlənmişdir. Müəllif nitqi informativlərdən və ya nəqlətmələrdən təşkil olunmuşdur.

C.Serl söyləmin illokutiv və propozisional komponentlərini fərqləndirməklə illokutiv aktların başqa təsnifini vermişdir. Bu təsnifdə aşağıdakı nitq aktları tipləri yer almışdır: 1) representativlər və ya assertivlər (X əmindir ki, A – “Mən təsdiq edirəm”); 2) direktivlər (X Y-ə təsir edərək onun A-nı yerinə yetirməsini istəyir- “Mən əmr edirəm”); 3) komissivlər (X A-nı yerinə yetirməyi öhdəsinə götürür – “Mən vəd edirəm”); ekspressivlər (X. A haqqında özünün psixoloji vəziyyətini ifadə edir – “Mən minnətdaram”); 5) deklarativlər (X A deməklə A-nı həyata keçirir – “Mən sizi azad edirəm”) [Серль Дж.Р., 1986, s. 181–185].

Representativlər informativ aktlar olub danışanın hadisələrin real və mental vəziyyəti haqqında məlumatına, onun doğruluğuna görə məsuliyyətini qeydə alır. Bu sinfə də bütün elementlər doğru və yalan şkalası üzrə qiymətləndirilir. Representativlərdə istiqamət “söz→reallıq” formasındadır. Əqidə, inam danışanın psixoloji vəziyyətini ifadə edir. Representativlər tamamilə ayrıca sinif təşkil edir. Və illokutiv məqsədə əsaslanır. Representativlərin illokutiv predikatları təsdiq etmək, hesab etmək, məlumat vermək, xəbər vermək, cavab vermək kimi feillərdir. Informativ məlumatlar, təsdiq və vurğulama, təsvir, proqnoz, mühakimə, suallara cavab, təsnif etmə, tanıtmə, xarakteristika, hesabat, inandırma, izah bu sinfə daxildir. Xəbər şəkli formasında predikatı olan bütün nəqli cümlələr representativlərə aiddir.

“Məmmədlə Rəfael universiteti bir ildə qurtardılar”. Bu nitq aktı representativ nitq aktıdır, iki şəxsin ali məktəbi bitirməsi haqqında məlumat verir. Bu məlumatda ali məktəbi bir ildə, eyni ildə bitirmə informasiyası da əhəmiyyətlidir.

A.A.Romanov da nitq aktlarının təsnifini vermişdir. Onun təsnifində nitq aktlarının 14 tipi yer almışdır: 1) komissivlər (vəd, mərc); 2) ekspozitivlər (izahat, hədə); 3) permissivlər (razılaşma); 4) satisfaktivlər (təhdid, tərif); 5) reqlamentativlər (sosial etiket formulları); 6) inyunktivlər (əmrələr, tələblər); 7) rekvistivlər (xahiş, yalvarış); 8) instruktivlər (təlimat və qadağalar); 9) suqquestivlər (məsləhət, xəbərdarlıq); 10) invitivlər (dəvətlər); 11) deskriptivlər (təsvirlər); 12) arqumentativlər (əsaslandırma); 13) konstativlər (təsdiqlər); 14) narrativlər (nəqlətmələr) [Романов 1988: 121]. Əgər bu təsnifi həzərə alsaq, onda representativlər Romanovun bölgüsündəki narrativlər qrupuna daxil olacaqdır.

Eyni və ya fərqli nitq aktları kontekst daxilində sıralanaraq nitq aktı bloklarını əmələ gətirir. Mətn belə bloklar toplusundan formalaşır. Blok daxilində nitq aktları

sıralandığı kimi, mətnin tam strukturunda nitq aktı blokları sıralanır, müəyyən ardıcılıqla düzülür.

İki şəxs arasında baş verən nitq dialoqdur. Kommunikativ linqvistikanın, o cümlədən onun daxili sahələri kimi fərqləndirilən üslubiyyat, linqvistik praqmatika, ritorikanın tədqiqat obyektlərinə yeni aspektlərdən yanaşma dialoqun xüsusiyyətləri, funksiyaları ilə bağlı yeni məsələlərə baxmağı aktuallaşdırır.

Dialoji mətnin iki əsas xüsusiyyəti vardır. Birinci xüsusiyyəti onunla bağlıdır ki, dialoqda hər bir hökmün, ifadənin müəllifi olur və bu hökm ikinci şəxsə, dinləyənə ünvanlanır. Dialoji mətnə cümlənin daxil edildiyi nitq aktı dialoqun yerini, iştirakçılarını, başvermə vaxtını və konteksti müəyyən mənada əhatə edir. Əlbəttə, burada cümlənin dialoqun aparıldığı vaxtı təyin etməsi nəzərdə tutulmur. Aydın ki, dialoq konkret vaxtda onun iştirakçıları arasında gedir. Lakin cümlə kontekstlə bağlanır. Bağlılıq dialoqun ikinci iştirakçısının həm əvvəlki, həm də sonrakı nitq ilə əlaqədə özünü göstərir. Dialoqun ikinci əsas xüsusiyyəti onu təşkil edən replikaların bir-birinin davamı kimi çıxış etməsindədir. Dialoqdakı replikalari əlaqələndirən vasitələr monoloji nitqdəki vasitələrdən fərqlənir. Muxtəlif semantik təkrarlar, bağlayıcılar, nitq predmetinin eyniliyindən irəli gələn koreferentlik əlaqələndirmə vasitəsi funksiyasını yerinə yetirir. Bütün bunlar semantik əlaqələndir. Bununla yanaşı, dialoqda praqmatik əlaqələr də vardır. Praqmatik əlaqələrin dörd tipi fərqləndirilir: 1) illokuativ funksiyaya görə replikaların uzlaşması; 2) nitq aktının uğurlu olmasına yönələn replikalar; 3) prezumpsiyaya yönələn replikalar; 4) diskurs implikaturasına əsaslanan replikalararası əlaqələr.

Dialoqa formal struktur yanaşmada dialoqluq özünün kommunikativ hadisənin dinamik təşkilində göstərir. Bu, iştirakçıların rollarını dəyişməsi, nitq gedişinin bir iştirakçıdan digərinə ötürülməsi ilə özünü göstərir. Dialoq replika söyləmələrə parçalanır. Bu replikalar iştirakçılara aidliyi ilə seçilir [Bax: Borisova 2009: 17].

“O, Məmmədin qapısından içəri girdi. Məmməd dostunu çox soyuq qarşıladı. Rəfael bu soyuqluğu xəstəlik əlaməti hiss edib, limonları onun yastığının önünə qoyub dilləndi:

– Öz yetişdirdiyim limonlardandır. Talvara girdim, gözlərimə inanmadım. Ağaclar o qədər gül töküüb ki, meyvəsini dərməklə yığıb-yığışdırmaq olmayacaq. Məmmədin qırışı açılmadı. O, qaşlarını dartıb özünü eşitməməzliyə vurub cavab vermədi. Rəfael əlini onun alınına qoyub soruşdu:

– Qızdırman yoxdur. Bəs niyə kefsizsən?

– Soruşma! – deyə Məmməd yenə könülsüz cavab verdi”[Sona Yusif].

Birinci abzas müəllif nitqidir və representativ nitq aktlarından ibarətdir. Burada təsvir və nəqletmə, məlumat nitq aktları bir-birini əvəz edir və onlar müəllifə aid nitq aktlarıdır. Müəllif nitq aktları bir blok təşkil edir. Bu blok representativ nitq aktı blokudur. Blokun sonuncu nitq aktında Rəfaelin danışığı daxil edilir. Onun replikası representativ nitq aktı olsa da, konkret ünvana malikdir, peplika-stimuldur. Lakin bu replikaya reaksiya verilmir.

Nitq aktı ünvanlandığı tərəfin reaksiyasını, cavabını tələb edə də bilər, etməyə də bilər. Kommunikativ aktda iştirakçıların onlara, ünvanlanmış nitq aktlarına reaksiyaları müxtəlif ola bilər. İnformasiyanı qəbul edən tərəfin reaksiyası fərqli formalarda təzahürünü tapır. Belə formalardan biri də susmaqdır. Onu da qeyd edək ki, dialoji nitqdə paralingvistik vasitələrdən də istifadə oluna bilər. Bu zaman tərəfin replika-stimula reaksiyası qeyri-verbal şəkildə ifadəsini tapa bilər.

Verilmiş nümunədə birinci replikaya reaksiyanın yoxluğu danışanın növbəti replikasını sual çəkildə qoymasına səbəb olur. Sual cümlələri dialoji nitqdə çox zaman kommunikasiyanın intensivliyini və uğurlu olmasını təmin etmək məqsədi daşıyır. Çünki sual cümləsi konkret ünvanlanma ilə yanaşı, cavab reaksiyası da tələb edir. Suala cavabın verilməməsi isə adətən, mənfi reaksiyanı ifadə edir.

Mənfi reaksiyanı (etiraz, narazılıq, bəyənməmə və s.) ifadə edən bütün nitq aktlarını razılaşmamaq nitq aktı kimi ümumiləşdirmək olar [Ермаков 2011: 56].

Mənfi reaksiya bildirən nitq aktı reaktiv akt olub danışanın baş vermiş və ya verəcək hadisəyə, eləcə də əvvəl səslənmiş fikrə mənfi münasibətini ifadə edir və informativ, qiymətləndirmə və ya imperativ hökmlərdə müəyyən emosional çalarla üzə çıxır. Mənfi münasibət bildirən nitq aktlarında kommunikativ məqsəd nəzərə alınmalıdır.

Dialoji birlik dialoji nitq vahidi olub bir təşəbbüs replikası və bir reaksiya replikasından təşkil olunur [Bax: Maslennikova 2017: 230].

T.V.Matveyevanın fikrinə görə, dialoji birlik danışanın daxili vəziyyəti, kommunikativ niyyəti əsasında formalaşmağa başlayır və ya əvvəlki mətnin təsirindən yaranır. Dialoqdakı ikinci replika və ya ikinci danışanın nitq aktı stimula olan reaksiyadan irəli gəlir. Bəzən dialoji birlik birgədişli olur. Bəzən isə reaksiya yeni stimulla tamamlanır və qarşı tərəfin reaksiyasına səbəb olur, yeni gediş əmələ gətirir [Matveyeva 2017: 231]. Yuxarıdakı dialoqda ikinci tərəf danışanın birinci replika-stimuluna cavab vermir. Bunu nəzərə alan danışan ikinci replika-stimuldan istifadə edir və bu zaman sual cümləsindən istifadə edir (*Qızdırman yoxdur. Bəs niyə kefsizsən?*).

Razılaşmamaq nitq aktı inkarlıq kateqoriyası müstəvisində yerləşir. Razılaşmama nitq aktı mürəkkəb və çoxcəhətli dialoji nitq hadisəsidir. Onun öyrənilməsi semantik, qrammatik və pragmatik aktı mü sahibin hərəkətinə və ya hökmünə mənfi münasibəti ifadə edir. Bu cəhət hökmün informativ, qiymətləndirmə və ya imperativ olmasına zəmin yaradır. Danışanın niyyətindən, stimula replikasının xarakterindən və nitq situasiyasından asılı olaraq informativ, qiymətləndirmə və performativ hökmlərdən biri istifadə olunur. Razılaşmamaq nitq aktlarını bir-biri ilə müqayisə etdikdə onların məzmununda fərqli çalarlar üzə çıxır. Hər bir razılaşmamaq nitq aktı xüsusi kommunikativ məqsəd daşıyır. Razılaşmamaq kommunikativ təsirin yaradılmasında mühüm rol oynayır. İmtina və qadağanetmə nitq aktlarını da bəzən bu akta aid edirlər [Epema 1996: 38].

İnisial və reaktiv replikaların məzmun parametrlərinə görə 16 qarşılaşdırma forması aşkara çıxır: 1) məlumat- məlumat; 2) məlumat-sual; 3) məlumat –təhrik; 4) məlumat – nida; 5) sual- məlumat; 6) sual-sual; 7) sual –təhrik; 8) sual –nida; 9) təhrik – məlumat; 10) təhrik –sual; 11) təhrik-təhrik; 12) təhrik – nida; 13) nida – məlumat; 14) nida – sual; 15) nida – təhrik; 16) nida-nida [Azimov, Şukin 2009: 61].

Dialogda tərəflər arasında kommunikasiyanın qurulması müəyyən bir mövzunun ortaya atılması ilə başlanır. Danışan birinci nitq aktında müəyyən temanı ortaya atır və ikinci iştirakçı öz nitq aktı ilə bu stimula cavab verir. Ünsiyyət iştirakçılarının sayı ikidən çox olduqda poliloji nitq baş verir. Həqiqilik şərtinə cavab verməyən söyləmlərin uğurluluğu, yəni ifadəli canlandırma prosesində danışanın emosional vəziyyətində dəyişmə baş vermirsə, konveksional nitq aktı meydana çıxır. Bu da üzrxahlıq, təbrik, arzu və s. bildirən nitq aktlarının ekspressivlərə aid edilməsinə səbəb olur. N.İ. Formanovskaya emotiv və etiket nitq aktlarının perlokutiv gözləmə baxımından fərqləndirir. Onun fikrinə görə, emotiv nitq aktları (məsələn, invektivlər) emosional vəziyyəti müxtəlif şəkildə təzahür etdirir. “Etiket nitq aktları (minnətdarlıq, üzrxahlıq, təbrik və s.) kooperativlik zonasında yerləşən, nitq davranışını tənzimləyən, sosial qəbul edilmiş qəliblərdir. Onlar müsbət qiymətləndirmə xüsusiyyətinə malikdir [Формановская 2005: 112]. Aydın olur ki, N. Formanovskaya ekspressivliyi nitq aktının funksional xüsusiyyəti sayır, onun ifadəli, gücləndirilmiş, vurğulanan formalarda mövcudluğunu qəbul edir.

Fikrimizcə, nitq aktının danışanın ona münasibətindəki doğruluq, səmimilik kimi hissələri əsasında fərqləndirilməsi, ayrı-ayrı nitq aktları tiplərinə aid edilməsi sırf linqvistik baxımından özünü təsdiq etmir. Çünki bu və ya digər nitq aktının nə dərəcədə doğru olduğunu dinləyən həmişə təyin etmək imkanına malik deyildir. Ümumiyyətlə, cümlədə söylənen fikrin doğru, yaxud yalan olması səmimi və ya qeyri-səmimi söylənməsi ilə bağlı nəticə çıxarmaq üçün meyar ola biləcək formal linqvistik vasitələr yoxdur. Doğruluq, həqiqilik şərtinə cavab verən söyləmə prototip, ilkin olandır. Məlumdur ki prototip müəyyən invariant sistemin ən representativ variantıdır.

“Rüstəm dedi:

–Yaxşı, bəsdir. Çıxaq. Mən elektrik qatarına çatım.

Şəhla dedi:

–Dizelnən get. Hər yarım saatdan bir gedir.

Qəfilcən Əjdər dedi:

–Şəhla gəlsənə mən də şəhərə gedim.

–Sən niyə?

–Bir az işim var. Onsuz da sabah getməliyəm. Qoy elə bu gün Rüstəmlə bir yerdə gedim. Rüstəmi də maşınla apararam.

–Özün bil” [Anar 2003: 76].

Bu nümunədə Əjdərin nitq aktının həqiqiliyini yalnız bu fraqment əsasında təyin etmək çətindir. Tam mətnin məzmunu isə bu məsələnin həllinə imkan verir. Bu

baxımdan nitq aktlarının məndə işlənmə xüsusiyyətləri yalnız cümlə tiplərindən və istifadə olunan performativ feillərdən asılı olmur, mətnin ümumi məzmunu ilə bağlılıqla da şərtlənir.

Nəticə. Nitq aktlarının məndə nəqlətmədə və dialoji nitqdə işlənməsi spesifik cəhətlərə malikdir. Bədii məndə nəqlətmə daha çox informativ məqsəd daşıyır. Müəllif nəqlətmə prosesində oxucu üçün zəruri olan ilkin məlumatları daxil edir, hadisəni, onun səbəbini yerini, zamanını, iştirakçılarını müəyyənləşdirir. Ona görə də müəllif nitq aktları representativ nitq aktları, təsvir və nəqlətmə nitq aktları olur. Nitq aktlarının digər tipləri daha çox dialoji nitqdə aşkara çıxır.

ƏDƏBİYYAT

1. Anar. Əsərləri. I cild. Bakı, Nurlan, 2003, 578 s.
2. Sona Yusif. Heykəl// <https://yazyarat.com/yazi/sona-yusif-abbaseliqizi-heykel-hekayesi>
3. Азимов, Э.Г., Щукин, А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) / Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин. — М.: ИКАР, 2009. — 448 с.
4. Борисова, И.Н. Русский разговорный диалог: структура и динамика / И.Н. Борисова. — Изд. 3-е. — М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. — 320 с
5. Ерема А.В. Национальная специфика выражения запрещения и отказа в русском и английском языках//Язык и культура. Воронеж, Изд-ние ВПИ, 1996, -с.27-38.
6. Ермаков Л.М. Научные исследования в лингвистическе. Москва, Наука, 2011-118 с.
7. Масленников, С.В. Диалогические единства в исторических хрониках А.Н. Островского: структура — семантика — функционирование / С.В. Масленников // Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. — 2017. — № 4. — С. 230–233.
8. Матвеева, Т.В. Ведение диалога как сфера лингвоэкологии / Т.В. Матвеева // Экология языка и коммуникативная практика. — 2014. — № 2. — С. 121–131.
9. Романов А.А. Системный анализ регулятивных средств диалогического общения. М.: Институт языкознания АН СССР, 1988. — 187с.
10. Серль Дж.Р. Косвенные речевые акты // Новое в заруб. лингв. Вып. 17: Теория речевых актов. М.: Прогресс, 1986. С. 195–222.
11. Серль Дж.Р., Вандервекен Д. Основные понятия исчисления речевых актов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 18: Логический анализ естественного языка. М., 1986. С. 242 – 264.

12. Формановская Н.И. Эмоции, чувства, интенции, экспрессия в языковом и речевом выражении // Эмоции в языке и речи: Сборник научных статей / Под ред. И.А. Шаронова. М.: РГГУ, 2005. - С. 106-116.

HUSEYNOVA JAMALYA FARHAD GIZI
Azerbaijan university of languages

THE PECULIARITIES OF USING SPEECH ACTS IN TEXTS

Summary

Keywords: text, dialogue, speech act, representative, stimulus, reaction

Methods of approach to the classification of speech acts directed to the addressee speaking with a certain communicative intention make it possible to distinguish their different types. Each of these types is considered separately. At the same time, the use of speech acts in the text is of particular interest as a linguistic phenomenon. The speaker can use speech acts in the text in a certain amount. In this case, speech acts form certain blocks. Such blocks include various types of speech acts. In connection with this particular problem, the article deals with the analysis of the peculiarities of using various types of speech acts in the narrative dialogical parts of the text. The conducted research has shown that the consistent use of representative speech acts is widespread in narrative texts. The use of various types of speech acts, however, is observed in dialogic speech.

It is also noted in the article that a speech act is a separate act of speech, in normal cases it is a two-way process of generating a text, covering speaking and occurring in parallel and at the same time, auditory perception and understanding of what has been heard. A text is created in a speech act. When examining the features of the structure of the text, it is important to take into account the following: in what form, in what sequence the construction of speech acts in different parts of the text is given. If CSW - complex syntactic whole- is taken as the smallest unit of the text, then they can be called the sequence of CSW. The identification of the variety of speech acts, the study of their peculiarities and functioning in the text in any aspect is a kind of contribution to linguistic science.

ГУСЕЙНОВА ДЖАМАЛЯ ФАРХАД ГЫЗЫ

Азербайджанский университет языков

**ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ РЕЧЕВЫХ АКТОВ В ТЕКСТЕ
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: текст, диалог, речевой акт, репрезентатив, стимул, реакция

Методы подхода к классификации речевых актов, направленных адресату, говорящему с определённым коммуникативным намерением, позволяют выделить их различные типы. Каждый из этих типов рассматривается в отдельности. В то же время употребление речевых актов в тексте вызывает особый интерес как лингвистическое явление. Говорящий может использовать в тексте речевые акты в определенном количестве. В этом случае речевые акты формируют определённые блоки. В такие блоки входят различные типы речевых актов. В статье в связи именно с данной проблемой анализируются особенности употребления различных типов речевых актов в нарративных диалогических частях текста. Проведённое исследование показало, что в повествовательных текстах широко распространено последовательное употребление репрезентативных речевых актов. В диалогической же речи наблюдается использование различных типов речевых актов. В статье также отмечается, что речевой акт — отдельный акт речи, в нормальных случаях представляет собой двусторонний процесс порождения текста, охватывающий говорение и протекающие параллельно и одновременно слуховое восприятие и понимание услышанного. В речевом акте создаётся текст. Исследуя особенности структуры текста, важно учесть следующее: в какой форме, в какой последовательности дается построение речевых актов в разных частях текста. Если в качестве наименьшей единицы текста берется ССЦ- сложное синтаксическое целое, то их можно назвать последовательностью ССЦ. Идентификация многообразия речевых актов, изучение их особенностей и функционирования в тексте в каком бы то ни было аспекте является своеобразным вкладом в лингвистическую науку.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Abbas Abbasov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

KÖNÜL HƏSƏNZADƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov küç. 134, Bakı
hasanzadehkonul@gmail.com

DİSTANT TƏHSİLDƏ XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ PROSESİNİN PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Təqdim olunan məqalə müasir dövrdə təhsil prosesində aktual mövzulardan birinə çevrilmiş distant təhsildə xarici dillərin tədrisi problemlərini və yeni yanaşmalardan doğan perspektivləri özündə ehtiva edir. Məqalənin giriş hissəsində günümüzdə yeni təhsil trendinə çevrilmiş məsafədən tədrisin əhəmiyyəti, onun təlim prosesinə inteqrasiyası və təsir gücündən bəhs edilmişdir. Bu gün xarici dilləri, xüsusən də bütün dünyanı birləşdirən bir dilə çevrilən ingilis dilini öyrənmək üçün məsafədən tədris metodist və pedaqoqlara geniş ölçüdə internet texnologiyalardan istifadə imkanı yaradır. Xarici dillərin tədrisi prosesində mövcud 4 effektiv metodika əsas götürülərək yeni texnoloji vəsaitlərlə və üsullarla birləşərək istər öyrəncilərə, istərsə də öyrədənlərə təlim prosesini daha maraqlı və səmərəli təşkil etmək şəraiti yaradır.

Distant təhsil vasitələri tədris prosesində getdikcə daha çox tətbiq olunur. Buna görə də bu cür fəaliyyətlər metodologiya və texnologiyaların inkişafında yeniliklərin prioritet siyahısı hesab olunur. Xüsusilə alimlər aşağıdakı istiqamətlərdə işləyirlər: təlim intensivliyini artırmaq; məzmunun genişləndirilməsi; hər bir tələbə üçün qabiliyyətini və fərdin motivasiya dəyər sferasını nəzərə alaraq fərdi traektoriyaların qurulması; özünütəhsil tələblərinin intensivləşdirilməsi. Distant təhsil nisbətən yaxınlarda ortaya çıxsada, əsas təhsil komponentinə çevrildi, perspektivli bir təhsil texnologiyası olduğunu sübut etdi. Bu təlim növü fərdi yanaşma, öz öyrəncisinin inteqrasiyası, motivasiyası və ən son texnoloji vasitələrin öyrənilməsində istifadəsi sayəsində populyarlıq qazanır.

Bundan başqa məqalədə distant təhsilin xarici dillərin öyrədilməsi prosesi zamanı metodistlərə təqdim etdiyi geniş imkanlar və müsbət tərəfləri əks etdirilmişdir. Təbii ki, müsbət tərəflərdən bəhs edərkən məsafədən tədrisin təlim prosesi zamanı yaratdığı bir sıra çətinlikləri də görməməzlikdən gəlmək olmaz. Bu nüanslar da tədqiqat işində öz əksini tapmışdır.

Müasir təhsil texnologiyalarının və onların yaradıcılarının təlim prosesinə və ümumilikdə xarici dillərin tədrisi prosesinə nə kimi təkliflər və imkanlar irəli sürməsi də araşdırmamıza daxil olunmuşdur. Bu sahədə internet – texnologiyalar müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə dərslərin daha səmərəli və kommunikativ yönümlü

təşkilinə imkan yaradır və öyrəncilərə seçim şansı verir. Bildiyimiz kimi məsafədən tədrisin ən önəmli texnoloji vasitələrindən biri internet vasitəsi ilə təlim növüdür. Bu da öz növbəsində dil öyrənənlərə özlərini təlim mühitində daha müstəqil şəkildə göstərmələrinə, daha çox dil daşıyıcıları ilə ünsiyyətə daxil olmağa və özlərini bir fərd kimi inkişaf etdirməyə yardımçı olur. İnternet vasitəsilə təlimin qurulması dil öyrənənlərə eyni zamanda geniş çeşidli materiallardan və multimedia vasitələrindən də istifadə imkanları vəd edir.

Məsafədən tədrisin və eyni zamanda xarici dilin öyrədilməsinə bu metodun integrasiyasından danışarkən öyrəncilər üçün ingilis dilini məsafədən öyrənməyin perspektivlərini də unutmamalıyıq. Məhz internet – texnologiyalardan istifadə insanları elm sahəsində dünyaya integrasiya etməyə dəvət edir. Müxtəlif onlayn konfranslar, tədbirlər görüşlər vasitəsilə təlimçilər bir – birləri ilə elmi mübadilələr edir və heç bir vəsait, vaxt, güc sərf etmədən mövcud şəraitdən yararlanırlar.

Hesab edirəm ki, yuxarıda sadaladığımız bütün istiqamətləri nəzərə alaraq məqalə məsafədən tədrisdə xarici dillərin öyrənilməsi prosesinin önəmli nüanslarını və perspektivlərini əhatə edə bilmişdir.

Açar sözlər: distant təhsil, xarici dillərin tədrisi, metod, internet texnologiyaları, kommunikasiya

XXI əsr bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də xüsusi inkişaf mərhələsi açdı. Yeni tədris texnologiyalarının, metod və üsulların inkişafı ənənəvi metodlardan fərqli təhsil ortamını yaratdı. Daha çox interaktivliyi və kommunikativliyi tələb edən xarici dillərin öyrənilməsi prosesi internet – texnologiyalar və internet – resurslardan səmərəli istifadə etməklə tədris olunmağa başlandı. Təhsil müəssisələrində, ümumilikdə öyrədənlərdən tələb olunan yeni standart və texnologiyalar hazırda bütün dünyada global problemə çevrilmiş Covid – 19 pandemiyasından təhsilin vaxtında xilas ola bilməsinə şərait yaratdı. Tədris prosesinin məsafədən idarə edilməsi, yəni onlayn dərslərin düzgün və səmərəli təşkil edilə bilməsi özünün bazasını məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz faktorlardan götürdü. “Nə qədər öyrədən varsa, o qədər də metod mövcuddur” fikrini əsas götürərək öyrədənlər bugün internetdən istifadə etməklə distant təhsil texnologiyalarından ümumi və individual formalarda ayrılmaz həyat rutinləri kimi yararlanırlar. İnternetin sayəsində milyonlarla insanlar sosial şəbəkələrdə müxtəlif messenger, internet – forumlar, skype , zoom, MS Teams proqramlar vasitəsilə video konfranslarla öz şəxsi və iş həyat və fəaliyyətlərini idarə edə bilirlər. Bütün bu prosesləri gerçəkləşdirmək üçün bəzən insanların bir ümumi dilə ehtiyacı olur. Bu baxımdan xarici dillərin, xüsusən də ingilis dilinin öyrənilməsi prosesi öz aktuallığını həmişə qoruyub saxlayır.

Distant təhsil yeni – yeni aktuallıq qazansa da, artıq ciddi bir təhsil elementinə çevrilmiş, özünü perspektivli bir pedaqoji texnologiya kimi təsdiq

etmişdir. Bu cür təlim, öyrəncilərə fərdi yanaşmanı əsas prioritet götürərək onlarda özünü qiymətləndirməni, motivasiyanı, kommunikativ yanaşmanı inkişaf etdirir. Öz növbəsində müasir dövrümüzdə məsafədən tədris xarici dillərin öyrədilməsində mövcud metodika və yanaşmalara da yenilik və fərqli baxış gətirmişdir. Bildiyimiz kimi bu gün konkret olaraq ingilis dilinin öyrədilməsində mövcud olan 4 əsas metodika mövcuddur:

1. Grammar Translation Method
2. Direct Method
3. Audio – Lingualism
4. Communicative Language Teaching (5)

Təbii ki, bu sadaladığımız metodlardan hər biri öz istiqamətlərinə və prioritet aspektlərinə görə fərqlənirlər. Məsələn, klassik tərcüməyə əsaslanan metod öyrənilən xarici dildən ana dilinə yaxud ana dilindən öyrənilən xarici dilə tərcüməni tələb edirdi. XIX əsrin sonlarından başlayaraq istifadə edilən bu metod daha çox qrammatik qaydaların mənimsənilməsinə əsaslanan qaydaların prioritet təşkil etdiyi və latın, yunan və s. dillər kimi “ölü dillər”in öyrənilməsinə yönəlik qalaraq sanki öyrənmək istədiyin xarici dili də həmin dillərin sırasına aparırdı. Çünki, danışmaqdan, yeni söz və ifadələrə diqqət ayırmaqdan daha çox, qaydaların əzbərlənməsinə vaxt sərf olunurdu. Bu gün tələbələr arasında internetin köməyi ilə daha uğurla gerçəkləşən müxtəlif tərcümə proqramlarının geniş yayılması onlara imkan verir ki, istənilən cümlə və mətnlərin tərcümələrini az vaxt sərf etməklə yerinə yetirsinlər və bu da adı çəkilən ənənəvi metodu effektivləşdirməyə kömək edir. Bu yeni metod isə ingilis dilinin tədrisinin müxtəlif mərhələlərində əlverişli hesab edilir; uşaqlara dair verilişlər (onların lüğət ehtiyatlarının hələ az olduğu nəzərə alınaraq), mahnılar audioroliklər, kiçik oyun səhnələrini aktuallaşdıran dialoqlar (2,3 və daha çox personajın iştirakı ilə), sonradan əsas dildə filmlərin, reportajların (televiziya və radio), kliplərin, monoloqların, diskursların dərk olunmasını aktuallaşdıran və daha da asanlaşdıran bu günkü tərcümə proqramları.

İkinci metod (Direct method) 1900 – cü illərin əvvəllərindən başlayaraq daha çox spontan nitqə yönəlik metod kimi tanınır və düzgün tələffüzü aktuallaşdırır, bir – birini anlamı önə çəkir və qrammatikanı arxa plana aparır. Bu gün onlayn dərslərdə videokonfranslardan, vebinarlardan, müxtəlif mövzulu forumlardan istifadə edilməsi adı çəkilən bu metodu daha uğurla həyata keçirməyə imkan verir.

Öz köklərini Amerikadan götürən Audio – lingualism metodu isə standart cümlələrin təkrarına və yadda saxlanılmasına yönəlik bir metod olmaqla II Dünya müharibəsi dövründə xarici dillərdə cəld və effektiv danışan əməkdaşların hazırlanmasına xidmət edirdi. Bu gün həmin metodun daha çox kontekst və situasiyalardan asılı olaraq şifahi kommunikasiyaya xidmət edən əsas modellər üzərindən dildə danışmağa yönəlik forma və texnologiyaları mövcuddur. www.engvid.com, www.manythings.org və digər oxşar resurs, saytların köməyi ilə

ingilis dilində mövcud situasiyanı effektiv və dərk edilən kimi gerçəkləşdirən söz, ifadə və cümlələri öyrənmək olar.

Kommunikativ metod adlanan sonuncu yanaşma isə bu gün daha uğurla istifadə edilir. Müəllimin kommunikasiyasını bütün öyrəncilər arasında interaktiv fəaliyyətə çevirmək və müxtəlif fəaliyyət növlərindən uğurla istifadəyə yönəlmiş bu metod, həm də öyrəncilərin özlərini qrup rəhbərləri kimi hiss etmələrinə və danışdıqları xarici dildə daha da motivə edilmiş olmalarına zəmin yaradır. Bu metoda Skype və başqa sosial şəbəkələrdən istifadə etməklə situativ dialoqlara yönəlik formada dil mühitinə yükləməyə şərait yaradır.

Göründüyü kimi, mövcud əsas metodikaya yeni texnoloji yanaşmalar, internet resurslardan uğurlu istifadələr onlayn təhsilin məzmununa yenilik və çeviklik gətirə bilər. Həmişə olduğu kimi bu zaman da əsas faktor müəllim faktorudur.

İngilis dilinin məsafədən öyrədilməsi zamanı mövcud metodikalara yeniliklər gətirən distant tədris metodistlərdə və pedaqoqlarda özü özlüyündə ayrıca təhlil olunmağa, ətraflı araşdırılmağa maraq oyadır. İlk öncə ingilis dilini məsafədən öyrənməyin müsbət tərəflərinə nəzər salsaq yerinə düşərdi.

Bir neçə il əvvəl distant təhsil tədris materiallarını poçt vasitəsi ilə göndərməyi nəzərdə tuturdusa, bu gün texnologiyanın inkişafı sayəsində bu proses internet, e-poçt və ya Skype vasitəsilə həyata keçirilir. Bu yanaşmanın bir çox müsbət cəhəti var ki, bunlardan da ən başlıcası, tələbənin şəbəkəyə çıxışı olan istənilən yerdə əlverişli vaxtda təhsil almasıdır. Təbii ki, müəllimin cədvəli də nəzərə alınmalıdır, ancaq hər zaman onunla razılığa və planlarınızı bir şəkildə düzəldə bilərsiniz. Hər halda, bir fincan isti çay ilə evdə dərs oxuyarkən, hər şeyi təlim mərkəzinin sinif otaqlarından daha yaxşı xatırlaya və öyrənmə bilərsiniz.

Distant təhsil xarici dillərin tədrisində digər sahələrdən daha əvvəl tətbiq edilməyə başlanıb ki, bunun da səbəblərindən biri xarici dillərə olan maraq, digəri isə əcnəbi dillərin öyrənilməsinə dair materialların zənginliyidir.

Xarici dillərin tədrisində olan dörd əsas prinsiplərdən (reading, writing, speaking, listening) biri yazmaq bacarığıdır. Bu bacarığı inkişaf etdirməkdə məqsəd sözləri dildə olan qrammatik qaydalar və semantik baxımdan düzgün yazma, düzgün işarələrindən düzgün istifadə etmək, mətnin növünə bağlı sözləri düzgün seçmək, fikirləri uyğun ardıcılıqla düzəlməkdir. Hədəf dildə danışanların həyat tərzi, tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, fərqli cəmiyyətlərdə dilin necə istifadə edilməsinin məlumatını toplamaq üçün oxu bacarıqları, dinləmə, dinlədiyini anlamaq, səsləri ayırma, sözləri başa düşə bilmək, sözlərarası əlaqə qurma bilmək üçün isə danışmaq bacarığı mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bu bacarıqlar hamısı distant təhsil vasitəsilə də edilə bilər. Danışmaq qabiliyyətinin öyrənilməsi üçün cəmiyyət arasında danışmaq zərurəti vardır. Ancaq inkişaf edən texnologiyanın ortaya qoyduğu imkanlar, məsələn onlayn dil kurslarında istifadə edilən söhbət otaqları, forumlar, məktub dostluğu vasitəsi ilə də

bunu etmək olar. Xarici dilləri onlayn öyrənmək üçün bir çox vasitələr - müstəqil öyrənmə üçün mövcud olan dərslər kitabları, CD-lər, video kasetlər və s. mövcuddur. Səs, görüntü, həmçinin danışmaq imkanı olan televiziya və radio ilə dil kurslarının təşkili, skype, zoom və bir çox bu kimi proqramlardan istifadə genişlənir, veb səhifələr vasitəsilə tədris edilən xarici dil dərsləri artmaqda davam edir.

Məsafədən təhsildə xarici dillərin tədrisi müəllim və mənbələri məhdud olan məktəblərə bərabər şanslar vermək məqsədi də güdür. Çox geniş yayılmayan dillərin öyrənilməsində də distant təhsildən yararlanmaq olar. Bütün dünyada İKT-nin inkişafı istər müəllimlərə, istərsə də tələbələrə fiziki məhdudiyyətləri aşaraq, vaxta qənaət edərək, təhsil xərclərini azaldaraq, dil öyrənənlərə sinxron və asinxron ünsiyyət saxlamaq, animasiya, simulasiya kimi materiallar vasitəsi ilə öyrənmək imkanı verir. Heç bir dil təlimçisi, dilçi, tələbə yaxud da müəllim yeni texnologiyalarla öyrənmə mühitini inkar edə bilməz. Distant təhsil üzbəüz öyrənmə imkanı olamayan, kurslarda və proqramlarda əyani iştirak edə bilməyən öyrənənlər üçün zaman və məkanından asılı olmayaraq kursu davam etdirmək, təlimçi və digər öyrənənlərlə internet vasitəsilə ünsiyyət saxlamaq imkanı verir. Burada öyrənmə prosesinin məsuliyyətini dil öyrənən özü götürür, öyrənənin müstəqilliyi böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu müstəqillik “təhsilin aşağı keyfiyyətə düşməsinə gətirib çıxarmı?”, “sosiallaşmanı azaldarmı?” kimi sualları da ortaya qoyur. Ancaq, bu bir həqiqətdir ki, öyrənmək istəyənlərə bunlar bəhanə deyil (7).

Öyrənmə prosesi insanların ətraf mühitin təsiri ilə yaranan düşüncə, davranış dəyişiklikləridir. İstər eşidərək, görərək, ya da tətbiq edərək baş verən öyrənmə müddətinin sürətlənməsi günümüzdə önəm qazanıb. Bugün dünyada məsafədən təhsil prosesində verilən diplom və sertifikatlar üz-üzə təhsil proqramları ilə bərabər tutulur, bütün qabaqcıl universitetlərdə məsafədən təhsil aparılır və dünyada sadəcə onlayn fəaliyyət göstərən tanınmış universitetlər də vardır. Dünyada məsafədən təhsilin tətbiqi, həyata keçirilən telekonfranslar, videokonfranslar, kompüter, telefon, tabletlər, peyklər və gələcəyin texnologiyalarına əsaslanmaqdadır. Bu gün artıq simsiz və mobil cihazların istifadə sahələrinin genişlənməsilə öyrənmə sistemləri də bu inkişafdan təsirlənərək, E-öyrənmə və distant öyrənmə özəlliklərini özündə cəmləşdirən, hər yerdə kompüter texnologiyalarının istifadəsi üzərinə qurulmuş modern bir təhsil sistemi olan “U-öyrənmə”, “hər yerdə öyrənmə” (Ubiquitous Learning) məhfumu ortaya çıxıb. Virtual məktəb, virtual sinif öyrənmək istəyənlərə imkan verir ki, dünyanın digər nöqtəsində istədiyi bir müəllimin sinfində dərslər dinləsin.

Yuxarıda sadalanan müsbət cəhətlər heç də xarici dillərin, eləcə də, ingilis dilinin məsafədən tədrisi zamanı qarşıya çıxacaq çətinlikləri istisna etmir. Belə ki, hər bir sahədə olduğu kimi distant tədrisdə də müəyyən problemlər təhsil prosesinə maneələr yarada bilər.

Hər şeydən əvvəl, təhsil prosesinin pozulmasının sırf texniki səbəblərini - kompüterin, kameranın sıradan çıxması, İnternet bağlantısındakı kəsintilər və

s.problemləri buraya aid edə bilərik. Bu problemlər telefon vasitəsilə alternativ rabitəyolu ilə, dərslərin vaxtının dəyişdirilməsilə, digər günə keçirilməsilə məsafədən təhsil xidməti təminatçıları tərəfindən həll olunur.

Bəs distant təhsil texnologiyalarının yaradıcıları və inkişaf etdiriciləri bizlərə nə kimi yeni təkliflər təqdim edirlər?

1) Veb seminarlar aparmaq - nəzəri materialın bölündüyü iki dəqiqədən on dəqiqəyədək davam edən interaktiv mühazirələr. Onların əsas xüsusiyyəti, öyrəncilərin dərslərin sonunda oxuduğu məlumatları başa düşmə səviyyəsini ortaya qoyan testlər, viktorinalardır. Bu cür mühazirələr ən çox lent vasitəsilə yayımlanır.

2) Qrafik planşetdən istifadə edərək məlumatların təqdim edilməsi, "Xan" metodunun tətbiqi. Bu metodun əsas xüsusiyyəti izahlı diaqramların, qrafiklərin və illüstrasiyaların səsli oxu və paralel çəkilməsindədir.

3) İnternetdəki mənbələrə və ya daha inkişaf etmiş bir multimedia metoduna keçid şəklində əlavə nəzəri material təqdim etmək.

4) Həm dil daşıyıcıları, həm də virtual həmsöhbətlərlə özündə müxtəlif növ tapşırıq növlərini ehtiva edən fəaliyyətlər.

5) Tamamlanmış tapşırıqların nəticələrinin avtomatlaşdırılmış yoxlanışı, çünki hər bir müəllim üçün bəzən o qədər çox tələbə nəzərdə tutulur ki, fiziki olaraq bütün bu məlumat axınına qəbul edə bilmir.

6) Öyrəncilər müstəqil şəkildə işlərinin qarşılıqlı yaxud çarpaz qiymətləndirilməsinə cəlb olunurlar.

7) Tematik forumlarda onlayn müzakirələr aparılır. Bu forumları tələbələrin bir-birinə kömək edə biləcəyi və sual verə biləcəyi, müəyyən bir kursa fərdi münasibət bildirə biləcəyi, qazandıqları uğurlar üçün dəstək və təşviq alacağı, kurs haqqında məlumat ala biləcəyi, öyrənmə qruplarına çevriləcəyi və hətta istənilərsə təşkil edə biləcəyi yerlər olaraq nəzərdən keçirmək lazımdır.

8) Tələbələrin bir-biri ilə əməkdaşlığına daha çox diqqət yetirilir, sual-cavab forumları təşkil olunur. Əməkdaşlığın əsas məqsədi dil öyrənənlərinlərin səhv başa düşdükləri hissələri bir-birlərinə izah etməklə tədrisin keyfiyyətini artırmaqdır. aldıkları məlumatlarda bu və ya digər səbəbdən yaranan boşluqlar. Mühazirələrin birgə baxılması və müzakirəsi, viktorinalarda qoyulmuş tapşırıqlara cavab axtarılması təşviq olunur. Axı, maraqlı tərəflər arasındakı canlı əlaqə, əldə etdikləri məlumatlarda bu və ya digər səbəbdən yaranan boşluqların sürətlə aradan qaldırılmasına imkan yaradır. Mühazirələrin birgə baxılması və müzakirəsi, viktorinalarda qoyulmuş tapşırıqlara cavab axtarılması prosesinə təşviq olunur(2,106).

Qeyd etdiyimiz kimi xarici dillərin distant tədrisi zamanı müxtəlif növ proqram və şəbəkələrdən istifadə etmək imkanlarımız mövcuddur. Bunlardan ən önəmlisi İnternetdən istifadə edərək İngilis dilinin məsafədən öyrənilməsi zamanı dil öyrənənlərə bərabər hüquq verməkdir. Tələbələrin məlumat hüquqları və vəzifələri ümumiyyətlə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etmir. Əksinə, həyata keçirilməsində bir-

birini tamamlayırlar. İngilis dilini öyrənmək və özünütərbiyə məlumatın vahid davamlı mənimsənilməsi prosesidir. Məlumat hüququ barədə öhdəlik üstünlüyü, nəzarət olunmayan və təhsil sisteminin tələbləri ilə müəyyən olunmayan hər hansı bir təhsil materialına giriş azadlığını nəzərdə tutur. Təlim prosesində məlumat vəzifəsi üstünlük təşkil edirsə, tələbənin fərdi məlumat mühiti əhəmiyyətli dərəcədə daralır və minimum məcburi tələblərə cavab verən inkişaf səviyyəsində dayanır. Ətraf mühitin daha da daralması, obyektlər arasındakı əlaqələrin qırılması və çox məhdud bir məlumat məkanında bağlanması səbəbindən təhsil prosesinin metodoloji və texnoloji cəhətdən kasıblaşmasına səbəb ola bilər. Nəticədə, təlimin effektivliyində əhəmiyyətli bir azalma müşahidə edə bilərsiniz. Nəticə etibarlı ilə məlumat əldə etmək heç bir çərcivə ilə məhdudlaşdırıla bilməz, təhsil fəaliyyətinin hər bir subyekti istənilən vaxt istənilən həcmdə istifadə edilməlidir. Ancaq bilik tədarükü təhsil standartlarına uyğun olaraq təhsil sistemi tərəfindən əlaqələndirilmiş və ingilis dili müəllimləri tərəfindən idarə olunan mərhələlərlə həyata keçirilməlidir. Şagirdin potensialını, bilik bazasını və şəxsiyyətini aktivləşdirməli, onu tədris sisteminin müstəqil bir vahidinə çevirməli və yeni bilik zirvələrinə yönəltməlidir. Xarici dillərin tədrisində müasir tendensiya şəxsiyyət yönümlü təhsil sisteminə keçidə əsaslanır və sistemin mərkəzində öyrənci durur. İnternet texnologiyasından istifadə edərək ingilis dilinin məsafədən tədrisi, başqa heç bir istiqamətdə olmadığı kimi bütün bu tələblərə cavab verir, çünki bu, təhsil prosesində iştirak edənlərin hər biri üçün məlumat əldə etmək hüququnu tam həyata keçirir (6).

Təhsil sistemindəki bütün son inkişafı özündə cəmləşdirən distant təhsil məktəb təhsili üçün geniş perspektivlər açır. Lakin, buna baxmayaraq, ümumi orta təhsil sistemində xarici dillərin məsafədən tədris metodunun əhəmiyyəti yalnız çap materialları və multimedia avadanlığı kimi digər tədris vasitələri ilə əlaqəli olduqda kifayət qədər ciddi olur. Xarici dillər, xüsusən İngilis dili müəllimləri məlumat daşıyıcıları olaraq yalnız öz biliklərini tələbələrə ötürməklə və təlim sisteminin hər hansı bir hissəsini aktivləşdirməklə kifayətlənməməli, eyni zamanda təlim kurslarının məzmununu da öyrəncilərin hər birinin qavraya, anlama və sistemləşdirə biləcəyi şəkildə tərtib etməlidirlər. Orijinal informasiya sistemi onlar tərəfindən əlaqələrin təyin olunduğu və bunların hamısını təşkil edən hissələrə ayrılmalıdır və bütün bu məlumatlar şagirdlərin şüurunda yenidən yaradılmalıdır. Əlavə olaraq, bütün bu proseslər əvvəllər əldə edilmiş bilik və bacarıqların itirilməsinin qarşısını alacaq şəkildə edilməlidir.

Məsafədən tədrisin və eyni zamanda xarici dilin öyrədilməsinə bu metodun inteqrasiyasından danışarkən öyrəncilər üçün ingilis dilini məsafədən öyrənməyin perspektivlərini də unutmamalıyıq. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

1) Mövcud metodika sayəsində insanlar planet ətrafında səyahət etməyə hazırlaşacaq. Axı başqa ölkələrə səyahət edərkən yerli sakinlərlə təkbəşinə ünsiyyət qurmaq və tərcüməçi axtarmadan, onlara artıq pul xərcləmədən hər hansı bir xarici dildə danışa bilmək daha maraqlıdır.

2) İngilis dilinin sürətləndirilmiş şəkildə mənimsənilməsi karyeramızı dəyişdirmək üçün bir şans verir, çünki bu gün fərqli ölkələrin nümayəndələri arasında işgüzar ünsiyyətin dili məhz odur.

3) Elmi fəaliyyətlə məşğul olan insanlar üçün müxtəlif son elmi yeniliklərdən və fəaliyyətlərdən vaxtında xəbərdar olmaq, yerli və beynəlxalq konfranslara qatıla bilmək imkanı yaradır.

4) Üstəlik, bu cür fəaliyyət növündən gözlənilməz bir təsir - insan beyin fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi, yaddaşın inkişafı və konsentrasiyanın yaxşılaşmasına dair effekt qeydə alınmışdır. (4) Beləliklə, ingilis dilini məsafədən öyrənməklə yeni biliklər qazanmaqla yanaşı, beyin fəaliyyətinə təsirli bir məşq də etməyi öyrənmiş olursunuz.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Букина А.Н. Воспитание и мотивация учебной деятельности студентов / А.Н. Букина // Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 1994. – 103 с.
2. Князев М.Н. Проблемы технологии обучения иностранному языку на современном этапе в западноевропейской методике / М.Н. Князев // Иностр. языки в школе. – 2008. – № 4. – 105-107 с.
3. Костина, Е.В. Модель смешанного обучения (Blended Learning) и ее использование в преподавании иностранных языков / Е.В. Костина // Известия высших учебных заведений. Серия: Гуманитарные науки. – 2010. – Т. 1. № 2. – С. 141–144.
4. Левицкая Ю. ИКТ на уроках страноведения // Английский язык. М.: Издательский дом «Первое сентября». 2010. № 6. С. 47.
5. Мильруд, Р.П. Методика преподавания английского языка : учеб. Пособие/ Р.П. Мильруд. – М. : Дрофа, 2005. – 255 с.
6. Носенко Э. Л. Применение ИТ в образовании/ Э.Л.Носенко//Иностр.языки в школе. - 2008. - №6. – 78-80 с.
7. Руденко-Моргун, О. И. Компьютерные технологии как новая форма обучения/О.И.Руденко-Моргун//Иностр.языки в школе.-2008.-№7-15-1

ГАСАНЗАДЕ КЁНУЛ РОВШАН

**ПЕРСПЕКТИВЫ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ
ЯЗЫКАМ В ДИСТАНЦИОННОМ ОБРАЗОВАНИИ**

Резюме

Представленная статья содержит проблемы обучения иностранным языкам в дистанционном обучении, ставшее одной из актуальных тем в образовательном процессе в наше время, и перспективы, возникающие в связи с новыми подходами. Во вводной части статьи обсуждается важность дистанционного обучения, которое сегодня стало новым образовательным трендом, его интеграция в учебный процесс и его влияние. Сегодня дистанционное обучение позволяет методистам и преподавателям использовать широкий спектр Интернет-технологий для изучения иностранных языков, особенно английского, который стал языком, объединяющим весь мир. Основываясь на существующих 4 эффективных методиках в процессе обучения иностранным языкам, в сочетании с новыми технологическими инструментами и методами, он создает условия как для студентов, так и для преподавателей, чтобы организовать процесс обучения более интересно и эффективно.

В учебном процессе все чаще используются инструменты дистанционного обучения. Поэтому такие мероприятия считаются приоритетным списком нововведений в развитии методологии и технологий. В частности, ученые работают по следующим направлениям: повышение интенсивности тренировок; расширение контента; построение индивидуальных траекторий для каждого студента с учетом его способностей и мотивационно-ценностной сферы личности; усиление требований к самообразованию. Хотя дистанционное образование появилось сравнительно недавно, оно стало ключевым компонентом образования и оказалось многообещающей образовательной технологией. Этот тип обучения набирает популярность благодаря индивидуальному подходу, интеграции, мотивации учащихся и использованию ими новейших технологических инструментов.

Кроме того, в статье отражен широкий спектр возможностей и преимуществ, которые дистанционное образование предлагает методистам в процессе обучения иностранным языкам. Конечно, говоря о положительных сторонах, необходимо учитывать ряд трудностей, создаваемых дистанционным обучением в процессе обучения. Эти нюансы также нашли отражение в исследовании.

Наше исследование также включает предложения и возможности современных образовательных технологий и их создателей в процессе обучения и в процессе обучения иностранным языкам в целом. В этой области

Интернет-технологии позволяют более эффективно и коммуникативно организовывать уроки с использованием различных инструментов и дают студентам возможность выбора. Как известно, одним из важнейших технологических средств дистанционного обучения является обучение через Интернет. Это, в свою очередь, помогает изучающим язык более независимо выражать себя в учебной среде, больше общаться с носителями языка и развиваться как личности. Интернет-обучение также обещает изучающим язык доступ к широкому спектру материалов и мультимедийных средств.

Говоря об интеграции этого метода в дистанционное обучение и одновременно с обучением иностранному языку, нельзя забывать о перспективах дистанционного обучения английскому языку для студентов. Именно использование Интернет-технологий побуждает людей интегрироваться в мир науки. Посредством различных онлайн-конференций, мероприятий и встреч инструкторы обмениваются научными знаниями друг с другом и извлекают выгоду из существующих условий, не тратя ни денег, ни времени, ни усилий.

Думаю, что с учетом всех вышеперечисленных направлений в статье удалось осветить важные нюансы и перспективы процесса изучения иностранных языков в дистанционном обучении.

Ключевые слова: дистанционное образование, обучение иностранному языку, методика, интернет - технологии, общение

Hasanzade Konul Rovshan

PROSPECTS OF THE PROCESS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN DISTANCE EDUCATION

Summary

The presented article contains the problems of foreign language teaching in distance education, which has become one of the current topics in the educational process in modern times, and the prospects arising from new approaches. The introductory part of the article discusses the importance of distance learning, which has become a new educational trend today, its integration into the learning process and its impact. Today, distance learning allows methodologists and educators to use a wide range of Internet technologies to learn foreign languages, especially English, which has become a language that unites the whole world. Based on the existing 4 effective methodologies in the process of teaching foreign languages, combined with new technological tools and methods, it creates conditions for both students and teachers to organize the learning process more interesting and effective.

Distance learning tools are increasingly used in the teaching process. Therefore, such activities are considered a priority list of innovations in the development of methodology and technology. In particular, scientists are working in

the following areas: increasing the intensity of training; content expansion; construction of individual trajectories for each student, taking into account their abilities and the motivational value sphere of the individual; intensification of self-education requirements. Although distance education has emerged relatively recently, it has become a key component of education, proving to be a promising educational technology. This type of training is gaining popularity due to the individual approach, integration, motivation of the learner and the use of the latest technological means in learning.

In addition, the article reflects the wide range of opportunities and advantages that distance education offers to methodologists in the process of teaching foreign languages. Of course, when talking about the positive aspects, it is necessary to take into account a number of difficulties created by distance learning during the learning process. These nuances are also reflected in the research.

Our study also includes suggestions and opportunities for modern educational technologies and their creators in the learning process and the process of teaching foreign languages in general. In this area, Internet technologies allow for more efficient and communicative organization of lessons using a variety of tools and give students a chance to choose. As we know, one of the most important technological means of distance learning is online learning. This, in turn, helps language learners to express themselves more independently in the learning environment, to communicate more with native speakers, and to develop themselves as individuals. Internet-based learning also promises language learners access to a wide range of materials and multimedia tools.

When talking about the integration of this method into distance learning and at the same time foreign language teaching, we must not forget about the prospects for distance learning English for students. It is the use of Internet technologies that invites people to integrate into the world of science. Through various online conferences, events and meetings, trainers exchange scientific knowledge with each other and take advantage of the existing conditions without spending any money, time or effort.

We think that taking into account all the above-mentioned directions, the article was able to cover the important nuances and prospects of the process of learning foreign languages in distance learning.

Key words: distance education, teaching foreign languages, methods, internet technologies, communication

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: **p.f.d., dos. G.X.Şirəliyeva**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TÜRKANƏ ƏHMƏDOVA RAMİZ

Azərbaycan Universiteti

(Ceyhun Hacıbəyli 71)

Turkana.ahmadova@au.edu.az

FRAZEOLoji VAHİD KOMPONENTLƏRİNİN ƏVƏZLƏNMƏSİ

Xülasə

İngilis dilinin frazeoloji vahidləri öz zənginliyi və müxtəlifliyi ilə digər dillərin frazeoloji vahidlərindən fərqlənir. Bu frazeoloji birləşmələrin başqa dillərə tərcüməsi dilçilikdə ən mühüm və mürəkkəb məsələlərdən biridir. İstər ölkəmizdə, istərsə də xaricdə ingilis dili frazeoloji birləşmələrinin tərcüməsi işinə xüsusi diqqət yetirilir. Onların başqa dillərə tərcüməsi çox çətin və məsuliyyətli bir işdir.

Məqaləmizdə frazeoloji vahidlərin quruluşundakı dəyişikliyin əvəzedici və dəyişdirilə bilən komponentlərin müxtəlif quruluşları ilə əlaqəli olduğunu göstərməyə çalışdıq. Müasir ingilis dilində frazeoloji variantlar bir və ya iki komponentdəki dəyişikliklərə əsasən yaradılır. Bu yazıda frazeoloji vahidlərin quruluşlarındakı dəyişikliklər əsasında yaradılan bəzi əvəzedicilər növlərini də qeyd etdik. İngilis və Amerikalı alimlər, bir qayda olaraq, mənşəyi, tərz və digər xüsusiyyətləri baxımından bir az maraq göstərən müxtəlif sözlər, söz qrupları və cümlələr toplamaqla məhdudlaşırlar. Frazeoloji vahidlərin adətən bir söhbətdə sərbəst şəkildə düzələ bilməyən, lakin hazır element kimi çoxaldılan motivləşdirən söz qrupları kimi təyin olunduğunu da göstərməyə çalışdıq.

Açar sözlər: frazeoloji vahid , frazeoloji birləşmə ,əvəzlənmə, dil,

Frazeologiya frazeoloji vahidlər yəni sabit söz birləşmələri haqqında elmdir. Frazeoloji vahidlər və ya birləşmələr istər öz semantikasi, istərsə də tərkibi xüsusiyyətlərinə görə bu və ya digər dildə çox maraqlı bir kateqoriya təşkil edib. Dilin frazeoloji tərkibi (xüsusiyyəti) həmin dilin bir növ xəzinəsidir. Belə ki, hər hansı bir xalqın dilinin frazeoloji vahidlərində həmin xalqın tarixi, adət-ənənələri, yaşayışı, həyatı və məişəti, əxlaqi görüşləri, mədəniyyəti əks olunur. Buradan da belə bir nəticəyə gəlirik ki, frazeoloji vahidlər əsasən milli xarakter daşıyır. Lakin bununla bərabər dillər arasındakı əlaqələr nəticəsində bir dildən başqa bir dilə keçən beynəlxalq xarakter daşıyan frazeoloji birləşmələr də var. Elə məhz ingilis dilinin həm əsl ingilis mənşəli qədim, həm də alınma frazeoloji birləşmələrdən ibarət zəngin frazeoloji fondu var. Təbiidir ki, bu fondada ən böyük və əsas yeri əsl ingilis mənşəli frazeoloji vahidlərdə keçmiş əsrlərin göstəricisi olan arxaizm elementlər də mövcuddur.

Frazeoloji birləşmələrin yaranmasında ən böyük rolu insan oynayır. Belə ki, bu vahidlərin çox böyük əksəriyyəti insanla, onun çoxtərəfli fəaliyyət sahələri ilə

bağlıdır. Bu onunla bağlıdır ki, insan daim xarici aləmdəki cisim və hadisələrə insani xüsusiyyətlər əlavə etməyə cəhd göstərir. Bu fikri Şarl Balli aşağıdakı kimi ifadə etmişdir. "İnsan onu əhatə edən aləmi daim canlandırmağa çalışır. O təsəvvür edə bilmir ki, təbiət cansızdır. İnsan geniş təxəyyülü vasitəsilə cansız aləmi canlandırmaqla kifayətlənməyə öz şəxsiyyətinə aid olan xüsusiyyətlər artırır".

Frazeoloji vahidlər informasiya daşıyıcıları olub geniş tədqiqata ehtiyacı var. Onlar yalnız dilin "bəzək ünsürləri" kimi görünməməlidir və onlar dil universallarından biri hesab olunur. Belə ki, frazeoloji birləşməsi olmayan dil yoxdur və bu dillərdən biri olan ingilis dilinin frazeologiyası çox zəngindir və çox əsrlik tarixə malikdir.[2, səh 9]

Frazeologiya termini (Phrasedogie) ilk dəfə 1905-ci ildə İsveçrəli dilçi Şarl Balli tərəfindən dilçiliyə gətirilmişdir. O, bu termini üslubiyyatın sabit söz birləşmələrini öyrənən bir sahənin adı kimi işlətməmişdir və Balli ilk şəxs idi ki, frazeologiya nəzəri əsaslarını işləmişdir. O, heç bir zaman frazeoloji vahidləri müstəqil bir sahə kimi düşünməmişdir. Lakin bu termin Qərb və Amerika dilçilərinin əsərlərində vətəndaşlıq hüququ tapmadı və bu termin müasir dilçilikdə müxtəlif mənalarda işlədilir:

- 1) Sözlərin seçimi, ifadə tərz
- 2) Dil, heca, üslub
- 3) İfadə, söz birləşməsi

Bu mənalar İngilis və Amerikan lüğətlərində "phraseology" sözü qarşısında verilən izahlarda öz təsdiqini tapmışdır.

Frazeoloji birləşmələrin dilin hansı səviyyəsində tədqiqi bir qədər mübahisəli olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar frazeoloji vahidləri dilin lüğət tərkibinə, frazeologiyanı isə leksikologiyaya aid edir. Səbəbi isə belə izah olunur ki, frazeologizmlər sözlərin ekvivalenti kimi nəzərdən keçirilir. Dilin lüğət tərkibini öyrənən leksikologiya isə sözləri və onların ekvivalentini öyrənir.

Frazeoloji vahidin sözə ekvivalentliyi (uyğunluğu) nəzəriyyəsi xüsusi tədqiq olunmalıdır. Ş. Balli qeyd etmişdir ki, frazeoloji ifadənin ən ümumi göstəricisi həmin ifadənin sadə bir sözlə əvəz oluna bilməsidir. Balli belə sadə sözü müəyyən edici - söz adlandırmışdır. Lakin bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Hər hansı bir ifadənin frazeoloji olub olmadığını bu yolla müəyyən etmək düzgün deyil. Belə ki, ingilis dilində elə adi söz birləşmələri var ki, onları əvəz edəcək sinonim sözlər mövcuddur. Məsələn, to look fixedly ifadəsinin bir sözlə ifadə olunan sinonimi to stare felidir. Lakin bu o demək deyildir ki, "to look fixedly" birləşməsi frazeoloji birləşmədir. Bu məsələnin 1-ci tərəfidir. 2-ci bir tərəfdən isə heç də bütün frazeoloji birləşmələrin bir sözlə ifadə olunan sinonimi olmur. Aşağıdakı misallarda frazeoloji vahidlərin sinonimi kimi yalnız sərbəst söz birləşmələrindən istifadə oluna bilər. Məsələn, to drink like a fish- to drink too much, "to carry " to Newcastle to do a useless things" və s.

Onu da nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, cümlə formasında olan frazeoloji vahidlər yəni zərbi - məsələlər, atalar sözləri yalnız cümlələrlə eyniləşdirilə bilər

Hər bir dil mürəkkəb frazeoloji sistemə malikdir. Dildə frazeologizmləri tiplərə ayırmaq üçün əsas meyar həmin birləşmələrdəki sözlərin bir-birinə yanaşma və qovuşma dərəcəsidir. Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin bir-birinə qovuşma dərəcəsi olduqca müxtəlifdir.[8,səh 851]

Bəzi sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlərdən birinin həqiqi mənası az da olsa nəzərə çarpır. Bu tip birləşmələr frazeoloji bitişmələr adlanır. Frazeoloji bitişmələrə aşağıdakı söz birləşmələrini misal göstərmək olar:

To spill the beans “sirr vermək”; to burn bridges “körpüləri yandırmaq”; to throw dust into smb’s eyes “bir kəsin başını aldatmaq”; to point the devil blacker than he is “şışirtmək”; to put a spoke in somebody’s wheel “bir kəsə mane olmaq”, “əngəl törətmək”; to hold one’s cards close one’s chest “bir şeyi sirr olaraq saxlamaq”, “ağzını bərk tutmaq”, “susmaq”; to be narrow in the shoulders “zarafat başa düşməyən”; to gild refined gold “boş yerə çalışmaq”; to stick like a leech “zəli kimi yapışmaq”; broad shoulders “enli kürək”; more or less “qismən”, “müəyyən dərəcədə”; out of the frying pan into the fire “yağışdan çıxıb yağmura düşmək”.

Frazeoloji bitişmələr bədiilik və məcazilik baxımından qismən frazeoloji birikmələrə bənzəyirlər. Frazeoloji bitişmələri başa düşmək üçün onun komponentlərini məcazi mənada dərk etmək lazımdır. Məsələn: make a mountain out of a molehill frazeologizmi “qarışıqdan fil düzəltmək” (bir şeyi çox şışirtmək) mənasını verir. Burada molehill sözü “çox kiçik” mənasında, mountain sözü isə “çox böyük” mənasında dərk edilir.

Frazeoloji bitişmələr omonim ola bilər, yəni onlar həm həqiqi, həm də məcazi mənə ifadə edə bilərlər. Məsələn: It was very tiresome as I had to swim against the current cümləsinin tərcümsi belə olacaq: Axının əksinə üzmək çox yorucu idi. Bu cümlədə “to swim against the current” birləşməsi “axının əksinə üzmək” mənasını verir. Bu birləşmənin məcazi mənası isə “bir kəsə qarşı çıxmaq (getmək)”, “bir kəsin əksinə getmək”dir.

Frazeoloji bitişmələrin də özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Bu birləşmələr yüksək bədiilik xüsusiyyətlərinə malikdir və onlar mövcud olan digər sabit söz birləşmələrinə mənaca uyğun gəlir. Məsələn: to throw dust into smb’s eyes, to be narrow in the shoulders, to burn one’s fingers, to burn bridges.

2. Frazeoloji bitişmələr komponentlərinin semantik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır. Məsələn: to put a smoke in smb’s wheel.

3. Onlarda emosionallıq və ifadəlilik həlledici rol oynayır. Məsələn: to throw dust into smb’s eyes, to point the devil blacker than he is.

4. Bu tip birləşmələrin komponentlərinin yerini dəyişmək qeyri-mümkündür. Məsələn: to hold one’s cards close to one’s chest.

5. Frazeoloji bitişmələr sözlərin və yaxud söz birləşmələrinin sinonimi ola bilər. Məsələn: to gild refined gold = to paint the lily.

Bəzi sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlərdən biri mütləq öz həqiqi mənasında işlənir, o biri söz isə ondan asılı vəziyyətdə olur, yəni bu tip birləşmələrin tərkibinə həm müstəqil, həm də frazeoloji məna daşıyan sözlər daxildir. Dilçilikdə bu cür sabit söz birləşmələri frazeoloji birləşmələr adlandırılır. Məsələn: a bosom friend “ürək dostu”; to frown one’s eyebrows “qışlarını çatmaq”; a Sisyphean labour “sizif əməyi”; Adam’s apple “xirdək”; rack one’s brains “baş sındırmaq”; to pay attention to somebody “bir kəsə diqqət yetirmək”; Augean stables “avgin tövlələri”; Homeric laughter “homer gülüşü”; Achilles’ heel “axilles dabanı”.

Frazeoloji birləşmələrin aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

1. Frazeoloji birləşmələrin komponentlərindən birini dəyişmək mümkündür. Məsələn: a bosom friend “ürək dostu”, bosom buddy “yaxın yoldaş”.

2. Bu birləşmələrin əsas tərəfini onun sinonimi ilə əvəz etmək olar. Məsələn: pitched battle “amansız döyüş”, fierce battle “sərt döyüş”, “qızgın döyüş”.

3. Onların komponentlərinin yerini dəyişmək mümkündür. Məsələn: Sisyphean labour “sizif əməyi”, a labour of Sisypheus.

4. Bu tip birləşmələrin komponentlərindən birinin müstəqil, digərinin isə asılı olması mütləqdır. Məsələn: a bosom friend “ürək dostu”, yəni insana yaxın yalnız onun dostu ola bilər, düşmən ya da bir başqası ola bilməz.

Müasir ingilis dilində frazeoloji vahidlərin xeyli hissəsini leksik tərkibi və komponentləri arasındakı sintaktik əlaqə, əsasən, dəyişməzdir. Mənaca belə frazeoloji vahidlərə qarşılıq olan, yəni başqa sözlərin sabit birləşməsindən ibarət olub, bunlardan hər hansının əvəzinə işlənən frazeoloji vahid yoxdur.

Lakin bir sıra frazeoloji vahidlərin ifadə etdiyi məna eynilə qalmaqla, leksik tərkibi, komponentlərin arasındakı sintaktik əlaqənin səciyyəsi və bəzi başqa əlamətləri etibarlı ilə bir-birindən bu və ya digər şəkildə fərqlənən iki, üç, hətta daha çox forması mövcuddur.

Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin arasına söz artırmaqla (pərçimləmə ilə) yanaşı, frazeoloji vahidlərin komponentlərinin müxtəlif sözlərlə əvəzlənməsi frazeoloji vahidlərdən söz gəlişi (ocasional) istifadə olunmasının ən geniş yayılmış üsullardan biridir.

Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin arasına başqa bir komponentin pərçimlənməsi zamanı, az və çox dərəcədə frazeoloji vahidlərin həm mənası, həm də sintaktik strukturu dəyişir.

Pərçimlənən komponent həmişə frazeoloji vahidin sintaktik genişlənməsi ilə müşayiət olunur.

Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin əvəzlənməsi zamanı onun mənası həmişə dəyişir, lakin onun sintaktik strukturu dəyişə və ya olduğu kimi qala da bilər.

Bu dəyişiklik frazeoloji vahidin həm signifikativ aspektdə mənasına, həm də onun üslubi çalarına təsir edə bilər.

Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin əvəzlənməsi heç bir mürəkkəblilik (qarışıqlıq) törətməyən üslubi vasitə və yaxud müxtəlif leksik və qrammatik dəyişikliklərlə müşayət olunan əvəzlənmə ola bilər.

Ona görə biz frazeoloji vahidlərin komponentlərinin əvəzlənməsini iki qrupa: - sadə əvəzlənmə və mürəkkəb (qarışıq) əvəzlənməyə ayıraraq ayrıca təhlil etməyi məqsəduyğun hesab edirik. Frazeoloji vahidlərin strukturunun dəyişmədən yaranan frazeoloji vahidlər- sadə əvəzlənmədə frazeoloji vahidlərin komponentlərinin müxtəlif sözlərlə əvəzlənməsi kontekst vasitəsilə yaranan frazeoloji vahidlərin yeganə üslubi vasitəsidir.

Əgər frazeoloji vahidlərin komponentləri və onlara əvəz edən sözlər eyni nitq hissəsinə aiddirsə, onda frazeoloji vahidlərin struktur prototipləri və kontekstin dəyişməsilə düzəlmiş frazeoloji vahidlərin strukturları eyni olur. Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin sadə əvəzlənməsini bir neçə növə ayırmaq lazım gəlir:

2.1 Sinonimlərlə əvəzlənmə

Sinonim frazeoloji vahidlər də öz xüsusiyyətləri etibarilə sinonim leksik vahidləri xatırladır. İngilis dilində müəyyən sözlər, o cümlədən “to cut” leksik vahidi bir sıra başqa mənalarla birlikdə “kəsmək” mənasını da ifadə edir. Məsələn, “to cut” feli “to pierce” feli ilə əvəz edilmişdir. Nitqdə müxtəlif mənalı leksik vahidlərin əvəzlənməsi mümkün olan belə sözlərə sinonimlər, sinonimlik təşkil edən leksik vahidlər sırasına isə sinonim cərgələr deyilir. Lakin sözlərin belə əvəzlənməsi heç də bütün və hər cür cümlələrə, söz birləşmələrinə aid olmayıb məhdud səciyyə daşıyır. Bu da onların çoxmənalılığı ilə əlaqədardır; çünki bir sıra başqa cümlələrdə bunlar özlərinə məxsus, bir-birindən fərqli başqa mənaları ifadə edir və bu onların əvəzlənməsinə imkan vermir. Frazeoloji vahidlərin də müəyyən qismi, əsasən, belədir. Bu, frazeoloji vahid komponentlərinin sinonimlərlə əvəzlənməsidir. Lakin frazeoloji vahidlərin komponentlərinin sinonimlərlə əvəzlənməsi frazeoloji sinonimlərdən öz spesifik xüsusiyyətləri ilə leksik sinonimlərdən fərqlənir. Bu fərqlər aşağıdakılardır:

1). Hər bir frazeoloji sinonim müəyyən bir obrazın əsasında formalaşır ki, bu cəhət leksik sinonimlərdə çoxdur. Lakin leksik vahidlərdə belə xüsusiyyət yoxdur;

2) Şəxs, zaman, təsdiq-inkar aspekti, felin şəkilləri kimi qrammatik əlamətlərin hamısı ingilis dilində fellərə eyni dərəcədə aid olduğundan bunların sinonimləri müxtəlif formalarda işlədilir.

Felə ekvivalent olan frazeoloji vahidlərin bir qisminə isə bu cəhətlər həm məhduddur, həm də bu və ya digər əlamətə görə fərqli səciyyə daşıyır. Buna görə də belə xüsusiyyətə malik olanlarda göstərilən əlamətlər baxımından sinonim formalar sadə fellərdəkindən azdır.

Frazeoloji vahidlərin komponenti eyni funksional səpgiyə aid olan, lakin hərəkətin daha çox intensivliyini göstərən sinonimlərlə, to cut - to pierce, to find - to discover, to follow - to front, to go - to ruttle, to throw - to fling, yaxud keyfiyyət dərəcəsinin artıqlığını göstərən (old-ancient) sinonimlərlə əvəz olunurlar.

Bu əvzlənmənin hər ikisi neytral üsluba aid olub ifadə edilən fikrin daha da səliqə olmasına xidmət edir.

Sinonimlərlə əvzlənmə feli frazeoloji vahidlərdə daha geniş yayılmışdır.

Cut like a knife.

(Qılınc kimi (ülgüc kimi) kəsmək).

"It cuts me to the soul", said M. R. Pecksniff, "but I cannot quarrel with you, Mary" (Ch. Dickens)

(Bu mənim çox xətrimə dəyir, - cənab Peksniff dedi, - lakin mən sənə ilə mübahisə edə bilmərəm, Meri).

The call pierced him like a knife. (W. Collins).

Find a mare's nest.

(Qaba, kobud səhv etmək).

The Cecils were convinced that Essex had discovered a mare's nest. (L. Strachey).

Follow somebody like a shadow.

(Kölgə kimi izləmək).

Paul... trotted after his mother like her shadow (D.H. Lawrence).

Go to the dogs.

(Dağılmaq, tar - mar olmaq, alt - üst olmaq).

The motor - car went past the window. Ugly great lumbering thing, making all that racket. But there it is, the country rattling to the dogs. (J. Galsworthy).

(Ceyms, XIX əsr adamı..., avtomobildən xoşu gəlmir. Ona elə gəlirdi ki, bu taqqatruqla ölkə məhvə sürüklənir).

"You can do it, Father, I know you can". "You know a great deal then", - was Soames' glum answer. (J. Yalsworthy, "To Jet", p.III, ch.VII).

"You remember that?" "I remember a good deal", Jeff said. (H. Fast, Freedom Road",

Frazeoloji vahidlərin komponentləri fərqli funksional səpgiyə malik sinonimlərlə də əvəz oluna bilərlər.

Bu növ əvzlənmədə söylənilən fikrin, ifadənin üslubi çaları dəyişmir. Çünki komponenti əvəz edən sözlə əvzlənən ləksemin mənalı üst-üstə düşürlər, lakin ifadə olunan fikrin ekspressivliyi xeyli artmış olur.

To drink - to booze, mad-potty

drink və mad sözləri neytral stilə, booze və potty sözləri isə danışq ləksikasına məxsus sözlərdir.

Drink like a fish.

(Öləncə qədər içmək, sarıxoşluq etmək).

He chipped in with his share of talking, yet never shouted or swore or boozed like a fish.

Beat the hoof.

(payı-piyada etmək).

Charles Bates expressed his opinion that it was time pad the hoof. (Dickens).
Count without one's host.

(Tələsən təndirə düşər; hər hansı bir planı lazımı qədər götür-qoy etməmək).

Napoleon had reckoned without this host as regards the position to be assumed by the South German nationalities (illustrated London Newes, 1887).

(As) Mad as a March hare.

(Ağlını itirmək, ibnəsi qalxmaq, mırov-mırov vurmaq).

I know and Connie knows that Emsworthy's potty as a March hare. (P.G.Wodehouse).

To booze to drink felinin, to pad to beat, to count-to regard fellərinin üslubi sinonimi, potty sözü isə mad sözünün üslubi ideografik sinonimidir.

Potty sözünün ifadə etdiyi keyfiyyət səciyyəsi mad sifətilə ifadə olunan keyfiyyətdən xeyli aşağıdır.

Mad sözü potty sözü ilə əvəzləndikdə onların semantik fərqləndirici əlamətləri neytrallaşırlar. Bir-birini əvəz edən sözlərin üslubi məna çaları dəyişmiş olur.

Be on the fence

(Odlu su arasında olmaq, gözləmə mövqeyi tutmaq, neytrallığı saxlamaq).

In the post we've been extremely critical of those who reside on the fence and smile benignly at both sides, ("Morning star", October 9, 1969).

Kitab dilində işlənən to reside felinin qeyri-adi mənada işlənməsi mətnin kitabıyönlü olması ilə həmahəng səslənir.

2.2 Antonimlərlə əvəzlənmə

Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin antonimlərlə əvəzlənməsi çox güclü təsiredici nəticə ilə müşayiət olunur.

Bu növ əvəzlənmədə frazeoloji prototiplə konteksti dəyişmiş frazeoloji vahid arasında xüsusi bir əlaqə yaranır ki, onu "bir-birini inkar edən və ya bir-birinə tamamilə əks semantik münasibət" adlandırmaq olar.

Əvəz edən antonim fərqləndirici əlamət kimi çıxış edir.

Bu termin A. İ. Alyoxina tərəfindən frazeoloji antonimlərə tətbiq edilmək üçün təklif edilmişdir.

"Frazeoloji vahidlərin semantik əksiliklərini səciyyələndirən fərqləndirici əlamətləri müəyyən etmək üçün antonim fərqləndirici termini tətbiq olunur. Antonimlər vasitəsilə ifadə olunan fərqləndirici əlamət frazeoloji antonimlərin məna ayrılığının formal ifadəsidir".

Antonimlərlə frazeoloji vahidlərin komponentlərinin əvəzlənməsi feli və substantivləşmiş frazeoloji vahidlər arasında daha geniş yayılıb.

Feli frazeoloji vahidlərlə bir qayda olaraq fel antonimlə əvəz olunur.

Loosen one's purse strings - bədxərclik etmək;

Tighten one's purse strings - qənaət etmək;

Hurstwood thought over the proposition a few moments without answering. He thought: Yes, they like loosening the purse strings. (Theodore Dreiser, Sister Carrie).

Hate somebody's guts.

(bir kəsə çox nifrət etmək, zəhləsi getmək).

Jammie...we've been more than brothers. You're the only pal I've ever had. I love your guts. I'll do anything for you. (E. O'Neill).

Worship the ground one walks on.

(Sən daş qoyan yerə mən baş qoyaram; gəldiyin yerlərə qurban olum).

"Do you like her?"

"I hate the ground she walks on, and she hates me!" (E. S. Gardner).

Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin bu cür əvəzlənməsi həm müsbət, həm də mənfi emosiyaların daha bariz biruzə verilməsinə imkan yaradır.

Bəzən feli frazeoloji vahidlərdə əvvəldə gələn fel komponent yox, ortada gələn münasib (adekvat) leksema əvəz olunur.

(best-worst, big-small, dirty-clean və s.).Put one's best foot forward (sürətlə getmək, dabanına tüpürmək)

... You put your worst foot forward and simpered and chattered and carried on like idiots, idiots! (T. Williams)

Burada frazeoloji vahidin komponentinin antonimlə əvəzlənməsi Almanın qəzəbini (hiddətini) ifadə etmək üçün aktualizator rolunu oynayır və bu mənanın gerçəkləşməsinə fraza-kontekst əsas rol oynayır.

Əvəzlənmə nəticəsində yaranmış frazeoloji vahidlərin paradoksal səciyyəsi üslubi aktualizator rolunu oynayan fəvqəlfraza kontekstin məzmununa uyğun gəlir.

Bəzi frazeoloji vahidlər uzun müddət sözgəlişi dəyişikliklərə uğrasalar onların nə mənası, nə strukturu, nə də komponentlərin tərkibi dəyişməyərək sabit qalmışlar. Buna misal olaraq aşağıdakı frazeoloji vahidləri göstərmək olar: be born with silver spoon in one's month; a bull in a china shop; kill two birds with one stone; fools rush in where angels fear to tread və s.

Frazeoloji vahidlərin sabitliyinin pozulması tendensiyası onunla nəticələnir ki, sözgəlişi dəyişmələr adi hal alır. Əslində frazeoloji vahidlərin dil baxımından olan bütün dəyişikliklər, qrammatik normativlərdən başqa, sözgəlişi olmuşlar. Onların nitqdə ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən yaradılmış ifadələr kimi işlənmiş və tədricən dil normativinə keçərək onu zənginləşdirmişlər. Əgər bunu frazeoloji vahidlərin komponentlərinin əvəzlənməsinə tədbiq etsək, onda demək olar ki, hal-hazırda dil materialı hesab edilən bütün frazeoloji vahidlər ilkin olaraq sözgəlişi səciyyəli olmuş və kontekstlərin əvəzlənməsi ilə şərtlənmişlər. Belə ki, frazeoloji vahidlər ilk dəfə yarananda onların heç bir variantı olmur.

Akhmedova T.R

SUMMARY

(the substitutions of components of phraseological units)

Phraseological units of English differ from phraseological units of other languages by their richness and diversity. Translation of these phraseological units into other languages is one of the most important and complex issues in linguistics. Special attention is paid to the translation of English phraseological units both in our country and abroad. Translating them into other languages is a very difficult and responsible task. Modern linguists believe that every language has enough opportunities and means to translate any idea. This provision may also apply to the Azerbaijani language. In this article we try to show that the changing of structure of phraseological units depends on various structures of substituting and being replaced components. In modern English most of phraseological units are created on the basis of changing 2 or more components of units. There are several ways of substitutions of component of phraseological units. English and American linguists as a rule confine themselves to collecting various words, word-groups and sentences presenting some interest either from the point of view of origin, style or some other feature peculiar to them. We also try to show that phraseological units are habitually defined as none-motivated word-groups that cannot be freely made up in speech but are reproduced as ready-made units.

Keywords: phraseological unit, phraseological combination, substitution, language

Ахмедова. Т. Р

РЕЗЮМЕ

(Заменители компонентов фразеологизмов)

Фразеологические единицы английского языка отличаются от фразеологизмов других языков своим богатством и разнообразием. Перевод этих фразеологизмов на другие языки - одна из важнейших и сложных задач лингвистики. Особое внимание уделяется переводу английских фразеологизмов как в нашей стране, так и за рубежом. Перевод их на другие языки - очень сложная и ответственная задача. Современные лингвисты считают, что на каждом языке есть достаточно возможностей и средств для перевода любой идеи. Это положение может также применяться к азербайджанскому языку. В нашей статье мы попытались указать на то что изменение структуры фразеологических единиц связано с различными структурами заменяющих и заменяемых компонентов. В современном английском языке фразеологические варианты создаются на основе изменения одного или двух компонентов. В данной статье, мы также отметили некоторые виды заменителей которые создаются на основе изменения структур

фразеологических единиц. Английские и американские ученые, как правило, ограничивают себя сбором различных слов, групп слов и предложений, представляя некоторый интерес с точки зрения их происхождения, стиля и других их особенностей. Мы также постарались показать, что фразеологические единицы обычно определяются как не мотивированные группы слов, которые не могут быть свободно составлены в разговоре, а воспроизводятся как готовые элементы.

Ключевые слова: фразеологические единства, фразеологические сочетание, замена, язык,

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, A. (1999). Text, meaning, and understanding: A communicative-cognitive approach. Minneapolis, MN, USA, 298 pp.
2. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963 səh 8-10.
3. Arnold İ. V. The english word. M-L., 1966 səh 165-179; 199.
4. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1992 səh 262.
5. Borer, Hagit (2001). On the morphological parallelism between compounds and constructs. In Geert Booij and Jaap van Marle (eds.), Yearbook of Morphology I, pp. 45-65. Dordrecht: Foris.
6. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 1962. səh 59-62.
7. Downing, Pamela (2001). On the creation and use of English compound nouns. Language 53 (4), pp. 810-842.
8. Hoeksema, Jack (2000). Compositionality of meaning. In Geert Boij, Christian Lehmann, Joachim Mugdan, Wolfgang Kesselheim, and Starros Skopeteas (eds). Morphology: A Handbook on Inflection and Word-Formation, pp. 851-857. Berlin: Walter de Gruyter.
9. Krifka, Manfred (2000). Boolean and non-Boolean “and”. In Laszlo Kalman and Laszlo Polos (eds.). papers from the Second Symposium on Logic and Language. Pp. 161-188. Budapest: Akademiai Kiado.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: **fil.ü.f.d , dos. Məmmədova Samirə Cavanşir**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

DÜRDANƏ RƏHİMZADƏ

*Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universitetinin Bakı filialının
Bioloji, humanitar və ictimai elmlər şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent
rdurdana05@gmail.com*

**ƏRƏB DİLİNDƏ İŞLƏNMƏYƏN, TÜRK DİLLƏRİNDƏ
QORUNUB QALMIŞ ƏRƏB ALINMALARI.
(*Səhv, matəm, müşayiət, müxbir* sözləri əsasında)**

Xülasə

Əksər dünya dilləri kimi türk dillərinin də zənginləşməsi yollarından ən geniş yayılmışı alınmalardır. Tarix boyu bu və ya digər səbəbdən təmasda olan xalqlar, hakim və ya tabe mövqe tutmasından asılı olmayaraq, bir-birinə təsir göstərmişlər. Bu təsirin nəticələrindən biri də təmasda olan xalqların bir-birindən söz alması və verməsi prosesidir.

Söz mübadiləsində olan dillər müxtəlif sistemli dillədirsə, alınmış sözlər düşdükləri yeni dil mühitinin qaydalarına uyğunlaşma prosesindən keçir. Nəticədə alındığı dilin özündə daşdığı xüsusiyyətlərini keçdiyi dilin xarakterik xüsusiyyətlərinə dəyişir. Bu adaptasiya prosesi dilin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərir: fonetik səviyyədən başlayaraq leksik, sintaktik səviyyəyə qədər. Leksik baxımdan müxtəlif proseslər özünü göstərir: sözlərin bir hissəsi mənasını tamamilən dəyişir, digər bir hissəsi məna daralmasına və ya məna genişlənməsinə uğrayır. Digər tərəfdən isə bu sözlərin alındığı dildə, sözlərin alındığı vaxtdan indiyə qədərki uzunmüddətli dövrdə bir çox proseslər baş verir. Əsrlər çəkən bu müddət ərzində ərəb dili, təbii olaraq, yeniləşmə prosesi keçmiş, bir çox sözlər köhnələrək dildən çıxmışdır. Eyni zamanda dilə yeni sözlər daxil olmuşdur. Türk dillərinə keçmiş ərəb mənşəli sözlərin əksəriyyəti qorunub qaldığı halda, eyni sözlər ərəb ədəbi dili üçün köhnəlmiş və ya arxaikləşmiş sözə çevrilmişdir. Ərəb dili dedikdə, bir çox ərəb ölkələri üçün ortaq dil olan və Qureys ləhcəsi əsasında formalaşmış ədəbi dil nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, 20-dən çox ərəb ölkəsinin hər birinin ayrıca bir ləhcəsi vardır. Bu ləhcələr bəzən dil daşıyıcılarının bir-birini anlama bilməyəcəyi səviyyədə fərqlənir. Ərəb dili dedikdə, biz dütün ərəbdillilər üçün ortaq olan ərəb ədəbi dilini nəzərdə tuturuq.

Məqalədə ərəb ədəbi dilində artıq işlənməyən, Oğuz dillərində isə qorunub qalmış ərəb alınmalarının bir qismi araşdırılmışdır. Onların müasir ərəb ədəbi dilindəki qarşılıqları göstərilmiş, həmçinin Oğuz dillərindəki mənaları müqayisə edilmişdir.

Açar sözlər: türk dilləri, ərəb ədəbi dili, alınmalar, arxaikləşmə.

Dil əlaqələri həmin dillərin daşıyıcıları olan xalqların tarixi inkişaf mərhələlərinin hər birinin spesifik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Tarix boyu bu və ya digər səbəbdən təmasda olan xalqlar, hakim və ya tabe mövqe tutmasından asılı olmayaraq, bir-birinə təsir göstərmişlər. Bu təsirin gücü və istiqaməti siyasi mövqe, coğrafi şərait, iqtisadi durum və s. kimi amillərlə şərtlənsə də, ümumi mənada iqtisadi, siyasi, mədəni, elmi əlaqələr zəminində dil təmasını qaçılmaz etmişdir.

Asiya, Afrika və Avropanın böyük ərazilərini, o cümlədən Yaxın Şərq ölkələrini, Orta Asiya, Şimal-qərbi Hindistan, Şimali Afrika, İspaniya, Cənubi İtaliya və s. əraziləri əhatə edən ərəb istilasının tarixi VII əsrə dayanır. Digər xalqlarda olduğu kimi türkdilli xalqların istilası prosesi də çoxsaylı müharibələr, zəfər və məğlubiyyətlərlə müşayiət olunan uzun bir dövrü əhatə edir. Yüz illərlə çəkən bu istila bir çox sahələrdə öz izini buraxdığı kimi dil təması prosesinin də başlanğıcını qoymuş və bu proses uzun illər ərzində mövcud olmuşdur. Əsrlərlə davam edən bu müddət ərzində hegemon təsirə malik ərəb dili digər dilləri dəyişdirə bildiyi kimi özü də bir çox dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu da öz növbəsində digər dillərə keçən ərəb alınmalarında, keçmə tarixindən asılı olaraq, bir çox fərqli xüsusiyyətlərin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Daha dəqiq desək, əsrlər öncə dillər arasındakı təmas nəticəsində ərəb dilindən digər dillərə, o cümlədən türk dillərinə keçən sözlər yad mühitə düşdüklərinə görə, əksərən öz ilkin formalarını qoruyub saxlamış, və ya keçdiyi dilə uyğunlaşaraq qorunub qalmışlar. Hər bir dilin, eləcə də ərəb dilinin inkişafı üçün təbii olan bir proses nəticəsində ərəb dilinin leksikasında müəyyən dəyişikliklər baş vermiş və bir çox sözlərin ya leksikosemantik tutumunda fərqli xüsusiyyətlər yaranmış, ya da söz tamamilə arxaikləşərək ədəbi dilin işlək hissəsindən çıxmışdır. Məsələni daha aydın təhlil etmək üçün ərəb ədəbi dilinin formalaşması tarixinə nəzər salaq.

Ərəbdilli ölkələrin ümumi sahəsi 12 milyon kv. km., ərəb dilində danışan əhalinin ümumi sayı 300 milyon nəfərdir. Bu arealın lingvistik özəlliyi ondadır ki, həmin dildə 20-dən çox ölkənin əhalisi danışır: Əlcəzair, Bəhreyn, Misir, İordaniya, İrak, Yəmə, Qətər, Küveyt, Livan, Liviya, Mavritaniya, Marokko, Oman, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Suriya, Somali, Sudan, Tunis və s.. Ümumiyyətlə, Asiya və Afrikanın ərəbdilli ölkələrini çox unikal və mürəkkəb bir lingvistik tədqiqat obyektinə hesab etmək olar. Bu arealın lingvistik unikallığı ondan ibarətdir ki, ərəb dili 22 ölkənin rəsmi dövlət dilidir. Ərəb ədəbi dilinin və dialektlərinin hər bir ölkə və ya bölgədə funksionallıq şərtlərinin özəlliyi bu dildə özünəməxsus yerli, lokal izini buraxır, ona regional xüsusiyyətlər verir. Beləliklə, ərazi variantlılığı yaranır (Tunis, Səudiyyə Ərəbistanı, Misir və s.) ki, bu da hər bir ərəb ölkəsinin əhalisinin ünsiyyətinə xidmət edir və multimilli xarakter daşıyır. Bunlar lokal variantlaşma yaratsa da ərəb ədəbi dil normalarını pozmur, bununla belə, digər bölgələrdən fərqli olan özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur. (Blinov A.A. Avtoref s.1) Bu ölkələrin, demək olar ki, hər birinin öz dili, yəni ərəb dilinin müəyyən bir ləhcəsi var. Bu

ləhcələr dil daşıyıcılarının bir-birini anlamayacağı dərəcədə fərqlənir. Lakin bunula yanaşı, bütün bu ölkələr üçün vahid ərəb ədəbi dili mövcuddur ki, bu da Qureyş ləhcəsi əsasında formalaşmışdır. Dilçilər ilk növbədə Qureyş qəbiləsinin ləhcəsinin bazasında yaranmış ədəbi dilin tarixinə müraciət edir və müştərək ərəb ədəbi dilinin başqa ləhcələrlə təması olmayan saf Qureyş ləhcəsinin əsasında formalaşdığını iddia edirlər

[1-214]. السيوطي. المزهر في علوم اللغة وأنواعها. الجلد الأول، القاهرة: دار التراث، ٢٠٠٠، ص. ٦٥١.

Mənbələrdə qeyd olunur ki, hər il müxtəlif bölgələrdən olan ərəblər Allahın evini ziyarət etmək üçün Məkkəyə Həcc ziyarətinə gələr və qüreyşlilərlə sıx təmasda olardılar. Qüreyş qəbiləsinin dili isə öz yüksək bəlağəti, gözəl fəsaahəti və incəliyi ilə bütün qəbilələrin dillərindən fərqlənirdi. Həcc ziyarətinə gələnlər Qüreyş dilinin ən gözəl cəhətlərini əxz edir, şairlər isə öz şeirlərini məhz bu dildə yazmağa üstünlük verərdilər [1- 33].

Ərəb ədəbi dilini Tunis, Səudiyyə ərəbistanı və Misirdə çap olunan qəzet materialları əsasında tədqiq edən Blinov A.A. ərəb dünyasında istifadə olunan ərəb dilini bu şəkildə təsnif edir 1) klassik ərəb ədəbi dili; 2) müasir ərəb ədəbi dili; 3) ərəb ədəbi dilinin ərəzi variantları; 4) ərəb ədəbi dilinin şifahi-danışiq formaları; 5) məişət-danışiq dili; 6) dialektlər. [2- 7].

Göründüyü kimi, hazırda ərəbdilli əhəlinin yaşadığı müxtəlif ölkələrin hər birinin öz dili olmaqla yanaşı, həm də ortaq bir ədəbi dili mövcuddur ki, biz məhz bu dilə əsaslanmışıq. Müasir dövrdə bütün ərəb ölkələrində mətbuat və virtual media məhz bu dildə aparılır. Bu dil müasir dövrün tələblərinə uyğun inkişaf edir və leksik tərkibi sürətlə dəyişir. Bizim istinad etdiyimiz dil də məhz bu dildir. Yəni bu gün bizim arxaıqlaşmış söz kimi qeyd etdiyimiz leksik vahidlər hər hansı bir ləhcədə hələ də mövcud ola bilər. Lakin, artıq göstərildiyi kimi, bizim üçün meyar ortaq ədəbi dildə mövcudluq faktı olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, belə sözlərin bir çoxuna hazırda ərəb dilinə aid ən çox istifadə olunan lüğətlərdə rast gəlmək mümkündür. Lakin, müasir mətbuat dilinə müraciət etdikdə məlum olur ki, bu sözün yerinə eyni mənada digər bir söz işlədilir. Nəzərə alsaq ki, bu gün işlədilən lüğətlərin əksəriyyəti bu sahədə ən fundamental əsərlər sayılan Baranovun və Şarbatovun tərtib etdiyi və ya onların əsasında tərtib edilmiş lüğətlərdir, prosesin səbəbinə aydınlıq gəlmiş olur. Məlumdur ki, bu lüğətlərin tərtibi tarixi təxminən XX əsrin ortalarına təsadüf edir. O vaxtdan indiyə qədər də, əlbəttə, dilin leksikasında xeyli dəyişiklik olmuşdur. Maraqlıdır ki, bəzən belə sözlərə Qurani- Kərimin dilində də rast gəlmək mümkündür. Məqalədə belə sözlərdən bir neçəsi araşdırılmış, bu sözlərin türk dillərində mənaları və işlənmə məqamları göstərilərək müqayisə edilmiş, həmçinin müasir ərəb ədəbi dilində hansı sözlə əvəz edilməsi və onun da işlənmə məqamı göstərilmişdir.

“Səhv)

Səhv sözü “سهو” köklü “سَهَا” (səhə) naqis feilindən [3-595] yaranıb, “unutmaq; diqqətsizlik etmək; səhv etmək” mənalarında lüğətlərdə yer alsa da, ərəb dilində

işlədilmir. Onun yerinə həmzəli feillər qrupuna aid olan və “səhv etmək” mənasında işlənən “خَطَا” (xatə) feilindən yaranmış “خَطَا” (xatəun) sözündən geniş istifadə edilir. وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَاً وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَّةٌ مُسْلَمَةٌ إِلَى أَهْلِهِ إِلَّا أَنْ يَصَدَّقُوا

(Va mə kənə limu'minin ən yəqtulə mu'minən illə xatə'ən va mən qatələ mu'minən xatə'ən fətəhriru rəqəbətini mu'minətin va diyətin musəlləmətun ilə əhlihi illə ən yəşaddəqu)

Heç bir möminə başqa bir mömini öldürmək yaraşmaz. Bu, səhvən (xətə üzündən) olduqda müstəsnaadır. Hər kəs bir mömini səhvən öldürərsə, o zaman o, mömin bir qul azad etməli və öldürülmüş şəxsin ailəsi qanbahasını sədəqə olaraq bağışlamadıqda, onlara (ölən şəxsin varislərinə) tam şəkildə qanbahası verməlidir (“Qurani Kərim”, Ən-Nisa, 92)

Azərbaycan dilində bu söz aşağıdakı mənada işlənir: Yazıda, hesablamada, müəyyən məsələnin həllində işdə və s.-də yanlışlıq; nöqsan, xəta. *İmla səhvi. Səhv hərəkət etmək. Səhv düşmək. – Demək Nigar səhvini anlamış, başa düşmüşdür ki, ev kişisiz dolana bilməz. (S. Hüseyn.)* Bu söz etmək, eləmək, buraxmaq feilləri ilə birlikdə də işlənir: *Birinci dəfə səhv eləmək; Səhv buraxdığına görə töhmət aldı və s. Açıqbağına tarixin səhifələrini və əgər gördün ki, bir vaxt insanlar bir para işlərdə səhv eləyiblər, dəxi sən haman səhvi eləmə. (C. Məmmədquluzadə).* [4-76] Türkmən dilində bu söz eyni mənada, bir qədər fərqli fonetik variantda, *səv* işlənir “uyğunsuzluq” mənasında *Səv düşmək* ifadəsi, “təsadüfən” mənasında, *düşmək* feili ilə birlikdə *səv düşmək*, leksik şəkilçi ilə *səvlik* “təsadüf”, -də şəkilçisi ilə *səvlikdə* “təsadüfən” mənasında işlənir. [5- 609]

Müasir türk dilində bu söz daha çox *sehv* şəklində, yəni səs artımı ilə lüğətlərdə yer almışdır. Lakin bu sözdən daha çox hazırda eyni mənada ərəb ədəbi dilində işlənən sözlə eyni kökdən olan *hata* sözü işlənir. Həm türk, həm də Azərbaycan dilində bu sözdən yaranan *səhvən / sehven* zərfi işlənəlməkdədir. (6-2363) lüğətində hər iki söz köhnəlmiş söz kimi qeyd olunmuşdur: *sehv*, *-hvi sehv esk.* Yanıltı. Qeyd etmək lazımdır ki, digər lüğətlərdə göstərilmiş misallarda bu sözün etimon dildəki variantı daha yaxın forması verilmişdir. Görünür ki, söz əvvəlcə *sehv* formasında işlənmiş, sonradan şifahi nitqdəki forması yazıya keçmiş və söz *sehv* formasında yazılmağa başlamış, sonradan isə dilin aktiv hissəsindən çıxaraq köhnəlmişdir. İlhan Ayverdinin tərtib etdiyi Misalli Böyük Türkçe Sözlük (Kubbealtı) lüğətində söz daha geniş izah edilmişdir: Kasten yapılmayan, yanılmaktan doğan yanlış, hatâ: “*Sehv-i mürettip.*” “*Sehv-i sarih.*” *Abdin işi sehv ü zeel / Yâ Rabbenâ yâ Rabbenâ / Senden kerem senden atâ* (Aziz Mahmud Hüdâyî). *Dilsiz, su veya ateş hakkında verilen işâreti mutlaka kahve işâreti olarak anlamıştır denildi ve bu sehv hoş görüldü* (Ahmed Midhat Efendi). *Dün vukû bulan küçük bir sehvden dolayı geldiniz değil mi?* (Fâik Reşat). Bu söz həm türk, həm də Azərbaycan dilində *etmək* feili ilə birlikdə tərkibi feil əmələ gətirir. ***Sehv etmək:*** *Vâlidesine eyitti: Ey zâife, bugün sehv edip bir şemme ahvâl-i dûzahtan beyan ettim* (Fuzûlî). [7] Həmçinin hər

iki dildə şəkilçi artırılaraq *sehven* // *səhvən* zərf kimi işlənir. Qaqauz dilində bu sözə rast gəlinmədi. Eyni mənada *yannış* sözü işlənir.

Matəm sözü qeyri-salim feillərin həməzli feillər qrupuna aid olan “أَتَمَّ” (ətəmə) feilindən yaranıb, lüğətlərdə “مَاتَمَ” (mə’təmun) şəklində yer alsada [8- 23] , ərəb dilində demək olar, işlənmir. Onun yerinə qeyri-salim feillərin müdaaf feillər qrupuna aid olan və “yasda olmaq, matəm saxlamaq” mənasını verən “حَدَّ” (haddə) feilindən yaranmış “حَدَّادٌ” (hidədun) sözündən istifadə edilir.

وَلَمْ يَكُنْ مُمْكِنًا جَعَلَ مُدَّةَ الْخُطْبَةِ أَقْصَرَ لِأَنَّ بُورَا فَيَكْرِئُو أَصْرَتْ عَلَى الْإِنْتِظَارِ إِلَى أَنْ يَنْتَهِيَ حَدَّادُ الْأُسْرَةِ.

(Va ləm yəkun mümkün cə‘lu muddətil-xutubəti aqşara liənnə bura fikəriyu aşarrat ‘aləl-ıntızari ilə ən yəntəhiyə hidədul-usrati)

Toyun vaxtını bir az da qabağa çəkmək heç cür mümkün olmadı, çünki Pura Vikario ailənin ölən qıza görə saxladığı matəmin ildönümünün sovuşmasında israr etdi. [9-35]

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində **matəm** sözünün mənası belə verilmişdir: Yas, təziyə, əza Bu sözdən yaranan *matəm geymək* ifadəsi var ki, bu da məcazilik kəsb edərək *matəm əlaməti olaraq qara geymək, yas saxlamaq, təziyə tutmaq* mənasını verir. *Mən köçdüm dünyadan vaxtından qabaq; Ki matəm geyməsin bu ana torpaq.* (M.Rahim). Həmçinin *matəm qopmaq* ifadəsi işlənir ki, bu da *ağlaşma başlamaq, yas qurulmaq* deməkdir. *Vəqta ki, qopur bir evdə matəm; Təşkil edilir büsati-ehsan.* (M.Ə. Sabir). Eləcə də *yas saxlamaq, yasa batmaq* mənasında *matəm saxlamaq* ifadəsi işlənir. *Minlərlə adam atom bombaları qurbanlarına matəm saxlayır.* Bu ifadə məcazi mənada da işlənir. – *Of ana, Fitnəni görərsə Bəhram; Bizə matəm olar bu toy, bu bayram.* (A.Şaiq). *Matəmə batmaq, matəmə bürünmək* ifadələri də işlənməkdədir. *Hər gələn yurdunda bir at oynatdı; Analar gənc ikən matəmə batdı.* (S.Vürğun). *Bürünüb matəmə kəndlər və şəhərlər ölüdür; Elə bil orada həyətlər, küçələr qan gölüdür.* (S.Rüstəm). Bu sözdən yaranan *matəminə oturmaq* qarğıışı da mövcuddur. Matəm sözü dilimizdə geniş işləkliyə malik olduğu üçün bu sözdən leksik şəkilçilər vasitəsilə müxtəlif sözlər də yaranmışdır: “matəmi xatırladan, hüzn və kədər doğuran” mənasında *matəməngiz*, “matəm saxlanan yer, yaxsana” mənasında *matəmgah*, “matəm saxlanan ev, yaşlı ev” mənasında *matəmxana* , “yaşlı” mənasında *matəmli*, “fəlakət üz vermiş, fəlakətə uğramış” mənasında *matəmzədə* sözləri işlənməkdədir. Qeyd edək ki, bu sözlərin əksəriyyəti fars dilindən alınmış, bizdə şəkilçiləşmiş dil vahidləri vasitəsilə düzəlmişdir. TDK lüğətində bu sözün mənası çox qısa verilmişdir: *matəm (ma:tem) Yas "Caminin methali, minberi, kâmilən siyah matem bayraklarıyla kaplı."* (A. İlhan.) Həmçinin bu sözün əmələ gətirdiyi söz birləşmələri göstərilmişdir: *matəm tutmaq, matem ayı, matem havası.* Kubbealtı lüğətində isə daha geniş izah verilmiş və sözün bir neçə mənası göstərilmişdir. 1. Sevilən bir kimsənin ölümündən duyulan böyük acı və bu acı səbəbi ilə ağlayıb inləmə, zövq və əyləncədən uzaqlaşma, yas: *Hâkan vefat ettikte, yedi müteber kabîlenin ekâbiri vezir ordusunda toplanıp mâtem için hepsi beyaz*

kaftanlar giyerler (Kâtip Çelebi'den Seç.). *Yâdında mı doğduğun zamanlar / Sen ağlar iken gülerdi âlem / Bir öyle zaman geçir ki olsun / Mevtin sana hande halka mâtem* (Hâkî Efendi'den). *Bîçâre gönüller ne giden son gemidir bu / Hicranlı hayâtın ne de son mâtemidir bu* (Yahyâ Kemal). 2. Məğlubiyyət, ayrılıq, istila kimi böyük dərd və fəlakətlərin səbəb olduğu dərin üzüntü, kədər və ümitsizlik: *Ey ki hecrinle zaman eyyâm-ı mâtemdir bana / Her hayâlin dilde bir mâh-ı muharremdir bana* (Leskofçalı Gâlib). *Hayır! Mâtem senin hakkın değil... Mâtem benim hakkım / Asırlar var ki aydınlık nedir hiç bilmez âfâkım* (Mehmet Âkif'ten). *Ettin ey çeşm-i siyâh mâtem-i hecrinle tebâh* (Cenap Şahâbeddin). 3. Məhərrəm ayının ilk on günündə HZ. Hüseyin Kərbəladə şəhid edilməsi Əhli-beytin uğradığı böyük fəlakətlər səbəbi ilə, daha çox şeylərin bədənlərinə zəncirlərlə vurub mərsiyələr oxuyaraq həyata keçirdikləri yas mərasimi. Bu sözlə düzələn müxtəlif birləşmələr göstərmişdir: “*Mâtem ayı* – Məhərrəm ayı, *Mâtem rengi* -Matəm ifadəsi olan qara rəng, *Mâtem tutmaq*-Yasa bürünmək, yas tutmaq. Matəm sözünə fars mənşəli sözlərin artırılması ilə “matəmi, yası artıran” mənasında Mâtem-efzâ (-fezâ) (Fars. *efzâ* > *fezâ* “artıran”),)”matəmə səbəb olan hal” mənasında Mâtem-engiz (-zâ) (Fars. *engiz* “qoparan, meydana gətirən” və *zâ* “doğuran”))”matəm evi, matəm yeri” mənasında Mâtem-gede (-kede, -gâh, -geh, -zar) (Fars. yer bildirən – *kəde* > -*gəde*, -*gâh* > -*geh* və -*zâr* şəkilçiləri ilə), “yas tutan” mənasında Mâtem-gir (Fars. *gir* “tutan” ilə), “matəm evi” mənasında Mâtem-hâne (Fars. *hâne* “ev, yer” ilə), “yaslı, matəmli” mənasında Mâtemî (nispetşəkilçisi -i ilə), “yas tutanlar, matəmdə olanlar” mənasında (isim kimi) Mâtemiyan (*mâtemis* sözündən farsca cəm şəkilçisi -*ân* ilə), “yaslı, üzüntülü” mənasında (sifət kimi) Mâtem-nâk. (Farsca -*nâk* şəkilçisi ilə), “yaslı, fəlakətə uğramış” mənasında (sifət) Mâtem-zede. (farsca. *zede* “uğramış” ilə) kimi sözlər düzəlmişdir. [7]

Türkmən dilində müəyyən fonetik fərqlə *matam* kimi işlənir. Görünür ki, ahəng qanununun təsiri ilə ikinci sait a saiti ilə əvəzlənmişdir, Azərbaycan dili ilə eyni mənə daşıyır, lakin müasir türkmən dilində geniş işləkliyə malik deyil və lüğətdə köhnəlmiş söz kimi qeyd olunur. Türkmən dilinin izahlı lüğətində bu sözün mənası belə verilir: *matam* [*maatam*]: *kön. s. Ölüm- yitim bilen bağlaşıqlı gınançlı yağday, yas. Gandım avçınıñ soyğülü ağıdığı Miradıñ frontda dereksiz yitendiği baradakı habar onuñ maşğalasınıñ ähli çlenlerini çüññur matama batıryar* (A. Govşudov, *Saylanan Eserler*). *Onuñ güyçli, ruhli ecesi çuñ matamı öz yüreginde gizledi* («*Midam Tayyar*» *Gazeti*). -lı şəkilçisi vasitəsilə bu sözdən *matamlı* [*maatamlı*] sözü yaranmışdır ki, bu da “yas tutan, yaslı” mənasında işlənir. *Matamlı gün matamlı yağday*. Türk və Azərbaycan dillərində olduğu kimi türkmən dilində də *matam tutmaq* ifadəsi eyni mənada işlənir. Qaqauz dilinə aid lüğətlərdə bu sözə rast gəlmədik.

Müşayiət (“مشايعة”) sözü “شَاعَ” (şə‘a) boş feilinin III babı olan “شَاعَ” (şəyə‘a) feilindən yaranıb. Bu feilin ifadə etdiyi mənalar aşağıdakılardır [8- 425] 1) Qoşulmaq, birləşmək 2) Kiminsə tərəfini saxlamaq 3) Kiminsə ardınca getmək 4) Kiminsə fikrinə

şərik olmaq. Göründüyü kimi, adıçəkilən feilin mənalarından üçüncüsü Azərbaycan dilindəki mənaya nisbətən yaxın olsa da, ərəb dilində istər mətbuatda, istərsə də bədii ədəbiyyatda onun işlənməsinə təsadüf edilmir. “Müşayiət” mənasında III babda yer alan “رَافِقٌ” feilinin məsdəri – “مُرَافَقَةٌ” (murafəqatun) ismi geniş şəkildə işlədilir.

وَأَوْضَحَتِ الْمُتَحَدِّثَةُ بِاسْمِ الْوَزَارَةِ أَنَّهُ تَجَرِي مُرَافَقَةُ الطَّائِرَتَيْنِ الرَّوْسِيَّتَيْنِ مِنْ جَانِبِ سِلَاحِ الْجَوِّ الْمَلَكِيِّ فِي مَنْطَقَةِ مَصَالِحِ الْمَمْلَكَةِ الْمُتَّحِدَةِ.

(Va audaḥatil-mutəhaddişetu bismil-vızəratı ənnəhu təcəri murafəqatut-ṭairateynir-rusiyyəteyni min cənibi siləḥil-cavvil-mələkiyyi fi mınṭaqati maşalihil-məmləkətil-muttəhidəti)

Müdafiə Nazirliyinin sözcüsü Birləşmiş Krallığın hava məkanına yaxın uçan iki Rusiya təyyarəsinin Kral Hərbi Hava Qüvvələri tərəfindən müşayiət olunması məsələsinə aydınlıq gətirib. [9]

Müasir Azərbaycan dilində *müşayiət* sözünün mənası aşağıdakı kimidir: yanınca getmə, ötürmə. Bu söz daha çox *etmək* köməkçi feili ilə üç mənada işlənir: 1) ötürmək, yola salmaq - *Mehriban keçən gün Səlimin tövsiyələrini diqqətlə dinləmiş, onu vağzaladək müşayiət belə etmişdi.* (S.Hüseyn). 2) Bir yerə qədər yanınca getmək, bərabər getmək. *Nümayəndələri müşayiət etmək. Fabrik müdiri də bizi müşayiət edirdi.* (M. İbrahimov). 3) Qorumaq, yaxud yol göstərmək, bələdçilik etmək üçün yanınca getmək. *Vəliəhd döyüş sahəsinə daxil olan kimi onu müşayiət edən iki yüz Gəncə atlıları geri çəkildilər.* (M.S.Ordubadi). *Müşayiət* sözü hər hansı bir sözdən sonra üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə birlikdə işlənərək aşağıdakı mənaları verir: ... *müşayiəti ilə* - 1) bərabər, bir yerdə yanınca gedərək.- *Qətibə gözəl kənzilər və cariyələrin müşayiəti ilə daxil olub, böyük salonun ortasında dayandı.* (M.S. Ordubadi). 2) musiqidə oxuyan və ya solo çalanla birgə çıxış edib öz çalğısını onların oxumasına və ya çalmasını uyğunlaşdırmaq. *Bir salonda tar-kamança müşayiəti ilə oxunan xoş bir el mahnısının səsi gəlir.* (M.Rzaquluzadə). Leksik şəkilçilərin artırılması ilə düzələn *müşayiətedici, müşayiətçi* sözləri də işlənir.

Türkmən dilində bu söz işlənir, *bu mənada alıp barma, ugratma, bile gitme* ifadələri işlənir. Türk dilində eyni mənada *eşlik* sözü işlənir. Qaqauz dilində bu sözə rast gəlinmədi.

Müxbir sözü ərəb dilində “xəbərdar olmaq, məlumatlı olmaq” mənasını verən “خَبِرَ” (xabura) feilinin IV babından – “أَخْبَرَ” (əxbəra) feilindən yaranıb. Ərəbcə *xbr* kökündəndir. Həmin feilin ismi-faili funksiyasında çıxış edən “مُخْبِرٌ” (muxbirun) sözü[9- 259] “xəbərverən, məlumatverən; xəbərçi; müxbir” mənalarında lüğətdə yer alsa da, müasir ərəb ədəbi dilində işlədilmir. Eyni mənani ifadə etmək üçün III babda olan “رَاسَلٌ” (“rasələ”) feilinin ismi-failindən – “مُرَاسِلٌ” (murasilun) sözündən istifadə edilir.

أَعْلَنَ التَّلَفُزِيُّونَ الْإِيرَانِيُّ عَنْ اغْتِقَالِ مُرَاسِلِهِ فِي إِبْطَالِيَا حَمِيدِ مَعْصُومِي نَجَادٍ، فِي مَطَارِ مِيلَانُو لَدَى مُغَادَرَتِهِ إِلَى طَهْرَانَ، أَوَّلَ مِنْ أَمْسٍ.

(Ə'lənət-tilifizyunul-iraniyyu ‘an i’tiqali murasilihi fi italiyə ḥamid mə’sumi nəccəd fi mətəri milənu lədə muğadəratihi ilə ṭəhranə əvvələ min əmsi)

İran Televiziyası İtaliyadakı müxbiri Həmid Məsumi Nəcədin srağagün Tehrana gedərkən Milan aeroportunda həbs olunduğunu elan edib. [10]

Bir qədər fərqli fonetik tərkibə malik *muhbir* sözü türk dilindəki mənaları çox zəngindir, yəni ümumişlək söz funksiyası ilə yanaşı, həm də termin kimi işlənir. 1. Xəbər verən, xəbər çatdıran(kimsə), xəbərçi. 2. Şübhəli adam və ya davranışları cinayətkarlar haqqında gizlicə səlahiyyətli orqanlara bildirən (донощик): *İcap eden yerlere başvurarak arkadaş, silâh, gözcü, muhbir tedârik etmək için Antakya havâlisinde araştırmaya çıkacaklar* (Refik H. Karay). 3. Tibbi termin kimi: keçici bir xəstəliyin başladığını göstərən ilk simptomlardan biri; 4. Fizika termini kimi: təcrübə üçün şüşə qab və ya kolba. *Muhbir* sözündən digər söz və ifadələr də düzəlmişdir: *Muhbir-i sâdik*: 1) Sözü doğru olan, doğru xəbər verən kimsə: *“Peygamberler muhbir-i sâdiktir.”* 2) Anonim məktub yazanlar tərəfindən imza əvəzi işlədilən söz. Bu sözdən düzələn *muhbirlik* sözü “müxbir olma” və “müxbirin etdiyi iş” mənalarında işlənir: *Bu miskinlikten ancak (...) işgalcilere muhbirlik yapan köyü yaktığı gün kurtulmuştu* (Refik H. Karay). [7] Azərbaycan dilində *müxbir* sözü aşağıdakı mənada işlənir: (isim kimi) Yerlərdən xəbər yığıb göndərən qəzet, jurnal, radio, televiziya və başqa məlumat orqanı işçisi. *Hərbi müxbir. Xüsusi müxbir. Müxbir olsun, mühərrir olsun, şeir yazma bilməsin!* (C.Cabbarlı). [4-414] Türkmən dilində bu söz işlənmir, eyni mənada *korrespondent* və *habarçy* sözləri işlənir. Qaqauz dilində bu sözə rast gəlinmədi. Göründüyü kimi, oğuz dilləri içərisində bu sözün müasir türk dilində mənə çalarları daha genişdir və bu dildə həm də məcazi mənə kəsb etmişdir.

DURDANARAHIMZADE

ARABIC BORROWINGS THAT ARE NOT USED IN ARABIC AND PRESERVED IN TURKIC LANGUAGES.

SUMMARY

Like in most world languages, the process of borrowing is the most important way of enrichment among the Turkic languages too. Throughout history, peoples who contacted for one reason or another have influenced each other, regardless of whether they occupied a dominant or subordinate position. One of the consequences of this impact is the process of exchanging words between languages in contact. If the languages in which the words are exchanged are different systematic languages, the acquired words go through the process of adaptation to the rules of the new language environment in which they fall. As a result, the characteristics of the acquired language change to the characteristic features of the language into which it is being transferred. This process of adaptation manifests itself at different levels of language: from the phonetic level to the lexical, syntactic level. From the lexical point of view, different processes manifest themselves: some words completely change their meaning, another part undergoes narrowing or widening of meaning. On

the other hand, in the language from which these words are derived, many processes take place in the long run from the time the words are derived to the present. During this period of centuries, the Arabic language, of course, underwent a process of renewal, and many words became obsolete. At the same time, new words were added to the language. While most of the words of Arabic origin that have passed into the Turkic languages have been preserved, the same words have become obsolete or archaic for the Arabic literary language. By Arabic, we mean a literary language that is common to many Arab countries and is based on the Quraysh dialect. It is known that each of the more than 20 Arab countries has a separate dialect. These dialects sometimes differ to such an extent that the native speakers do not understand each other. By Arabic, we mean the Arabic literary language, which is common to all Arabic-speaking people.

The article examines some of the Arabic borrowings that are no longer used in the Arabic literary language, but are preserved in the Oghuz languages. Their equivalents in modern Arabic literary language are shown, as well as their meanings in Oghuz languages are compared.

Keywords: Turkic languages, Arabic literary language, borrowings, archaization.

ДУРДАНА РАГИМЗАДЕ

**АРАБСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ, НЕ УПОТРЕЛЯЮЩИЕСЯ В
СОВРЕМЕННОМ АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ, СОХРАНИВШИЕСЯ В
ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ.**

РЕЗЮМЕ

Основным путем обогащения словарного запаса как для многих языков мира, так и для тюркских языков являются заимствования. Азербайджанский язык, как и другие тюркские языки, в том числе и Огузские, обогащал свой лексический состав, наряду с другими языками, также и за счет арабских заимствований, у также как и с другие страны Ближнего Востока оказалась под воздействием Арабского нашествия. Если учесть разность типологических систем заимствующего языка и языка донора, вызывает большой интерес произошедшие изменения в этих словах. Эти изменения наблюдаются в разных аспектах, но в основном это происходит в лексическом и фонетическом направлениях. Особенный интерес вызывают лексические изменения, так как некоторые слова изменились в значении полностью, некоторые частично, некоторые потеряли употребляемость в современном арабском языке, но активны в тюркских языках. Последние из перечисленных вызывает большой интерес.

На протяжении многих веков арабский язык, как и все языки менял свой лексический состав, некоторые слова выходили из лексического состава, некоторые поступали. Известно, что арабский язык употребляется в очень

большом ареале. Число арабоязычных стран превышает 20. И каждый из этих стран имеет свой говор. Наряду с этим есть еще и общий для всех арабоязычных стран литературный язык, сформированный на говоре Гурейш. Поэтому говоря о процессе изменения лексического состава имеется ввиду арабский литературный язык, который употребляется во всех арабоязычных странах.

В статье говорится о словах, которые устарели для современного арабского литературного языка, но употребляются в Огузских языках. Дается их эквивалент в современном арабском языке, также сравниваются их значения в Огузских языках.

Ключевые слова: тюркские языки, арабский литературный язык, заимствования, устаревание .

ƏDƏBİYYAT

1. <http://al-seyassah.com/الإيراسل-التلفزيون-الإيراسل>
2. Блинов А.А. Территориальные варианты арабского литературного языка и их отражение в прессе. Автореферат. Москва 2009.
3. غابرييل غارسيا ماركيز، قصة موت معلن، ص.35، دار المدى للثقافة والنشر 1999
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti III c.
5. Турецко-русский словарь, Москва, 1977
6. Türkçe Büyük Sözlük TDK
7. Misalli Büyük Türkçe Sözlük (Kubbealtı) İlhan Ayverdi. 2005
8. А.А.Ковалев, Г.Ш.Шарбатов. Учебник арабского языка. Москва, Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1998, стр. 595
9. غابرييل غارسيا ماركيز، قصة موت معلن، ص.35، دار المدى للثقافة والنشر 1999
10. <http://www.alittihad.ae/details.php?id=36528&y=2015>
11. 92القرآن الكريم، سورة النساء، الآية

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: **filologiya üzrə elmlər doktoru Aygül Hacıyeva**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLNAR ƏSGƏROVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
guasgarova@beu.edu.az

PUNKTUASIYANIN ÜSLUBİ ASPEKTLƏRİ XÜLASƏ

Məqalədə durğu işarələrinin üslubi funksiyalarından bəhs olunur. Qeyd olunur ki, punktuasiya sistemi həm semiotik mahiyyətlidir, həm də yazılı diskursda önəmli rol oynayır. Məqalədə bildirilir ki, hər bir durğu işarəsinin bədii üslubda üslubi vəzifəsi var. Tipologiyasından asılı olmayaraq hər bir dilin yazı sistemində özünə-məxsusluqlarla yanaşı, universal analoji cəhətlər də özünü göstərir. Hətta dilçilikdə və ədəbiyyatşünaslıqda bu məsələ ilə bağlı bəzən müəllif punktuasiyası terminindən də istifadə olunur.

Məqalədə göstərilir ki, istər Azərbaycan dilində, istərsə də, ingilis dilində bədii üslubda durğu işarələri müxtəlif üslubi məqamlarda tətbiq olunur. Araşdırmada müasir Azərbaycan və müasir ingilis dillərində durğu işarələrinin stilistik məqamlarda işlənmə aspektlərinə nəzər salınmış, tipoloji müqayisələrlə müxtəlif sistemli dillərdə durğu işarələrinin üslubi mövqelərdə işlənməsində analoji və diferensial cəhətlər müəyyənləşdirilmişdir.

Araşdırma Azərbaycan və ingilis dillərinin bədii materiallarına əsaslanır. Tədqiqatda göstərilir ki, müxtəlif üslubi məqamların ifadəsi üçün istər Azərbaycan dilində, istərsə də müasir ingilis dilində durğu işarələrinin mühüm önəmi vardır. Hər hansı bir yazar yaratdığı bədii əsərdə öz ideyasını çatdırmaq üçün dilin punktuasiya sistemindən maksimum şəkildə yararlanmağa çalışır. Məqalədə xüsusi vurğulanır ki, ədəbi dilin digər funksional üslublarından fərqli olaraq bədii üslubda durğu işarələrinin üslubi imkanları daha geniş və çoxşaxəlidir.

Ümumiyyətlə durğu işarələrindən düzgün istifadə edilərsə cümlənin məzmunu dəyişməz, dilin qrammatik quruluşuna, intonasiyaya və mənaya xələl gəlməz. Punktuasiya həm ifadə və cümlənin emosional rəngarəngliyinə, həm də yazıda qrammatik ayrılmalara xidmət edir. Üslubi məqamları nəzərə çatdırmaq üçün durğu işarələri rəngarəng nitqi təsvirdə, danışarkən müxtəlif əlamətləri vurğulamaq məqsədilə işlədilir.

Puntuasiya ümumi mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissəsidir, bədii üslubda durğu işarələrinin üslubi imkanlarının əks olunmasına xidmət edir.

Açar sözlər: *puntuasiya, durğu işarələri, üslub, funksiya, funksional-semantik vəzifə*

Bədii mətndə punktuasiya sisteminin funksiyaları daha geniş və çoxaspektlidir. Çünki digər mətnlərdən fərqli olaraq bədii mətndə ekspressivlik və emosionallıq daha çox ifadə olunur. Bu məqamda nöqtə işarəsi ilə müqayisədə nida işarəsinin

bədii mətndə funksiyaları daha genişdir və əhatəlidir. Buna görə də bədii mətnə müəllif ustalığı durğu işarələrinin işlənmə məqamlarının üslubi cəhətlərində də özünü göstərir. Və yaxud bədii mətnə üç nöqtə işarəsi bir çox üslubi məqamların ifadəsinə xidmət edir. Hətta bəzən dilçilikdə bu məsələ ilə bağlı *müəllif punktuasiyası* terminindən də istifadə olunur. Dilin punktuasiya sistemi həm semiotik mahiyyətlidir, həm də yazılı diskursda önəmli rol oynayır.

Yazılı mətnə durğu işarələri üslubi məqamların ifadəsi üçün mühüm rola malikdir. Belə ki, parselyasiya zamanı durğu işarələri nitqin ritmik-melodik parçalanmasını əks etdirə bilər.

Məlumdur ki, bədii üslub ədəbi dilin digər üslublarından funksional - semantik cəhətdən fərqlənir. Ona görə də bədii üslubda durğu işarələri çox zaman ekspressivliyin, emosionallığın yazılı nitqdə ifadəsində mühüm rol oynayır.

Bir nüansı qeyd edək ki, durğu işarələrinin bədii üslubda rolu əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. Belə ki, hər hansı bir müəllif, yəni yazıçı və ya şair yaratdığı əsərdə durğu işarələri vasitəsi ilə emosional və ya ekspressiv çalarları, sözün və ya ifadənin poetik imkanlarını inikas etdirə bilər. Buna görə də çox zaman dilçilikdə bu tipli durğu işarələrinin işlənməsinə müəllif punktuasiyası deyilir. Yəni müəllif punktuasiyası bədii mətnə müəllif öz iradəsindən asılı olaraq üslubi funksiya daşıya bilmək gücünə malikdir.

Bədii dil daha çox müəllif dili kimi səciyyələnir. Çünki bu üslubda fərdi üslubun imkanları daha genişdir. Yazar öz əsərində emosional vəziyyətləri oxucuya çatdırmaq üçün durğu işarələrinin imkanlarından maksimum şəkildə yararlanmağa çalışır. Yəni digər funksional üslublarla müqayisədə bədii üslubda punktuasiya sisteminin funksional imkanları çox genişdir. Yazar bu üslubda özünün ideyasını, bədii mətnin üslubi çalarlarını ifadə etmək üçün durğu işarələrindən hər zaman maksimum çəkildə yararlanmağa çalışır və çox zaman adi haldan fərqli olaraq durğu işarələrindən özünəməxsus şəkildə, yaradıcı formada istifadə etməyə çalışır.

Durğu işarələrinin funksional imkanlarından, üslubi çalarları ifadə etmək nüanslarından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bədii mətnə hər bir durğu işarəsinin, yəni nöqtənin, defisin, tirenin, nidanın, üç nöqtənin, sual işarəsinin, mötərizənin öz potensial tətbiq sahələri mövcuddur.

Mikayıl Müşfiqin “Bizim otaqda” şeirinə nəzər salaq:

Almışdı gözləri bir dərin baxış,

İçində yatağan, dilində qarğış,

Üzünü turşutdu, qaşını çatdı,

“Eh!” ... deyib yıxıldı, yatdı (8, s. 85).

Burada *eh* nidasının həm dırnaqda, həm nida işarəsi ilə, həm də ondan sonra üç nöqtə işarəsinin qoyulması adı çəkilən obrazın yaşadığı psixoloji anları ifadə edir. Bədii ədəbiyyatda bu tərzdə durğu işarələrinin tətbiqi məhz emosional, emotiv, ekspressiv çalarların yazılı nitqdə aktuallığını şərtləndirir. Durğu işarələri üslubi cəhətdən sintaktik konstruksiyaların qurulmasında və əlaqələnməsində mühüm rol

oynayır.

Professor Zərifə Budaqova düzgün olaraq qeyd edir ki, durğu işarələri fikrin aydın başa düşülməsində, yazının düzgün, ifadəli tələffüzündə çox mühüm və əhəmiyyətli qrafiki vasitədir. Bunları yerində işlətmədikdə, fikirdə dolaşıqlıq yaranır, şifahi nitqlə yazılı nitq arasında məzmun eyniliyi pozulur (3, s.3). Məlumdur ki, yazılı nitq şifahi nitqin paralel variantıdır. Şifahi nitqdə ifadə olunan intonasiya, səsin tembri, prosodiya, şifahi nitqin melodikası, emosional çalarlarını yazıda düzgün əks etdirmək üçün durğu işarələrinin funksional imkanlarını düzgün qiymətləndirmək və onları yerində işlətmək vacib faktorlardan biridir.

Dünya dilçiliyində durğu işarələrinin üslubi imkanları haqqında A.B.Şapiro, və S.İ.Abakumovun nəzəri fikirləri var. İndiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində Zərifə Budaqova, Qəzənfər Kazımov, Nərgiz Hacıyeva və digərləri durğu işarələrinin üslubi imkanlarından bəhs etmişlər. Zərifə Budaqova “Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti” (oçerklər) kitabında durğu işarələrinin üslubi funksiyalarından bəhs etmişdir (2, s.343-356). O, üç nöqtə, mötərizə, tirenin üslubi imkanlarından söhbət açmışdır. Zərifə Budaqova qeyd edir ki, durğu işarələri yazıda yalnız qrammatik ayrılıma xidmət etmir, ifadə və cümlənin emosional – ekspressiv rəngarəngliyini təzahür etdirir. Məsələn, üç nöqtə, sual, nida işarələri, mötərizə, dırnaq – bunların hamısı rəngarəng nitqi təsvirdə, hiss-həyəcanı, danışqdakı müxtəlif əlamətləri, psixoloji xarakteri, məntiqi vurğunu nəzərə çarpdırmaq məqsədilə işlədilir (2, s. 343).

Bədii üslub adi danışq nitqindən fərqli olaraq ekspressiv cəhətləri daha çox əks etdirir. Burada obrazlı nitq aparıcı mövqeyə malikdir. Bədii nitqin poetik aspektləri onu daha cəlbedici edir. Bəlağətli nitq forması olan bədii nitq, ilk növbədə, sintaktik fiqurlar və bədii təsvir vasitələri ilə gerçəkləşir.

Nitqin konnotativ funksiyasının yerinə yetirilməsində durğu işarələri bir növ semiotik mahiyyət daşıyır. Mətnin qurulmasında, parselyasiya hadisəsinin yaranmasında yazılı nitqdə durğu işarələrinin mühüm aspektlərinə nəzər salmaq lazımdır. Müasir dünya dilçiliyində punktuasiya sisteminə yalnız durğu və ayırıcı funksiyalar daşıyan şərti işarələr sistemi kimi deyil, mətn sintaksisinin, yazılı diskursun əsas elementləri kimi baxılır və bu istiqamətdə müxtəlif tədqiqatlar aparılır. Professor İsmayıl Kazımovun fikrincə, “durğu işarələrinin vəzifəsi nitq axınının məna kəsiklərə (parçalara) bölünməsinə (mənalı hissələrini) göstərməkdən və onların tanınmasını təmin etməkdən, habelə danışqda gerçəkləşən sintaktik strukturun ritmik -melodik əlamətlərini əks etdirməkdən ibarətdir. Punktuasiyanın bunu özündə əks etdirən özünəməxsus normaları vardır. Bu normalar yazı sisteminə, xüsusən də, mətbuatda çox vaxt pozulur” (7, s.5).

Nərgiz Hacıyeva “Durğu işarələrinin üslubi təbiəti” adlı yazısında qeyd edir ki, mötərizədən nitq prosesində nəzərə çarpmayan gizli, izaha ehtiyacı olan cəhətləri, fikirləri nəzərə çatdırmaq, diqqəti yönəltmək, mənasını bir qədər də konkretləşdirmək, dəqiqləşdirmək məqsədilə istifadə olunur. Söylənilən fikrə müəyyən çalar-

lıqlar vermək məqsədilə tiredən üslubi vasitə kimi istifadə olunur. Yazıçı əşyanı ümumiləşdirici sözlə adlandırır, sonra onun ayrı-ayrı detallarından, tərkib hissələrindən söhbət açır, həmcins üzvlər sadalanır. Dırnağın üslubi imkanları: söz öz həqiqi mənasında işlənmədiyi hallarda dırnaq arasına alınır, bəzən alınma sözlər dırnaqda verilir, şərti anlayışı bildirən sözlər bəzən dırnaqda verilir, şəxs adlarının ləqəblə işlənməsi və vokativ sözlər dırnaqda verilir, frazeoloji ifadə işləndikdə dırnaq qoyulur və s. (5, s.96, 118, 144). Göründüyü kimi, yazıda hər bir durğu işarəsi üslubi baxımdan fərqli mövqelərdə işləyə bilər.

Adətən, bədii nitqin emosionallığını, ekspressivliyi yazıda inikas etmək üçün durğu işarələrinin variativliyindən geniş istifadə olunur. Poetik dil özünəməxsus məcazlar sistemi, tropları ilə spesifik mahiyyət kəsb edir. Poetika nəzəriyyəsi ritorika ilə sıx bağlıdır. Qeyd edək ki, bədii dilin nəzəri konsepsiyaları ilə bağlı dünya dilçiliyində Roman Yakobson, Vladimir Vinqradov, Karl Fossler, Aleksandr Potebnyanın mühüm nəzəri müddəaları vardır.

Bədii dildə həm sual, həm də nida intonasiyası ilə deyilən cümlədə həm nida, həm də sual işarəsi eynizamanda qoyulur. Məsələn:

Siz,
Sabah yenidən doğacaq ulduzlar kimi
töküldünüz dənizə-
hansı fırtındadır,
qüdrəti tay ola sizin iradənizə?! (9, c.2, s. 95).

Durğu işarələri sisteminə müasir nəzəri dilçilik aspektindən baxsaq, ənənəvi yanaşmadan fərqli olaraq müasir dilçiliyin bir çox innovativ sahələrinin tətbiqindən söhbət gedə bilər. Belə ki, müasir punktuasiya sisteminə yazılı diskurs, mətn dilçiliyi, pragmatik dilçilik aspektlərindən də baxmaq mümkündür.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, müasir ingilis dilində də sual və nida işarələrinin kompleks variantları yazılı nitqin emosional cəhətləri ifadə etmək imkanlarını göstərir. Nümunələrə nəzər salaq:

Now Mater are you ready? N blank blank blank W?
Eh ?Eh? M blank blank blank W? (15, s.10).

Türk yazısında apastrof işarəsi çox zaman defis işarəsinin funksiyasını yerinə yetirir. Belə ki, bəzən xüsusi isimləri ayırmaq üçün apastrofdan istifadə edilir.

Müqayisə üçün qeyd edirik ki, ingilis yazısında defis (hyphen (-) işarəsinin işlənməsinin tarixi XVI əsrdən başlayır. Yunan mənşəli *hyphen* sözünün anlamı “birlikdə” deməkdir (12, s.85).

Nöqtəli vergül bəzən mətnə işlənən ifadənin mənasının açılmasına, izahına xidmət edir. Məsələn:

Otaq.
Pəncərəmdə qalın pərdələr. Yataqda insan;
Sinəsində iki parça mum.

Gözləri işığa qapalı. (9, c.2, s.238).

Tire işarəsi adi mətndən fərqli olaraq bədii mətndə çox zaman özündən əvvəlki sözün ifadə etdiyi mənanı aydınlaşdırmaq, baş verən situasiyanı, hal-vəziyyəti göstərmək üçün də istifadə edilir.

Bakı!

Çıraqları qara örtüklü,

əsgər ürəkli,

zavodları, meydanları

silah yüklü.

Üfüq – qaşları çatılmış,

Bakı – gəncliyimin beşiyi (9, c.2, s. 289).

İndiyə qədər aparılan araşdırmalar sübut edir ki, bədii üslubda durğu işarələrinin xüsusi mövqeyi və “xüsusi çəkisi” var. Hər hansı bir şair və yazıçının, və yaxud dramaturqun işlətdiyi ifadələrdəki ekspressivliyi, emosionallığı ifadə etmək üçün durğu işarələrinin məqamında tətbiq olunmasının əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Məlumdur ki, üç nöqtə (...) işarəsi çox zaman fikrin yarımçıq qalmasını, cümlədə müəyyən hissənin buraxılmasını bildirir. Bədii mətndə isə üç nöqtə daha çox ekspressivliyin, emosionallığın, hissiyatın ifadəsinə xidmət edir:

Mənim könüm deyir ki,

Hələ bunlar nədir ki...

Böyük günlər, şanlı günlər, şən günlər,

Yoluna düşən günlər,

Hələ qarşımızdadır! (8, s.155).

Burada *Hələ bunlar nədir ki...* cümləsində üç nöqtənin qoyulması lirik qəhrəmanın gələcək arzularının yaratdığı pafos ifadə olunmuşdur. Yəni Mikayıl Müşfiq bu durğu işarəsini qoymaqla əsərin poetik pafosunu, lirizmini gücləndirmişdir.

Zərifə Budaqova üç nöqtənin üslubi imkanlarından bəhs edərkən bildirir ki, üç nöqtə qətdə daha çox işlənir. Qət üslubi priyomlardan biridir. Belə cümlələrdə intonasiya sona qədər deyilməmiş fikrin məzmununu açır, onun emosional gərginliyini daha da artırır. İfadəyə daha qüvvətli və daha kəskin bir təsir qüdrəti vermək məqsədilə sözün gözlənilmədən birdən-birə kəsilməsinə, cümlənin yarımçıq saxlanılmasına qət deyilir. İfadənin daha qüvvətli və daha kəskin şəkllə salmaq məqsədi ilə sözü kəsib, cümləni yarımçıq saxlamaq, bəzən ən güclü bir ifadə qədər zəngin təsirə malik olur. Yarımçıqlıq təkcə replikalarda deyil, müəllifin dilində də olur. Belə cümlələrdə fikir vaxtından əvvəl kəsilir. Bu zaman yazıçı kiminsə həyəcanını verir. Səməd Vurğun Şirinin ölümünü təsvir edərkən Fərhadın keçirdiyi dərin təbiət hadisələrinin canlandırılması yolu ilə gör necə qüvvətli şəkildə vermişdir. Mətdə qoyulmuş üç nöqtələr həmin həyəcanın yüksək ifadəsini göstərən şərti işarələrdir:

Dayan ey külək...

Ağlama, ey tufan, çaxma, ey şimşək!

Alışdı mum kimi, söndü varlığım,

Söndü hər əməlim, bəxtiyarlığım,

Ey günəş... üzündən o pərdəni at.

Matəmə dönməsin qurduğun büsat (2, s. 345-346).

İstər şeir, istər nəsr, istərsə də dram dilində üç nöqtə geniş üslubi imkanlara malikdir. Belə ki, müəllif öz yazdığı bədii əsərində hər hansı bir obrazın keçirdiyi psixoloji sarsıntıyı, emosional gərginliyi ifadə etmək üçün üç nöqtədən istifadə edir:

Həzənzadə. Eşidirəm. Gəlirəm, gəlirəm. (Dəstəyi yerinə qoyur)

Nargilə. Oy...mən sizi ləngitdim. Bağışlayın... (4, s. 91).

Nargilə. Məni direktor Həsənzadə göndərib, başa düşürsünüzmü?

Fərəcov. Ba...ba...başə düşürəm...Ancaq gecikmisiniz, siz dünən gəlməli idiniz...gö...gözlədim, gəlmədiniz.

Nargilə. (onu yamsılayır) D...de...dedim ki, xəstələnmişdim (4, s. 91).

İngilis ədəbiyyatşünaslığında və dilçiliyində *Şekspir punktuasiyası* termini işlədilir. Simson Persi tərəfindən XX əsrin əvvəllərində -1911-ci ildə yazılan “Şekspir punktuasiyası” adlı əsərdə qeyd olunur ki, Şekspirin əsərlərində müasir punktuasiyadan fərqli olaraq vergül işarəsi oxucunun diqqətini hər hansı bir sözə cəlb etmək üçün də işlədilmişdir: Məsələn,

And nothing gainfi Times fieth can make defence

Saue breed to braue him, when he takes thee hence (13, s.24).

İngilis dilində olan bədii mətnlərdə durğu işarələri bədii obrazın lirik-psixoloji durumunu, emosional vəziyyətlərini əks etdirə bilir. Məsələn:

‘Don’t be afraid! Don’t be afraid, Darya Alexandrovna! There’s no fear of my hurting or dropping her’, said he, smiling brightly at the mother (14, s. 264).

Yəni bu cür tədqiqatlar sübut edir ki, tarixən yazılı mətnlərdə durğu işarələrinin müxtəlif dövrlərdə fərqli məqamlarda işlənməsi müşahidə olunur. Əgər şifahi nitqdə əsasən məntiqi vurğunun köməyi ilə cümlədə hər hansı bir söz daha qüvvətli deyilərək diqqəti cəlb edərsə, bədii üslubda məhz vergülün köməyi ilə hər hansı bir sözü oxucunun diqqətinə çatdırmaq mümkündür. Bir sözlə, bu baxımdan durğu işarələrinin tətbiqi tarixi cəhətdən də diferensiallıq təşkil edir.

Müqayisə üçün qeyd edirik ki, bədii mətndə durğu işarələri ifadə olunan fikrin emosional çalarlarının ifadə edilməsi üçün, eyni zamanda, dialoq zamanı baş verən situasiyaları göstərmək baxımından xüsusi fərqlənir. Məsələn, İlyas Əfəndiyevin “Atayevlər ailəsi” əsərində Lətafət obrazı ilə Şahsuvarov obrazı arasında belə bir dialoq var:

Lətafət: Ox, yenə də Məşədi Kərim...

Şahsuvarov: Siz nə üçün acıqlanırsınız, Liliya? Ot öz kökü üstə bitər. Görün rəhmətlik Məşədi Kərim necə adammış ki, ondan belə oğul əməl gəlib. Sağ ol, Sadıq. (Məna ilə gülümsəyərək) Bülbül ol, amma qəfəsdə olma! (4, s. 38).

Bu mətndə görüldüyü kimi, *ox* nidasından sonra vergülün qoyulması ekspressivliyi ifadə edir, üç nöqtə işarəsi isə həmin nidanın ifadə etdiyi hiss-həyəcanın

davam etdiyini göstərir. Mötərizə işarəsi isə Şahsuvarov obrazının psixoloji durumunu ifadə edir.

Durğu işarələri müəllif punktuasiyasında bədii üslubda gerçəkləşən yazılı nitqin fərdiliyini daha da qabardır, stilistik cəhətdən bədii nitqi fərdiləşdirir. İstər Azərbaycan dilində, istərsə də müasir ingilis dilində bədii mətnlərdə durğu işarələri emosional vəziyyətləri ifadə etmək üçün yazılı mətnlərdə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir:

Məsələn:

She left off as suddenly as a machine – gun leaves off firing. We were just dazed.

‘You are quite right,’ Rawdon began, in a vague and neutral tone...

‘I am, am I not?’ she said eagerly (15, s.132).

Anna looked at the with her eyes wet with tears.

‘Do not say that, Dolly. I have done and could do nothing. I often wonder why people conspire to spoil me. What have I done and what could I do? There was enough love in your heart to forgive...’

‘But for you, God only knows what would what have happened! How lucky you are, Anna,’ said Dolly. ‘Everything in your soul is clear and good.’ (14, s.96).

O.V.Aleksandrova qeyd edir ki, yazıçıların əksəriyyəti durğu işarələrindən yazılı mətnin məna və ekspressiv münasibətlərini ifadə etmək üçün ən effektiv vasitə olaraq tətbiq edirlər (10, s. 83). O.V.Aleksandrova mətndə ekspressiv sintaksisin yaranmasında durğu işarələrinin mühüm rol oynadığını qeyd edir. Bir çox ingilis linqvistlərinin fikrincə, punktuasiya özündə elmi deyil, incəsənəti (*an art*) əks etdirir (10, s. 85). Yəni bu o deməkdir ki, hər bir yazar punktuasiyaya yaradıcı şəkildə yanaşır və öz bədii təxəyyülünü gerçəkləşdirmək üçün durğu işarələrindən maksimum şəkildə bacardığı tərzdə yararlanmağa çalışır. O.V.Aleksandrovanın bir fikri çox real səslənir. O, bədii ədəbiyyatda punktuasiyanın əhəmiyyətindən danışarkən bir fikri xüsusi vurğulayır ki, “yaxşı punktuasiya hər zaman yazıçının fikrini real şəkildə əks etdirməyi bacarmalıdır” (10, s.84).

Dünya dilçiliyində linqvistik stilistika ilə bağlı R.Yakobsonun, A.Potebnyanın, V.Vinoqradovun nəzəri müddəaları var. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilçiliyində bədii mətnin linqvistikası, linqvistik poetika ilə bağlı Kamil Vəliyevin, Afad Qurbanovun araşdırmaları var. Afad Qurbanov “Bədii mətnin linqvistik təhlili” adlı monoqrafiyasında nəzərə çatdırır ki, dil tarixinin istər struktural, istərsə də funksional baxımdan tədqiq olunmasında bədii ədəbiyyat əvəzsiz mənbədir. Bədii mətn ən qədim dövrlərdən mövcud olan dil hadisələrini özündə mühafizə edərək günümüze qədər çatdırmaqda xüsusi mötəbərliyə malikdir. Buna görə də hər növ dil hadisəsinin tarixi, xarakter və xüsusiyyətlərinin açıqlanması üçün xronoloji linqvistik prinsipə əsaslanaraq bədii ədəbiyyatın mətni təhlilə, araşdırmaya cəlb edilərək nəticələr əldə olunur (6, s.542).

Beləliklə, bədii mətnin ritmik-melodik parçalarının üslubi məqamlarını ifadə etmək üçün həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində durğu işarələrinin funksional potensialı böyükdür. Araşdırma göstərir ki, bədii mətnlərdə durğu işarələri çox zaman ənənəvi funksiyalarından bir qədər kənara çıxa bilər. Yəni müəllif punktasiyasında durğu işarələri çox zaman normadan kənara çıxır. Məqsəd isə yazıçı və ya şairin yaratdığı əsərdə ideyanı, məqsəd və məramı oxucuya çatdırmaqdan ibarətdir. Bunun üçün müəllif durğu işarələrindən çox zaman özünəməxsus şəkildə istifadə edə bilər. Bədii mətnləri digər mətnlərdən fərqləndirən əsas cəhətlərdən də biri məhz bu faktdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbasova, A.M. Dilçilik və bədii mətn. Bakı: Maarif, 1990, 80 s.
2. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı (oçerklər) / Red.M.Ş.Şirəliyev, Z.İ.Budaqova. Bakı: Elm, 1970, 356 s.
3. Budaqova, Z.İ. Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı: Elm, 1977, 85 s.
4. Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə]. C.2. Bakı: Avrasiya Press, 2005. 336 s.
5. Hacıyeva, N. Durğu işarələrinin üslubi təbiəti // Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı: Avropa, 2020. s. 96-160.
6. Qurbanov, A. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı: 2019. 552 s.
7. Kazımov, İ. Azərbaycan dilində durğu işarələri:qayda və prinsipləri. // Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı: Avropa, 2020. s. 4-63.
8. Müşfiq, Mikayıl. Mən şirin bir ləhcəli bülbüləm. Bakı: Kitab klubu, — 2016, 400 s.
9. Rza, Rəsul. Seçilmiş əsərləri:[5 cildə] / Bakı: Öndər, — c.2. — 2005. — 320 s.
10. Александрова, О.В. Проблемы экспрессивного синтаксиса. На материале английского языка: — М.: Высш. шк., 1984. — 211 с.
11. Майзенгер, Н.В. Позиционно-содержательная и прагматическая значимость знаков препинания в современном английском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Барнаул-2004. 19 с.
12. Allen, Robert. Punctuation. New York: Oxford University Press, 2002. 103 p.
13. Percy S. Shakespearian punctuation. Oxford: The Clarendon Press, 1911.107 p.
14. Tolstoy, L. Anna Karenina. Great Britain: E.B.Greenwood,1999. 813 p.
15. Lawrence, D.H. The Virgin and the Gipsy & Other Stories. London: 2004, 216 p.

ГЮЛНАР АСКЕРОВА

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПУНКТУАЦИИ РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются стилистические функции знаков препинания. Отмечается, что система пунктуации носит семиотический характер и играет важную роль в письменном дискурсе. В статье говорится, что каждый знак препинания выполняет стилистическую функцию в художественном стиле. Независимо от типологии письменность каждого языка имеет свои особенности, а также универсальные аналогии. Даже термин авторская пунктуация иногда используется в лингвистике и литературной критике. В статье показано, что знаки препинания используются в разных стилистических точках, как в азербайджанском, так и в английском языках. В исследовании рассматриваются стилистические аспекты развития пунктуации в современном азербайджанском и современном английском языках, выявляются сходства и различия в развитии знаков препинания в стилистических позициях в разных языковых системах путем типологических сравнений. Исследование основано на литературных материалах азербайджанского и английского языков.

Исследование показывает, что пунктуация важна для выражения различных стилистических моментов как в азербайджанском, так и в современном английском языках. Любой писатель пытается максимально использовать систему пунктуации языка, чтобы передать свою идею в своем произведении искусства. В статье подчеркивается, что в отличие от других функциональных стилей литературного языка стилистические возможности знаков препинания в художественном стиле шире и разнообразнее.

В целом правильное использование знаков препинания не меняет содержания предложения, не вредит грамматической структуре, интонации и значению языка. Пунктуация обслуживает как эмоциональное разнообразие выражения и предложения, так и грамматические различия в письме. Пунктуация используется для подчеркивания стилистических особенностей красочной речи.

Знаки препинания - неотъемлемая часть общей культуры, отражающая стилистические возможности знаков препинания в художественном стиле.

Ключевые слова: *пунктуация, пунктуация, стиль, функция, функционально-смысловая задача.*

GULNAR ASGAROVA

STYLISTIC ASPECTS OF PUNCTUATION SUMMARY

The article discusses the stylistic functions of punctuation. It is noted that the punctuation system is both semiotic and plays an important role in written discourse. The article states that each punctuation mark has a stylistic function in the artistic style. Regardless of the typology, the writing system of each language has its own peculiarities, as well as universal analogies. Even in linguistics and literary criticism, the term author's punctuation is sometimes used in connection with this issue. The article shows that punctuation marks are used in different stylistic points, both in Azerbaijani and English.

The study looks at the stylistic aspects of the development of punctuation in modern Azerbaijani and modern English, identifies similarities and differences in the development of punctuation in stylistic positions in different systems of languages by typological comparisons. The research is based on literary materials of Azerbaijani and English languages. The study shows that punctuation is important for the expression of various stylistic points, both in the Azerbaijani language and in modern English. Any writer tries to make the most of the punctuation system of language to convey his idea in his work of art. The article emphasizes that, unlike other functional styles of literary language, the stylistic possibilities of punctuation marks in artistic style are broader and more diverse.

In general, the correct use of punctuation does not change the content of the sentence, does not damage the grammatical structure, intonation and meaning of the language. Punctuation serves both the emotional variety of expression and sentence, as well as grammatical differences in writing. Punctuation marks are used to emphasize stylistic features in a colorful speech.

Punctuation is an integral part of general culture, serving to reflect the stylistic possibilities of punctuation in artistic style.

Keywords: punctuation, punctuation, style, function, functional-semantic task

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru İlham Tahirov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TƏRANƏ MƏMMƏDOVA İSMAYIL qızı

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Nəcəf Nərimanov 93
tarana29@gmail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ AMERİKAN LƏHCƏSİ VƏ ONLARIN LEKSİK- FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ XÜLASƏ

Məqalədə Amerikanizm anlamından, onun dünya səhnəsinə gəlişindən, bundan əlavə ingilis dilinin Britaniya adalarından müstəmləkələrə və yeni dünyaya keçidindən ətraflı şəkildə bəhs olunacaq. Belə ki, Britaniya və Amerika ingilis ləhcələri arasındakı fərqlərə, əsasən lüğət, qrammatika və tələffüz aspektlərində rast gəlmək olar. Təbii ingilis dilində danışan (native speakers) dünya əhalisinin təxminən üçdə iki hissəsi Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşayır. Məhz buna görə də, “İngilis dili”, ABŞ-da ən geniş yayılan və istifadə olunan əsas ünsiyyət dilidir.

Amerika ingiliscəsi (American English) siyasi Amerika tarixinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilinin variant “Amerika ingilis dilisi” adlanır. “Variant və müxtəliflik” termini bir sıra səbəblərə görə daha münasib hesab olunur. ABŞ-da danışılan bu dilin etimoloji nöqteyi-nəzərdən regional variantlıq hesab olunmasına baxmayaraq, heç bir vəchlə dialect adlandırılı bilməz, çünki bu dil “Standard Amerika dili” adlandırılan ədəbi normalara uyğun formaya malikdir. Beləliklə, verilmiş tərifə müvafiq olaraq bildirmək olar ki, dialektlər, əsasən, ədəbi formaya malik deyil və Amerika ingilis dilinin (American English) ədəbi normalara uyğun formaya malik olduğu faktorunu nəzərə alaraq, əminliklə onun dialect olmadığı fikrini təsdiq edə bilərik. (1-p.29-34)

“Amerikanizm anlamı”- Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilinə xas xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən söz və ya sabit söz birləşməsi kimi müəyyən oluna bilər. Amerika xalqının ingilis dilinə olan ilk və ən böyük töhfəsi Şimali Amerika heyvanlarını və bitkilərini adlandırmaq ehtiyacında özünü biruzə Verdi. Müxtəlif illərdə -1608 və 1612-ci illərdə, ingilis dilindən alınmış “corn” (taxıl) və “catfish” (dəniz pişiyi) kimi yeni sözlər və 1609, 1613-cü illərdə alınmış “raccoon” (yenot) və “moose” (Amerika sığını) kimi digər sözlər Hindlilər tərəfindən danışılan dillərdən alınaraq, dilin lüğət tərkibinə keçmişdir. Belə ki, “İngilis dilinin

Açar sözlər: amerikanizm, ingilis dili, forma, ədəbi norma, lüğət

Amerika variant” Standart İngilis dilindən (Standart English) tələffüzdə, bir sıra cüzi qrammatik xüsusiyyətlərdə və ən başlıcası lüğət tərkibində fərqlənir. Dilin tarixi araşdırılan zaman, diqqəti cəlb edən ən mühüm faktorlardan biri Amerika ingilis

dilisinin (Amerikan English) meydana çıxmasının ilk koloniyaların yarandığı dövrə, əsasən, 17-ci əsrə təsadüf etməsidir. Kaloniyalar inkişaf etdikcə, ABŞ-da danışılan ingilis dilinin inkişafı prosesini daha da sürətləndirirdi. Bu təsir özünü bir sıra əlamətdar hadisələrdə biruzə Verdi. Belə ki, 1621-ci ildə “Şükranlıq bayramı” (Thanksgiving Day- ABŞ-da və həmçinin, Kanada da qeyd olunur), 1636-cı ildə “Dövlət məktəbinin açılışı” (Public school), 1696-cı ildə “Məzun günü” (Alumnus) və 1676-cı ildə müstəmləkəçilərin ön sərhədi dəyişdirməsi (The Frontier) bu əlamətlər sırasında yerini almış ən bariz nümunələrdir. 18-ci əsr, əsasən, 1736-cı il “Milli Dirçəliş” (Awakening) və 1789-cu il “Mühacir Köçü” (Immigrant Migration) kimi hadisələrlə səciyyələnir. 19-cu əsrdə isə, əsasən, 1838-ci ildə “yeni texnologiya üsulu” və 1883-cü ildə “İlk Göydələnlər” meydana çıxdı. 20-ci əsrdə isə Amerikalılar, əsasən, 1916-cı ildə “İnsan zəkasını qiymətləndirən intellekt testləri”ni (İQ) həyata keçirdilər və 1985-ci ildə raket təlimi üzrə seçilmiş alimlər (Rocket scientists) üçün yüksək təhsil imkanı yaratdılar. Belə ki, 20-ci əsr bir sıra xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. 20-ci əsrin sonlarında – təxminən, 1980-ci ildə yeni sözlərin və məfhumların meydana çıxması ilə dilin lüğət tərkibi daha da zənginləşdi. “Etik İnvestisiya” və “Daxili bazar” kimi yeni anlayışlar ortaya çıxdı. “Ödəniş” sözü “plastik” sözü ilə əvəz olunmağa başladı. Məsələn, (kredit kartlar, bankamatik kartlar və s.). Bundan əlavə, kifayət qədər mühüm əhəmiyyət daşıyan fiqurlardan biri olan “Yuppie” termini də dilin lüğət fonduna daxil oldu. “Yuppie” -20-ci əsrdə gənc, çevik, yüksək gəlirli 25-30 yaşlı biznes nümayəndələrinə işarə edən mühüm bir model hesab olunurdu. Daha sonra, “mobil telefon” (mobile phone) və “laptop” (laptop or plamtop) kimi yeni sözlər də dilin lüğət tərkibini zənginləşdirdi. İngilis dilinin yeni Amerika variantının yaradılması, əsasən, “Amerika İnqilabı”nın dönüş nöqtəsi kimi qeyd olunur. Beləliklə, bu yeni variantın yaranması ilə “Amerika İnqilabı” özünün ən yüksək pilləsini qət etmiş oldu. “Amerika İnqilabı” liderlərinin nöqtəyi nəzərlərindən, Amerika ingilis dilisi Amerikanın müstəqilliyinin ən bariz nişanəsi, gələcəyin mütləq dili idi. Yeni dünyada ingilis dilinin qabaqcılları, əsasən, Şotlandlar və İrlandlar idi. Belə ki, bir zamanlar Şotland-İrland istifadəsində olan əksər nümunələr günü bu gün də öz üstünlüyünü qoruyub saxlamaqdadır. Məsələn: cabin – daxma, koma, kabinə, kayut” deməkdir. “Amerikanizm” sözünün ilk istifadəsi “Müstəqillik Bəyannamə”sinin imzalayıcısı, 18-ci əsrin sonlarına doğru “New Jersey” kollecinin, daha sonra (Princeton Universiteti)nin prezidenti olmaqdan ötrü 1769-cu ildə Amerikaya yollanan Şotlandiyalı akademik “John Withperspoon”nun adı ilə bağlı idi. “Amerikanizm”ə böyük maraq göstərən John Withperspoon bu mövzuda bir sıra maraqlı məqalələr də təqdim etmişdi. O, təhsilli insanların nitqində qrammatik səhvlərə yol verilməsi, vulqarizmlərdən istifadə hallarının qəti əleyhinə idi. “John Withperspoon”nun “Amerikanizm” anlamı yalnız koloniyalara məxsus və onlara xas xüsusi bir anlam mənasında işlədilir. Withperspoon qeyd edirdi ki, o, eyni təbəqədən olan eyni mənşəbə sahib insanların nitqində mütəmadi olaraq qrammatik səhvlərə yol verilməsi, vulqarizmlərdən istifadə

hallarına rast gəlirdi. Withperspoon Amerikada gündəlik nitqdə müəyyən qədər vulqar ifadələrdən istifadə hallarını müşahidə etməsinə baxmayaraq, ovulqarizmin Amerikada Böyük Britaniyaya nisbətən daha geniş vüsət almasından bəhs etməmişdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, terminlərin və idiomatik ifadələrinin İngilis dilinin Amerika variantında istifadə xüsusiyyətləri bir qədər fərqliliklə müşayiət olunur, lakin bu onların dildə düzgün işlənmədiklərinə istinad etmir, bu hal yalnızca onların Amerikanın inkişafının bəhrəsi olduğuna işarə edir. (2-p.112-145) İngilis dilinin ABŞ variantında yer alan frazeoloji vahidlər sırasında ksenomativasiyalı ifadələr İngilis xüsusi maraq doğurur. Belə ki, onların müəyyən hissəsi ümum-german və ya ümumingilis ksenomativasiyasının “varis”liyini nümayiş etdirdiyi halda, bir çoxları Yeni Dünyada - “Azadlıq Qitəsi”ndə formalaşan fərqli linqvokultural şəraitin məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Dilçiliyə bu termini təklif edən Y.L.Berezoviç *ksenomativasiya* istilahinin “yad,olan anlayış (məfhum, hadisə və s. - M.R.) haqqında ümumiləşmiş təsəvvürlərin sözlərin və frazeoloji vahidlərin təkrar motivləndirməsi”nə nəzərən ifadəsini məqsəda uyğun sayır. Dilçi xatırladaq ki, müvafiq olaraq təkrar nominasiya qazanmış xarici sözlərin *ksenonimlər* bu qrup leksemlərin təkrar adlandırma prosesinin özü isə *ksenonominasiya* termini ilə adlandırılır. Onu da qeyd etmək ki, sonuncu qrup istilahlar (*ksenonim* və *ksenonominasiya* terminləri), məhz, ingilis dili sahəsindəki araşdırma zəmnində formalaşmışdır. V.V.Kabakçi ingilis linqvokultural mühiti üçün yad olan anlayış, məfhum və ya hadisələri ifadə edən sözlərin ksenonim (*ksenos* yunanca “yad,özgə” deməkdir) statusunda dəyərləndirməyi təklif etmişdir. İstənilən cəmiyyət tarixi təbəddülatların, etnik konflikt və gərginliklərin, klerikal-konfessional qarşılaşdırmaların təsir izlərindən xali deyil. Bu mənada frazeoloji sistemi “xalqın tərcümeyi-halı”, həmin dilin daşıyıcısı olan etnosun “medeniyyət aynası” olaraq nəzərdən keçirən A.Dandesin mövqeyilə razılaşmamaq mümkün deyil. Dilin, xüsusilə də onun nominasiya sistemlərindəki dəyişmələrin cəmiyyət həyatındakı dəyişikliklərlə düz mütanasiblik nümayiş etdirməsi linqvokulturoloji araşdırmaların tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, sosial psixologiya və s. bu kimi əlaqəli elm sahələri ilə kəsişməsini labud edir. Məhz, həmin fənlər arasındakı əlaqələndirmə ingilis fiziologiyasında, konkret desək, ingilis dilinin amerikan variantında yer alan bəzi etnonim komponentli frazeologizimlərdə ksenomativasiyanın səbəblərinə aydınlıq qazandırmağa kömək edə bilər. Yad mədəniyyətə aid fərd, özgə dövlətə aid vətəndaş və ya fərqli etnos nümayəndəsinin obrazı ilə bağlı konseptin linqvokognitiv aspektlərini araşdırmış O.Maruneviç digər xalqların adlarının müəyyən qəlib-obrazlar şəklində təqdimatının, özü də bir çox halda neqativ planlı təqdimatının kökündə həmin dil daşıyıcılarının tarixi yaddaşının həlledici rol oynadığını qeyd etmişdir. Dilçi onu da bildirmişdir ki, digər etnosların adlarının təkrar nominasiya vahidi kimi dəyərləndirməsi Qərbi sosiolinqvistikasında 1944-cü ildə A.A.Robak tərəfindən təklif edilən *etnofotizm* (*ethnophaulism*) və E.Eriksonun irəli sürdüyü *ektronim* (*ecthronym*) terminləri altında nəzərdən keçirilir. İngilis dilinin amerikan

variantının frazeoloji sisteminde qarşılaşdığımız etnonim komponentlər də bir çox halda ilkin nominasiya vahidi kimi deyil, müəyyən stereotip və öngörüşlərdən qaynaqlanaraq meydana çıxmış obrazlar sistemini” kimi “fəaliyyət göstərir. Yəni, bu frazeoloji sistemdə yer alan *Dutch, Irish, Indian* Və s. bu kimi komponentlər əksər hallarda formalaşmış obrazlar sisteminin təzahürüdür. Müqayisə üçün deyək ki, “*küçə uşağı, veyil, küçədo qalmış*” mənalarını əks etdirən *the arab of the gutter* frazeologizmindəki *arabian* leksik vahidi etnofolizm kimi meydana çıxdığı halda, “*Feniks*”, “*Simurq quşu*” anlamını ifadə edən *The arabian bird* frazeologizmin də eyni etnonimin neytral mənə tutumuna malik olduğunu görürük. Baleil, Richard: “Onu da qeyd edək ki, ekspressiv etnonimləri araşdırmış A. i. Qriqenkonun da bildirdiyi kimi, *etnofolizmlər* bir çox halda “etnik, irqi və konfessional dözümlü- süzlüyün və ya digər xalqlara qarşı mənfi çalarlı öngörünüşün ... verbal simvolu və şampları” kimi dəyərləndirilməkdədir. Bununla belə təəssüflə mövcud reallığı etiraf etmək lazımdır ki, Y. Dovqopoliyin də tam haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “digər etnoslara emosional-ekspressiv qiymətləndirməli ləqəblərin verilməsi ənənəsi istisnasız olaraq bütün dillərə xas olan bir universal xüsusiyyətdir”. İngilis dilinin ABŞ variantında yer alan etnonim komponentli frazeoloji vahidlər arasında etnofolizm mövqeyində çıxış edən *DUTCH* leksik vahidin iştiraki ilə formalaşmış frazeologizmlər xüsusilə diqqəti cəlb edir. (3.13-42) “Amerikanizm” sözü, tamamilə, əmələ gəlmə və əhəmiyyət baxımından “Scotticism” sözünə oxşardır. Hələ 18-ci əsrə qədər Britaniya və Amerika ingilis dilisi demək olar ki, heç bir fərqlilik nümayiş etdirmədən, bir-birilə qırılmaz surətdə vəhdət təşkil edirdilər. 1700-cü ildə bir sıra İngilis xalqlarının Amerikaya immiqrasiyası istifadə olunan dili bütövlüklə dəyişdirdi. Lap əvvəllərdə də olduğu kimi, Amerika həyatının kosmopolit təbiətinin dil və xüsusilə lüğət üzərindəki təsiri özünü açıq-aşkar biruzə verirdi. Baxmayaraq, Amerika və Britaniya ingilis dilləri bir-birilə qarşılıqlı surətdə vəhdətdədir, lakin ünsiyyət zamanı kifayət qədər anlaşılmazlığa və səhvə gətirib çıxaran hallara da rast gəlmək mümkündür. George Bernard qeyd edirdi: “Britaniyalılar və Amerikalılar, əsasən, ümumi bir dil vasitəsilə bir-birlərindən ayrılırlar”.

Amerika ingilis dilisinin yaranma tarixi necədir? Bu tarix hansı köklərə və mənbələrə əsaslanır? “Amerika Dilçiliyi”nə keçidi şərtləndirən əsas əlamətlərdən bir ilk şəhərciklərin yaranması idi, belə ki, Amerika dialektinin əksər toxumları və bir sıra regional formalar elə ilk yaşayış məntəqələrinin yaranması ilə bağlı idi. Böyük Britaniyada ilk şəhərciklər Bostonda, 17-ci əsrin əvvəllərində Bay Kaloniyasında, 18-ci əsrin əvvəllərində Londonda, Connecticutda salınmışdır.

Orta Atlantik Regionunda ilk yaşayış məntəqələrinin əsası New Yorkda (Yeni Amsterdam adlandırılmış və 1644-cü ildə İngiltərə tərəfindən Hollandiyadan alınmışdır) və Pensilvaniyada (Filadelfiya ilə birlikdə 1681-ci ildə, əsasən, Uilyam Pen tərəfindən əsası qoyulmuşdur). Cənubi Atlantik regionunda yaranmış ilk yaşayış məntəqələrinə 1607-ci ildə əsası qoyulmuş Virjiniyanın “Ceymstaun

kaloniyası” və 17-ci əsrin sonlarında Cənubi Karolinadakı” Charleston kaloniyası” aiddir. Bu ərazilərdə yaranmış ilk yaşayış məntəqələri, əsasən, Amerika Dialektinin əsas mənbələri kimi çıxış edirdilər.

Elə sözlər var ki, onların mənaları Atlantik okeanının hər iki tərəfində yaşayanlar üçün tanışdır. Buna baxmayaraq, elə sözlər də məlumdur ki, onların mənalı hər iki variantda eyni deyildir.

Amerikan ingiliscəsinin lüğət fonduna yeni leksik elementlərin daxil olması prosesi müstəmləkəçilərin əsl Amerika dillərindən çoxlu sayda mənşəyi məlum olmayan flora, fauna və topoqrafiya sahələrinə məxsus sözləri mənimsəmələri ilə başladı. Belə sözlərə misal olaraq, “opossum” (opossum-kisəli heyvanlar növünə aiddir), “raccoon” (yenot), “squash” (bu söz əsasən, “kudu, balqabaq” mənasında işlədilir) və “moose” (Amerika sığını) göstərmək olar.

Üç əsrdən daha çox bir müddətdə Amerika lüğət tərkibi Britaniya (İngilis) lüğət fondundan tam və ya qismən asılı olaraq inkişaf etmiş və yaranmış yeni mühitin də bu lüğət fondunun inkişafına böyük təsiri olmuşdur.

İngiltərədə “to advocate” (vəkillik etmək), to placate (plakat çəkmək), “to antagonize” (ziddiyyət yaratmaq) terminlərinə qarşı ədəbiyyatçılar 19-cu əsrdə müharibə elan etmişlər.

Çünki bu sözlərin yerli hinduların dilindən götürüldüyü güman edilirdi. Lakin “amerikanizm”ə daxil olan bütün sözləri Amerikanın yerli əhalisi hinduların dilindən hazır şəkildə götürüldüyünü demək də düzgün olmazdı. Elə sözlər var ki, onlar amerikan həyat tərzini və əşyanı adlandırmaq üçün verilən terminlərdir. Məsələn, hamıya tanış olan “telephone” (telefon), “photograph” (fotoqraf) və s. bəzi başqa sözlərin köklərinin “amerikanizm” olduğu bəllidir. Məsələn, “to lunch” (cəzalandırmaq), “jazz” (caz) və s. Bəzən isə yaranmış söz hamı tərəfindən qəbul edilərək, başa düşüldükdən sonra adıləşir. Məsələn, “hue və hue and cry” (hay-küy) sözlərindəki “hue” (rəng) sözünün mənası artıq “hue və cry” sözündəki “hay-küy” mənasını vermir. Yaxud “meat” (ət) sözü “One man`s meat is another man`s posion” atalar sözündə “sweet meat” (yemək) mənasında, yəni “birinin cərəyi-əti o biri üçün zəhərdir” – mənasında işlənilir.

Bəzən yeni terminlər siyasi məqsədlər üçün yaradılır və dildə də uzun müddət işlədilir. Məsələn, “superdövlətlər” olan Birləşmiş Ştatlar və Sovetlər İttifaqı (dağılmazdan əvvəl) bəzi müstəmləkə zülmündən azad olmuş ölkələri “Third World” (Üçüncü Dünya) ölkələri, yaxud “underdeveloped” (inkişaf etməkdə olan) ölkələr adlandırmışlar. Bu dövrdə “rat-race” (yavaş sürətli yarış), “consolium” (məsləhət, məşvərət), “confrontation” (qarşıdruma), “update” (hazırkı) və s. kimi terminlər yaradılır. Elə yeni sözlər, terminlər meydana çıxır ki, onların əksəriyyəti demək olar ki, müəyyən şeylərə verilən ad kimi üzə çıxır, yaranır. Məsələn, “a bubble car” (avtomobil) termini maşının yuxarı hissəsi, damı plastmas materialdan düzəldilmişdir, həm də köpüyə bənzədiyi üçün bu maşına həmin ad “a bubble car” köpük maşını adı verilmişdir. Məsələn, “paper pack” (kağız torbacıq) termini də öz

mənasını məhz aid olduğu şeydən almışdır. Belə ki, əvvəllər mağazadan kitab alan zaman həmin kitabı kağız torbacıqda bükün verərmişləmiş, sonralar isə bu hadisə getdikcə yayılmış, təkcə kitab deyil, başqa şeyləri də kağız torbacıqları büküb verirlərmiş ki, həmin termini “kağız torbacıq” mənasını daşımışdır.

Yeni söz və terminlərin yaranması və mənə dəyişiklikləri demək olar ki, 1960-1980-ci illərdə aparılmış statistik məlumatlara əsasən (bu dövrdə çoxlu kitab və jurnallar nəşr olunmuşdur ki, bunlarda da heç şübhəsiz, xeyli sözlər və mənalar öz əksini tapmışdır) tədqiq olunmuşdur. Hər hansı bir sözün strukturu, yaxud mənası Britaniya ingiliscəsinə oxşamadığı halda, dərhal onu “amerikanizm” adlandırmaq səhv olardı. Bu məsələdə də israfçılıqdan yan keçə bilməyənlər “amerikanizm” hesab olunan sözlərə qarşı müəyyən dövrlərdə mübarizə aparmışlar. Ancaq süni vasitə və üsullar dilin təbii inkişafının qarşısını ala bilməmişdir.

Ədəbiyyat

1. English (United States) at Ethnologue (18th ed., 2015) page:29-34.
2. "Unified English Braille (UEB)". Braille Authority of North America (BANA). 2 November 2016. Retrieved 2 January 2017.page:112-145.
3. Bailey, Richard W. (2012). Speaking American: A History of English in the United States 20th-21st century usage in different cities.page:13-42.
4. Frank K. Flinn and J. Gordon Melton, Encyclopedia of Catholicism (2007) p 19.
2. David J. O'Brien, Isaac Hecker: an American Catholic (1992) p 384 -388.

T.MAMMADOVA

AMERICAN DICTION IN ENGLISH AND THEIR LEXICO-PHONETIC CHARACTERISTICS

Summary

Over three centuries, the American vocabulary has evolved entirely or partially from the British (English) word stock and has created a great impact on the development of this word stock.

It was supposed that most words were taken from the native Hindu language. But all the words included in “Americanism” would not be right to say to have been taken out of the Indian language. There are words that these are the terms used to call the American lifestyle and items.

It would be a mistake to call it “Americanism” immediately, unless the structure or meaning of any word resembles the British one. In this case, Filologiya məsələləri, №10, 2017 246 those who could not overcome wastefulness fought in certain situations against the word “Americanism”. However, artificial means and methods could not prevent the natural development of language.

The article will focus on the meaning of Americanism, its coming to the world scene, as well as the English language transition from the British Isles to colonies and to the new world. Thus, the differences between British and American English can be found mostly in vocabulary, grammar and pronunciation. About two-thirds of

the world's population live in the United States. That is why, "English" is the main language of communication in the

United States. American English is the most important component of American political history. Thus, the English language spoken in the United States is called "American English". The term "Option and Diversity" is considered to be more appropriate for a number of reasons.

Key words: Americanism, English, form, literary norm, dictionary

Т.Маммадова

АМЕРИКАНСКИЕ ДИАЛЕКТЫ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И ИХ ЛЕКСИКО-ФОНЕТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Резюме

Более трех веков американский словарь полностью или частично эволюционировал от английского (английского) словарного запаса и оказал большое влияние на развитие этого слова.

Предполагалось, что большинство слов было взято из родного индусского языка. Но все слова, включенные в «американизм», не были бы прав, если бы они были выведены из индийского языка. Есть слова, что это термины, используемые для обозначения американского образа жизни и предметов.

Было бы ошибкой назвать это «американизмом» сразу, если структура или значение какого-либо слова не будет напоминать британский. В этом случае те, кто не мог преодолеть расточительность, сражались в определенных ситуациях против слова «американизм». Однако искусственные средства и методы не могли помешать естественному развитию языка. Семантические особенности региональных вариантов Американская- Английского варианта в статье также рассматриваются семантические особенности региональных вариантов английского языка. Специально австралийская версии. Анализ слов проводится на основании интересные примеры и их семантические особенности В этой статье "Английские- американских варианты использовали и рассматриваются их использования в английской литературе. В статье затрагиваются такие проблемы, как классификация разные вариантов названий в соответствии с морфологическими и лексическими формами, и функциями.

Ключевые слова: американизм, Английский язык, форма, литературная норма словарный запас.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYGÜN İBRAHİMOVA
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
N.Nərimanov 93.
aygunibragimova@com.ru

**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN ANTROPONİMİYASINDA ŞƏXS VƏ
İXTİSAS ADLARININ İŞLƏNMƏSİNDƏ MYDANA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR
VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI
XÜLASƏ**

Bir-birindən köklü şəkildə fərqlənən tarixi yol inkişaf yolu keçməsinə baxmayaraq ingilis və Azərbaycan xalqlarının antroponimik sistemlərində semantik baxımdan oxşar yaxud eyni adlara rast gəlmək mümkündür. Bu oxşarlıq hər iki xalq üçün ümumi olan bəzi qanunauyğunluqlara əsaslanır. Fərqli mədəniyyətlərə malik olan xalqlar arasında oxşar və ya eyni semantik əsaslara söykənən antroponimik vahidlərin meydana gəlməsi bir sıra tarixi hadisələrlə izah olunur. Fikrimizcə ingilis və Azərbaycan antroponimiyasında fonetik cəhətdən oxşar olması ya onların eyni dil ailəsini təmsil edən xalqların dillərindən yayılması ikə ya da təsadüfən fonetik paralel yaratması ilə bağlıdır. Adlar haqqında Pulqramın və Con Stüart milin tədqiqatları daha qiymətli sayılır. Milli qeyd edir ki xüsusi adlar şəxsə ancaq adlandırılmaq və çağırılmaq üçün verilir lakin şəxsi fərdi səciyyələndirmir. Şəxs adlarının əsas əlaməti ondan ibarətdir ki onlar əslində heç bir məna vermir. Valideynlər uşağa adı öz gələcək arzularına uyğun verirlər. Adı verən valideyn ümid edir ki onun verdiyi ad gələcəkdə də özünü doğruldacaq. Şəxs adının insana fərdilik gətirə biləcəyinə də inanmaq olar lakin bu bir o qədər də əsaslı fakt hesab olunmur. **İngilis alimi Murphy R.** yazır: "Bununla yanaşı adın başqaları tərəfindən necə qəbul edilməsi şəxsiyyətin özünəhərmətinə təsir edir. Qədim dövrlərdən müşahidə edilən adın mistikləşdirilməsi böyük bir tarixi dövr ərzində xalqların ad vermə adət və ənənələrində mühüm rol oynamışdır. Təkcə ləqəbləri deyil hətta yeni doğulan uşağa birinci adı seçərkən də valideynlər onun öz adını doğruldacağını düşünür və buna görə də öz arzularına müvafiq ad verirlər. Elm bunu inkar etsə də uşağın böyüyərək ona verilmiş adı doğrulduğu haqqında bir sıra faktlar məlumdur. **(1-p.123)** Məsələn almanlarda Herr Gross cənab Böyük Nəhəng adlı şəxsin özündən müştəbehlik mərazinə tutulduğu Herr Klemer cənab Kiçik adlı şəxsin natamamlıq kompleksinə mübtəla olduğu qeydə alınmışdır.

Açar sözlər: totemlər, vahidlər, sistemlər, antroponimlər, semantik universal

Dünyanın bütün antroponimik sistemləri universaldır eləcə də ingilis və Azərbaycan xalqlarının ad seçmə ənənəsi bir-birinə uyğun gəlir. Həm ingilis həm də Azərbaycan insanı ad seçimində ülviliyə xoşbəxtliyə gözəlliyə yüksəkliyə can atır ən bəşəri hisslərini əks etdirir. Bununla yanaşı hər iki xalqın adlar sistemində tarixən

formalaşmış və hazırda sıradan çıxmış ad yaradıcılıqlarının qalıqlarına rast gəlirik. İngilis dilində bəzi adlar insanın xarici fiziki nöqsanını əks etdirir. **Arnold T.V. "The English Words" əsərində qeyd edir:** "Müərrəd təfəkkürün hələ formalaşmadığı qədim dövrlərdə insanlar özlərini təbiətin bir parçası kimi təsəvvür edir ad seçərkən ətraf mühitdəki əşyaların adından istifadə edir yalnız müəyyən müddətdən sonra uşaq böyüyüb ərsəyə gəldikdə göstərdiyi şücayyətə özünü tanıtdığı hansısa bir hərəkətə görə ikinci bir adla adlandırıldı. (2-p.66-72) Bu cür ibtidai advermənin izlərinə günümüzdə də rast gəlmək mümkündür. Ş.Şədiyev yazır ki xalqımızın tarixində övlada ad verilməsində nikbin münasibət bəsləmişdir. O zamanlar bu hadisə şadlıq və təntənə ilə qeyd olunardı. Həmin vaxtlarda ad məsələsi valideyinlər deyil ancaq ad vermə peşəsinə görə xalq arasında tanınmış hörmətli şəxslər həll edərtilər. Onlar da xoşagələ bir ad seçib uşağa həmin adın verilməsini məsləhət görürdilər. Qədim Azərbaycanlılar Zərdüşt dininə və ayinlərinə sitayiş edib göyə günəşə aya oda suya torpağa dəmirə daşa ruhlara və ətraf aləmdəki canlılara pərəstiş edirdilər. 1. Totemlərə sitayişlə əlaqədar olan şəxs adları-Laçın Tərən Aslan Qaplan və s.

2. Göyə Tanrıya etiqatla əlaqədar olan şəxs adları-Göyxan Tanrı Tanrıverdi və s.

3. Qədim Azərbaycanlılar ətrafda xarab olmayan əbədi hesab etdikləri təbiət materiallarına tapınırlar və bunlardan şəxs adları düzəldirdilər -Aydəmir Altın Polad və s.

Müasir ingilis antroponimiyasında işlədilən qədim german və ya roman-german mənşəli ada-Alicənab Eric-şərəfli hakim başçı elva -pəriyəbənzər kimi bir sıra adlar xristianlıqdan qabaqki dövrün məhsulu sayıla bilər. Eyni zamanda burada vaxtı ilə Britaniya adasında məskunlaşmış tayfaların sorağını verən bir çox şəxs adları ingilisləşdirilmiş şəkildə işlədilməkdədir. Cəmiyyətin həyatındakı iqtisadi, sosial və mədəni dəyişiklikləri özündə əks etdirən ixtisas adları cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə uyğun şəkildə formalaşır. İxtisas adları leksikasına daxil olan sözlərin müəyyən qismi müasir dil baxımından arxaikləşdirilmişdir, çünki İngilis və Azərbaycan dillərinin bugünkü ixtisas adları uzunmüddətli tarixi inkişafın məhsuludur. İxtisas adlarının yaranma tarixi bəşəriyyətin yaranma tarixi qədər qədimdir. Onlar ictimai-iqtisadi formasiyalarda insanların əsas fəaliyyət prosesi ilə sıx əlaqədar yaranmışdır. İxtisas adları həm də xalqın tarixi, adət-ənənəsi, məişət, həyat tərz, etik və estetik görüşlərini də əks etdirmişdir. Bildiyimiz kimi, yaşadığımız cəmiyyətdə maddi nemətlərin bolluğu müxtəlif sənət və peşə sahiblərinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu səbəbdəndir ki, dildə mövcud olan ixtisasa adları tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.

Dilçilikdə öz elmi fəaliyyəti ilə seçilən İ.V. Arnold da, ingilis dilinin leksik sistemində ixtisas adlarının yaranmasına yollarına diqqət yetirmişdir. Azərbaycan dilinin leksik sisteminin araşdırılması zamanı da ixtisas adlarına diqqət yetirilmişdir. Filologiya elmlər doktoru A. Atəşiyev də Azərbaycan dilində sənət və peşə adları məsələsinə toxunmuşdur. O, sənət adlarının Azərbaycan dilində mənşəyinə görə növlərindən, sənət adlarının morfoloji, qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. İxtisas adlarının

araşdırılmasında xüsusi əməyi olan dilçilərə İ.V.Sabadoş, T.Q.İvanova, O.S.Orlova, L.L.Orlov, V.V.Manıvcuq, V.İ.Makarov və başqalarını misal göstərmək olar. Onlar öz araşdırmalarını məhz peşə leksikasına həsr etmişlər. **Azərbaycan Terminologiyası toplusunda yazılır:** "Dilçilik ədəbiyyatında və o cümlədən, ingilis dilçiliyində ixtisas adları lüğət tərkibinin bir sahəsi və dilin lüğət tərkibinin çox vacib hissəsi hesab edilir. İxtisas adları müəyyən ictimai qrupa aid xüsusi iş və sənət təmayüllü sözlərdir. Bunlara peşə də, sənət də, ixtisas da demək olar. (3-səh:54-58)

Sənət- xüsusi elm, təhsil görməyən insanların əmək fəaliyyəti sahəsidir. Məsələn, *cobber* (*pinəçi*), *shoemaker* (*çəkməçi*), *shoeblicker* (*çəkməlisən*), *coalminer* // *collier* (*kömürçü*), *hatter* // *hat maker* (*papaqçı*), *tailor* (*dərzi*), *barber* (*dəllək*), *blacksmith* (*dəmirçi*) və s. sənət sahəsində çalışanlar xüsusi nəzəri bilik və təhsil almaya da bilər, onlar müəyyən təcrübə əsasında, baxmaqla həmin sənətə yiyələndirirlər. Ona görə də şərti olaraq, ixtisas adları adı altında birləşdirilən sözlərə həmin iş sahələri ilə bağlı sözlər – adlar daxildir. Hal-hazırda "peşə" və "sənət" terminləri sinonim sözlər kimi işlədilir. Məsələn, *muəllim* (*teacher*) sözü həm sənət, həm də peşə hesab olunur. "Sənət və peşə" terminləri sinonim mənaya malik olduğu üçün rus dilində olan "профессия" sözü Azərbaycan dilinə "sənət – peşə" kimi tərcümə olunur. Müasir dildə "peşə" sözü fars sözü kimi izah olunur və mənası elə "sənət" deməkdir. "Sənətkarlıq" termini "sənətkarlıq", "peşəkar" termini isə "sənətkar" sözü kimi izah olunur. M.Hüseynzadə "Müasir Azərbaycan dili" kitabında *-lıq, -liq, -luq, -lük, -dar; -çı, -çi, -çü, -çu* və s. şəkilçilərdən bəhs edərkən sənət-peşə adlarının əmələ gəlməsində həmin şəkilçilərdən geniş istifadə etmişdir. Müəllif qeyd etmişdir ki, *-çı, -çi, -çu, -çü* şəkilçiləri vasitəsilə Azərbaycan, ərəb, fars, rus dili sözlərindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən gəlmiş isimlərdən peşə, sənət, məşğələ, adət, xasiyyət, əqidə, meyl və s. mənaları ifadə edən düzəltmə isimlər əmələ gəlir. Məsələn: *arabaçı, yazıçı, əməkçi, dilçi, kolxozçu, traktorçu, dənizçi* və s.

İxtisas adlarının mənşəcə növləri

İngilis dilində ixtisasa adları müxtəlif mənbələrdən daxil olmuşdur. VII əsrdə xristianlığın geniş yayıldığı bir dövrdə latın dilindən dinlə bağlı bir çox sözlər daxil olmuşdur. Məsələn *priest* "keşiş", *bishop* "yepiskop", *monk* "rahib", *nun* "rahibə" və s. İngiltərədə o dövrdə yaranan məktəblərdə dini dərs deyən müəllimlə "scholar" deyilirdi və bu söz latın dilindən alınmışdır. Bundan başqa "janitor" qapıçı, dalandar, qarovulçu sözündə latın dilindən alınmışdır. İngilis dilindən ixtisas adlarını yaradan yarımsəkilçilərdən olan "monger" morfemi latın mənşəlidir.

İngilis dilində ən çox alınma sözlər fransız mənşəlidir. Fransız mənşəli sözlərin ingilis dilinə axını XI əsrdə İngiltərənin normanlar tərəfindən

istilasından sonra başlayır. Fransız mənşəli ixtisas adlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar :

a) İdarəetmə sahəsində alınma ixtisas adları : “baron” baron, “baroness” baronessa , “royal” kral, “chancellor” kansler, “consul” konsul, “ambassador” səfir, “minister” nazir, “municipal” bələdiyyə və s;

b) Hüquq sahəsində alınma ixtisas adları : “judge” hakim , “attorney” hüquqşünas , advocate “vəkil”

c) Din sahəsində alınmalar : “abbot” rahib , “clergy” din xadimi və s;

d) Hərbi sahədə alınmalar : “captain” kapitan, “sergeant” çavuş, “soldier” əsgər, “officer” zabıt , “musketer” müşketyor. Fransada kralın qvardiya süvarisində xidmət edən zadəgan və s.

A.Ə.Əbdürrəhmanov yazır: İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də xalqlar arasında yaranan müxtəlif qarşılıqlı əlaqələr genişləndikcə , insanların təbiət üzərində hökmranlığı möhkəmləndikcə ixtisas adları da möhkəmlənmiş, inkişaf etmiş, zənginləşmiş və bundan sonradan zəngiləşəcəkdir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mövcud olan digər sözlər kimi, ixtisas adkarı da mənşəyinə görə, daxili imkanlar hesabına yaranmasına və alınma sözlər olmaqla iki qrupa bölünürlər :

1) *Azərbaycan dilinə məxsus olan ixtisas adları* . Bu adlar digər ixtisas adları ilə müqayisədə ən qədim tarixə malikdir. Azərbaycan ixtisas adları qədim türk xalqlarının müxtəlif siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqəsi nəticəsində ildən – ilə zənginləşmiş və çoxalmışdır. **(4-səh:156-168)**

Azərbaycan dilinə məxsus olan ixtisas adları təxminən aşağıdakılardan ibarətdir : *qapıçı, qarovulçu, qazantəmizləyən, burucu, qatıqçı, atıcı, paltaryuyan, suvaqçı, neftçıxaran, tarçı, qılıncoynadan, xəmiryoğuran, tikişçi* və s.

2) *Alınma ixtisas adları*. Azərbaycan dilində çoxlu alınma ixtisas adları vardır : *suflyor, stenografçı, radist, kassir, nevroptoloq, pedaqoq, sosioloq, jurnalist, laborant, geoloq, korrektor, metallurq* və s

Alınma ixtisas adları çox zəngin və mürəkkəb quruluşu malikdir. Onların icərisində Azərbaycan sözdüzəldici şəkildə qəbul edən ixtisas adları da çoxdur. Ərəb, fars və rus dillərinə məxsus ixtisas adları dilimizə əsasən, birbaşa daxil olmuşdur. Alman, fransız, ingilis, latın, italyan və başqa Qərbi Avropa dillərinə məxsus ixtisas adları rus dili vasitəsilə keçmiş və vətəndaşlıq hüquq qazanmışdır.

Alınma ixtisas adlarını və onların müxtəlif dillərə məxsus şəkildə işlənməsini nəzərə alaraq aşağıdakı kimi qruplaşmaq olar :

1) Ərəb və fars dillərindən alınan ixtisas adları

2) Rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınan ixtisas adları .

Məlumdur ki, böyük və kiçik xalqlara mənsub olmasından asılı olmayaraq heç bir dil zorla başqa bir dilə söz qəbul etdirə bilməz. Xalqlar

arasında mədəni, iqtisadi, və elmi - texniki əlaqələrin yaranması bir dildən başqa diləsöz və terminlərin keçməsinə obyektiv şərait yaradır.

Nitqin yaranması və tədricən inkişafı ilə əlaqədar olaraq xüsusi adların yaranması zərurəti meydana çıxmışdır. Xüsusi adlar xalqın tarixini, milli adət-ənənələrini, dünya görüşünü, həyat tərizini və s. izah edir, aydınlaşdırır.a)Şəxs adları, soyadları, təxəllüs və ləqəblər; b)Coğrafi adlar

c)Səma cisimlərinə verilən adlar; d)Qəzet və jurnallara verilən adlar;e)Heyvanlara verilən xüsusi adlar.Xüsusi ismləri ümumiləşdirərək belə adlandırmaq olar:İnsan adları-antroponimlər, coğrafi adlar-toponimlər, tayfa və millət adları etnonimlər, çay,dəniz,göl adları-hidronimlər, heyvan adları-zoonimlər. Kosmik adları-kosmonimlər, səcdəgah adları-teonimlər, əşyalara və müəssisələrə verilən adlar-ktermatonimlər,Antroponomika onomastikanın ən geniş yayılmış sahələrindəndir.Antroponomika onomastikanın ən geniş yayılmış sahələrindəndir.

Antroponomiyaya-yunan mənşəli olub-anthropos (insan.adam, şəxs) və onoma (ad) sözlərindən ibarətdir. Antroponomiyaya insan adlarını öyrənən sahədir.Azərbaycan dilçiliyində bu termin insan adları (Xurman, Sevda,Elşad, Samir və s.) ingilis dilində isə “Personal names” (Tom, Elizabeht, Hamlet Laura və s.) kimi ifadə olunur. Antroponimlər ünsiyyətlə bağlı meydana gəlmişdir. Qədim latınlar insanın adını özünə bərabər tutmuş “ Homen nomen” demişlər. Ada belə bir münasibə elə bizim də bir sıra xalq ifadələr təzahür edir: “ İgid ölər, adı qalar”, Adın çıxmaqdasna, canın çıxsamyaxşıdır”, və s. Ad həmişə san, nüfuz, reputasiya hesab olunmuşdur. Tanınmış adama “ adlı-sanlı”, pis əməl edənə isə “ heç adına-sanına yaraşmır” deyilməsi təsadüfi deyildir. Adlar ilk insan qrupları, ailə yaranandan meydana gəlmişdir. Tayfa, nəsil, yaxud ailə içində adamların sayı artdıqca onların fərqləndirmək, fərdləşdirmək lazım gəlirdi. Adlar məhz bu zəruri tələbdən törənmişdir.Tədqiqatçı alimlərimizdən A.axundov, A.Qurbanov, M. Adilov, A.Əliyev, Ə.Cavadov və başqaları antroponomikaya aid məqalələr, elmi işlərlə çıxış etmişlər.

Xarici dilçilərdən onomologiyanın tədqiqində C.S.Mill, X.Cozeff, B.Rassel, M. Breal, A.V.Nikonov, A.V.Superanskaya, S.Syorensen və başqalarının xidməti böyük olmuşdur.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri A.Bakıxanov ilk dəfə olaraq “ Gülüstani-İrəm” əsərində antroponimlərin tədqiqinə geniş yer vermişdir. Əsərdə Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Seyid Həsən Şirvani, Əbülülə Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi və başqa görkəmli şəxsiyyətlərin həm tərcümeyi-hallarını. Həm də adlarının izahını vermişdir. Həmçinin o, “Adlar və titullar haqqında” əsərini yazmış və bir çox titulların leksik mənalarını vermişdir. Tarixi şəxsiyyətlər- hökmdarlar, şahlar. Fatehlər, yazıçılar, şairlər və s. xalq arasında öz ləqəbləri ilə tanınmışdır.

M.F.Axundovun “ Aldanmış kəvakib” povestində on yeddi obraz göstərilir.

“Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə yazdığı məktub” adlı fəlsəfi əsərində saysız-hesabsız onomastik vahidlər-antroponimlər, toponimlər, hidronimlər, ideonimlər və s. işlədilmişdir. Əsərdə 150-

dən çox antroponim qeydə alınmışdır. Bütövlükdə antroponimlər əsərin ideyasına. Süjet xəttinə xidmət edir.

Dilimizdə çoxlu ərəb və fars mənşəli adlar vardır. Bu adlar 7-ci əsr və sonrakı dövrlərdə ərəblərin Azərbaycanı istila etməsi ilə bağlıdır. M.F.Axundov yaşadığı dövr, yəni 19-cu əsr üçün həmin adlar xarakterikdir.

Ədəbiyyat:

- 1) Murphy R.2007.Essential Grammar in Use.Cfmpridge University Press.page 123.
- 2) Arnold İ.V. The English Word,M., 1986.page 66-72.
- 3) Azərbaycan terminologiyası problemləri, Bakı , 1988.səh:54-58.
- 4) Əbdürrəhmanov A.Ə. Peşə-sənət terminlərinin mənşəcə növləri , Azərbaycan terminologiyası problemləri, API , Bakı , 1988.səh:156-168.

А.Ибрагимова

ТРУДНОСТИ В РАЗРАБОТКЕ ЛИЧНЫХ И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ИМЕН В АНГЛИЙСКОЙ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АНТРОПОНИМИИ И СПОСОБЫ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ

Резюме

Статья “Исследование наименований специальностей в английском и азербайджанском языке и их виды по происхождению “ посвящена исследованию наименований специальностей в английском и азербайджанском языке . Наименования специальностей и их происхождение являются объектом многочисленных исследований ряда ученых-языковедов, сохранивших свою актуальность в современном языкознании. Проведена исследовательская работа , охватывающая широкий спектр вопросов , от истории происхождения наименований до их всевозможных классификаций и типологий . В статье приведены конкретные случаи заимствований таких слов в азербайджанский и английский язык из других языков , и дана современная видовая структура специальных наименований по их происхождению. Формулировка английской антропономии вызвана обычаями культурной, системой языка и политика социологической связи Британских наций. Английская антропономия имеет отличительные и схожие черты с так называемыми других нации. Все эти черты появились в течении нескольких десятилетий и различных исторических событий. Статья посвящена традициям наименования в Английской и Азербайджанской нациях. Традиции наименования в Английской и Азербайджанской нациях совпадают-обе ассоциирующиеся с красотой доверием родителей Эта статья посвящается схематическим свойствам проресмонотных аффиксов.

Ключевые слова: универсальные единицы, антропонимы, системы,семантика.

A.İbragimova

**DIFFICULTIES IN THE DEVELOPMENT OF PERSONAL AND
PROFESSIONAL NAMES IN ENGLISH AND AZERBAIJANI
ANTHROPONYMY AND WAYS TO OVERCOME THEM**

Summary

The article “The research of profession names in English and their types of origin” covers the research of profession names in English and Azerbaijani languages . Names of profession and their origins have been the subject of numerous studies of many scientists – linguists and still have retained their relevance in modern linguistics. Particular attention is paid to the history and characteristics of the formation and comparative analysis of specialty according to their origins .

The article demonstrates research covering a wide range of issues , from the history of the origin of their names to the various classifications and typologies .

The paper presents case studies of borrowing such words in Azerbaijani and English from other languages, and given the structure of the modern spics of special items according to their origins.

The article deals wit naming traditions of English and Azerbaijani nations. Naming traditions of English and Azerbaijani nations coincide-both of them include words that resemble beauty, happiness and parents beliefs.The article is devoted to the semantic structure of forming professional affexes. It is the Branch of lexicology that studies the structure of existing words and the patting on which a language builds new words.

Key words: totems, units, systems ,antroponims, semantic universal

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, dosent Yusif Süleymanov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLXANIM İMRANOVA ZAKİR QIZI
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
N.Nərimanov 93.
Gulxanimimranova05@gmail.com

**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MORFOLOJİ YOLLA
İNKARLIQ KATEQORİYASININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ VƏ ONUN
LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
XÜLASƏ**

Dildə inkar ilk növbədə məzmun və formanın, daha dəqiq desək, cümlə strukturunun və onun ifadə etdiyi fikrin qarşılıqlı münasibətləri planında dilçiliyin anlaşılmaya ehtiyacı olan mühüm problemlərindəndir. Ümumiyyətlə, inkar hələ çox qədim dövrlərdən əvvəlcə formal məntiqin sonra isə həm də dilçiliyin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Cəmiyyətin və elmin inkişafına baxmayaraq, bu gün də ümumi dilçiliyin araşdırılmağa xüsusi ehtiyacı olan mövzularından biri məhz inkarlıq anlayışı və onun dildə maddiləşməsidir.

Çünki aparılmış tədqiqatlar özü-özlüyündə müsbət iş olsa da, onlarda hələ də inkarlığın öyrənilməyən və yaxud özünün tam linqvistik həllini tapmayan bir sıra struktur-semantik məsələləri bu gün də öz həllini gözləyən problemlərindəndir. Bu problemlərə inkarın məntiqi-grammatik kateqoriya kimi mahiyyəti, inkar cümlələrin hansı meyarlarla təsdiq cümlələrindən fərqlənməsi, cümlənin strukturunda və onun ifadə etdiyi fikirdə inkarın rolu, bəzi inkar vasitələrinin leksik və sintaktik tərkibinə görə eyni olan cümlənin iki səviyyədə üzvlənməsində necə fəaliyyət göstərməsi kimi bir çox məsələlər hələ də öz qəti elmi həllini tapmamışdır.

Bütün bunların nəticəsində inkarlıq haqqında tədqiqatla məşğul olan dilçilər arasında da yekdil fikrə rast gəlinmir. Bu fikir ayrılığı əsasən inkarlıq kateqoriyasının mənşəyi və mahiyyəti, gerçəklik faktlarına, real təcrübəyə uyğun gəlib-gəlməməsi, burada obyektiv və subyektiv amillərin rolu və s. ilə bağlıdır. Dilçilərdən bəziləri inkarlığa sırf semantik, bəziləri sintaktik, bəziləri isə grammatik-leksik kateqoriya kimi yanaşırlar.

Açar sözlər: morfoloji əlamətlər, flektiv-analitik, iltisqi-sintetik, semantika.

Bu məqalədə müxtəlif sistemli dillərdə, konkret olaraq Azərbaycan və ingilis dillərində, inkarlıq anlayışının morfoloji yolla ifadəsindən bəhs olunur. İngilis dilində inkarlığın morfoloji yolla ifadəsinin izahına keçməzdən əvvəl bir məsələnin açıqlanması tələb olunur. Dillərin tipoloji təsnifindən aydındır ki, Azərbaycan dili iltisqi-sintetik, ingilis dili isə flektiv-analitik dil olduğundan, inkar mənası yaratmaq üçün əsasən müvafiq olaraq sintetik (*-ma*) və analitik (*not*, *no* və *s.*) vasitələrdən istifadə edirlər. Lakin Azərbaycan dilində analitik (*deyil*, *nə..və s.*), ingilis dilində isə sintetik vasitələrin (*-un*, *-in*, *-dis*, *-de*, *-mis*, *-anti*, *-non*, *-less* və s.), yəni prefiks və

suffikslərin köməyi ilə də düzəldir. Bu morfoloji əlamətlər ingilis dilində söz yaradıcılığında iştirak etdikləri kimi, inkarlıq semantikasının da əmələ gəlməsində mühüm rol oynayırlar:

-*un* prefiksi əsasən sifət və feli sifət düzəldir. Bu sifət və feli sifətlər –*ed*, –*ing*, –*ful*, –*able*, –*y*, –*like* suffiksləri ilə işlənir. Məsələn:

Un conquerable – yenilməz; *unpublished* – nəşr olunmamış; – *unwealthy* – dövlətsiz;

unladylike – xanıma layiq olmayan *ungrateful* – minnətdar olmayan, *nankor*. –*im*, –*in* prefiksi alınma sifətlərlə. Məsələn:

unintentional – bilmədən; *unimportant* – vacib olmayan, əhəmiyyətsiz.

–*un* inkarlıq prefiksi özündə inkarlıq elementi olan sifətlərə qoşulur. –*un* prefiksi ilə ifadə olunan sifətlər <<keyfiyyət, əlamət>> və s. inkarlığı bildirir. Məsələn:

safe – təhlükəsiz; *unsafe* – təhlükəli; *graceful* – zərif; *ungraceful* – kobud; *reserved* – gizli;

–*un* prefiksi ilə işlənən fellər əks mənə bildirən hərəkət ifadə edir. Məsələn:

to cover – bağlamaq, *to uncover* – açmaq; *to fasten* – bağlamaq; *to unfasten* – açmaq.

Rus dilşünası S.F.Leonteva öz əsərində yazır:” Müasir ingilis dilində –*un* prefiksi antonimi olmayan təsirli fellərlə işlənir. –*in* prefiksini üç fonetik variantı var: *il* –*l* qarşısında; *im* – *p*, *m* qarşısında; *ir* – *r* qarşısında. Məsələn:

illiterate – savadsız; *illogical* – məntiqsiz; *immortal* – ölməz, əbədi; *immoral* – əxlaqsız, pozğun;

improper – lazımsız; *improbable* – ağlasığmaz, mümkün olmayan.

Bu prefiks sifətlərlə işlənir.

–*dis* prefiksi əsasən fellərlə işlənir. Bu prefiks fellərdə əsasən semantika yaradır. Məsələn:

to please – xoşa gəlmək, məmnun etmək; *to displease* – xoşa gəlməmək, məyus etmək;

to band – birləşdirmək; *to disband* – ayırmaq. **(1.s.123)**

–*de* prefiksi müasir ingilis dilində elmi-texniki və tibbi terminlərin düzəldilməsində istifadə olunur. Bu prefiks həmçinin hüquqi ədəbiyyatda da işlənir.

Məsələn: *defraud* – aldatmaq

Ümumişlək leksikada bu prefikslərlə düzələn sözlər azdır.

–*de* prefiksində isimlərdə, sifətlərdə və fellərdə rast gəlinir).

–*anti* prefiksi, əsasən, qəzet leksikasında işlənir. Bu ön şəkilçi daha çox sifətlərlə işlənir. Məsələn:

anti – *socialist* – *antisocialist*; *anti* – *nuclear* – nüvəyə qarşı; *anti* – *proliferation* – artmaya qarşı.

-non prefiksi publistik üslubda işlənir və ən çox müasir ingilis dilində sifətlərdə onlara az-çox rast gəlinir. Məsələn: *non – aggressive – aqressiv olmayan; non – attendance – davamiyyətsizlik*.

Yuxarıda verilmiş izahdan aydın olur ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də inkarlıq anlayışı geniş şəkildə morfoloji yolla ifadə olunur.

“**Azərbaycan dilinin morfolojiyası**” kitabında qeyd olunur: “Lakin bununla belə bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, qarşılaşdırılan bu dillər müxtəlif tipoloji sistemli dillər olduğu üçün, inkarlığın morfoloji ifadəsində də onlar arasında diqqəti cəlb edəcək qədər fərq vardır. Belə ki, Azərbaycan dili iltisqi dillərə xas olan sintetik ifadə formaları ilə zəngindir. Bu zənginlik özünü əyani şəkildə inkarlığın morfoloji yolla ifadəsində də göstərir. Lakin qarşılaşdırma üçün cəlb edilmiş ingilis dili flektiv dillərə daxildir və inkarlığın, o cümlədən də başqa qrammatik anlayışların formal ifadəsində daha çox analitik göstəricilər üstünlük təşkil edir. Burada mövzu ilə bağlı qarşılaşdırılmış dil faktları da bu fikri bir daha təsdiqləyir. Belə ki, inkarlığın morfoloji ifadəsi baxımından ingilis dilinin formal əlamətləri bu məqsədlə Azərbaycan dilində işlənən formal əlamətlərə nisbətən kəmiyyətə bir qədər azdır. Təbii ki, inkarlığın morfoloji ifadəsi ilə bağlı alman, fransız və başqa dillərdən də misallar gətirmək olar.**(2.s.66-93)**

-a şəkilçisi vasitəsilə mənfi məzmun ifadə edən sifətlər əmələ gəlir. Bu ön şəkilçi rus dilində və başqa dillərdə işləndiyi kimi Azərbaycan dilində də işlənir. Əlbəttə, bu şəkilçi Azərbaycan dilində alınma şəkilçi olub, adları çəkilən dillərdən alınmışdır. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, -a şəkilçisi dilimizdə bir o qədər də işlək deyildir. Bu şəkilçi çox nadir hallarda və eyni sözlərlə işlənir. Məs: *normal-anormal (normal olmayan hal)* və s. Misallar: *Anormal uşaq tibbi müayinədən keçirildi. O da anormal hərəkəti ilə hamını təəccübləndirdi*. Sənin bu yaşayışın anormal yaşayışdır. Normal yaşayışdan kəskin şəkildə fərqlənir.

Anormal adamlar öz nöqsanlarını görmür və özlərini, öz hərəkətlərini həmişə haqlı sayırlar. Görəsən, sən bu anormal yaşayışdan nə vaxt əl çəkəcəksən? Bizim işlərimiz çox anormaldı.

Anti şəkilçisi də <<əks, əleyh>> məzmunu inkarlıq ifadə edən sifət düzəlidir. Məs: *antifaşist (təşkilat), antiimperialist (hərəkət)* və s. Misallar:

Antiimperialist hərəkət get-gedə genişlənir. Onun bütün antihumanist fikirləri zalda nifrətlə qarşılandı.

Hitlerin antibəşəri hərəkətləri alman xalqının beynəlmiləl nüfuzuna ağır zərbə vurdu.

Bu ön şəkilçi rus dilində və başqa dillərdə işləndiyi kimi Azərbaycan dilində də işlənir. Faktik materialın müqayisəsi göstərir ki, bəhs olunan şəkilçinin işlənmə tezliyi –a şəkilçisinin işlənmə tezliyinə nisbətən artıqdır. Daha doğrusu, bu şəkilçi ilə nisbətən çox söz düzəltmək olar. Digər tərəfdən –anti şəkilçisi başqa dillərin sözlərinə artırıldığı kimi, onlara Azərbaycan sözlərində də rast gəlinir.

-un prefiksi əsasən sifət və feli sifət düzəldir. Bu sifət və feli sifətlər –ed, -ing, -ful, -able, -y, -like suffiksləri ilə işlənir . Məsələn: unconquerable – yenilməz; unpublished – nəşr olunmamış;

unthinking – düşünülmədən; unwealthy – dövlətsiz; unladylike – xanıma layiq olmayan;

ungrateful – minnətdar olmayan, nankor.

-im, -in prefiksi alınma sifətlərlə. Məsələn: unintentional – bilmədən; unimportant – vacib olmayan, .

-un inkarlıq prefiksi özündə inkarlıq elementi olan sifətlərə qoşulur. –un prefiksi ilə ifadə olunan sifətlər <<keyfiyyət, əlamət>> və s. inkarlığı bildirir. Məsələn: safe – təhlükəsiz; unsafe – təhlükəli;

graceful – zərif; ungraceful – kobud reserved – gizli, unreserved – açıq.

-un prefiksi ilə işlənən fellər əks mənə bildirən hərəkət ifadə edir. Məsələn: to cover – bağlamaq

to uncover – açmaq; to fasten – bağlamaq; to unfasten – açmaq.

Müasir ingilis dilində -un prefiksi antonimi olmayan təsirli fellərlə işlənir. – in prefiksini üç fonetik variantı var: il –l qarşısında; im – p, m qarşısında; ir – r qarşısında. Məsələn: illiterate – savadsız;

illogical – məntiqsiz; immortal – ölməz, əbədi; immoral – əxlaqsız, pozğun; improper – lazımsız;

improbable – ağlasığmaz, mümkün olmayan. Bu prefiks sifətlərlə işlənir.

-dis prefiksi əsasən fellərlə işlənir. Bu prefiks fellərdə əsasən semantika yaradır. Məsələn:

to please – xoşa gəlmək, məmnun etmək; to displease – xoşa gəlməmək, məyus etmək;

to band – birləşdirmək; to disband – ayırmaq.

-de prefiksi müasir ingilis dilində elmi-texniki və tibbi terminlərin düzəldilməsində istifadə olunur. Bu prefiks həmçinin hüquqi ədəbiyyatda da işlənir. Məsələn: defraud – aldatmaq

Ümumişlək leksikada bu prefikslərlə düzələn sözlər azdır. -de prefiksində isimlərdə, sifətlərdə və fellərdə rast gəlinir

-anti prefiksi, əsasən, qəzet leksikasında işlənir. Bu ön şəkilçi daha çox sifətlərlə işlənir. Məsələn:

anti – socialist – antisosialist; anti – nuclear – nüvəyə qarşı; anti – proliferation – artmaya qarşı.

-non prefiksi publistik üslubda işlənir və ən çox müasir ingilis dilində sifətlərdə onlara az-çox rast gəlinir. Məsələn:

non – aggressive – aqressiv olmayan; non – attendance – davamiyyətsizlik.

A.Axundov “Ümumi Dilçilik” əsərində yazır:” Yuxarıda verilmiş izahdan aydın olur ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də inkarlıq anlayışı geniş şəkildə morfoloji yolla ifadə olunur (3, s.98-104).

. *Anormal adamlar öz nöqsanlarını görmür və özlərini, öz hərəkətlərini həmişə haqlı sayırlar. Görəsən, sən bu anormal yaşayışdan nə vaxt əl çəkəcəksən? Bizim işlərimiz çox anormaldı.*

Anti şəkilçisi də <<əks, əleyh>> məzmunu inkarlıq ifadə edən sifət düzəlidir . Məs: *antifaşist (təşkilat), antiimperialist (hərəkət)* və s. Misallar:

Antiimperialist hərəkət get-gedə genişlənir. Onun bütün antihumanist fikirləri zəldə nifrətlə qarşılandı.

Hitlerin antibaşəri hərəkətləri alman xalqının beynəlmiləl nüfuzuna ağır zərbə vurdu.

Bu ön şəkilçi rus dilində və başqa dillərdə işləndiyi kimi Azərbaycan dilində də işlənir. Faktik materialın müqayisəsi göstərir ki, bəhs olunan şəkilçinin işlənmə tezliyi –*a* şəkilçisinin işlənmə tezliyinə nisbətən artıqdır. Daha doğrusu, bu şəkilçi ilə nisbətən çox söz düzəltmək olar. Digər tərəfdən –*anti* şəkilçisi başqa dillərin sözlərinə artırıldığı kimi, onlara Azərbaycan sözlərində də rast gəlinir. Bu şəkilçinin nisbətən çox söz yaratmasını aşağıda verilmiş misallar da sübut edir:

Antiimperialist qüvvələr get-gedə daha da güclənirlər.

Bu mərhələnin ədəbiyyatında məlum səbəblər üzündən müharibə dövrünün və qələbədən sonrakı illərin bilavasitə antifaşist mövzuda yazılmış əsərləri mühüm yer tutur.

Azərbaycan ədəbiyyatında lap qədim dövrlərdən başlamış antihumanist ideyalar həmişə tənqid olunmuşdur.

Əsrimizin ikinci yarısında ədəbiyyatımızda bir neçə antiirqi, antisinfi mövzuda olan əsərlər oxucuların ixtiyarına verilmişdir.

Antibaşəri fikirlər həmişə sülhsevər xalqlar tərəfindən nifrətlə qarşılanmış və indi də qarşılanmaqdadır.

Faşistlərin antiinsani ideyaları dünya xalqlarında həmişə dərin nifrət hissinə səbəb olmuşdur.

S.Abdullayeva öz əsərində qeyd edir:” Aparılan tədqiqatların nəticəsində inkarlıq mövzusu fonunda Azərbaycan və ingilis dillərinin tipoloji xüsusiyyətləri, aqqlütinativlik-flektivlik, sintetiklik-analitiklik kimi linqvistik məsələlər dil faktları əsasında bir daha aydınlaşdırılır və bir aqqlütinativ dil tipinə daxil olan Azərbaycan dilində inkarlıq anlayışının morfoloji vasitələrlə ifadə olunmaq baxımından ingilis dilindən zəngin olduğu aşkarlanır.**(4.s.166)**

Çünki, Azərbaycan dilində inkarlığa aid sırf bir şəkilçi olsa da, bu anlayış omonim şəkilçisi funksiyasında olan –*sız, -bi, -na, -a, -anti* şəkilçiləri ilə də ifadə olunur. Düzdür, bu şəkilçilərin əsas və ilkin vəzifəsi sifət düzəltməkdir, lakin onların düzəltdiyi sifətlərdə çatışmamazlıq, inkarlıq, mənfilik mənası qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu xüsusiyyətlər də məhz inkarlıq anlayışının semantik mayasını təşkil edir. İngilis dilində inkarlığın morfoloji yolla ifadəsi Azərbaycan dilinə nisbətən zəifdir. Deyildiyi kimi, bu da ingilis dilinin analitik dil tipinə daxil olması ilə bağlıdır.

İnkarlığın linqvistik təbiəti geniş tədqiq edilmiş məsələlərdən biridir. İnkarlıq həm ümumi aspektlərdən, həm də konkret dilin materialları üzrə, həm də müxtəlif dillərin materialları əsasında müqayisəli şəkildə araşdırılsa da, onun tipoloji aspektdən qiymətləndirilməsi, belə vasitələrin dilin yarusları üzrə bölgüsünə az diqqət yetirilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Леонтьева С.Ф. Отрицательные аффиксы в современном английском языке. М. 974. стр. 123
2. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 1961. səh: 66-93.
3. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1988. səh: 98-104.
4. Abdullayev S. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı, 1998. s. 166.
5. M. Hüseynzadə . Müasir Azərbaycan dili. Bakı Maarif, 1973. səh: 23.

Г.Имранова

КАТЕГОРИЯ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ ОТРИЦАНИЯ НА АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ И ЕГО ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена морфологическим путям выражения значения отрицания в Азербайджанском и Английском языках. Здесь объясняется роль отрицания при выражении идей и предоставлены примеры показывающие как средства отрицания меняются в предложениях с одинаковой лексической и синтаксической структурой. В статье отмечается, что некоторые языковеды считают отрицание семантической, некоторые синтетической и некоторые грамматической категорией. В статье также рассматриваются общие вопросы категории отрицания в разнотипных языках на материале английского и азербайджанского языков. определяется корпус средств выражения указанных языках. Лексические, морфологические и синтаксические средства отрицания азербайджанского английского языков изучаются и сравнительном аспекте исследование показывает, что при оформлении общеприятельных предложений в мононегативной системе, возникает необходимость использования слов, относящийся конкретной лексико грамматической группе, в определенной падежной позиции. Другими словами, отрицательным элементам полинегативной системы соответствуют определенные слова в этой системе. Как в мононегативной, так полинегативной структурах передача высказываний зависит от особенностей вариативности и использования

категориальных грамматических средств языка, их можно определить как сопутствующие отрицанию. Формулировка английской отрицание вызвана обычаями культурной, системой языка, и политико-социологических связей Британских наций. Английская отрицание имеет отличительные и сложные черты с так называемыми других наций. Все черты появились в течении нескольких десятилетий и различных исторических событий.

Ключевые слова: морфологические признаки, флективно-аналитический, воспалительно-синтетический, семантика.

G.Imranova

**MEASURES OF EXPRESSION OF THE CATEGORY OF
MORPHOLOGICAL DENIAL IN ENGLISH AND AZERBAIJANI
LANGUAGES AND ITS LEXIC-SEMANTIC CHARACTERISTICS
SUMMARY**

The article studies the category of negation in languages belonging to different language families, i.e. to the English and Azerbaijani languages. The means of expression of negation in the mentioned languages is defined. Lexical, morphological and syntactical means of negation in the Azerbaijani and English languages are studied comparatively. Research shows that usage of certain words of lexical-semantics group in certain syntactic situation is necessary during formation of common negative sentence of mononegative system. In other words, some complied words of mononegative system appropriate to negative elements of plynecative system. They are likely to be determined words accompanying negativeness. The transmission of ideas both in mononegative and plynecative depends on usage of categorical grammatical means of language and variability features. She had met innumerable people of all kinds and I think she summed them up shreüdlly enough according to the standards of the small Virginian town where she was born and bred. He'd have invented the most extravagant and incredible sins to confess to. Must you talk in that awful dry inhuman way?. Ne was indefstigable. . The article is dealing with the ways of morphological expression of negation in English and Azerbaijanian. Here is spoken about the role of negation in the expression of ideas and given examples to show how the means of negation shift in sentences with the same lexical and syntactical structure. It is stated in the article that some linguists consider the negation to be pure semantical, some consider it to be syntactical and others consider it to be a grammatical category. Here is performed brief study of morphological ways of negation

Key words: morphological features, inflective-analytical, inflammatory-synthetic, semantics.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kəmalə Mehdixanlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

HİKMƏT MEHDİYEV

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Naxçıvan Dövlət Universiteti

info@ndu.edu.az

Naxçıvan ş., Universitet şəhərciyi, 1

HÜSEYN CAVIDİN “XƏYYAM” MƏNZUM DRAMINDA DİNAMİK-PSIXOLOJİ SİTUASIYANIN TƏQDİMİNDƏ VƏZNİN ROLU

Xülasə

“Mən gözəllərdə gözəl ruh ararım!” – deyən dahi sənətkarımız Hüseyn Cavid, şübhəsiz ki, gözəllik anlayışında forma ilə məzmunu bir-birindən ayırmır, vəhdətdə götürürdü. Buna görədir ki, onun dərin mənalı əsərləri həm də formaca mükəmməldir. Bunun başlıca səbəblərindən birini həm də Hüseyn Cavidin klassik Şərq şeirinin, o sıradan Azərbaycan şeirinin vəzn xüsusiyyətlərinə dərinləndirən bələd olması, eyni zamanda, böyük sənətkarlar kimi bu qanunlardan yaradıcılıqla istifadə etməsi təşkil edir.

Hüseyn Cavid ilk qələm təcrübələri olan şeirlərini, təbii ki, əruz vəznində yazmışdır. Əlbəttə, bizim məqsədimiz əruzşünaslığın sırf elmi tərəflərini işıqlandırmaqla Hüseyn Cavid əruzunun riyazi poetikasını araşdırmaq deyil; sadəcə Cavid poetikasının ritmik xüsusiyyətlərinin dramatik situasiyada yerinə yetirdiyi psixoloji funksiya barədə öz təəssüratımızı bölüşməkdir.

Cavidin romantik-mübariz-intellektual üslubunun ifadəsi üçün istənilən vəzn, daha doğrusu, vəznin növləri uyğun gəlmədiyindən, onun öz humanist-vətənpərvər fikirlərinin ifadəsi naminə seçilmiş şeir ölçülərindən istifadə etdiyini görmək mümkündür. “Xəyyam” mənzum dramında geniş istifadə olunmuş əruz bəhrlərindən biri, şübhəsiz ki, klassik Azərbaycan poeziyasında geniş yayılmış həzəc bəhri, digəri isə rəməl bəhridir. Dramatik situasiyaya və dialoqların xarakterinə uyğun olaraq Cavid bunların müxtəlif növlərindən istifadə etmişdir.

Açar sözlər: forma və məzmun, dramatik situasiya, vəzn, əruz, həzəc, rəməl

“Mən gözəllərdə gözəl ruh ararım!” – deyən dahi sənətkarımız Hüseyn Cavid, şübhəsiz ki, gözəllik anlayışında forma ilə məzmunu bir-birindən ayırmır, vəhdətdə götürürdü. Buna görədir ki, onun dərin mənalı əsərləri həm də formaca

mükəmməldir. Bunun başlıca səbəblərindən birini həm də Hüseyn Cavidin klassik Şərq şeirinin, o sıradan Azərbaycan şeirinin vəzn xüsusiyyətlərinə dərinədən bələd olması, eyni zamanda, böyük sənətkarlar kimi bu qanunlardan yaradıcılıqla istifadə etməsi təşkil edir.

Məhəmmədağlı Sıdqi kimi böyük bir pedaqoqdan təhsil alan Hüseyn Cavid ilk qələm təcrübələri olan şeirlərini, təbii ki, əruz vəznində yazmışdır. Əlbəttə, bizim məqsədimiz əruzşünaslığın sırf elmi tərəflərini işıqlandırmaqla Hüseyn Cavid ərzusunun riyazi poetikasını araşdırmaq deyil; sadəcə Cavid poetikasının ritmik xüsusiyyətlərinin dramatik situasiyada yerinə yetirdiyi psixoloji funksiya barədə öz təəssüratımızı bölüşməkdir.

Cavidin romantik-mübariz-intellektual üslubunun ifadəsi üçün istənilən vəzn, daha doğrusu, vəznin növləri uyğun gəlmədiyindən, onun öz humanist-vətənpərvər fikirlərinin ifadəsi naminə seçilmiş şeir ölçülərindən istifadə etdiyini görmək mümkündür. Bu ölçülərdən biri, şübhəsiz ki, klassik Azərbaycan poeziyasında geniş yayılmış həzəc bəhridir. “Bütün türk şairlərinin babası” (Fəridun bəy Köçərli) Məhəmməd Füzuli də bu bəhrədən öz türk divanında geniş istifadə etmişdir. Ancaq Füzuliyə qədərki anadilli poeziyamızda bu bəhrin Qazi Bühranəddin və İmadəddin Nəsimi divanlarında da kifayət qədər örnəklərinə təsadüf etmək mümkündür. Təbii ki, burada XIII yüzil ədəbiyyatımızın anonim “Dastani-Əhməd hərami və orijinal şairimiz İzzəddin Həsənoğlunun ana dilindəki qəzəllərindən birini də nəzərdən qaçırmamaq olmaz:

Əcəb, bilsəm, mənə şeydə qılan kim?

Mənə bu eşq odun peyda qılan kim? (1)

Bu beytlə başlayan qəzəl məhz həzəc bəhrinin növlərindən birində yazılmışdır.

XIII yüzilin müəllifi məlum olmayan abidəsi “Dastani-Əhməd hərami” də həzəc bəhrində qələmə alınmışdır:

Səfa xatirlər içində kin olmaz,

Kin olduğu könüllərdə din olmaz! (2, s. 110.)

Eyni ölçüdə yazılmış Nəsimi qəzəli də klassik poeziyamızın say seçmə örnəklərindən biri kimi tanınır:

Yüzün bərgi-güli-tərdir, güli-tər,

Boyun sərv-i-sənubərdir, sənubər! (3, s. 150.)

O da maraqsız deyildir ki, həzəcin bu növü Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında və aşıq poeziyasında geniş yayılmış heca vəzninin 11-lik ölçüsünə çox uyğun gəlir.

Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsərindəki şeir parçalarının vəznini tədqiq etmiş məşhur əruzşünas alim, professor Əkrəm Cəfər həzəcin həmin növü barədə yazır:

“Həzəc bəhrinin “üçbölümlü naqis həzəc” adlanan ikinci növü iki məfəilün, bir fəulün ölçüsündədir. Bu ölçüdə “Hədiqə”də (Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”

əsərində - H.M.) on doqquz parça əsər var. Hamısı yüz on səkkiz misradır.” Daha sonra alim əsərdən bir beyt örnək də verir:

Hücumi-möhnəti-dövrən mələli,
Giriftari-qəmi-ələm Füzuli. (4, s. 79-80.)

Maraqlıdır ki, Füzulinin türk divanında həzəc bəhrinə tez-tez müraciət olunsada, nəzərdən keçirdiyimiz ikinci növdə bir örnək belə yoxdur. Düşünürük ki, “Divan”da daha çox ağır, ləngərli növlərə üstünlük verildiyindən, şair bu növə müraciət etməyi lazım bilməmişdir. Divanın dibaçəsində, çox güman ki, məzmunu uyğun olaraq bu növdə yalnız bir dördlük özünə yer tapmışdır:

Xəzandır gülşəni-irfanə hasid,
İlahi, hasidi xar eylə daim.
İşidir mrifət əhlinə azar,
İlahi, hasidi xar eylə daim. (5, s. 34.)

Bəs görək bununla bağlı Caviddə vəziyyət necədir?

Hüseyn Cavidin “Azər” poemasının vəzn xüsusiyyətlərini araşdıran Şəmil Sadiq belə bir yekun qənatə gəlir ki:

“Azərbaycan poeziyasında müxtəlif vəznlərdən istifadə edərək müştərək vəznli böyük bir əsər yaradan ilk sənətkarımız Hüseyn Caviddir.

Əsərdə əruz və heca vəznlərinin, birlikdə, on doqquz ölçü növü, bundan əlavə, müxtəlif variant və bölgü formaları işlənmişdir. Hər hansı bitkin bir əsər daxilində bu qədər şeir ölçüsü işlətmək baxımından Cavid Azərbaycan ədəbiyyatında birinci yeri tutur.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində heca vəznində böyük həcmli əsər yaradan ilk sənətkar Hüseyn Caviddir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ölçülü sərbəst şeirin mükəmməl nümunələrini yaradan və əruz vəznində sərbəst şeir yazıla biləcəyini əyani surətdə sübut edən ilk böyük sənətkar Caviddir.

Böyük şair və dramaturq Hüseyn Cavid Rasizadənin vəzn sahəsində ədəbiyyatımıza gətirdiyi yuxarıdakı yeniliklər bizi məcbur edir ki, bu dahi sənətkarın yaradıcılığına daha həssaslıqla yanaşaq, onun ədəbiyyat tarixində tutduğu mövqeyi daha düzgün müəyyən edək.” (6)

Alimin bu fikirlərindən çıxış edərək, Hüseyn Cavidin vəzn baxımından rəngarəngliyi ilə seçilən “Xəyyam” mənzum dramının vəzn xüsusiyyətlərinin araşdırılması da maraq doğurur.

Məlumdur ki, əsərin qəhrəmanı – İran şairi və mütəfəkkiri Ömər Xəyyam (1048-1131) dünya ədəbiyyatında məşhur rübailərin müəllifi kimi tanınır. Bu mənada Cavidin mənzum dramını böyük şairin böyük şair haqqında nəzmlə yazılmış əsəri kimi yüksək qiymətləndirmək lazımdır.

Əsər Azərbaycan poeziyasında həzəcdən sonra ən geniş yayılmış bəhr olan rəməl bəhrində yazılmış minacatla başlayır:

Ey fəzalarda gülümsər əbədi şeirü xəyal,
O nə qüdrət, o nə həşmət, o nə ahəngü cəlal!? (7, s. 8.)
(FəilAtün fəilAtün fəilAtün fəilün)

Minacatın sözlərindən təsirlənən Xəyyamın sözləri də eyni bəhrin eyni növündə qələmə alınmışdır:

İştə, bir səs ki, edər göylərə şaşqınca xitab,
O sağır göy, əcəba, kimsəyə vermişmi cavab? (7, s. 8.)

Xəyyamın dostu Xərabatinin sğhbətə qarışması ilə bəhrin növü dəyişir və daha oynaq olur:

Hər gələn bir yeni əfsanə satar,
O qaranlıq dama hər kəs daş atar. (7, s. 8.)
(FəilAtün fəilAtün fəilün)

Hüseyn Cavid əsərdə Xəyyamın bir neçə rübaisini öz tərcüməsində vermişdir. Maraqlıdır ki, Şərq ədəbiyyatında rübai janrının öz vəzn ölçüləri (həzəc bəhrinin 24 növü) olduğu halda, Hüseyn Cavid tərcüməni Xəyyam rübaisinin orijinalının bəhrində deyil, dostlarla dialoqda istifadə olunan rəməl bəhrinin oynaq bir növündə vermişdir:

“Xilqətin sirri müəmmadır, əvət,
Ürəfa saçsa da yüz bin hikmət.
Burda cənnət yapaım badə ilə,
Nəmə lazım o varılmaz cənnət?” (7, s. 9.)

Göründüyü kimi, Cavid Xəyyam rübaisinin tərcüməsi zamanı bəhri dəyişsə də, qafiyələnmə sistemini (a-a-b-a) olduğu kimi saxlamışdır.

“Şərabın itisi” (“Kitabi-Dədə Qorqud”) personajların başına çıxanda dramdakı bəhr də dəyişərək daha da oynaq olur. Bir növ saqınamə oxuyan dostların dilindən Hüseyn Cavid Azərbaycan poeziyasında o qədər də geniş yayılmamış rəcəz bəhrinə müraciət etmişdir:

Saqi, aman, mey ver bana,
Doldur, peyapey ver bana! (7, s. 9.)
(Müstəfilün müstəfilün)

Xacə Nizamülmülk və Sabbah obrazlarının səhnəyə gəlişi ilə dialoqlar yenə də rəmələ qayıdır və burada maraq doğuran odur ki, dram janrının tələblərinə uyğun olaraq dialoqun canlı alınması üçün şair misraları və beytləri bölməyə məcbur olsa da, bəhrin növünü dəyişmir. Əyanilik üçün aşağıdakı örnəyə müraciət edək:

Sabbah

(Xəyyamı əzici baqışlarla süzərək)
İştə, seyr et, bu nə sapqınca oyun?
(FəliAtün fəilAtün fəilün)

Xəyyam

Buyurun, siz də için...
(FəliAtün fəilAtün)

Sabbah

(qızgın və kinyəli)

Eşq olsun!.. (7, s. 10.)

(Fəilün)

Sabbahın verdiyi narkotik şərbəti içən Sevda artıq adi dialoqdan çıxır və həzəc bəhrinin növlərindən birinə keçir:

Dəhşət, bu nə əfsanəli türbət,

Bilməm ki, alavdanmı bu şərbət? (7, s. 20.)

(MəfULü məfAİLü fəULün)

Sabbah da Süvda ilə dialoqu eyni bəhrədə davam etdirir:

Aldırma, sənər şimdi o zülmət,

Hər yanda gülümsər yeni cənnət. (7, s. 20.)

(MəfULü məfAİLü fəULün)

Sevdanın xəyalən gördüyü qızlar da həzəcin bir qədər ləngərli başqa növündə nəğmə deyirlər. Yalnız bir fərqlə ki, Cavid bu zaman müstəzad formasından istifadə edir:

Ey sevgili afət! Bu nə halət, nə qiyafət?

(MəfULü məfAİLü məfAİLü fəULün)

Nerdən bu lətafət? (7, s. 22.)

(MəfULü fəULün)

Saray qızlarının Sevdanı tənəsində də həzəcin daha kəskin növündən istifadə edilmişdir:

Sevda?! Bu nədir, Sevda?!

Etdin bizi sən rüsva. (7, s. 26.)

(MəfULü məfAİLü)

Əsərin ikinci pərdəsində şair yenə də qısa idillik səhnənin təqdimi üçün obrazların dialoqunda həzəc bəhrindən, ancaq bu dəfə tamamilə başqa növündən yararlanmışdır:

Bahar olmuş dedim, xülyayə uydum,

Həman bir gözləri şəhlayə uydum. (7, s. 29.)

(MəfAİLün məfAİLün fəULün)

Rəmzi ilə Xərabatinin gəlişi ilə bəhr dəyişərək daha adi həyatı, epikliyə yaxın danışiq forması kəsb edir:

Bana baq... Ey, bana baq, ustabaşı,

Gördüyün varmı bizim arqadaşı? (7, s. 30.)

(FəilAtün fəilAtün fəilün)

Beləliklə, Hüseyn Cavidin “Xəyyam” mənzum dramının yalnız ilk səhnələrini nəzərdən keçirərkən, şairin öruz vəzninin müxtəlif bəhrlərinin səhnə canlandırmaq imkanlarından necə usralıqla istifadə etməyə nail olduğunu şahidi oluruq. Əlbəttə, bu – Azərbaycan mənzum dramının banisi olan (böyük Azərbaycan dramaturqu və

publisisti Cəlil Məmmədquluzadənin “Çay dəsgahı” mənzum dramını nəzərə almasaq) dahi sənətkarın janra gətirdiyi orijinal forma yenilikləri sırasında qiymətləndirilməlidir. Bu isə Cavid sənətkarlığının hələ nə qədər sirlərinin açılmamış qaldığını göstərməklə, bu sahədə yeni-yeni tədqiqatların aparılması zərurətini qaçılmaz edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. <https://www.ens.az/az/izzeddin-hesenoglu-eceb-bilsem-beni-seyda-qilan-kim>
2. Dastani-Əhməd hərami. “Şərq-Qərb”: Bakı, 2004.
3. İmadəddin Nəsimi. Əsərləri. 2 cildə. C. 1. “Lider”: Bakı, 2004.
4. Əkrəm Cəfər. Yandım avazeyi-eşqinlə sənin. “Çaşıoğlu”: Bakı, 2010.
5. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 6 cildə. C. 1. “Şərq-Qərb”: Bakı, 2005.
6. Şamil Sadiq. Cavid şeirinin vəznı (“Azər” dastanı əsasında). Senet.az. Ədəbiyyat və sənət dərgisi, 24 oktyabr, 2015.
7. Hüseyn Cavid. Əsərləri. 5 cildə. C. 5. “Elm”: Bakı, 2007.

X.Mexdiev

Роль стихосложения в изложении динамико-психологической ситуации в поэтической драме Гусейн Джавида «Хайям»
Резюме

Выдающийся мастер художественного слова Гусейн Джавид говорил: «Я в поисках прекрасной души прекрасного». Однако его понятия красоты не разделяла форму и содержание, а воспринимал их как одно целое. Именно поэтому его произведения с глубоким философским содержанием, совершенны и по форме. Одна из основных причин этого глубокое знание Гусейн Джавида форм стихосложений присущих как к классической Восточной, так и азербайджанской поэзии. А также его уникальная способность творческого применения этих принципов, впрочем, как всех великих художников.

Гусейн Джавид свои первые стихи писал в арузе. И это естественно. Но, наша цель вовсе не исследование математической поэтики аруза Гусейн Джавида, выделяя научные грани арузоведения. Мы старались просто поделиться своими впечатлениями о психологической функции ритмических особенностей поэзии Джавида в драматической ситуации.

Любое стихосложение, вернее любая форма стихосложений не способно в точности передать интеллектуальный, гуманистически-непримиримый стиль творчества Джавида. И мы замечаем использование поэтом выбранных поэтических измерений для выражения гуманистически-патриотических идей. В поэтической драме «Хайям» Гусейн Джавид использовал бахры (метры)

аруза хазадж и рамал. Эти бахры широко распространены в классической азербайджанской поэзии. В соответствии драматической ситуацией и характерами диалогов Джавид употреблял разные формы этих бахров.

Ключевые слова: форма и содержание, драматическая ситуация, стихосложения, аруз, хазадж, рамал

H.Mehdiyev

The role of meter in the presentation of the dynamic-psychological situation in the poetic drama of Huseyn Javid "Khayyam"

Summary

"I am looking for a beautiful soul in beauty!" - said our genius poet Huseyin Javid, without a doubt, he did not separate form and content in the concept of beauty, but took them in unity. One of the main reasons for this is Huseyn Javid's deep knowledge of the weight characteristics of classical oriental poetry, including Azerbaijani poetry, as well as his creative use of these laws as great artists.

Huseyin Javid wrote his first experiments in eruz and certainly our aim is not to examine the mathematical poetics of Huseyin Javid's dream by emphasizing the purely scientific aspects of dream science; It is nothing but sharing our impressions of the psychological function performed by the rhythmic features of the Javid poetics in a dramatic situation. Depending on the dramatic situation and the nature of the dialogues, Javid used different types of them.

Key words: format and content, dramatic situation, rhythm, Aruz, Meter (a literary device that works as a structural element in poetry), hazaj, remel.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

**Rəyçi AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru,
professor Teymur Kərimli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

NAZƏNDƏ HACIYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
nazende.haciyeva1960@mail.ru

ƏLİ KƏRİM POEZİYASINDA NOVATORLUQ

Xülasə

Əli Kərim öz zamanında da müasir şair idi, indi də müasir şair olaraq qalır, gələcəkdə də belə olacaq, çünki şeir hansı dövrdə yazıldığından asılı olmayaraq həmişə öz bədii-estetik təravətini və səviyyəsini, mükəmməlliyini qoruyub saxlamalıdır. Zaman, dövr, mühit dəyişə də bilər, cəmiyyətdə yeni sosial münasibətlər yarana bilər, amma şeir öz yaşarılığını qorunmalıdır və bu mənada Əli Kərimi bütün sonrakı zamanlar üçün yaşadan şeirlər çoxdur.

Amma Əli Kərim öz qısa ömrüylə Azərbaycan poeziyasında bir tarix yazdı, sözün Əli Kərim zirvəsini yaratdı. Böyük şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin bu sözləriylə yazını bitirək: “Əli Kərimin şair ömrü onun ölümündən sonra başlanır, o, həm də gələcək zamanların şairidir”.

Əli Kərimin poetik nümunələrinin hər biri insanı mütəəssir edən, gözəl musiqi parçası kimi səslənən, sirli-sehrli rənglərlə çəkilmiş ecəzkar sənət nümunəsinə bənzəyir. Onun əsrarəngiz söz dünyasına aparan “Tənhalıq boşluq deyil”, “Otağı doldurub yenə tənhalıq”, “Bir vaxt gec olacaq”, “Nə bu dərd gərəkdir uşaqlar üçün”, “O qız kimə qismətdir”, “O qıza”, “Gül və çörək”, “Söz axtardım tapmadım”, “Ürəyim sən deyən çox cavan deyil”, “İki sevgi”, “Ayrılıq zamanında anladım ki, bir sözük”, “Gecə də, gündüz də fikrimdə sənsən”, “Özü duyaydı ki, ürəyimdədir”, “Kədər başdan-başa sinəmi tutmuş”, “Nə xoşbəxt imişəm bir zaman allah”, “Sənə hücum çəkir qəm qoşunları” şeirləri yenə həmin mövzudadır. Ancaq hərəsi bir orijinal sənət nümunəsidir.

60-cı illər şairlər nəslinin müvəffəqiyyəti onların poeziyada ifadə etdikləri, yaxud ifadə etmək istədikləri fikir və hisslərin yeniliyində və təravətində axtarılmalıdır. Bu mənada 60-cı illər nəslinin ən görkəmli şairlərindən biri olan Əli Kərim ilk dəfə “Qaytar ana borcunu”, “Poçtalyon” kimi şeirləri ilə diqqəti cəlb etmişdir. “Qaytar ana borcunu” şeirində şair oğul tərəfindən atılmış ananın sərt və təsirli obrazını yaradırdı. Əli Kərim şeirinin təsiri təkcə bu obrazla izah olunmur. Burada şairin öz təsvir obyektinə münasibətinin aydınlığı və ciddiliyi də çox mühüm bir bədii amil idi.

Açar sözlər: poeziya, novatorluq, üslub, ədəbi mühit, yaradıcılıq, istedad.

Əli Kərim XX əsr poeziyasında özünəməxsus orijinal üslubu və bənzərsiz dəst-xətti olan bir sənətkardır. Onun Azərbaycan şeirinin keyfiyyətə doğru inkişafında,

intellektual səviyyəsinin yüksəlməsində müstəsna xidmətləri vardır. Ancaq onun bir şair kimi özünəməxsusluğu sağlığında deyil, yalnız ölümündən sonra qiymətləndirildi ki, bu da Azərbaycan ədəbi mühiti üçün normal hal sayılmalıdır, çünki Ə.Kərim vaxtilə bir şeirində yazmışdı:

Bəzən haqq qazanır insan öləndə,
Hətta unudulur ağır günahı.
Hamiya dərd olur cavan getməyi,
“Olduqca az görüb az yaşamağı”.
Deyirlər: “Bilsəydik ayıq olardıq.
Onu qoyardıqmı heç gözdən iraq?
Hər bir dərdinə də çarə qılardıq.
Nə bilək o belə az yaşayacaq ...” (1, 287)

Əli Kərimin yaradıcılığının özünəməxsusluğunu onun digər şeirlərində də izləyə bilərik. Şair pərəstişkarlarının əzbər bildiyi “Qayıt” şeirində bu mövzunun bədii həllini elə orijinal verdi ki, dövrümüz üçün bir qədər keçmiş görünən hicran mövzusu, necə deyirlər müasirləşdi:

Həsrətin araya atdı dağ, dərə,
Sönən işıq oldun, batan səs oldun.
Qayıt, mənim gülüm, qayıt bu yerə,
Ey mənim istəyim, nə gəlməz oldun!
Qayıt, yerinə qoy Ayı, Günəşi, -
Yenə olduğu tək görüm həyatı.
Qayıt, gözüm nuru, könlüm atəşi,
Qayıt, sahmana sal bu kainatı ! (2, 127)

Şairin ölümündən az sonra Xalq şairi Rəsul Rza yazırdı: “O, deyə bildiklərinin, demək istədiklərinin az, çox az bir hissəsini dedi. Bu az hissə də şair Əli Kərimin çox böyük poetik imkanlarını aydın göstərir. ... Mən inanıram ki, Ə.Kərimin zəngin, maraqlı, coxcəhətli yaradıcılığı neçə elmi əsərə mövzu olacaqdır.” (3, 308)

Doğrudan da, şairin ölümündən sonra onun yaradıcılığı ilə bağlı xeyli məqalələr yazıldı, dissertasiya qələmə alındı, monoqrafik tədqiqatlarda ona xüsusi fəsillər həsr olundu. Ancaq bu yazıların yalnız az qismi Əli Kərim yaradıcılığının özünəməxsus xüsusiyyətlərini açıqlaya bildi.

Görkəmli tənqidçi Yaşar Qarayev vaxtilə yazırdı: Əli Kərim şeirimizdə “fərdi intellektual üslub” deyilən bir istiqamətin nümayəndəsidir. Məhz obrazlı, emosional, poetik bir intellekt bu əsərlərin Ə.Kərimə məxsus fərdi bədii ədasını şərtləndirir. Şairi ayrılıqda anın və dəqiqənin, faktın təfərrüatı maraqlandırmır. O, həmişə yalnız iti bir fikrin nüfuz edə bildiyi gizli, daxili, həqiqi mahiyyətin kəşfi, icadı üçün axtarışa çıxır, ən adi, real, həyatı süjetə və fakta da, simvolik bir mənə verir. Bu ikinci mənadan – simvolik mənadan məhrum obraz və hadisələr bu poeziya üçün qeyri-səciyyəvidir. (4, 103)

Poeziyanın qəribə, yazılmamış bir qanunu var: o şairlər ki, müəyyən müddət ərzində dəbdə olan mövzularla oxucu kütləsinin rəğbətini əldə edib geniş auditoriya marağını qazanır, hətta dövlət səviyyəsində təqdir olunur-onlar yalnız həmin müddətin, qısa bir zaman kəsiyinin şairi olurlar. Təəssüf ki, bu gün də belə şairlər var. Amma o şairlər ki, “idrakin zirvəsindən, hissin yanğınlarından keçir”, şeirinin yolu “əsrin ahəngi-vəzni”dir, ən böyük mükafatını alqışlardan, gül dəstəsindən deyil, şeirlərinin özündən alır-onların şair tərcümeyi-halı bitib-tükənmir. Əli Kərim bu ikincilərdəndir.

Altmışıncı illər hələ başa çatmamış Əli Kərim dünyasını dəyişdi. Onun qeyri-adi poetik istedadını ilk dəfə böyük şairimiz Rəsul Rza duymuşdu. Əli Kərim sağ ikən o, ədəbi gəncliyin axtarışları ilə bağlı bir sıra məqalələrində onun şeirlərindən söz açmış, bu şeirləri haqsız yerə tənqid edən həmkarlarına və tənqidçilərə tutarlı cavablar vermişdi. R.Rza Əli Kərimin ölümündən sonra da ona məqalələr həsr etdi və o məqalələrin birində yazmışdı: “Mən Əli Kərim haqqında danışanda keçmiş zaman formasına müraciət etmək istəmirəm. Çünki o, canlı şair kimi, insan kimi bu gün də yaşayır. Əgər şairin yaşamağı, varlığı onun sənəti ilə, onun əsərləri ilə ölçülərsə, onunla müəyyən olunursa, deməli, Əli vəfat etməmişdir. Əli sağdır. Əli bu gün də bizim sıramızdadır”.

“Deyə bildiklərinin, demək istədiklərinin az, çox az bir hissəsini” (R.Rza) deyə bilən Əli Kərim öz qısa yaradıcılığı ilə poeziya tarixində mənalı bir səhifə açdı. Bu səhifədə orijinal, intellektual bir şairin poetik dünyası əks olunmuşdur. Vəfatından keçən illər ərzində Əli Kərim poeziyasından çox söz açıblar, hətta sağlığında az qala onu ittiham edənlər də Əli Kərimin böyük şair olduğunu etiraf ediblər.

Dahi Belinski məqalələrinin birində yazırdı ki: “Hər bir poetik əsər şairin bütün varlığına hakim kəsilən qüdrətli fikrin məhsuludur. Əgər biz belə hesab etsəydik ki, bu fikir şairin ancaq əqli fəaliyyətinin nəticəsidir, bununla biz təkcə incəsənəti deyil, həmçinin incəsənətin mövcud ola bilməsi imkanını da məhv etmiş olardıq. Təbiətinə görə şair olmayan adamın uydurduğu fikir dərin, həqiqi, hətta müqəddəs də olsa, fərqi yoxdur, onun əsəri yenə də cüzi yalan, saxta, eybəcər və cansız çıxacaq, heç kəsi inandırmayacaq, ifadə etdiyi fikrin bütün düzgünlüyünə baxmayaraq, hər kəsi məyus edəcəkdir!”

Əli Kərimi də bir şair kimi səciyyələndirən məhz POETİK FİKİR idi. O, heç bir şeirində zorla fikir quraşdırmamış, həmişə fikrin özü onu səfərbər etmişdir. Bir zamanlar “intellektual poeziya” anlayışı ədəbi mübahisələrdə tez-tez işlədilirdi və bəzən bunu ancaq şeirdə dərin fikir söyləmək dərəcəsinə qədər məhdudlaşdırırdılar, yəni belə çıxırdı ki, şeir ancaq fikir nəminə yazılmalıdır. Ancaq şeirdəki fikrin mahiyyəti məsələsinə gəldikdə burada bir həqiqət unudulurdu-mücərrəd ideya ilə poetik ideya tamam başqa-başqa şeylərdir. Belinski demişkən, birincisi aqlın məhsuludur, ikincisi isə məhəbbətin, ehtirasın, ürəyin. Yəni aqlın gücü, qüvvəsi ilə nəsə bir fikir quraşdırı bilirsən, lakin bu fikir ehtirasla, məhəbbətlə aşılmalıdır. Fikrin poetikliyi də, obrazlılığı da belə yaranır.

Baxdım,
bulağa baxdım.
O, yox idi elə bil.
Görünmürdü havatək.
(Bəlkə elə su deyil!).
O, duruydu,
O, safdı.
Ən ülvə bir arzutək.
Özü görünmürdü ki,
Dibindəki,
rəngarəng
əfsanəni tez görək.

Bu şeir müəyyən mənada Əli Kərim poeziyasını səciyyələndirə bilər. Doğrudan da, onun poeziyası duru, saf bir bulaqdı ki, dibi də, görə bilmədiyimiz dərinliyi də poetik bir nağıldı, əfsanədi.

Həsətin araya atdı dağ, dərə,
Sənən işıq oldun, batan səs oldun.
Qayıt, mənim gülüm, qayıt bu yerə,
Ey mənim istəyim, nə gəlməz oldun!

Qayıt, yerinə qoy Ayı, Günəşi
Yenə olduğu tək görüm həyatı.
Qayıt, gözüm nuru, könlüm atəşi,
Qayıt, sahmana sal bu kainatı!

Əli Kərimin “Qayıt” şeirini bütün zamanlar üçün ən gözəl sevgi şeirlərindən biri hesab etmək olar. İnsan istəyini, sevginin müqəddəs hiss olduğunu bu qədər poetik, bu qədər şairanə ifadə etmək...möcüzə deyilmi?

Əli Kərim şeiri XX əsr Azərbaycan poeziyasında SÖZÜN DİRİLMƏSİ, EHYA OLUNMASI, SÖZÜN POEZİYAYA ÇEVİRİLMƏSİ kimi böyük bir missiyanı həyata keçirdi. Sovet poeziyası Sözü gizlində qalan potensialının tam qüvvətlə üzə çıxmasına böyük maneə yaradırdı. Səməd Vurğunun və digər ustad şairlərimizin poetik hünəri sayəsində şeir lisanımız xəlqiləşdi, amma etiraf edək ki, dilimizin bədii təsvir arsenalı, obrazlar, metaforalar, məcazlar qatı tam açılmadı. “Bu dildə varlığın hər sədası var”-bu Əli Kərimin misrasıdır və həmin misra-dərk olunmuş zərurət tam reallığı ilə ilk dəfə Əli Kərim poeziyasında öz bəhrəsini verdi.

O zaman-
deyəsen vaxt qovuşanda
Şeirlə musiqi bir ucalırdı.
Bütün köüllərin sifarişilə
Damcılı bulaqda Həbil çalırdı.

Elə bil köksündən çəkib çıxarır
Titrək kəmanəni bir xəncər kimi.
qanı,
kəlamı
Töküb titrədirdi hər gümüş simi.
Sözlü ürəyinə əyib başını,
Hər bir adiliyə yumub gözünü
Çalır,
yırğalanır səs dəryasında.
O çalmır elə bil...
Unutmuş bizi,
Dərin bir yuxuya yuvarlanıbdır.
Hansı əsrdəsə ilişib qalıb,
Neçə əsrdir ki, xumarlanıbdır.

Mahir kaman ustası Habil Əliyevə həsr olunmuş bu şeir sözlərin, söz birləşmələrinin, misraların necə ahəngdar bir şəkildə birləşib poetik vəhdət yaratmasının əyani sübutudur. Hələlik şeirin yalnız ilk üç bəndini təqdim elədik, amma bu üç bənddə elə buradaca bitə, sona vara biləcək bir təmlik var. Şair həm Habilin zahiri görünüşündə üzə çıxan daxili dünyasını əks etdirir, həm də əsrləri dilə gətirir. Habil həm bu dünyanın-bu əsrin adamıdır, həm də ötən əsrlərin. Davam edək:

Əli kəmanədir,
kəmanə-əli.
Çalır kamançanı
Kəmanə özü.
Gözümdə ilk mənə dəyişir,
dönür,
Dünya düşəcəkmi sahmana özü?
Elə bil unudub segahı Habil,
Qırılsa musiqi o neyləyəcək?
Habil ilan dili çıxarır, nədir,
Arzu qızmarında ilan tutantək.

Ürəyi çırpınır barmaqlarında,
Onlardan tökülür simlərə nəbzi.
Özü də bilmir ki, çalır
ya çalmır;
Nə dünyanı görür Habil,
nə bizi.

Bu üç bənddə isə Habil kamanının sehri canlandırılır. Habilin kamana, kamanın Habilə çevrilməsi “prosesi” sözlərin yaratdığı çoxçalarlı məcazların bir-

birini əvəz etməsində üzə çıxır. Misralar arasından Həbil kamanının yanıqlı səsinə də eşidirsən.

Əli Kərimin bənzərsiz şair istedadı onun ənənəvi mövzulara münasibətində, daha doğrusu, bu mövzulara orijinal şair deyimlərini qatmasında da nəzərə çarpır. Təsəvvür edin, minillik Azərbaycan poeziyasında Ana mövzusuna müraciət etməyən bir şair tapılmaz. Ancaq Ana haqqında yazılan şeirlərin çox böyük bir hissəsi unudulmuşdur. Əli Kərim isə deyilənləri təkrar etməmiş, poeziyada öz ANA obrazını yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Budur, onun üç bəndlik “Ana” şeiri:

Demirəm göy kimi ucadır adın,
Yox, yox, alçalmasın söhbətin, sözün.
Sən ki, yaranışdan oxşar olmadın,
Ancaq özün kimi böyükdür özün.

Əyilib alnından öpəndə hərdən,
Könül dodağıma bir də öp,-deyir.
Ağarmış saçına əl vuranda mən
Əlim Şah dağının başına dəyir.

Bu şeir 1952-ci ildə qələmə alınıb və əgər həmin ildə ana mövzusunda yazılan əksər şeirləri nəzərdən keçirsək, doğrudan da Əli Kərimin bu mövzuda bir kimsəyə bənzəmədiyinə şahidi olarıq. Xatırlayaq ki, Əli Kərimin 1954-cü ildə yazdığı “Qaytar ana borcunu” şeiri ənənəvi poeziyada təzə söz demək, oxucuda təzə hiss, duyğu, emosional əhval-ruhiyyə yaratmaq və şeirin böyük auditoriya qazanmaq imkanına malik olması baxımından misilsiz bir nümunə idi. Deyim ki, onun “Atamın xatirəsi” adlı şeiri də Azərbaycan poeziyasında Ataya həsr olunan ən gözəl şeirlərdən biridir.

Əli Kərimdən söz açan əksər tədqiqatçılar onu “assosiativ poetik təfəkkürə” malik şair kimi səciyyələndirmişlər. Assosiativ şeirdə bədii təsvir vasitələri-təşbihlər, istiarələr qəfil və gözlənilməz mahiyyəti, səciyyəsi ilə seçilir. Obrazlılıq, sözün poetik incəliyi assosiativ şeirdə ən önəmli xüsusiyyətdir. Ə.Kərim dünya ədəbiyyatında gedən prosesləri izləyirdi, o, şeirin zamana görə dəyişməsinə, yeni mənalar kəsb etməsinə çox yaxşı bilirdi və “İntellekt və poeziya” adlı bir yazısında deyirdi: “İndiki mürəkkəb bir dövrdə hər şair, xüsusən, ədəbiyyata mübarək qədəmlər atan şair çox çətin problemlər qarşısında qalır. Bunu lazımınca dərk edənlər, gələcəkdən də o yana bir gələcək görür, arxasındakı zəngin keçmişi də götürüb irəli gedə bilir. Enşteynin bir sözü məni həmişə heyrləndirir və ruhlandırır. Sual verildə ki, bu elmi zirvəyə çatmaq üçün sənə kim daha çox kömək etmişdir, o deyib: Dostoyevski. Qəribədir, alim yox, yazıçı. ..Nisbilik nəzəriyyəsinin kəşfi zamanı alimə təsir eləyən böyük Dostoyevski psixologizmindəki ruhi “zəncir reaksiyası”, kompozisiya paralelləri və polifoniya olub. ..Elm tək-cə formulalar cəngəlliyi, şeir-qafiyələr, rədiflər, bəndlər, beytlər yığnağı deyil. Bu cür şeiri əlifbanı bilən hər adam yazsa bilər. İztirabdan, narahatlıqdan yoxsulmuş şeir başqa şeydir!” .

Əli Kərim öz zamanında da müasir şair idi, indi də müasir şair olaraq qalır, gələcəkdə də belə olacaq, çünki şeir hansı dövrdə yazıldığından asılı olmayaraq həmişə öz bədii-estetik tərəvətini və səviyyəsini, mükəmməlliyini qoruyub saxlamalıdır. Zaman, dövr, mühit dəyişə də bilər, cəmiyyətdə yeni sosial münasibətlər yarana bilər, amma şeir öz yaşarılığını qorumaqdadır və bu mənada Əli Kərimi bütün sonrakı zamanlar üçün yaşadan şeirlər çoxdur.

Amma Əli Kərim öz qısa ömrüylə Azərbaycan poeziyasında bir tarix yazdı, sözün Əli Kərim zirvəsini yaratdı. Böyük şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin bu sözləriylə yazını bitirək: “Əli Kərimin şair ömrü onun ölümündən sonra başlanır, o, həm də gələcək zamanların şairidir”.

Əli Kərimin poetik nümunələrinin hər biri insanı mütəəssir edən, gözəl musiqi parçası kimi səslənən, sirli-sehrli rənglərlə çəkilməmiş ecazkar sənət nümunəsinə bənzəyir. Onun əsrarəngiz söz dünyasına aparan “Tənhalıq boşluq deyil”, “Otağı doldurub yenə tənhalıq”, “Bir vaxt gec olacaq”, “Nə bu dərd gərəkdir uşaqlar üçün”, “O qız kimə qismətdir”, “O qıza”, “Gül və çörək”, “Söz axtardım tapmadım”, “Ürəyim sən deyən çox cavan deyil”, “İki sevgi”, “Ayrılıq zamanında anladım ki, bir sözlük”, “Gecə də, gündüz də fikrimdə sənsən”, “Özü duyaydı ki, ürəyimdədir”, “Kədər başdan-başa sinəmi tutmuş”, “Nə xoşbəxt imişəm bir zaman allah”, “Sənə hücum çəkir qəm qoşunları” şeirləri yenə həmin mövzudadır. Ancaq hərəsi bir orijinal sənət nümunəsidir.

Bir vaxt gec olacaq, peşimançılıq
Hücuma keçəcək hər ikimizə,
Bir səadət kimi görünəcəkdir
Onda bu söz-söhbət, bu mübahisə.
Onda deyəcəyik: bir görüşəydik,
Yenə başlayaydı mübahisələr.
Yenə hər ikimiz haqlı olaydıq.
Susa bilməyəydik səhərə qədər. (5,141)

Əli Kərimin poetik nəfəsinin orijinallığını onun sadə zəhmət adamlarına həsr etdiyi şeirlərində də müşahidə edə bilərik. Şairin “Fəhlələr”, “Mavi nəğmə qanadında”, “Əllər”, “Atamın xatirəsi” şeirlərində insan əməyinin tərənnümü mövzusu əsas yer tutur. Bu şeirlərdə fəhlə peşəsinin şərəfli olduğu barədə bir kəlmə də danışılmaz. Şair heç bir tərifi, tərənnümə ehtiyac duymadan əməyin romantikasını canlandırır. İnsan əməyi şair istedadının gücü ilə fiziki qüvvət anlayışından təcrid olur, poeziyanın ixtiyarına keçir:

Külək qarı püskürür ...
Yerdən göyə yağır qar.
Qışın öpüşü kimi
Şaxta yapışır üzə.
Güclü çiynlərində

Uzun-uzun borular

Yeriyirlər neftçilər ... (6, 27-28)

Əli Kərimin şair istedadı 1953-cü ildə qələmə aldığı “Poçtalyon” və 1959-cu ildə yazdığı “Atamın xatirəsi” şeirlərində xüsusilə nəzərə çarpırdı. Bu şeirlər mövzuya, yəni sadə insanların və əmək adamlarının həyatına tamamilə başqa bir aspektdən yanaşılması ilə diqqəti cəlb edirdi. 50-ci illərdə ataya da, sadə əmək adamı olan poçtalyona da xeyli şeirlər həsr olunmuşdu və bu şeirlərdə demək olar ki, eyni tipli təsvir vasitələri ilə qarşılaşmaq olardı. Ancaq Ə.Kərim hər iki şeirdə elə faktorlara müraciət edirdi ki, bunlar ənənəvi şeirin çərçivəsinə sığmırdı:

Məktub gecikməsin, dediyi zaman
Ona çox həyəcan, çox həvəs gəlir.
Daim qulağına meşin çantadan
Neçə salam gəlir, neçə səs gəlir.

Uzun danışmaq da adəti deyil,
Hər kəsə sözünü tez deyib gedir.
Çantası səsləyir onu elə bil,
O da çantasını dinləyib gedir. (7, 32)

Atalar və oğullar vəhdəti ədəbiyyatda çoxdan işlənən mövzudur. Əli Kərim “Atamın xatirəsi” şeirində yazırdı:

O, sərt idi. Səhər dərsə tələsəndə mən
Bildirməzdi yolda durub boylandığını.
Bircə dəfə söz açmazdı qəlbindəkindən,
Söyləməzdi övlad üçün çox yandığını.
Gizli-gizli məni süzüb gülərdi bəzən,
Durub-durub güc gələrdi əyri qəlyana.
Övladına bircə dəfə “can” söyləməkdən
Övlad üçün can verməyi asandı ona. (8, 32)

Bu şeirlərdə Əli Kərim heç bir “möcüzə” göstərmirdi, sadəcə obraz yaradırdı və bu obraz bütün görünən və görünməyən insani cəhətləri ilə gözlərimiz qarşısında canlanırdı.

“Atamın xatirəsi” şeiri soyuqqanlı məhəbbətin tərənnümünə həsr olunub. Şair özünü gözə soxan məhəbbəti gözdən salır. Bu atanın qayğıkeşliyi üzə deyil, dərinədir, üzədən sərt görünür, təbəssüm onun sifətinin bir anlıq qonağıdır, oğluna can demir, ancaq lazım gəlsə, canını, tərəddüdsüz ona verər; atanın ağır, cod əlləri oğlunu bağrına basmır, hərdən tale kimi onun çiyinə enir. Bu ağır təbiətli bir kişidir, əsil azərbaycanlı bir atadır.

Şair ana və bala vəhdətində vaxtında qələmə aldığı “Qaytar ana borcunu” şeirini o vaxt yazdı ki, 50-ci illərin ortalarında kənddən şəhərə gənclərin güclü axını başlanmışdı ki, bu da ən çox təhsillə bağlı idi. Görünür, bu axının içində ana qucağından uzaqlaşmış yad nəfəslərə uyan nankor oğullar da varmış. O vaxtlar

auditoriyalarda, klublarda, evlərdə, küçələrdə gənclərin tez-tez dediyi və dinlədiyi bu şeir həmin “istisnanın” yolunu, bənd-bərəsini bağlamaqda çox iş gördü. Əli Kərimin yaradıcılığı gənclərimizi müasir zövqdə tərbiyələndirməklə yanaşı, adət-ənənələrimizin, ulu əxlaq normalarımızın qorunub-saxlanmasına müdrikcəsinə xidmət göstərirdi.

Şeirin geniş xalq kütlələri ilə ünsiyyəti get-gedə artırdı, xalq poeziyanı, şeiri sənəti mənəvi sərvət kimi qəbul edirdi. Şeir auditoriyalardan, ayrı-ayrı məclislərdən çıxıb xalqın ürəyinə yol tapırdı. Hansı mövzuda yazılmasından asılı olmayaraq Azərbaycan şeiri 50-ci illərdə xalqı, milyonlarla oxucunu öz təsiri altında saxlaya bilirdi. (9,20)

60-cı illər şairlər nəslinin müvəffəqiyyəti onların poeziyada ifadə etdikləri, yaxud ifadə etmək istədikləri fikir və hisslərin yeniliyində və tərəvətində axtarılmalıdır. Bu mənada 60-cı illər nəslinin ən görkəmli şairlərindən biri olan Əli Kərim ilk dəfə “Qaytar ana borcunu”, “Poçtalyon” kimi şeirləri ilə diqqəti cəlb etmişdir. “Qaytar ana borcunu” şeirində şair oğul tərəfindən atılmış ananın sərt və təsirli obrazını yaradırdı. Əli Kərim şeirinin təsiri təkcə bu obrazla izah olunmur. Burada şairin öz təsvir obyektinə münasibətinin aydınlığı və ciddiliyi də çox mühüm bir bədii amil idi.

Ədəbiyyat:

1. Əli Kərim. Qayıt. Şeirlər və poemalar, Bakı, “Yazıçı”, 1983, səh.287
2. Əli Kərim. Qayıt. Şeirlər və poemalar. Bakı, “Yazıçı”, 1983, s.127, 287 səh.
3. Rəsul Rza, Seçilmiş əsərləri, beş cildə. V cild. Bakı, Azərnəşr, 2002, s.308, 458 səh.
4. Yaşar Qarayev. Poeziya və nəsr. Bakı, “Yazıçı”, 1979, s.103, 198 səh.
5. Əli Kərim “Qayıt”, Bakı, Yazıçı, 1983, s.141, 287 səh.
6. Əli Kərim, Qayıt, “Yazıçı”, 1983, s.27-28, 287 səh.
7. Əli Kərim, Qayıt, Bakı, “Qayıt”, Yazıçı,1983, s.32, 287 səh.
8. Əli Kərim, Qayıt, Bakı, “Qayıt”, Yazıçı,1983, s.32, 287 səh.
9. V.Yusifli. Müasir Azərbaycan poeziyasında ənənə və novatorluq. Bakı: 2009, s.20, 21, 22

Doc.Hajiyeva Nazanda S.

Summary

INNOVATION IN ALI KARIM'S POETRY

Ali Karim was a modern poet in his time, and he remains a modern poet now, and it will be so in the future, because poetry must always maintain its artistic and aesthetic freshness, level and perfection, regardless of the period in which it was written. Time, epoch, environment may change, new social relations may appear in

the society, but poetry must preserve its vitality, and in this sense, there are many poems that keep Ali Karimi alive for all subsequent times.

But Ali Karim, with his short life, wrote a history in Azerbaijani poetry, literally created the pinnacle of Ali Karim. Let's finish the article with the words of our great poet Bakhtiyar Vahabzade: "Ali Karim's poetic life begins after his death, he is also a poet of the future."

Each of Ali Karim's poetic examples resembles a wonderful work of art that touches people, sounds like a beautiful piece of music, and is painted in mysterious and magical colors. "Loneliness is not emptiness", "Loneliness fills the room again", "It will be too late", "What is this pain for children", "Whose destiny is that girl", "That girl", "Flower and bread" ", " I looked for a word but did not find it ", " My heart is not very young as you say ", " Two loves ", " I realized at the time of separation that one word ", " You are in my mind day and night ", " He could feel that it is in my heart ", Poems such as "Sadness gripped my heart", "How happy I was once God", "Troops of grief attack you" are on the same topic. But each is an original work of art.

The success of the generation of poets of the 1960s must be sought in the novelty and freshness of the thoughts and feelings they express or want to express in poetry. In this sense, Ali Karim, one of the most prominent poets of the 60s, first attracted attention with his poems such as "Return the mother's debt", "Postman". In the poem "Return the mother's debt", the poet created a harsh and influential image of a mother thrown by her son. The influence of Ali Karim's poem is not explained only by this image. The clarity and seriousness of the poet's attitude to the object of his description was also a very important artistic factor.

Key words: poetry, novelty, style, literary environment, creative activity, talent.

Доц. Гаджиева Н.С.

Резюме

ИННОВАЦИЯ В ПОЭЗИИ АЛИ КЕРИМА

Али Карим был современным поэтом в свое время и остается современным поэтом и останется таковым в будущем, потому что поэзия всегда должна сохранять свою художественную и эстетическую свежесть, уровень и совершенство, независимо от периода, в который она была написана. . Время, эпоха, окружающая среда могут меняться, в обществе могут возникать новые социальные отношения, но поэзия должна сохранять свою жизнеспособность, и в этом смысле существует множество стихов, которые сохраняют жизнь Али Карими на все последующие времена. Но Али Карим

своей короткой жизнью написал историю азербайджанской поэзии, буквально создал вершину Али Карима. Завершим статью словами нашего великого поэта Бахтияра Вахабзаде: «Поэтическая жизнь Али Карима начинается после его смерти, он же поэт будущего». Каждый из поэтических примеров Али Карима напоминает прекрасное произведение искусства, которое трогает человека, звучит как прекрасное музыкальное произведение и раскрашено в таинственные и волшебные цвета. «Одиночество - не пустота», «Одиночество снова наполняет комнату», «Будет поздно», «Что это за боль для детей», «Чья судьба эта девочка», «Эта девочка», «Цветок и хлеб» «Я искал слово, но не нашел», «Мое сердце не так молодо, как ты говоришь», «Две любви», «Во время разлуки я понял это одно слово», «Ты в моей голове днем и ночью. ", " Он чувствовал, что это в моем сердце ", такие стихи, как" Печаль охватила мое сердце ", " Как счастлив я был когда-то Бог ", " Войска горя нападают на тебя "на ту же тему. Но каждый - своеобразное произведение искусства. Успех поколения поэтов 1960-х годов следует искать в новизне и свежести идей и чувств, которые они выражают или хотят выразить в поэзии. В этом смысле Али Карим, один из самых ярких поэтов 60-х годов, впервые привлек внимание такими стихотворениями, как «Вернуть долг матери», «Почтальон». В стихотворении «Вернуть долг матери» поэт создал жесткий и влиятельный образ матери, брошенной сыном. Влияние поэмы Али Карима не объясняется только этим изображением. Ясность и серьезность отношения поэта к объекту его описания также была очень важным художественным фактором.

Ключевые слова: поэзия, новаторство, стиль, литературная среда, творчество, талант

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə dokotu, dosent

Axundova Nəzmiyə M.q.

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYGÜN YUSİBOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrası

**YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLİN FOLKLORŞÜNASLIQLA
BAĞLI ARAŞDIRMALARI**
Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatı çoxəsirlik tarixi cizgilərlə zəngindir. Bu ədəbiyyatın inkişafı baxımından fəaliyyət göstərən bütün ziyalıların, yaradıcı şəxsiyyətlərin sırasında Yusif Vəzir Çəmənzhəminli də özünəməxsus yer tutub. Sənətkarın ədəbi fəaliyyətlə məşğul olduğu illərdə yaşadığı çətinliklər onu zəngin irsinin genişlənməsinə mane olmadı, əksinə, o, bir sənətkar – alim kimi qələmini daim əlində saxladı, öz yolundan dönmədi.

Y.V.Çəmənzhəminli gözəl və təsirli əsərlər yaratmaqla bərabər, həm də görkəmli folklorşünas idi. Azərbaycan folkloru – kollektiv yaradıcılıq məhsulu olan, müəllifləri məlum olmayan ədəbiyyatdır. Çəmənzhəminli folklor nümunələrini araşdırmış, onların mahiyyəti, əhəmiyyəti haqqında geniş məqalələr yazmış, öz bədii əsərlərində folklorla müraciət etmişdir. Bütün bu məqamlar ona görə əhəmiyyətli ki, görülən işlər bu sahəni diqqətdən yayınmadığını, daim vacib olduğunu oxuculara çatdırır. Yusif Vəzirin Azərbaycan folklorşünaslığı ilə bağlı apardığı tədqiqatlar, bu tədqiqatların nəticəsində Avropa xalqlarının və eləcə də başqa xalqların folkloru ilə əlaqəli olan hissləri taparaq ortaya çıxarması böyük əhəmiyyət daşıyır.

“Qızlar bulağı” tarixi fəlsəfi romanında, “Od arasında” əsərində, həmçinin bir sıra hekayələrində sənətkarın folklorla yaradıcılıq baxımından müraciət etməsi bu sahəyə olan marağın bariz nümunəsi idi. Ədib – alimin gördüyü bu işlər, yaratdığı sənətkarlıq nümunələri ədəbi sərvətlərimizdir.

Bu gün biz Yusif Vəzir Çəmənzhəminli irsini, onun sənətkarlığını, yaradıcılığını dərinlən öyrənməli və araşdırmalıyıq. Çünki, bu görkəmli şəxsiyyət dünya miqyasında səs gətirmiş əsərlər müəllifi, qabiliyyətli tədqiqatçı kimi həmişə varlığını göstərəcəkdir.

Açar sözləri: ədəbiyyat, məqalə, əsər, yazıçı, araşdırma, hekayə, nağıl, əfsanə, folklor, janr

Y.V.Çəmənzhəminli görkəmli azərbaycanlı şəxsiyyət, istedadlı yazıçı, yaradıcılığında fərdi cizgilərlə ustalığ göstərmiş unudulmaz ədibimizdir. O, 1887-ci ildə Şuşada dünyaya göz açmışdır. Mükəmməl təhsil almış, güclü dövlət xadiminə çevrilmişdir. AXC-nin Osmanlı Türkiyəsində ilk səfiri olmuş Yusif Vəzir İstanbul kitabxanalarında çalışaraq 1920-ci ildə “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” kitabını yazmışdır. Bu kitab yazıcının ədəbiyyat tarixinə aid bir çox məqamlara işıq tutmasına səbəb oldu.

Yusif Vəzir Çəmənəminli həm ədəbiyyat tarixçisi, həm pedaqoq, həm də folklorşünas kimi qabiliyyətli insan idi. O, 1906-cı ildə Bakıya gələib təhsilini burada davam etdirdiyi illərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalında ilk məqaləsini çap etdirir. “Şahqulunun xeyir işi” adlı ilk hekayəsini yazır. Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğal edilməsindən sonra Yusif Vəzirin həyatı əsaslı surətdə dəyişir. O, vətəninə qayıdacağı halda hansı fəlakətlərə düçar olacağını bilirdi. Hətta bunların baş verdiyi illərdə o, özünü “Qurban” adlandırırdı. Bunun da səbəbi ədibin mövcud vəziyyətdə başına gələ biləcəkləri duyması idi. Ədib məcburi olaraq Fransaya gedir. Paris kitabxanalarında elmi, ədəbi, tarixi kitablarla tanış olur. “Bir qaçqının dəftəri” adlı avtobioqrafik əsərini yazır. Yusif Vəzir xaricdə yaşadığı illərdə vətən həsrəti çəkir, rəsmi idarələrlə əlaqə saxlayır, vətəninə dönmək arzusunda olduğunu bildirirdi.

1926-cı ildə o, Bakıya gəlir, 1934-cü ildə Yazıçılar İttifaqına üzv seçilir. “Studentlər”, “Qızlar bulağı”, “1917-ci ildə”, “İki od arasında” (“Qan içində”) romanlarının, “Altun saç” və “Qaçaq Nəbi” kino-ssenarilərinin müəllifi olaraq Yusif Vəzir böyük rəğbət qazanır.

Yusif Vəzirin 1937-ci ildə bitirdiyi sonuncu romanını ilk dəfə 1968-ci ildə Ə.Ağayev senzura maneələrini nəzərə alaraq “Qan içində” başlığı ilə buraxılmışdır. Ədəbi fəaliyyəti çərçivəsində Yusif Vəzir Çəmənəminli müxtəlif təxəllüslərə müraciət etmişdir. “Çəmənəminli”, “Bədbəxt”, “Müsavi”, “Haqq tərəfdarı”, “Sərsəm” onun istifadə etdiyi təxəllüsləri idi.

Y.V.Çəmənəminlinin yaradıcılıq aləminə hazırlıqlı gəldiyi hələ 1909-1910-cu illərdə yazdığı “Cənnətin qəbzi”, “Sərhəd məsələsi”, “Müsəlman arvadının sərgüzəştləri”, “Toy”, “Borelu”, “Xanın qəzəbi”, “Ağ buxaqda qara xal” kimi bədii əsərlərində, 1911-1913-cü illərdə Bakıda çap etdirdiyi “İki hekayə”, “Məlik Məhəmməd”, “Ağsaqqal”, “Divanə”, “Cənnətin qəbzi”, “Qanlı göz yaşları”, “Həyat səhifələri” kitablarına toplanmış hekayələrində aydın görünür. Bu hekayələr real həyat və mühitdən alınmış mövzu, hadisə və surətlərlə, yığcam, konkret və koloritli lövhələrlə zəngindir. Mətbuatda “Məişətimizdən bir şəkil” başlığı ilə çap olunan bu hekayələrdə məişətlə bağlı məsələ və detallar yazıçı qələminin qüdrəti ilə mənalandırılaraq dövrün, mühit və şəraitin ictimai simasını açma biləcək bir səviyyəyə qaldırılırdı. Ədibin hekayə janrına xüsusi əhəmiyyət verməsi təsadüfi deyildi. Bunun əsas səbəbini o, “Qulluq və əsirlik” əsərində açıqlayır, təqlidçiliyə güclü meyllə, müasirlərinin yazdıqları hekayələrdə milli dil və milli ruhun zəif əks olunması ilə əlaqələndirirdi.

Aktual problematikasına, orijinal yazı tərzinə, səmimiyyətinə və yetkinliyinə görə Y.V.Çəmənəminlinin hekayələri N.Nərimanov, F.Köçərli, H.Vəzirov, Kazımoğlu, C.Hacıbəyli tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi.

Y.V.Çəmənəminlinin 1926-1934-cü illərdə çıxan “Keçmiş səhifələr” “Qazanc yolunda”, “Qaranlıqdan işığa”, “Gələcək şəhər”, “Yaramaz” kitablarındakı hekayələri də ədibin bu sahədəki qiymətli təcrübə və ənənələrinə əsaslanırdı.

1937-ci ildə “Ədəbiyyat” qəzetində Yusif Vəzir əks-inqilabçı olmaqda ittiham edən məqalə çap olunur. Onu “Studentlər”, “Qızlar bulağı” romanlarında mənfi obrazlar vasitəsilə əks-inqilabi fikirlər təbliğ etməkdə ittiham edirdilər. 1940-cı ildə onu həbs edirlər. 4 yanvar 1943-cü ildə unudulmaz şəxsiyyət həbs düşərgəsində vəfat edir.

Yusif Vəzir Çəmənzhəminli də represiya tuğyanının bizdən aldığı ziyanı, fədakar və günahsız həmvətənlərimizin sırasına daxil olur.

Çəmənzhəminlinin parlaq zəkası, əvəzolunmaz bacarıq və istedadı vardı. O, bir tədqiqatçı kimi də ədəbi aləmdə öz adını nümayiş etdirməyi bacarmışdır. Folklorşünaslıqla bağlı gördüyü işlər təqdirəlayiqdir. Yazılı ədəbiyyatımızın inkişaf edib formalaşmasında folkloru əsas vasitə kimi qiymətləndirən Yusif vəzir yazmışdır: “Bütün mühərrirlərimiz yazmağa başlamazdan əvvəl xalq ədəbiyyatını toplayıb öyrənməlidirlər”. [3,13]

Yusif Vəzirin topladığı “Lətifələr”, “Atalar sözü”, “Ağı”, “Sayaçı sözləri”, “Bağlamalar və mahnılar”, “Vəsf-i hal”, “El mahnıları” folklorşünaslıqla bağlı maraqlı nümunələrdir.

Çəmənzhəminli folklor nümunələrinin toplanması zamanı xalq dilindən toplanmış materiallara xüsusi əhəmiyyət verirdi. Xalqdan topladığı “Dil bilməz”, “Tirmə şal”, “Nəbi” mahnılarından birinci və sonuncu daha çox diqqəti cəlb edir.

Y.V.Çəmənzhəminlinin:

“Ay çini boşqab, çini kasa, çini dərdi çəkim,
Hicranım artıq, sinnim uşaq, günü dərdi çəkim.”

– el sözləri epigrafi ilə başlanan “Arvadlarımızın halı” adlı əsəri də Azərbaycan folklorşünaslığının inkişafını öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. [2,8]

Ədib – tədqiqatçı burada maraqlı doğuran məqamlara toxunur. Yusif Vəzir əsərinin ikinci hissəsinin fəslin başlanğıcında ərəbin “övrət”, farsın “zən”, türkün “qadın” sözləri arasında müqayisə aparır. “Övrət” sözünün alət kəlməsini ifadə etməsini əsas götürən Çəmənzhəminli “qadın” sözünün “xatun”la əlaqəsini verərək, bu sözün işlənməsini məqbul saymışdır. Tarixi abidəmiz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da qadına “xatun” deyərək müraciət edilərdi.

Y.V.Çəmənzhəminlinin nağıl janrına dair apardığı araşdırmalar, yaratdığı nümunələr böyük əhəmiyyət daşıyır. “Məlik Məmməd”, “Qaçaq Nəbi”, “Al toxmağım, vur toxmağım” adlı nağılları xüsusilə diqqətəlayiqdir. 1911-ci ildə çap olunmuş “Məlik Məmməd” nağılı ədibin araşdırmalarının, müxtəlif maraqlı məqamların üzə çıxmasının təsviri baxımından əhəmiyyətlidir.

Bunları göstərməzdən öncə qeyd etmək lazımdır ki, bu nağılı Yusif vəzir “Əli xan Çəmənzhəminli” adı ilə çap etdirib. Əli xan isə Yusif Vəzirə aid olması iddia edilən “Əli və Nino” romanının baş qəhrəmanı idi.

Yusif Vəzirin fikrinə görə “Məlik Məmməd” nağılı istər fəlsəfə, istərsə də rəqəm baxımından xalqımızın təfəkkürünün məhsuludur. Bu islamiyyətdən xeyli qabaq mövcud olmuşdur.

Çəmənəzəminli folklorun digər nümunələrinə nisbətən atalar sözü və məsəllərin daha ümumi və bəşəri səciyyə daşması qənaətinə gəlmişdir. Azərbaycanın bir çox tanınmış şair və yazıçıları atalar sözü və məsəllərdən əsərlərində istifadə etmişdir. Yusif Vəzir onlardan fərqləndirən cəhət bu idi ki, o, özünün topladığı atalar sözü və məsəlləri bədii əsərlərində istifadə edirdi.

Burada bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, yazıçı hikmətli ifadələri əsərlərinə daxil edərkən çox ehtiyatlı hərəkət edirdi. Yazıçı eyni məzmunla malik, lakin bir neçə şəkildə özünü göstərən hikmətli sözün mətləbə daha uyğun olanını seçib işlədirdi.

Məsələn, “Bu dünya bir dəyirmanıdır, üyüdər bir gün bizi”, “Dünay üç gündür, biri anadan olan günü, biri oturan günü, biri də ölən günü”. [2,88]

Yusif Vəzir tənqid hədəfi seçdiyi obyektə qarşı da fikrini atalar sözü və məsəllər vasitəsilə ifadə edirdi. Bunun əsas səbəbi isə o idi ki, sənətkar tipi ifşa etməkdə ən kəsərli silahın bunlar olduğunu yaxşı bilirdi. “Onun “Sərsəm” imzası ilə yazdığı “Hədəren-pədəren” başlıqlı felyetonlarındakı “Məsəllər”in bəzilərinə diqqət yetirək:

1. “Çıraq dibinə işıq salmaz” – Yəni Əmir Buxara mini min yerdə xərclər, amma müsəlman müsəlman məktəbinə bir qəpik verməz
2. “Dədəmlə dədəni deyincə, özünlə özünü de” – Yəni müsəlman yazıçıları o qədər yazacaqlar ki, biz mədəni olanda Avropa vəhşi idi. Bir gün də Avropa üzünü bunlara çevirib deyəcək: “Dədən ilə dədəmi deyincə, özümlə özünü de” [2,89]

Çəmənəzəminli xalq yaradıcılığının bir növü olan bayatılardan da bəhrələnmişdir. “Müsəlman arvadının sərgüzəşti” hekayəsində bayatılardan istifadə etmişdir. Yusif Vəzir folklorun qədim nümunələrindən hesab olunan ağılları öz əsərlərində məharətlə işlədirdi. “İki od arasında” romanında verilmiş bu nümunəyə nəzər salaq:

“Dağlar dağımdır mənim,
Qəm otağımdır mənim,
Lal olubdur bülbülüm,
Viran bağımdır mənim.” [5,616]

Şahməmmədin ölümü münasibətilə söylənilən bu nümunə də yaradıcılıq baxımından əhəmiyyətlidir. Belə nümunələrin işlədilməsi əsərə canlılıq qatır.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən maraqlı nümunələrindən biri də əfsanədir. Əfsanələr daha çox xalqın tarixini, dünya görüşünü arzuların özündə əks etdirir. Əfsanələrin çoxunda çevrilmələr aparıcı yerdə olur. Bunların nəticəsində əfsanələr rəvayətə çevrilə bilər. Yusif Vəzir məqalələrində tez – tez əfsanələrə aid maraqlı məqamlara yer verirdi. “İki od arasında” romanında tarixən çox qədim

süjetlərdən sayılan “Gültəkin əfsanəsi” diqqəti daha çox cəlb edir. Bu əfsanə “Kitabi – Dədə Qorqud”dakı “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nu və yunan əsatinin qədim Şərqdən almış olduğu Nərgis – Nartsis əfsanələrini də xatırladır. Bütün böyük sənətkarlar kimi, Y.V.Çəmənəminli də diqqətlə seçdiyi sözü yerində işlətməklə şüura və qəlbə təsir etməyi, onun məna və estetik cəhətlərini vəhdətdə götürməklə fikri hərəkətə gətirməyi bacarır. Əsər boyu atalar sözü və məsəllərdən, əfsanə, nağıl və lətifələrdən, dilin arxaizm, dialektizm, varvarizm kimi xüsusi leksik ehtiyat vasitələrindən, məcazların müxtəlif növlərindən məqsədəuyğun, yerində bəhrələnmə romanın ideya-bədii təsirini daha da gücləndirmişdir.

XX əsr Azərbaycanda ilk böyük tikintilərdən biri olan Mingəçevir Su-Elektrik Stansiyası xalqımızın arzusunun həqiqətə çevrildiyini bədii surətdə əks etdirmək üçün 1937-ci ildə Y.V.Çəmənəminli “Altunsaç” kinossenarisini yazmışdır. Müəllif bu əsərdə yeni tipli müsbət surət yaratmağa xüsusi diqqət yetirmişdir.

Ssenaridə “Altunsaç” əfsanəsindən istifadə olunması və onun bu cür adlandırması təsadüfi deyil, “Altunsaç” və “Xan qizi Altunsaç” adlı tatar xalq əfsanələri məşhurdur.

“Altunsaç” əfsanəsində yadelli işğalçılara qarşı dərin qəzəb və nifrət üstün yer tutur; lakin bununla yanaşı onda gələcəyə böyük, sarsılmaz inam da var. Ssenaridə məhz bu böyük sarsılmaz inamın yeni dövr quruculuğu tərəfindən doğrulmasının; xalq arzusunun həqiqətə çevrilməsinin təsviri əsas yer tutur. Bu cəhət ssenarinin ideya-məzmun aktuallığını şərtləndirir.

Ədib – alimin ədəbi fəaliyyətinin son illərinə aid olan “Altunsaç” əsərindəki eyni adlı əfsanə də müəllifin yaradıcı təfəkkürünün məhsuludur. əfsanənin qəhrəmanı Altunsaç və Muğan elində tayı – bərabəri olmayan bir gözəldir. Onun qızılı saçları, möhtəşəm çöhrəsi, cazibədar quruluşu vardı. Ərəblər Azərbaycana basqın edərkən, bu gözəl qız polad qılıncına sarılıb, düşmənin üzərinə şığıyır. Mühasirəyə düşən Altunsaç özünü qalanın dibindəki əbədiyyət çeşməsinə atır və sudan içərək yox olur.

Yusif Vəzirin bədii əsərlərinin bəzən forma və mövzuya görə də şifahi ədəbiyyatla, yaradıcı şəkildə əlaqədar olması müşahidə edilir. Tarixi – fəlsəfi roman olan “Qızlar bulağı” əsərinin ikinci hissəsinin quruluş etibarilə folklor əsərləri, xüsusilə “Kəlilə və Dimnə” ilə yaxınlığı vardır.

“Qızlar bulağı” romanında “Xoruz” qəbiləsində yaşayan yeddi qoca ərənin dili ilə oxucularına yeddi hekayə təqdim edir. Bu hekayələrin hər biri müstəqil əsər təsiri bağışlayır, müəllifin güclü yaradıcılıq potensialı olmasını göstərir. “Qızlar bulağı” əsərində evliliklə bağlı, səyahətlə əlaqəli söylənilən fikirlər olduqca böyük maraq doğurur. Yusif Vəzirin vəsfi-hallarla bağlı da geniş araşdırmaları vardır. Bu araşdırmalar zamanı ədib – alim başqa xalqların fal açmaq adətlərini də nəzərdən keçirməyə faydalı saymışdır. Tədqiqatlarında o, belə bir faktı qeyd edir ki, bütün dünya xalqlarında mövcud olan fal açmaq adətinin əsasən iki şəkli vardır.

Birincisi “xleromantiya”, yəni fal açmaq, ikincisi isə “hidromantiya” – su ilə fala baxmaqdır.

Vəsfı – hal ilin ancaq bir ayında icra olunur. Bahar bayramı ilin başlanğıcı, yeni gün, təbiətin oyanması, canlanması deməkdir. Qadınlar, qızlar bu zaman fala baxmaqla həyatlarında baş verə biləcək dəyişiklikləri öyrənməyə çalışırdılar.

Çəmənzəminli vəsfı – hal mərasiminin ruslar ola olduğunu və bizimkinə oxşadığını qeyd edirdi.

Dahi sənətkarın əsərlərində “Avesta” motivlərinin də yer alması maraqlı məqamlardandır. Dünyanın ən qədim abidələrindən sayılan “Avesta”da xalqımızın da ədəbi düşüncəsi, adət - ənənəsi, mərasimləri, ictimai – fəlsəfi görüşləri əks olunmuşdur. Yusif Vəzir də əsasən şifahi xalq ədəbiyyatımızın tədqiq və təhlilində, qədim ayinlərimizin, adət - ənənələrimizin bədii təsvirində “Avesta”ya tez-tez müraciət etmişdir. Azərbaycanda “Avesta”ya müraciət edən sənətkar ədiblərimizdən fərqli olaraq, Y.V.Çəmənzəminli “Avesta” ilə özü şəxsən tərcümə etməklə tanış olub. Folklorumuza aid məqalələrində, xüsusilə “Azərbaycanda Zərdüş adətləri” adlı əsərində “Avesta”dan daha ətraflı bəhs etmişdir ki, bu da onun araşdırmalarının əhəmiyyətli nəticəsidir. Çəmənzəminli özünün məşhur romanı olan “Qızlar bulağı” əsərində bu abidədən bəhrələndiyini göstərmişdir. [5,345]

Avropa folklorşünaslığında mifoloji nəzəriyyə, iqtibas nəzəriyyəsi, tarixi nəzəriyyə, antropoloji məktəb, fin məktəbi, başqa nəzəriyyələr, məktəblər yaradır. Yusif Vəzir bu nəzəriyyələri tədqiq etmiş, bunların hətta ən kiçik qollarını da öyrənmişdir.

O, yazırdı ki, xalq ədəbiyyatını bilmək istəyən şəxs, hər şeydən əvvəl, bir çox tarixi məlumatlar əldə etməli, xalq adət ayinlərini bilməli, əsatir qismini öyrənməli və onu başqa xalqlara mənsub əsatirlərlə müqayisə etməyi bacarmalıdır. Yusif vəzir Avropa alimlərinin bu baxımdan yaratdıqları nəzəriyyələrlə tanış olmağı zəruri hesab etmiş və Azərbaycan mətbuatında bu haqda ilk dəfə məqalə ilə çıxış etmişdir.

Çəmənzəminlinin müraciət etdiyi nəzəriyyələrdən biri Qrim qardaşlarının adı ilə bağlı olub, hind mifologiyası əsasında yaranmış əsatir, yaxud ari nəzəriyyəsidir. O, bu nəzəriyyəyə qismən rəğbət bəsləmişdir. Yusif Vəzir tədqiqatlarını kor-koranə təqlid yolu ilə getməmiş, uzaq Hindistanı Azərbaycanla bilavasitə əlaqədar olan qədim Midiya ilə, “Ved”ləri isə “Avesta” ilə əvəz etmişdir.

Yusif Vəzir axtarırları zamanı Y.Qrimmə üstünlük vermiş, onun əsatirlərini faydalı hesab etmişdir. O, əsatirin mənşəyi və inkişafına münasibətdə Adalbert Kun və Vilhelm Şvartsın xidmətlərini daha yüksək qiymətləndirmişdir.

Y.V.Çəmənzəminli yaradıcılığının ilk dövrlərindən dildə saflığa və sadəliyə ciddi fikir vermiş, əsərlərini xalq üçün anlaşıqlı bir dildə yazmağa çalışmışdır. O, eyni zamanda “Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə”, “Dil məsələsi”, “Bizə ciddi mətbuat çoxdan lazım idi” kimi məqalələrində də Azərbaycan ədəbi dilinin sadəliyi, təmizliyi və xəlqiliyi uğrunda mübarizədə bilavasitə iştirak edirdi. Ədib yaradıcılığının sonrakı mərhələlərində də Azərbaycan dilinin tarixini və təbiətini

öyrənmək sahəsində çox mühüm axtarışlar aparmışdır. Bu axtarışların nəticəsi ədibin tərtib etdiyi lüğətlərdə və dilimizlə əlaqədar məqalələrində müəyyən qədər əks olunmuşdur. Ədibin əsərlərinin dili ilə klassik ədəbi dil ənənələrimizin ən yaxşı cəhətlərini mənimsəmək və canlı xalq danışığı dilinə çox yaxınlaşmaq istiqamətində daim inkişaf etmişdir.

Y.V.Çəmənəminli hər sözün yerini tapmaqla, hər sözü öz yerində işlətməklə və qəlbə təsir etməyi bacarır, sözün məna və estetik cəhətlərini vəhdətdə götürməklə fikri hərəkətə gətirir, hiss oyadır. Onun hekayə, roman və pyeslərində sözün fikir və hiss oymaqla, əqidə və hərəkət doğurmaq imkanından böyük sənətkarlıqla istifadə olunmuşdur.

Çəmənəminli belə bir nəticəyə gəlirdi ki, xalq ictimai, iqtisadi və mədəni inkişafı ilə əlaqəli olaraq şifahi ədəbiyyatı öz milli zəminində yaşadıb inkişaf etdirir. Y.Vəzirin istər əsərləri, istərsə də ədəbiyyatşünaslıq və folklorla bağlı apardığı tədqiqatlar uzun illər öz vacibliyini qoruyacaq, bu sahədə çalışan insanlara yaradıcılıq baxımından stimül verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. “Atalar sözü və məsəllər”, Bakı, 1971
2. B.Abdullayev. Yusif Vəzir Çəmənəminli və folklor, Bakı, 1981
3. “Qan içində”, Bakı, 1968
4. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 2007
5. Y.V.Çəmənəminli. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2005
6. Y.V.Çəmənəminli. “Bir cavanın dəftəri”, Bakı, 2015
7. Y.V.Çəmənəminli. “Bibliografiya”, Bakı, 2017

преп.Айгюн Юсипова

Резюме

ИССЛЕДОВАНИЯ ЮСИФ ВЕЗИР ЧЕМЕНЗЕМИНЛИ О ФОЛЬКЛОРЕ

Азербайджанская литература богата многовековыми историческими особенностями. Юсиф Вазир Чаманзаминли занимает особое место среди всех интеллектуалов и творческих личностей, работающих над развитием этой литературы. Трудности, которые пережил художник за годы литературной деятельности, не помешали ему расширить свое богатое наследие, напротив, он всегда держал перо в руке как художник-ученый и не отступал.

Ю.В.Чаманзаминли был выдающимся фольклористом, автором красивых и впечатляющих произведений. Азербайджанский фольклор - продукт коллективного творчества, авторы которого неизвестны. Чаманзаминли изучал образцы фольклора, писал обширные статьи об их сущности и значении, обращался к фольклору в своих произведениях искусства. Все эти моменты

важны, потому что они передают читателям, что проделанная работа в этой области не игнорируется, она всегда важна. Большое значение имеют исследования Юсифа Вазира по азербайджанскому фольклору, в результате которых он находит и раскрывает чувства, связанные с фольклором европейских и других народов.

В историко-философском романе «Весна девочек», в произведении «Между огнем», а также в ряде рассказов творческий подход художника к фольклору явился ярким примером интереса к этой сфере. Эти произведения писателя-ученого, созданные им образцы мастерства - наши литературные сокровища.

Сегодня мы должны глубоко изучить и исследовать наследие Юсифа Вазира Чаманзаминли, его искусство и творчество. Потому, что эта выдающаяся личность всегда будет показывать свое существование, как талантливый исследователь, автор работ, которые сделали себе имя в мировом масштабе.

Ключевые слова: литература, статья, произведение, писатель, исследование, рассказ, сказка, легенда, фольклор, жанр

Tch. Aygun Yusibova

Summary

YUSIF VAZIR CHAMANZAMINLI'S RESEARCHES ON FOLKLORE

Azerbaijani literature is rich in centuries-old historical features. Yusif Vazir Chamanzaminli has a special place among all intellectuals and creative personalities working for the development of this literature. The difficulties experienced by the artist during his years of literary activity did not prevent him from expanding his rich heritage, on the contrary, he always kept his pen in his hand as an artist-scientist and did not turn back.

Y.V. Chamanzaminli was a prominent folklorist, as well as creating beautiful and impressive works. Azerbaijani folklore is a product of collective creativity, the authors of which are unknown. Chamanzaminli studied examples of folklore, wrote extensive articles about their essence and significance, and addressed folklore in his works of art. All these points are important because they convey to the readers that the work done is not neglected in this area, it is always important. Yusif Vazir's research on Azerbaijani folklore is of great importance, as a result of which he finds and reveals the feelings associated with the folklore of European peoples, as well as other peoples.

The artist's creative approach to folklore in the historical philosophical novel "Spring of Girls", in the work "Between Fire", as well as in a number of stories was a

clear example of interest in this field. These works done by the writer-scientist, the examples of craftsmanship created by him are our literary treasures.

Today, we must deeply study and research the Yusif Vazir Chamanzaminli's legacy, his art and creativity. Because, this outstanding personality will always show his presence as a talented researcher, the author of works that have made a name for themselves in the world.

Key words: literature, article, work, writer, research, story, tale, legend, folklore, genre

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: **dos.M.M.Əhmədov**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏLİYEV CEYHUN RAMİZ OĞLU

AMEA Məhəmməd Füzuli adına

Əlyazmalar İnstitutu

cealaz@gmail.com

X ƏSRİN TANINMIŞ ƏRƏB ŞAİRİ ƏL-MÜTƏNƏBBİNİN HƏYATI

XÜLASƏ

Klassik ədəbiyyatşünaslıqda Əl-Mütənəbbi kimi tanınan Əbu Teyyib Əhməd bin Hüseyn, Abbasilər dövrünün çox məşhur ərəb şairidir. Mütənəbbi miladi tarixlə 915-ci ildə İraqın Kufə şəhərində anadan olmuş və 965-ci ildə vəfat etmişdir. Şairin yaradıcılığında xüsusi yer tutan şeirləri Hələbdə dövrün hakimi Saif əd-Daul sarayında yaşadığı vaxtlarda qələmə aldığı şeirlərdir. Şeirləri ərəb poeziyası tarixində xüsusi yer Əl-Mütənəbbi ərəb dilinin ən böyük, ən görkəmli və nüfuzlu şairlərindən biridir. Şeirləri dünyanın bir sıra vacib dillərinə tərcümə edilmişdir. Şeirləri əsasən sağlığında ziyarət etdiyi, himayəsinə sığındığı dövrün hakimlərini vəzir və hökmdarlarını mədh edən poetik nümunələrdən ibarət olsa da klassik ərəb şeirinin ən gözəl, dəyərli nümunələri hesab edilir. Çox istedadlı və dahi bir şair olan Mütənəbbi öz yaradıcılığında mövzu baxımından sosial məsələlərə toxunmaqla yanaşı şeirlərində ərəb şairlərinin çox sevdiyi həyat fəlsəfəsinə, cəsarəti və döyüş təsvirlərinə də yer vermişdir. Bir çox şeirlərində yaşadığı dövrü, siyasi quruluşu tənqid edən Mütənəbbinin həcvləri də çox kəskin və ağır dillə qələmə alınmışdır. Hətta onun o zamankı Misir hakimi Kafur İxşidi haqqında həcviyyə janrında qələmə aldığı bir şeiri klassik ərəb poeziyasının bu janrda yazılmış ən gözəl nümunəsi kimi də qiymətləndirilir. Mütənəbbi şeirlərində gözəl müqayisə və məcazlardan da istifadə etmişdir. Klassik ərəb poeziyasının zirvəsi hesab edilən Əl-Mütənəbbi ərəb ədəbiyyatının ən görkəmli şairlərindən biridir, şeirləri hələ də ərəb dünyasında məşhurdur və bu gün də zövqlə oxunur.

Açar sözlər: *Əl-Mütənəbbi, ərəb poeziyası, ərəb dili, satira, satirik şeir*

Klassik ərəb ədəbiyyatının görkəmli şairlərindən sayılan və Əl-Mütənəbbinin tam adı Əbu ət-Teyyib Əl-Mütənəbbi Əhməd ibn Əl-Hüseyn ibn Əl-Həsən ibn Əbd əs-Səməd əl-Cufi əl-Kindi əl-Kufidir. Əslən indiki İraq İslam dövləti ərazisində yaşamış məşhur Cufə qəbiləsindən olan şair m. 915-ci ildə Kufə şəhərinin Əl-Kində məhəlləsində kasıb bir ailədə anadan olmuşdur və nəşəbini (Anadan olduğu yərə mənsubluğunu bildirən ad, təxəllüs – C.Ə) də elə bu yerin adından götürmüşdür. Əl-Mütənəbbinin Kufə kimi elm və mədəniyyət ocağında böyüməsi onun hərtərəfli bir şəxsiyyət, müdrik bir insan kimi formalaşmasında böyük rol oynamışdır (13, 20). Şair ilk təhsilini də məhz burada – Kufədə, şiə məzhəbli alimlərin dərs dediyi mədrəsədə almışdır. Əksər orta əsr tədqiqatçıları Əl-Mütənəbbinin hələ uşaqlıqdan

şair yazdığını və gözəl nitq qabiliyyətinə malik olduğunu bildirirlər. Gənc Əhməd öz həmyaşdlarından gözəl şair duyumu və hazırcavablığı ilə fərqlənirdi.

Klassik ərəb şeirinin tacidari sayılan Mütənəbbinin həyat və yaradıcılığı Abbasilər (750-1258) dövrü ərəb ədəbiyyatının ədəbi sintez ənənələrin sabitləşməsi dövrü kimi xarakterizə edilən üçüncü mərhələsinə təsadüf edir.

Əl-Mütənnəbi hələ uşaq ikən, 924-cü ildə doğma şəhəri Qərmətilər tərəfindən işğal olunduğuna görə, ailəsi ilə birlikdə buranı tərk edərək, 2 ilə yaxın Suriya bədəviləri arasında yaşayıb. Köçərilərin əhatəsində keçirdiyi illər onun həyat prinsiplərinin, ictimai-siyasi görüşlərinin, bədii zövq və meyllərinin formalaşması və müəyyənləşməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Burada – şəhərdəkindən fərqli bir dil mühitinin hökm sürdüyü səhrada o, yaxşı qorunmuş, korlanmamış, canlı klassik ərəb dilini mənimsəyir. Yeri gəlmişkən, təmiz ərəbcəni bədəvilərdən öyrənmək o dövrün şair və dilçiləri arasında yayılmış hal idi. Gənc Mütənnəbi Kufəyə qayıtdıqdan və ilk şeirlərini yazdıqdan sonra, pöyeyədə olan istedadını nümayiş etdirmək üçün daha geniş meydan tapmaq ümidi ilə o dövrdə böyük mədəniyyət mərkəzləri hesab edilən Bağdad, Şam və başqa şəhərlərə səfərə çıxır, müxtəlif saraylara yollar axtarır. Bütün cəhdləri boş çıxan narahat təbiətli gənc Mütənnəbi yenidən səhraya dönür. Öz şairlik istedadını yüksək elita qarşısında nümayiş etdirmək üçün tribuna tapa bilməyən Mütənnəbi səhraya döndükdən sonra öz bəlağətli nitqi və klassik rəcəz üslubunda yazdığı şeirləri ilə bədəviləri Abbasilər xilafətinə qarşı üsyana çağırır, moizələr söyləyir. Öz istedadını, poeziyasını artıq siyasi silaha çevirmiş Mütənnəbi yumşaq dillə desək öz siyasi fəaliyyətli çıxışlarını Kufədə və Suriya səhralarında da davam etdirir. Məhz bu siyasi, müxalif, odlu-alovlu çıxışlarına görə əleyhdarları onu o vaxtlar təqib olunan şiə məzhəbi əsasında yeni bir din icad etməkdə ittiham edərək şairə, ərəbcə “yalançı peyğəmbər” mənası verən “Mütənnəbi” ləqəbi də qoyumuşdular ki, şair də sonrakı dövrlərdə məhz elə bu təxəllüslə məşhurlaşdı. Digər bir versiyaya görə onun yaradıcılığını yüksək qiymətləndirənlər şairi poeziyanın, şeirin peyğəmbəri kimi dəyərləndirmiş və bu təxəllüsü ona vermişlər. Dövrün hakimiyyətinə qarşı yönəlmiş üsyankar çıxışlarına görə Mütənnəbi hətta iki il zindan həyatı da yaşayıb (13, 22).

Diqqət yetirsək görürük ki, əl-Mütənnəbbinin yaşadığı dövr – X əsr çox keşməkeşli, siyasi mübarizə və qanlı müharibələr dövrü olmuşdur. Bu dövr ərəb-İslam xilafətinin ayrı-ayrı müstəqil və yarımmüstəqil dövlətlərə parçalanması mərkəzi xilafət hakimiyyətinin formal mahiyyət daşımada baxımından xarakterikdir. Mərkəzi xilafət hakimiyyətinə qarşı İxşidilər, Buveyhilər, Səmanilər və b. dövlətlər meydana gəlmişdir ki, onların əksəriyyəti qeyri-ərəblər tərəfindən idarə olunurdu. Nə qədər təzadlı olsa da, xilafətin daxildən parçalanması bir tərəfdən çox sayda kiçik dövlətlərin yaranmasına, vahid mərkəzləşmə siyasətinin zəifləməsinə, ölkədə tüğyan edən özbaşnalıq və anarxiyanın geniş vüsət almasına, digər tərəfdən isə elm və mədəniyyətin dirçəlməsinə, çox sayda görkəmli alim və şair nəslinin yetişməsinə, Bağdad, Kufə, Bəsrə və Dəməşq kimi şəhərlərin ədəbi və şair məclislərinin təşkil

olunduğu əsil elm məbədgahlarına çevrilməsinə gətirib çıxarmışdı. Təsəvvüf, İsmaililik, Mötəzililik və s. bu kimi geniş vüsət almış dini-fəlsəfi cərəyanlar fikir və ideyalara hakim kəsildiyi kimi siyasi həyata da nüfuz etmişdi. 975-ci ildə Bəsrədə İsmaililər – sektant cərəyanı altında yaranan və məntiqi prozelitist ideyalar özlərinə bayraq edən “ixvan as-safa” (saf qardaşlar – C.Ə.) hərəkəti də bu baxımdan istisna təşkil etmir (1, 148-149).

O dövrdə ortodoks İslam müddəaları ilə müəyyən məsələlərdə ziddiyyət təşkil edən cərəyanlar içərisində mötəzililik yarandığı ilk vaxtlardan etibarən şüurlara hakim kəsilmişdi. Təsədüfi deyil ki, xəlifə əl-Məmunun (m.813-833) hakimiyyəti dövründə təxminən h.222-ci (m.827) ildə mötəzililik rəsmi dövlət dini kimi qəbul edilmişdir. Xəlifə Məmunun etibarlı davamçısı olan xəlifə Vasiqdən (m.842-847) sonra hakimiyyətə gəlmiş Mütəvəkkil (m.847-861) şiəlikdən və mötəzililikdən çox-çox uzaq idi. O, “ərəb millətçiliyi” prinsipindən çıxış edərək, Abbasilər hökümranlığının hələ ilk dövrlərindən geniş vüsət almış fars şüubiliyinə son qoydu. Ərəb heysiyyətini ərəblərin milli şüurunu, sünni görüşünü yenidən dirçəltməyə müvəffəq oldu (2, 212).

X əsrin əvvəllərindən ortodoks sünni məzhəbinin daşıyıcıları olan Abbasi xəlifələrinin hakimiyyəti artıq zəifləmişdi. Bir tərəfdən xilafət daxilində parçalanma və hakimiyyətə qarşı baş qaldıran xalq çıxışları, digər tərəfdən xaricdən həmlələr, ələlxüsus da islami cərəyan və məzhəblər içərisində daha şox dağıdıcı mövqe tutan qərmətilərin aramsız hücumları Abbasilər sülaləsinin süqutuna gətirib çıxardı. İdarəçilik şiə məzhəbli Büveyhilər (932-1055) sülaləsinin əlinə keçdi. Məhz bu sülalə Bağdadın yeni varisi oldu (3, 7).

Ölkənin siyasi həyatında baş vermiş hadisələr onun mədəni həyatından da izsiz ötüşmədi. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, xilafətin dağılması poeziyaya müsbət mənada təsir etdi. Xilafətin zəiflədiyi dövr olan X-XII əsrləri haqlı olaraq müsəlman elm və mədəniyyətinin intibah, ərəb ədəbiyyatının isə çiçəklənmə dövrü adlandırmaq olar. Sektantlıq və dini cərəyanların sürətli artımı ideologiyanın bütün sahələrində qızgın mübarizəyə gətirib çıxardı ki, o da mənəvi tərəqqini daha da sürətləndirirdi. Bu mənada poeziyanın rolunu xüsusilə qiymətləndirmək lazımdır. Görkəmli ərəb tarixçisi, filoloq Cirmi Zeydan haqlı olaraq demişdir: “Şeir xalqın vəziyyətinin aynasıdır. O, özündə hər şeyi əks etdirir” (4, 277). X əsr əənənlərə qayıdış dövrü poeziyası mənə dərinliyi, məntiqi tutumu və yüksək bədiiyyəti ilə yeni, yüksək mərhələyə - ərəb ədəbiyyatının ədəbi sintez və əənənlərin sabitləşməsi dövrü kimi xarakterizə edilən III mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu dövr poeziyasının ən böyük töhfəsi isə, sözsüz ki, Əbu ət-Tayyib Əl-Mütənəbbi idi. Əl-Mütənəbbi şeirləri təkcə bu dövrün deyil, bütövlükdə ərəb klassik poeziyasının ən nadir inciləri hesab edilir. Əl-Mütənəbbi ləqəbi ilə tanınan və qədim Şərqn əsrarəngiz guşələrindən olan Kufə şəhərində dünyaya göz açmış Əbu ət-Tayyib Əhməd ibn əl-Hüseyn ibn əl-Həsən ibn Əbd əs-Səməd əl-Cufi əl-Kindinin (m.915-965) həyatına dair orta əsr və müasir dövr mənbələrində apardığımız araşdırmalar göstərdi ki, onun haqqında

mövcud fikirlər çeşidli olduğu qədər də təzadlıdır. Güman edirik ki, bu mənbələrdə yer alan məlumatlarlatanişlıq bu görkəmli şəxsiyyət haqda düzgün və dolğun təsəvvür əldə etməyimizə yardımçı olacaq. Orta əsr mənbələrinin, demək olar ki, hamısı əl-Mütənəbbinin hicri tarixi ilə 303-cü ildə anadan olduğu haqda məlumat verir. Bu miladi təqvimə ilə 915-ci ilə təsadüf edir. Əslən Cufə qəbiləsindən olan şair Kufə şəhərinin əl-Kində məhəlləsində anadan olmuşdur və nəşəbini də elə bu yerin adından götürmüşdür. Əl-Mütənəbbinin Kufə kimi elm və mədəniyyət ocağında böyüməsi onun hərtərəfli şəxsiyyət, müdrik bir insan kimi formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Məhəmməd ibn Cəfər ibn Nəccarın fikrincə Əbu ət-Tayyib ilk təhsilini də məhz burada – Kufədə, şiə məktəbində almışdır (5, c.2, 347). Bu faktı əksər tədqiqatçılar təsdiq edirlər. Su satan olduğu üçün əs-Saqa adı ilə tanınan Əbu ət-Tayyibin atası oğlunu fəzilət və kəramət sahibi kimi görmək istəmiş və bu səbəbdən onu təmiz ərəb dilinin incəliklərinə yiyələnmək məqsədilə bədəvi ərəblərin yanına qoymuşdur. Dünyagörmüş bir insan olsa da, miskin həyat sürən atasının onun şəxsiyyətinin formalaşmasına müsbət mənada müyyəyn qədər təsiri olmuşdur. İbn Cinni, Vahəddin Bəhaüddövlə ibn Buveyhi üçün tərtib etdiyi əl-Mütənəbbinin divanına yazdığı şərhində İbn Nəccarın Əbu ət-Tayyibin ibtidai təhsili haqda dediklərini öz dilindən belə nəql edir: “Əl-Mütənəbbi Kufənin əsil-nəcabətli, şərəf sahiblərinin övladlarının oxuduğu məktəbə gedirdi. Orada dini elmlərlə yanaşı, poeziya, dilçilik və qrammatika da tədris edilirdi”. Bəzi tarixçilər müəllifin bu məktəb haqda işlətdiyi “əşraf” (ən şərəfli — C.Ə.) sözünə istinad etməklə onun aristokratik yönü bir məktəb olmasını iddia edirlər. Mənbə müəllifləri balaca Əhmədin məhz bu məktəbə getməsinə onun ata tərəfdən babasının ələvi olması ilə əlaqələndirirlər. Taha Hüseyn hesab edir ki, gənc Əhmədin bu məktəbə getməsi ona fərdilik qazandırmayıb, sadəcə onun dini mənsubiyyətindən irəli gəlirdi. Belə ki, müəllifin dediyinə görə, zadəgan ərəblər uşaqlarının fərdi dərslər almasını təmin etmək üçün müəllimləri öz evlərinə dəvət edirdilər. Əhməd ət-Tabbələ görə o vaxtlar Abbasilər xilafətində şiəlik başlıca dini ideologiya olduğundan ölkədə fəaliyyət göstərən məktəblər də bu istiqamətdə idi. Kufə şəhərinin şiəliyin mərkəzi olduğunu nəzərə alsaq, bu fikirlər razılaşmaq olar. Yuxarıda səslənən fikirlərin əksinə olaraq, təzkiyəçi əs-Səmani balaca Əhmədin yazmağı və oxumağı səhrada öyrənməsi qənaətindədi (6, 506).

Əksər orta əsr tədqiqatçıları əl-Mütənəbbinin hələ uşaqlıqdan şeir yazdığını və gözəl nitq qabiliyyətinə malik olduğunu bildirirlər. Gənc Əhməd öz həmyaşıdlarından gözəl şeir duyumu və hazırcavablığı ilə fərqlənirdi. Əksər müəlliflər onda şairlik istədanının on yaşında ikən üzə çıxdığını söyləyirlər. Taha Hüseyn onun divanında gənclik çağlarına aid şeirlərinin məhz məktəb illərində qələmə alındığını yazır (7, 35). Gənc şairin bu dövrkü şeirlərinə özünəməxsus bədəvi ruhu, səhra ecazkarlığı xasdır. Bu şeirlər səhra abı-havası ilə qidalanan şair qəlbinin ilk qığılcımları hesab edilir.

Əl-Mütənəbbini səhraya, bədəvilərə olan bağlılığını başa düşmək çətin deyil. Uzun müddət Bənu-Kəlb qəbiləsinin himayəsində qalan gənc şair bunu etiraf etməkdən çəkinmir: “Mən qəbilənin himayə etdiyi və səhraları sərgərdan dolaşan, səhralarda köç salıb yaşayan birisiyəm. Mənim nə zaman qəbilənin üzvü olduğumdan xəbərim yoxdur. Bəzi ərəblər mənə mənsub olduqları qəbilə ilə öz mənəfəətləri arasından seçim edərkən mən yenə də heç kəsə tabe olmamaqda qərarlıyam. Mən öz məqsədimə görə heç bir qəbiləni üstün tutmuram. Mən onların hamısına tabeyəm...” (8, 506).

Şübhəsiz ki, Əbu ət-Tayyibin böyük bəlağət və fəsaəət, elm və kamal sahibi kimi püxtələşməsində Kufə ilə yanaşı əs-Səməvə səhrasının da böyük rolu olmuşdur. Təmiz ərəb dilinin “qoruyucuları” və klassik cahiliyyə irsinin “xəzinədarları” hesab olunan bədvi ərəblərdən ərəb dilinin qrammatikasını, ədəb elmini, ərəblərin qədim tarixi hesab olunan “Əyyamul-ərəb” (ərəblərin günləri – C.Ə.) öyrənən gənc şair folklorla xüsusi, böyük maraq göstərir, xalq aforizmləri, hikmətamiz şeir parçalarını sinədəftər edərək öz mükəlimə və mübahisələrində onlardan bolluca sitatlar gətirirdi. Deyilənə görə, gənc Əhməd ərəb dilinin incəliklərinə o qədər bələd idi ki, hətta adi suallara belə şeirlə cavab verirdi (9, 59). Əbu Əli əl-Farisi onun bilik və kamal etibarını ilə öz həmyaşıdlarını xeyli üstələdiyini qeyd edir. Əl-Mütənəbbinin elmə olan bağlılığını adi sözlə izah etmək olmaz. Elm və ədəbiyyat vurğunu olan əl-Mütənəbbi səhərdə vaxtını xəttat dükanlarında keçirər, kitabları müəliə etməkdən yorulmazdı. Gənc Əhmədin kitab almağa imkanı olmadığından o, kitabları elə dükanda oxuyardı. Əhməd Əbu əl-Həsən əz-Zeydi onun vəsaitlərinin əksəriyyətinin əlyazma vəərəqlərindən və dəftərlərdən ibarət olduğunu deyir. Gənc Əhmədin vaxtını keçirdiyi xəttat dükanları satış yeri olmaqdan çox alim və ziyalıların toplaşdığı, müxtəlif mövzulara dair mübahisə və diskussiyaların aparıldığı əsl elm və ədəbiyyat ocaqları idi. Əl-Mütənəbbinin bu kimi yerlərdə əldə etdiyi dost-taşılar onun nadir əsərlərlə tanış olmasına, çox sayda ziyalı təbəqəsinə mənsub şəxslərlə qarşılaşmasına imkan verirdi. Çox güclü hafizəsi hesabına müəliə etdiyi əsərləri daha tez və asan yadda saxlamaq iqtidarında olan gənc Əbu ət-Tayyib çox tez bir zamanda öz həmyaşıdlarından fərqlənməyə, bilik və bacarığı ilə ətrafındakıların diqqətini cəlb etməyə müvəffəq olur. O, hətta səfərə çıxanda belə kitablarını özü ilə götürərdi. Əbulqadir əl-Bağdadi, əl-Mütənəbbinin son səfəri zamanı ət-Tailərə (əl-Buxturi və Əbu Təmmam nəzərdə tutulur – C.Ə.) məxsus iki şeir divanını da özü ilə bərabər götürdüyünü deyir. Lakin şair qətlə yetirilərkən onun qatili olan Fatiq əl-Əsədi (m.965\h.354) şairə məxsus hər şeyi, o cümlədən onun ən dəyərlə xəzinəsi – kitab və dəftərlərini pərə-n-pərən etmişdi. Mənbə müəllifinin dediyinə görə əl-Buxturi divanını tədqiq edən şəxs ona divanda əl-Mütənəbbinin xətti ilə yazılmış şərhlərin olduğunu və onu məhz Əbu ət-Tayyibə məxsus olmasına dair şübhə etmədiyini bildirmişdi (10, c.2, 350).

12-13 yaşlarında səhradan Kufəyə qayıtdıqdan sonra gənc Əhməd ciddi şəkildə elmə məşğul olmağa başlayır. O, ərəb dili ilə yanaşı, qrammatika kitablarını

da böyük həvəslə oxuyurdu. Şauqi Dayf, Əbu ət-Tayyibin dünyagörüşünün formalaşmasında qədim yunan və İslam fəlsəfəsinin xüsusən də o dövrdə geniş yayılmış ələvilik, mötəzililik, təsəvvüf və b. dini-fəlsəfi ehkamların böyük təsiri olduğunu deyir. Poeziyasında daha çox dünyəviliyə meyli edən əl-Mütənəbbinin şeirlərində ara-sıra təsadüf edilən sufilik, şiəlik, fədailik, mehdiçilik və s. kimi müxtəlif təriqətlərin izləri buna dəlalət edir. Təsadüfi deyil ki, bu dövrdə qələmə aldığı şeirlərində zamanədən şikayət, həyatın faniliyi, ölümün labüdlüyü kimi mövzular gənc Mütənəbbinin şeirlərində daha çox yer tuturdu (11, 320). Əl-Mütənəbbi divanının 1923, 1980 və 1985-ci il nəşrlərində gənc Əhməd, məşhur ərəb alimi, filosofu Əbül Fəzllə yanaşı, dövrünün digər məşhur alimlərindən də dərs aldığı göstərilir. Onlardan Əbu İshaq əz-Zəcəc, Əbu Bəkr ibn Sərac, Əbu Sukrə, Əbu əl-Həsən əl-Əxfəş, Əbu əl-Musa əl-Hmid və digərlərinin adını da qeyd etmək olar (13, 68).

14 yaşında ikən gənc Əbu ət-Tayyib atasının müşayiətində Bağdad şəhərinə getmiş, buranın zəngin ədəbi mühiti ilə tanış olmuş, Bağdad və Kufənin zəngin adamlarını mədh etmişdir. O dövrdə Bağdad elm və ədəbiyyatın beşiyi hesab olunurdu. Burada zəngin, gözəl ədəbi mühit yaranmışdır. Lakin gənc şair Bağdadda elə də çox qərar tuta bilmir. Bir il sonra şəhəri tərk edərək, atası ilə birgə Şam səhrasına gedən Mütənəbbi burada zəngin qəbilə başçılarını mədh edən poetik nümunələr qələmə almağa başlamışdır (12).

Əl-Mütənəbbinin dini-siyasi görüşlərinə gəlincə, bu haqda çeşidli və bir-birinə zidd fikirlər səslənir. Onun həbs olunması ətrafında dolaşan fikirlər bir-birindən köklü şəkildə fərqlənir. Bəziləri onun siyasi amalları uğrunda xalq üsyanına başçılıq etdiyinə görə, digərləri isə peyğəmbərlik iddiası ilə çıxış etməsi səbəbindən həbs olunduğunu iddia edirlər. Ərəb ədəbiyyatşünası Əbdül Qadir əl-Bağdadi özünün “Xizənə əl-ədəb” adlı əsərində əl-Mütənəbbinin Fatiklə qarşılaşmasını Əbu əl-Həsən əs-Susinin dilindən belə rəvayət edir: “Mən Əhvaza əl-Mühəlləbidən qabaq çatdım. Əl-Mütənəbbi də bizim yanımıza gələrək, dəridən olan çantalarını atından düşürdü, yerbəyer etdi. Ona yaxınlaşıb, yeməyə bir şey istəyib-istəmədiyini soruşdum. O, isə “əgər hazırdırsa, gətir!” – deyər cavab verdi. Elə bu an Fatik ibn Əbu Cəhl əl-Əsədin öz yoldaşları ilə bizə sarı gəldiyini gördük. O, bizə yaxınlaşaraq, dedi: - “Şeyx bizim diyara xoş gəlib, səfa gətirib. O, öz şeirləri ilə bizi şərəfləndirdi. Şeyximə bildirirəm ki, Deyr-Qunnəyə gedən yol daşlı-kəsəkli və təhlükəlidir. Yolda pusqu quran quldurlar onu öldürə bilər. Lakin Bəni-Əsədilər əmrə müntəzir şəkildə şeyxin qulluğunda durmağa hazırdılar. Bizlər səni daha qısa yolla aparar və qarşına çıxan hər quldura ölümü daddırıb, ağ kəfənə bürüyərik”. Əl-Mütənəbbi Fatikin dediklərinə cavab olaraq dedi: - “Qoy Allahın mənim qarşımda dayanan və məni əhatə edən bu qarğalara və milçək yığınınə yazığı gəlməsin! Allah onlara uzun ömür verməsin! Mən bununla həşəratları nəzərdə tutmuram”. Fatik əl-Əsədi şairi aldadaraq yola gətirə bilməyəcəyini görüb ordan ayrıldı və zəvvar qanını içmiş dəliqanlı

ərəblərdən yetmiş nəfər ən güclüsünü toplayıb, əl-Mütənəbbiyə pusqu qurdu” (13, 70).

Əs-Susi, Fatikin yolda öz dəstəsi ilə əl-Mütənəbbiyə hücum etdiyini və onu müşayiət edənləri ilə birgə qətlə yetirdiyini söyləyir. Müəllifin dediyinə görə, şairin oğlu Muhəssəd canını qurtararaq aradan çıxmağa müvəffəq olsa da, atasının əşyalarını və əlyazmalarını götürmək üçün geri qayıtmaq istədikdə arxadan birisi ona hücum edib, başını bədənindən ayırır (14, c. 2, 363).

Araşdırdığımız bütün orta əsr mənbələrində yekdilliklə əl-Mütənəbbinin qətlinin hicri tarixi ilə 354-cü ilin ramazan ayının 28-ci gününə, çərşənbəyə (miladi təqvimlə 965-ci ilin noyabrına 71 – C.Ə.) təsadüf etməsi qeyd edilir (15, 105)

Əs-Səmani bu rəqəmin 345 olduğunu göstərsə də bu, bir o qədər də ağlabatan deyil. Çox güman ki, əs-Səmanın əsərinin üzü köçürülərkən katib xətası üzündən bu tarix təhrif edilmişdir (16, 506).

Mütənəbbinin vəfatı ilə bağlı görkəmli avropalı şərqşünas Karl Brokelman iki versiya üzərində dayanır: h. 354-cü ilin şaban ayına səkkiz gün qalmış (m. 965-ci ilin avqustun 1-i – C.Ə.) və h. 354-cü ilin ramazan ayının 24-cü günü (m. 965-ci ilin 23-24 sentyabrı – C.Ə.). Şairin vəfatı ilə bağlı tanınmış təzkirəçi İbn Xəlliqan da fərqli fikir irəli sürərək, bu tarixin ramazana səkkiz gün qalmış, bazar ertəsi olduğunu göstərir. Ümumiyyətlə, variantlar müxtəlifdir: Ramazan ayının üçüncü günü, Ramazana iki gecə qalmış, Ramazana 5-8 gün qalmış və s. Əl-Mütənəbbi Bağdada 3-4 kilometr qalmış, Deyr əl-Aqulda ən-Numən(iyyə) deyilən yerdə qətlə yetirilmişdir.

Mütənəbbinin ölüm səbəbəbinə gəlincə isə əksər müəlliflər şairin sırf siyasi baxışlarına görə qətlə yetirildiyini yazırlar. Belə ki, hələ gənc yaşlarından öz müxalif siyasi fikirləri, şeirləri ilə məşhurlaşan Mütənəbbi hakimiyyət dəyişikliyindən sonra yeni gəlmiş hakimi öz şeirlərində tərif etmədiyi üçün təqiblərə məruz qalmışdır. Baş hər zaman qalmaqalda olan şair 958-ci ildə təqiblərdən qaçaraq Bağdada gəldiyi zaman həmin dövrdə iqtidarda olan Müizəddövlə Büveyh və onun vəziri əl-Mühəlləbiyə tərif dolu şeirlər yazmayacağını bəyan edərək Bağdadı tərk edib Erican getdi və burada fars Büveyhi hökmdarı Rükünün vəziri İbn əl-Amidə (vəfat 970) sığındı, ona tərif dolu şeirlər yazdı. Daha sonra isə oradan da İranda hakimiyyətdə olan Büveyhilərdən Ədudəddövlənin dəvəti ilə Şiraza getmiş bir müddət burada qaldıqdan sonra Bağdada dönüş yolunda əvvəllər həcv etdiyi Fatik bin Əbi Cəhl əl-Əsədin adamları tərəfindən yuxarıda da təsvir olunmuş şəraitdə qətlə yetirilmişdir. Özündən sonra ərəb poeziyası üçün böyük bir ədəbi miras qoymuş Mütənəbbi üzərindən yüzillər keçsə də bu gün də sevilir və ərəb poeziyasının ən gözəl, dəyərli nümunələri məhz onun yaradıcılığının məhsullarıdır. Bu gün də klassik ərəb poeziyasından söz açılarkən ilk sadalanan şairlər arasında Mütənəbbinin də adı çəkilir. Onun poeziyası hələ bundan sonra da min illər boyu yaşayacaq, dillər əzbəri olacaqdır. Çünki Mütənəbbi poeziyası klassik ərəb dilinin qüdrəti ilə əsrarəngiz ərəb poeziyasının vəhdətindən meydana gəlmişdir və məhz buna görə də onun poeziyası, şeirləri illər keçsə də seviləcək, təqdir və tədqiq olunacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. **Крымский А.** История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фыкха, сунны). Москва: Крестный календарь, 1911, 96 стр.
2. **Furat Ahmet Subhi.** Arap Edebiyyatı Tarihi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar), I c., İstanbul: Edebiyyat Fakültesi Basımevi, 1996, 346 səh.
3. 1937 تاريخ الادب العربي في العصر الجاهلي. القاهرة: مطبعة العلوم، السباعي يومي. 1356، 442ص
4. شرح دكتور شوقي ضيف. 2. اجالده، تاريخ آداب اللغة العربية. جرجي زيدان.
5. البغدادي عبد القادر ابن عمر. خزانة الأدب ولب لباب لسان العرب. تدقيق وب\ جزء 13.
6. **Sam`ami.** Kitab al-ansab/Repr. In fasimile from the manuscript in the British Museum add. 23, 355. Leyden – London: E.J.Brill, 1912, 602 p.
7. **Həz. Əli kimdir?** / Həz. Əlinin həyatı haqqında Beynəlxalq elmi konfransın təşkilat komitəsi. Bakı: Nafta-Press, 2001, 48 s.
8. **Sam`ami.** Kitab al-ansab/Repr. In fasimile from the manuscript in the British Museum add. 23, 355. Leyden – London: E.J.Brill, 1912, 602 p.
9. مؤسسة العلمي المطبوعة، بيروت 1. اجالده، ج7ب: لسان الميزان. العسقلاني ابن حجر.
10. البغدادي عبد القادر ابن عمر، خزانة الأدب ولب لباب لسان العرب، تدقيق و شرح عبد السالم ص. جزء 13 47913م، 1989 مطبعة المدني، محمد هارون. القاهرة
11. **Furat Ahmet Subhi.** Arap Edebiyyatı Tarihi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar), I c., İstanbul: Edebiyyat Fakültesi Basımevi, 1996, 346 səh.
12. <http://biography.do>
13. Əfsanə Məmmədova. Əl-Mütənəbbi dünyası, Poeziya və hikmət. Bakı-2010, 328 səhifə
14. تحقيق و شرح عبد السالم محمد : خزانة الأدب ولب لباب لسان العرب. البغدادي عبد القادر ابن عمر. ص وب\ جزء 13 47913، 1989 مطبعة المدني، القاهرة. هارون
15. البغدادي الخطيب، أحمد ابن علي ابن ثابت، أبو بكر. تاريخ باغداد. ج. 4. بيروت – لبنان: دار الكتب العربية.
16. Samami. Kitab al-ansab/Repr. In fasimile from the manuscript in the British Museum add. 23, 355. Leyden – London: E.J.Brill, 1912, 602 p.

Aliyev Jeyhun Ramiz

SUMMARY

The life of a great arabic poet of the X century Al-Mutanabbi

Abu-al-Tayyab Ahmad bin Husain known as Al-Mutanabbi is a very famous Arabic poet from the Abbasid period. He was born in 915 AD in Kufa, Iraq and died in 965 AD. He was the court poet of Saif-al-Daulah of Aleppo for whom he composed most of his poems. This is Mutanabbi whose poems keep Saif-al-Daulah alive in the history of the Arab world. Al-Mutanabbi composed his best poems for him. Al-Mutanabbi is one the greatest, most prominent and influential poets of Arabic language. His poetry has been translated into several important languages of the world. Although his poetry largely comprises the odes in praise of the kings, viziers,

and governors he visited during his lifetime, his greatness lies in his sharp intelligence and wittiness. He was very talented and a genius. In his poetry he has discussed topics of philosophy of life, the courage which was so favourite to Arab poets, and the description of battles. When he used to write satires, it would be very painful for the person it was intended for. One of the best examples of this type of poetry is a satirical poem which he composed in the satire of Kafur Ikhshidi, the king of Egypt. He uses beautiful similes and metaphors in his poetry. Al-Mutanabbi is one of the very popular poets of Arabic and his poems are still widely popular in the Arab world.

Key words: *Al-Mutanabbi, arabic poetry, arabic language, satires, satirical poem*

Алиев Джейхун Рамиз оглы

РЕЗЮМЕ

Жизнь великого арабского поэта X века Аль-Мутанабби

Абу-ат-Тайяб Ахмад бин Хусейн, известный как Аль-Мутанабби – очень известный арабский поэт периода Аббасидов. Он родился в 915 году нашей эры в Куфе, Ирак, и умер в 965 году нашей эры. Он был придворным поэтом Саиф-ад-Даула в Алеппо, для которого он написал большинство своих стихов. Это Мутанабби, чьи стихи сохраняют Саиф-ад-Даула в истории арабского мира. Аль-Мутанабби написал для него свои лучшие стихи. Аль-Мутанабби – один из величайших, самых выдающихся и влиятельных поэтов арабского языка. Его стихи переведены на несколько важных языков мира. Хотя его поэзия в основном состоит из оды, восхваляющие королей, визирей и правителей, которых он посетил при жизни, его величие заключается в его остром уме и остроумии. Он был очень талантливым и гением. В своих стихах он затронул темы философии жизни, мужества, столь любимого арабскими поэтами, и описания сражений. Когда он писал сатиры, это было очень болезненно для человека, для которого они были предназначены. Одним из лучших примеров этого типа поэзии является сатирическое стихотворение, сочиненное им в сатире на Кафура Ихшиди, царя Египта. В своих стихах он использует красивые сравнения и метафоры. Аль-Мутанабби – один из самых популярных поэтов арабского языка, и его стихи до сих пор широко популярны в арабском мире.

Ключевые слова: *Аль-Мутанабби, арабская поэзия, арабский язык, сатира, сатирическая поэзия*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Kamandar Şərifov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

QİSMƏT RÜSTƏMOV
Azərbaycan Dillər Universiteti
Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası
Rəşid Behbudov küçəsi 134
qismet1986@gmail.com

**CONATAN SAFRAN FOYERİN “HƏDSİZ SƏS-KÜYLÜ VƏ İNANILMAZ
DOĞMA” ƏSƏRİ ÇAĞDAŞ “BILDUNGSROMAN” ÖRNƏYİ KİMİ
XÜLASƏ**

Sürətlə dəyişən çağdaş dünyada alternativ nəzəriyyələrin, platformaların özünü ifadə imkanı tapması nəticəsində ən müxtəlif səviyyələrdə identikliklə, kimliklə bağlı yeni suallar ortaya çıxır, cavablar axtarılır. Kimlik axtarışları ötən əsrin birinci yarısında daha çox “milli kimlik”, “etnik kimlik” məsələləri ətrafında araşdırılırdısa, əsrin ikinci yarısında tədqiqatların sırasına “mədəni kimlik”, “cinsi kimlik”, “ictimai kimlik” kimi çoxsaylı başqa məsələlər də cəlb edildi.

Kimlik məsələləri ən çox etnik, milli və dini tərkibi zəngin olan, multikultural cəmiyyətlər üçün xarakterikdir. “Öz” və “özgə” qarşıdurması nəticəsində ortaya çıxan kimlik problemləri bu günkü qloballaşan dünyada demək olar ki, humanitar fikrin əsas mövzularından biridir.

Dəyişən dünyanın yeni meyillərindən biri də sözügedən araşdırmaların, tədqiqatların təkcə sosiologiyanın, politologiyanın, fəlsəfənin predmeti olmaqdan çıxıb ədəbiyyatda, ədəbiyyatşünaslıqda da müzakirə edilməsidir.

Kimlik axtarışlarıyla bağlı araşdırmalarda alman ədəbiyyatşünaslığından dünya humanitar fikrinə keçən “bildungsroman” anlayışı geniş istifadə edilir. Bədii ədəbiyyatda istər uşaq olsun, istər ərgən, istərsə də gənc, hər hansı fərdin həm fiziki, həm də mənəvi mənada dəyişməsinə, yetkinləşməsinə ifadə edən “bildungsroman” kimliklə bağlı araşdırmalarla böyük paralellik təşkil edir. Belə ki, psixologiyada, sosiologiyada, son illərdə isə mədəniyyətşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıqda da geniş vüsət alan kimlik araşdırmaları multikultural, postmodern, qloballaşan dünyada fərdlərin identiklik axtarışlarına bütöv (holistik) bir yanaşma sərgiləmək istəyir. Bunu edərkən qaçılmaz şəkildə çağdaş dövrün aparıcı tədqiqat metodlarından biri olan interdisiplinar metoda söykənir. Beləliklə, bir bədii mətnin personajının keçdiyi daxili, mənəvi yol da yalnız bir bucaqdan yox, müxtəlif rakurslardan tədqiqata cəlb edilir. Kökü XVII-XVIII əsrə qədər gedib çıxan, XX əsrdə yeni interpretasiyalarla zənginləşən, XXI əsr isə tamam yeni aspektlər qazanan “Bildungsroman” ənənəsi də bunlardan biridir.

Bu məqalədə çağdaş Amerikan ədəbiyyatının tanınmış siması, çoxsaylı prestijli mükafatlar almış, yeni dövrün ədəbi ulduzlarından hesab edilən Conatan Safran Foyerin ABŞ-dakı 11 sentyabr terror hadisələrində atasını itirən bir uşağın

axtarışlarından bəhs edən “Hədsiz səs-küylü və inanılmaz doğma” adlı romanı yeni “bildungsroman” örnəyi kimi təhlil edilir.

Məqalənin birinci bloku “bildungsroman” anlayışının yaranmasına və onun tarixində keçirdiyi transformasiylara köklənir.

Məqalənin ikinci blokunda isə çağdaş amerikan yazıçısı Conatan Safran Foyerin “Hədsiz səs-küylü və inanılmaz doğma” romanındakı kimlik axtarışları “bildungsroman” prizmasından təhlil edilir.

Açar sözlər: Çağdaş Amerikan ədəbiyyatı, kimlik axtarışları, identiklik, bildungsroman, Conatan Safran Foyer

“Bildungsroman” termini almandadır; kökündəki “bild” sözü “rəsm, tablo, təsvir” sözündəndir. Tədqiqatçıların fikrincə, “bild” sözü əvvəllər din xadimləri tərəfindən tanrının obrazını yenidən ifadə etmək üçün istifadə edilib. Belə ki, inanca görə tanrının öz surətində yaratdığı insan (vorbild – örnək, model) ilk günahdan, yəni cənnətdə yasaq meyvəni yedikdən sonra gözdən düşür. Buna görə də günahdan arınmaq, tövbə etmək, yenidən tanrının sevgisini qazanmaq üçün çalışmağa başlayır. İncə belədir ki, bunun üçün insan özünü təkmilləşdirməyə, çatışmazlıqlarını aradan qaldırmağa çalışmalıdır. Terminin köklərini müəyyən mənada antik ədəbiyyatdakı katarsis (arınma) anlayışında da axtarmaq olar.

Maarifçilik dövründə “bildung” termini artıq dini mənada yox, daha çox sekulyar mənada işlənməyə başlayır və XVIII əsrdə demək olar ki, çatışmazlıqlarını dərk edib özünü yetişdirmiş ideal insan şəklinə düşür. Beləliklə, “bildungsroman” fərdin, individin özünü yetişdirmə, inkişaf etdirmə prosesini təsvir edir və bundan bəhs edən romanlara da “bildungsroman” deyilir.

“Bildungsroman” termininin birmənalı tərfi yoxdur. Müxtəlif tədqiqatçılar ona müxtəlif cür yanaşırlar. Suzan Eşli Qolhman onu “həyatın ona təklif etdiklərini test etmək üçün dünyaya baş vuran gənc, məsum adamın həyat hekayəsi” [1, səh.17-19], Suzan Hau “ümumi inkişaf və özünü yetişdirmə romanı” [2, səh. 6] , Maykl Minden isə “fərdin və ətraf mühitin daim əlaqə olduğu, qəzavü-qədərlə yanaşı, fərdin öz iradəsinin də həyatda rol oynadığı inkişaf prosesi” [3, səh.19] kimi təsvir edib.

“Qısa Oksford lüğəti”ndə isə “bildungsroman” termininə belə tərif verilib: “qəhrəmanın erkən dövrdəki həyatını və inkişafını ifadə edən roman növü.” [4, səh.12] “Bildungsroman”ın alman ədəbiyyatında üç alt kateqoriyası var:

- 1) **Entwicklungsroman** – İnkişaf, təkamül romanı;
- 2) **Erziehungsroman** – Təhsil, təlim-tərbiyə romanı;
- 3) **Kuntzlerroman** – Bir sənətçinin, yaxud yazıçının inkişaf romanı.

Araşdırmaçıların fikrincə, bədii ədəbiyyatda “bildungsroman” tipində ilk roman Hötenin “Vilhelm Meysterin şəyirdlik illəri” olsa da, termin kimi onu ilk dəfə

1870-ci ildə Vilhelm Diltey “Şleymaherin həyatı” adlı əsərində istifadə edib. Başqa bir iddiaya görə isə “bildungsroman” termini daha əvvəl – 1817-ci ildə Karl Morgenstern tərəfindən işlənib. [1, səh.18]

Hötenin 1795-ci ildə çap olunan “Vilhelm Meysterin şeyirdlik illəri” adlı romanı “bildungsroman”ın ilk nüsxələrindən hesab edilir. Romanda gənc Vilhelm Meysterin ailəsinin onunla bağlı qurduğu gələcək planları rədd edərək səyahətə çıxmasından söhbət açılır. Əsər səkkiz hissədən ibarətdir. Əsərin beş hissəsi XVIII əsrin Almaniyaşında yaşayan Vilhelmin uşaqlığı, ilk təcrübələri və ailə həyatından bəhs edir. Vilhelm varlı bir tacirin oğludur. Ancaq atasından fərqli olaraq ticarətə marağı yoxdur. Vilhelm teatrı, sənəti sevır. Onun teatra marağı yeni il hədiyyəsi kimi ona hədiyyə edilən kuklalar ilə başlayır. Get-gedə kukllarla oynamaqdan bezən Vilhelm, babasının kitabxanasında bədii ədəbiyyat və opera ilə bağlı kitablar oxumağa başlayır. Bu dövrdə gənc bir aktrisaşya aşiq olur və aralarında yasaq bir münasibət başlayır. Bir müddət sonra Vilhelm aktrisanın onu aldatdığını öyrənir, buna görə kədərlənir və öz içinə qapanır. Atası havasını dəyişmək, özünə gəlmək və ticarət həyatına atılmağa hazırlaşmaq üçün onu xaricə göndərir. Ticarətə maraq göstərməyən Vilhelm bir aktyor truppasına qoşulur və uşaqlıqdan teatra olan marağı beşinci hissənin axırında Şekspirin “Hamlet” əsərini səhnəşə qoymaqla bitir. Bundan sonrakı hissələrdə çoxsaylı yeni insanla tanış olan Vilhelmin get-gedə teatra da marağı azalır və aristokrat bir ailəşlə dostluq qurur. Vilhelm özü də bilmədən özünü bu aristokrat ailənin mənsubu olduğı gizli bir təriqətin içində tapır. Kitabın altıncı hissəsində müəllif Vilhelmin əhvalatını yarıda kəsərək özünü dinə həsr etmiş bir qadının əhvalatını nəql edir. Bu qadının həyat hekayəsi Vilhelmə elə də təsir etməsə də, içinə düşdüyü təriqəti başa düşmək baxımından onu yardımçı olur. Son iki hissədə roman boyu açılan bütün mötərizələr bağlanır və yarımçıq bütün əlaqələr tamamlanır. Vilhelm başa düşür ki, əslində, bu gizli təriqət əvvəldən bəri onu izləyirmiş və başına gələnələr əvvəldən bəri onların yazdığını ssenari imiş. Axırda Vilhelm bu ailənin gözəl qızı ilə evlənir.

Suzan Eşli Qohlmanın fikrincə, “Vilhelm Meysterin şeyirdlik illəri” romanı ilə birlikdə ilk dəfə öz kimliyini yalnız özünün formalaşdırma biləcəyini düşünen bir roman qəhrəmanı ortaya çıxıb. [1, səh.19]

“Bildungsroman” uşaqlıqdan yetkinlişə doğru gedən yolda qəhrəmanın həm orqanik-cismani, həm də ruhi-mənəvi tərəfləri ifadə edən roman növüdür. Burada diqqət edilməli məqam “bildungsroman”ın təklif etdiyi inkişaf, təkamül modelinin təkcə fərdi planda yox, eyni zamanda, cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibətlər şəklində formalaşmasıdır. Adətən “bildungsroman”dakı qəhrəmanlar cəmiyyətdə eyni etaplardan keçmiş digər fərdləri təmsil edirlər, yəni müəyyən mənada onların başına gələn hər şey simvolik ümumiləşdirmələrdir.

İtalyan ədəbiyyatşünas Franko Morettinin fikrincə, “bildungsroman” universal tarixdən yox, gündəlik həyatdan yola çıxır. Bəşəriyyətin gələcəyi ilə bağlı böyük nəzəriyyələrlə yox, bir qrup insan üçün ortaq olan fərdi həyatla maraqlanır. O,

əxlaqi-didaktik tənqid üstündə deyil, gündəlik həyatı canlı, maraqlı, maarifpərvər tərəfləriylə ifadə etməyə çalışır. [5, səh.34-45]

“Bildungsroman” bir-birinə ziddiyyət təşkil edən elementləri, prinsipləri özündə ehtiva edən sintetik bir növdür; belə ki, azadlıq-xoşbəxtlik, kimlik-dəyişmək, etibar-fərqlilik kimi müxtəlif elementlər onda birləşir, qarşı-qarşıya gəlir. “Bildungsroman” öz qəhrəmanlarının həyatda rastlaşdığı bu ziddiyyətləri birləşdirmək, uzlaşdırmaq istəyir. Bu baxımdan “bildungsroman”ın əsas məqsədi cəmiyyət və fərd arasındakı ziddiyyətləri uzlaşdırmaqla qəhrəmanı yetkinləşdirmək, onun öz kimliyini tapmasına yardım etməkdir. “Bildungsroman” XVIII əsrin ikinci yarısında ortaya çıxan tarixi romanlar, epistolyar romanlar, lirik, alleqorik, tənqidi və romantik romanlardan fərqli olaraq, əks qütblər arasındakı məsafəni böyütmək yox, onları birləşdirmək istəyir.

“Bildungsroman”ların mahiyyətində fərdi öz arzuları, instinkləri və idealları ilə yaşadığı cəmiyyətin, həyatın reallıqları arasındakı konflikt, bu konfliktin yaratdığı problemlər, bu problemlərin travmatik təsiriylə öz kimliyini tapmaqda çətinlik çəkən fərdin macərası var.

“Bildungsroman” qəhrəmanlarının mütləq əksəriyyəti orta statistik insandan daha üstün mənəvi, intellektual qabiliyyətlərə malik olan insanlardır. Ancaq bu qabiliyyətlərinin dəyərini bilməkləri və onları cilalamaları üçün müəyyən yoldan keçməlidirlər. Onlar sırayı insana baxanda daha həssas, daha istedadlıdırlar. Dərrəkələri çox güclüdür, amma dəyməduşərdilər. “Bildungsroman” qəhrəmanları adətən bir məkana bağlı qalmayan, daim səyahət edən, fərqli yerlər görüb, fərqli insanlarla tanış olan adamlardır.

Çağdaş amerikan ədəbiyyatının tanışı siması Conatan Safran Foyerin “Hədsiz səs-küylü və inanılmaz doğma” adlı romanını həm “bildungsroman” kimi, həm də “qəhrəmanın səyahəti”, yaxud “roman-inisiasiya” modellərinə əsasən oxumaq mümkündür. Bu mənada sözügedən modellərə nəzər yetirməkdə fayda var.

Hollivudda hekayə analisti işləyən məşhur ssenarist, araşdırmaçı Kristofer Voqler məşhur **“Yazıcının səyahəti: hekayə və ssenari yazmağın sirləri”** kitabında yazır ki, hər mədəniyyətin öz “qəhrəmanın səyahəti” modeli var. İstər konkret bir yerdən başqa bir yerə olsun, istərsə də daxili aləmə – iç dünyaya, ürəyə, beynə, ruhun dərinliklərinə – qəhrəmanın əhvalatı həmişə səyahətdir, axtarışdır. Bu model Karl Qustav Yunqun kollektiv təhtəşüurla, arxetiplərlə bağlı araşdırmalarına və görkəmli mifoloq Cozef Kempbelin “Min sifətli qəhrəman” kitabına əsaslanır. **Karl Qustav Yunq** mürşidi **Freydlə** fikir ayrılığına düşəndən sonra, öz təlimini **“Analitik psixologiya”** adlandırdı. Freydlin hər şeyi daha çox libidoya, seksual enerjiyə bağlayan nəzəriyyəsi fərqli olaraq, Yunqun təlimində metafizika üçün də yer var. Bu başlıca fərq öz yerində. Yunqa görə, **Fərdi təhtəşüurdan** başqa iki komponentdən – **instinktlər və arxetiplər** əmələ gələn **Kollektiv təhtəşüur** da var. Belə deyək ki, Fərdi təhtəşüur cari yaşantılarımızın toplandığı mərkəzdir, Kollektiv təhtəşüur isə doğulandan bizdə olan, bütöv bəşəriyyətin və o bütövün bir hissəsi olan

doğma kultürümüzün bizdə davam edən universal kodlarıdır. Çağdaş kompüter terminologiyasına çevirsək, təxminən, Kollektiv təhtəlsüür kompüterin üstündə gələn hazır əməliyyat sistemi, Fərdi təhtəlsüür isə sonradan yaşadığca, işlədikcə ona yüklədiklərimizdir; yəni Yunq deyir ki, biz bir-birimizdən fərdi təhtəlsürumuza görə ayrılacaq da, elə bir kollektiv mərkəz, yaxud zirzəmi var ki, ora enəndə hər şey bərabərdir, oxşardır, müxtəliflik libası geyinmiş eynilikdir. Filosofun fikrincə, instinktlər məcburiyyətdən yaranan aktlara əməl etməkdir, məsələn, quşun yuva qurması və s. Bunun bioloji əsasları var. Amma dünyanı dərk etməyin təhtəlsüür qatı da var; instinktlər əməllərimizi, arxetiplər isə qavrayış tərzimizi ifadə edirlər və bunların hər ikisi kollektivdir. Bəs Yunq **arxetip** deyəndə nəyi nəzərdə tutur? Karl Qustav yazır ki, Kollektiv təhtəlsüür arxetiplər vasitəsilə işləyir. Bu, əcdadlarımızdan bizə keçən, şüurumuzu bizim iradəmiz olmadan idarə edən, dəyişdirən və formalaşdıran mexanizm, bir növ, genetik yaddaşdır. Yunq görə, bütün miflərdə, sənət nümunələrində bu arxetipləri müəyyənləşdirmək və oxumaq mümkündür. Yunqdan Kempbelə, ordan Voqlərə keçdiyimiz məqam bax burda gizlənilir.

Görkəmli mifoloq **Cozef Kempbelə** görə, qədim zamanlarda müdriklər dünyanı mətn kimi, obrazlar vasitəsilə oxumağı, şərh etməyi yaxşı bacarırdılar. Belə deyək, onlar simvolların qrammatikasını bilirdilər. Vedaların dediyi kimi, həqiqət birdir, müdriklər ona müxtəlif adlar qoyublar. Kempbelin dünya mifoloqları içindəki mövqeyini möhkəmləndirən beş kitabdan ibarət monumental əsərlərinin ümumi altbaşlığı **“Tanrıların maskası”** adlanır; birincisi **“İbtidai mifologiya”**, ikincisi **“Şərq mifologiyası”**, üçüncüsü **“Qərb mifologiyası”**, dördüncüsü **“Yaradıcı mifologiya”**, sonucu isə bizim mövzumuz olan **“Min sifətli qəhrəman”** adlanır. Müəllif öz nəzəriyyəsinə şərti olaraq **Mono-mif** deyir. Yunqdan qidalanan Kempbelin fikrincə, nəhayətsiz yaradıcı bir mərkəz var və biz bu mərkəzin izinə miflərdə düşə bilərik.

Voqlərin fikrincə, qəhrəmanın səyahəti kəşf deyil, müşahidədir. Fizika və kimyanın dünyamızı idarə etməsi kimi, həyatı və nəqletmə dünyasının işləmə mexanizmini idarə edən prinsiplər silsiləsinin, gözəl bir strukturun ifadə edilməsidir. “Qəhrəmanın səyahəti” modeli şərti olaraq hərəsi 4 hissədən ibarət olan 3 bölümdür, yəni 12 etapla ifadə edilir:

1. *Sıradan həyat*
2. *Macəraya dəvət*
3. *Dəvətin rədd edilməsi*
4. *Rəhbərlə, köməkçilə tanışlıq*
5. *İlk mərhələni keçmək*
6. *Sınaqlar, müttəfiqlər, düşmənlər*
7. *Mağaranın dərinliyinə enmək*
8. *Çilə*
9. *Mükafat*

10. *Evə dönüş*

11. *Dirilmə*

12. *İksirlə, sehirlə əvvəlki vəziyyətə qayıtma*

- **Sıradan həyat.** Fikir versəniz, xeyli hekayə, roman, film personajın sadə, adi, sıradı həyatının təsviriylə başlayır. Bu problemsiz dünya, “balığın suda” təsviri bir azdan personajın başına gələcəkləri kəskinləşdirmək, yəni konflikti gücləndirmək, kontrastı artırmaq üçündür. Bir azdan macərə qəhrəmanının qapısını döyəcək, “balıq sudan” çıxacaq, dramaturji mexanizm işə düşəcək.
- **Macərəyə dəvət.** Bu hissədə qəhrəman problemlə tanış olur, yəni sıradan həyatın tarazlığı pozulur. Bu bənd bütün sujetin oyun qaydalarını təyin edir, qəhrəmanın məqsədini tamaşaçı üçün aydınlaşdırır: intiqam almaq lazımdır, sevgilini xilas etmək lazımdır və s.
- **Dəvətin rədd edilməsi (Könülsüz qəhrəman).** Bu hissədə qəhrəman adətən tərəddüd edir, hazır olub-olmamağı ilə bağlı şübhəyə düşür. Çox vaxt bu nöqtədə əlavə bir komponent (vəziyyəti qəlizləşdirən bir hadisə, yaxud kiminsə ürək-dirək, cəsarət verməsi) işin içinə girir.
- **Rəhbərlə, köməkçilə tanışlıq. (Müdrək qoca kişi və ya qadın)** Qəhrəmanla rəhbər, köməkçi arasındakı əlaqə mifologiyadakı ən məşhur motivlərdən biridir və simvolik mənası da xeyli zəngindir. Bu motiv valideynlə uşağı, ustadla şagirdi, həkimlə xəstəni və Tanrıyla insan arasındakı bağları rəmzləşdirir. Rəhbərin funksiyası qəhrəmanı hələ hazır olmadığı sınağa hazırlamaqdır. Rəhbər bunu nəsihət, yaxud sehirli alət verməklə edə bilər. Fəqət rəhbər müəyyən yerə qədər qəhrəmanın yanında olur, sonra qəhrəman hər şeylə özü təkbəşinə üzləşməlidir.
- **İlk mərhələni keçmək.** Bu hissədə artıq qəhrəman macərə dünyasına qədəm qoyur, problemlə üzləşməyi qəbul edir. Əhvalatın, sujetin dinamikləşdiyi, macərənin həqiqətən başladığı an budur. Hava şarı göyə qalxır, gəmi yola düşür, qatar hərəkət edir – oyun başlayır.
- **Sınaqlar, müttəfiqlər və düşmənlər.** Birinci etapi, mərhələni keçəndən sonra qəhrəman yeni çətinliklərlə, sınaqlarla qarşılaşır, düşmənlər və müttəfiqlər qazanır, yeni qədəm basdığı dünyanın qaydalarını öyrənməyə başlayır. Xeyli “Hollivud” filmində bu cür tanışlıqlar üçün meyxanalar, barlar seçilir; bu məkanlarda simvolik mənada qəhrəmanın cəsarəti, qətiyyəti test edilir, dostlar, düşmənlər qazanır. Bu məkanlarda həm də qəhrəmanın əsas xarakterik cizgiləri aydınlaşır: aqressivliyi, döyüş bacarığı, qadınlara qarşı münasibəti və s.
- **Mağaranın dərinliyinə enmək.** Bu hissədə qəhrəman axtardığı şeyin saxlandığı təhlükəli məkanın sərhəddinə, yerin altına, qaranlıq dünyaya, cəhənnəmə çatır. Bu, adətən düşmənin baş qərargahı, macərədəki ən təhlükəli yerdir. Qəhrəman burda ikinci mərhələni, etapi keçməlidir. Qəhrəmanlar çox

vaxt hazırlaşmaq, plan qurmaq üçün bu özəl dünyanın qapısında nəfəs dərilər. Bütün mifologiyalarda mağaranın ən dərin yeri ölümlər ölkəsini, zülmət diyarını təmsil edir. Qəhrəman sevdiyini xilas etmək üçün quyunun dibinə, cəhənnəmə enməlidir (Orfey, Məlikməmməd), xəzinəni, sevgilini əldə etmək üçün əjdaha ilə dalaşmalıdır (skandinav mifologiyasında Sigurd).

- **Çilə.** Bu mərhələdə ən böyük qorxusuyla üzləşən qəhrəmanın bəxti gətirmir, işləri tərs gedir. Ölümle qarşı-qarşıyadır, düşmənlə döyüşməyin bir addımlığındadır. Bu yerdə çox vaxt qəhrəmanın döyüşdə sağ qalacağı sual altına düşür, qeyri-müəyyənlik yaranır, gərginlik artır. Tutaq ki, romantik komediyalarda qəhrəmanın çətinliyi münasibətlərin “müvəqqəti ölüm”ü ola bilər, sonra qəhrəman sevgilini təzədən qazanır. Qəhrəmanın yenidən doğrulmaq üçün ölməsi, yaxud ölmüş kimi görünməli olduğu bu mərhələ, ən kritik məqamdır, yəni Çilədir. Qəhrəman mifi öz gücünü burdan alır – yenidən dirilən İsa Məsihdən tutmuş “Matriks”in baş qəhrəmanı Neoya qədər.
- **Mükafat.** Əjdahanı, Minotavru öldürən qəhrəman mükafat (ölümsüzlük iksirini, sevgilini, almanı) əldə edir. Bunlar hər biri simvolik dəyəri olan nəsnələrdir, çox vaxt sevgini, bilgin, müdrikliyi təmsil edirlər.
- **Evə dönüş.** Qəhrəman hələ meşədən, quyudan, zülmət dünyasından, labirintdən çıxmayıb. Burda üçüncü etap başlayır. Xeyli filmdə bu etapda təqib, qaçdı-qovdu səhnələri olur. Bu etap qəhrəmanın macərənin əvvəlindəki sadə, sıradan, tarazlıq dünyasına qayıtmaq istəyində nə qədər qətiyyətli olduğunu göstərməyə də xidmət edir.
- **Dirilmə.** Qədim zamanlarda ovçular, döyüşçülər evə qayıdarkən qana bulaşmış olduqları üçün təmizlənməli, arınmalıydılar. Quyuya, ölümlər dünyasına gedib qayıdan qəhrəman evə dönməmişdən qabaq sonuncu bir çilədən keçməli, yenidən Dirilməli, təmizlənməlidir. Bu hissə macəradə qəhrəmanın nələr öyrəndiyini görmək, öyrəndiklərinə nə dərəcədə vəqif olduğunu bilmək üçün sonuncu sınaqdır.
- **İksirlə sehirlə əvvəlki vəziyyətə dönüş.** Macərə bitib, Odissey İtakaya qayıdıb, Məlikməmməd saraya. Amma qəhrəman geri qayıdanda özüylə o dünyadan ölümsüzlük iksiri, cavanlıq alması, xəzinə, yaxud sonrakı nəsillər üçün ibrətamiz hekayələr gətirməyibsə, macərə anlamsızdır. Əgər qəhrəman heç nə əldə etməyibsə, onda o lənətlənib: macərə təkrarlanmalıdır.

“Qəhrəmanın səyahəti” modeli orijinal detallarla, gözlənilməzliklərlə zənginləşdirilməsə, onda sxematik, klişə bir şeyə çevriləcək. Müəllif xüsusi şəkildə yazır ki, bu formul birəbir kopyalanmamalı, etapların burda təklif edilən ardıcılığı çoxsaylı versiyalardan sadəcə biri kimi oxunmalıdır, yəni bu etapların yeri rahatlıqla dəyişdirmək olar. Təklif olunan model, formul mütləq deyil, yaradıcı bir mənədə bu etaplardan bəzisi olmaya, yaxud tamam tərs mənətiqlə ifadə oluna bilər. Bu

modeli özü, onurğa kimi başa düşmək lazımdır. Min illərindən sınağından çıxmış məlum həqiqətdə deyildiyi kimi: qaydaları pozmaq üçün əvvəlcə onları bilmək lazımdır. (7)

Foyerin romanını da bu modelə, bu model ilə əlaqədar olan filoloji nəzəriyyələrə əsasən oxumaq mümkündür. Belə ki, “bildungsroman” – yəni yetkinləşmə romanına bəzən “roman-inisiasiya” da deyirlər. İnisiyasiya yetkinləşməyə gedən yoldur. Bu cür romanların ortaq cəhəti baş qəhrəmanın öz ekzistensiyasını, öz kimliyini axtarmaq üçün xarici və daxili aləmdə səyahət etməsidir. “Qəhrəmanın səyahəti” modelindən fərqli olaraq inisiyasiya 3 mərhələdən ibarətdir:

- 1) Sınağa hazırlıq;
- 2) Simvolik ölüm;
- 3) Yeni kimlikdə doğulmaq

Conatan Safran Foyerin 2005-ci ildə çap olunan və geniş rezonans doğuran ikinci romanı “Hədsiz səs-küylü və inanılmaz doğma” əsəri 2001-ci il 11 sentyabrda ABŞ-da baş verən terror hadisəsində atasını itirən doqquz yaşlı Oskar Şelldən bəhs edir. Oskar atası Tomas Şellin ölümündən sonra yuxusuzluq, panika və depressiyaya mübtəla olur. Roman boyu depresiya hissini “ağır çəkmələr geyinmək” şəklində ifadə edir və bu hissdən qurtulmaq üçün tez-tez özünü çimdikləyərək yaralayır.

Oskar bir gün atasının şkafinda eşələnərkən bir güldən sındırır və onun içindən balaca bir zərf, həmin zərfin içindən bir açar çıxır. Açarın hansı qapını, hansı kilidi, hansı kassanı açdığını öyrənmək istəyən Oskar onu açar ustasının yanına aparır; usta Oskara göstərir ki, açarın üstündə “Black” adı yazılıb. Asperger sindromu olan və maraqlandığı hər şeylə bağlı informasiyanı beyninə həkk edən, yaşına görə hədsiz üstün zəkaya sahib olan, obsessiv Oskar o gündən sonra həmin açarın izinə düşərək Nyu-Yorkda “Black” soyadı olan adamların siyahısını çıxarır, onların hamısı ilə tanış olmaq qərarına gəlir. Bu səyahət, bu axtarış, bu natamamlığı tamamlamaq ehtirası Oskar üçün bir yandan vaxtsız itirdiyi atasının boşluğunu doldurmaq, digər tərəfdən isə travma sonrası həyatla uzlaşmaq, öz kimliyini tapmaq səyahətinə çevrilir.

Oskar bu səyahətdə müxtəlif insanlarla tanış olur. Foyer uşağın gözündən və dilindən təqdim etdiyi əsərdə bu adamlarının hər birinin dünyasını, problemlərini, travmalarını bizə çoxsaylı ədəbi fəndlər, gözlənilməz bədii oyunlar, hətta romanın səhifələri arasına səpələdiyi vizual materiallar vasitəsilə təqdim edir.

Oskarın tanış olduğu ilk insan Ebbi Blək (Abby Black) adlı 48 yaşlı bir qadın olur, onunla tezliklə dostlaşsa da, məlum olur ki, Ebbi nə açarla, nə də onun atasıyla bağlı bir şey bilir.

Oskarın tanış olduğu adamlardan biri də üzbəüz binada, nənəsinin evində yaşayan lal kirayənişindir. Kitabın sonlarına doğru məlum olur ki, bu kirayənişin Oskarın nənəsini hamiləyə buraxıb gedən, illər sonra qayıdan babasıdır.

Oskarın kimlik odysseyası müəyyən mənada başladığı yerə qayıdır, belə ki, əsərin sonlarında əvvəllərində tanış olub dostlaşdığı Ebbi ilə bir daha görüşür və Ebbi onu boşanmaqda olduğu əri Vilyam Bləkə yönləndirir. Oskar Vilyamdan öyrənir ki, atası Tomasın güldənindən çıxan açar, əslində, Vilyama məxsus imiş. Vilyamın atası onu oğlu üçün bir güldəninin içində qoyubmuş, ancaq Vilyam Oskarın atası Tomasa vazanı satdığı üçün açarı itiribmiş. Oskar başa düşəndə ki, açarın ona və atasına heç bir dəxli yoxdur, kədərlənir və bu hissin təkanı ilə Vilyama heç kimə danışmadığı bir şeyi danışır: 11 sentyabrda terror aktı baş verən gün atası bir neçə dəfə evə zəng edib, telesekreterə mesaj qoyub, bu vaxt Oskar da evdə olub, amma qorxusundan telefonu götürüb cavab verə bilməyib, o gündən bəri hər gün o anlara qayıdır, atasıyla son dəfə danışa bilməməsini özünə dərd edir və bir növ həftələr, aylar keçsə də, yəni hər gün fiziki olaraq böyüsə də, mental olaraq təkrar-təkrar 11 sentyabr gününə qayıtdığı üçün “böyüyə” bilmir...

Roman təkcə doqquz yaşlı Oskarın dilindən təqdim edilmir, əsər boyu babasının atası Tomasa və nənəsinin Oskara yazdığı məktubları da oxuyuruq. Babasının məktubları vasitəsilə İkinci Dünya Müharibəsini, o ərəfədə nənəsinə aşiq olmasını və necə evlənməklərini öyrənirik. Nənəsinin Oskara yazdığı məktublar vasitəsilə isə babasıyla necə tanış olmasını, aralarındakı problemləri, yəni bir növ əhvalatın yarımçıq hissələrini oxuyuruq.

Conatan Safran Foyer “Hədsiz səs-küylü və inanılmaz doğma” romanı ilə bir neçə əsrlik ənənəsi olan “bildungsroman” növünə yeniliklər gətirib. Belə ki, əvvəlki əsrlərdə bu cür romanların qəhrəmanı əsasən gənclər idisə, burada roman qəhrəmanı doqquz yaşlı uşaq və onun öz kimliyini axtarmasıdır. Bu mənada Foyerin romanını Hötedən çox, XX əsrin görkəmli alman yazıçısı Günter Qrassın “Tənəkə təbil” romanıyla müqayisə etmək olar. Belə ki, “Tənəkə təbil”in də uşaq-qəhrəmanın dilindən nəql edilir. Bundan başqa Foyer yaradıcı müəllif kimi təkcə ənənəvi fəndlərdən istifadə etməyib, romanda çox saylı avanqard ədəbi fəndlərdən, vizual elementlərdən istifadə edib. Bir uşağın qarışıq, mürəkkəb, dəyişkən, rəngli dünyasını ifadə etmək üçün Foyer roman boyu gah müxtəlif hərfləri başqa-başqa rənglərdə yazır, gah əllə, yaxud fotoaparata çəkilmiş fotolardan və rəsmlərdən istifadə edir, gah da hərflərin iç-içə keçərək görünməz olduğu, yəni bir növ sözlərin mənasını itirib sükutun ərazisinə keçdiyi metodlardan istifadə edir.

Fleşbeklər – yəni zamanda geri dönüşlərlə, sıçrayışlarla yazılmış romanda zaman-zaman öyrənirik ki, hələ sağ ikən atası oğluna nəse öyrətmək istəyərkən onu daim maraqlı tapmacalar, rebuslar vasitəsilə həmin informasiyaya yönəldirmiş. Bu mənada atası sanki daim oğlunu inisiyasiyanın birinci etapına (sınağa hazırlıq) uyğun gələn şəkildə yetişdirib.

Atasının ölümüylə Oskar da dünyası baş-ayaq, depressiyaya düşür, dünyada özünü kimsəsiz, istinadsız hesab etməyə başlayır, içində nəhayətsiz bir qorxu, təlaş dolur, yəni inisiyasiya modelinin ikinci mərhələsinə qədəm qoyur – simvolik mənada “ölür.”

Üçüncü mərhələnin, yəni başqa kimlikdə doğulmağın, “dirilməyin” baş verməsi üçün Oskar sirrini bilmədiyi, üstündə “Black” yazılan bir açarın iziylə Nyu-York şəhərində səyahətə çıxmalı və bu səyahətdə həm ölkəsini, şəhərini tanımalı, həm də öz kimliyini tapmalıdır. Bu səyahət ona öyrədir ki, dünyada onun kimi təlaşlı, həyəcanlı, problemi, dramatik, itkidən sarsılmış sonsuz sayda insan var. Oskar məcazi dünyanın mağara qaranlığını, quyu zülmətini, yəni qara tərəfini görəndən (Black – ingiliscə qara deməkdir, Oskar roman boyu “Black” soyadlı adamlarla tanış olur) sonra işıqlı dünyaya çıxır.

Bu roman kimlik axtarışlarını yalnız ərgənlik, gənclik dövrüylə məhdudlaşdıran yanaşmaya yeni rəqurs, prizma təklif etməsi baxımından fərqli və yenidir.

Summary

JONATHAN SAFRAN FOER'S NOVEL “EXTREMELY LOUD AND INCREDIBLY CLOSE” AS AN EXAMPLE OF THE CONTEMPORARY “BILDUNGSROMAN”

In the swiftly changing modern world, as a result of alternative theories and platforms finding the opportunity to express themselves, new questions about identity arise at various levels, and answers are quest. If in the first half of the last century, the quest for identity was more focused on “national identity” and “ethnic identity”, in the second half of the century, many other issues such as “cultural identity”, “sexual identity” and “public identity” were included in the research.

Identity issues are most common in multicultural societies with a rich ethnic, national, and religious composition. In today's globalized world identity problems arising from the conflict of “own” and “other” are almost one of the main topics of humanitarian thought. One of the new tendencies of the changing world is that these mentioned researches not only ceased to be the subject of sociology, political science and philosophy, but are also discussed in literature and literary criticism. The notion of “bildungsroman”, which has shifted from German literary criticism to world humanitarian thought, is widely used in the study of identity in literature. In fiction, the “bildungsroman”, which expresses the physical and spiritual transformation and maturation of any individual, whether child, adult or young, has a great parallel to the study of identity. Thus, identity studies, which have become widespread in psychology, sociology, and recently in cultural studies and literature,

claim to show a holistic approach to the search for identity of individuals in a multicultural, postmodern, globalized world. In doing so, it inevitably relies on the interdisciplinary method, one of the leading research methods of modern times. Thus, the inner, spiritual path of the character of a literary text is studied not only from one point of view, but also from different points of views. The “Bildungsroman” tradition is one of these perspectives, which has its roots in the XVII-XVIII centuries, enriched with new interpretations in the XX century, and gained full aspects in the XXI century. A well-known figure in contemporary American literature, winner of numerous prestigious awards, and considered as one of the literary stars of the new era – Jonathan Safran Foer’s novel “Extremely Loud and Incredibly Close” is about the search of a child who lost his father in the incident of the 11th of September and in this article it is analyzed as an example of the new “bildungsroman”. The first part of the article focuses on the emergence of the concept of “bildungsroman” and its transformations in history. In the second part of the article analyzes the search for identity in the novel “Extremely Loud and Incredibly Close” by contemporary American writer Jonathan Safran Foer through the prism of “bildungsroman”.

Key words: Contemporary American Literature, identity investigations, identity, bildungsroman, Jonathan Safran Foer

Резюме

РОМАН ДЖОНАТАНА САФРАНА ФОЕРА «ОЧЕНЬ ГРОМКО И НЕВЕРОЯТНО БЛИЗКО» КАК ПРИМЕР СОВРЕМЕННОГО «BILDUNGSROMAN»

В стремительно меняющемся современном мире в результате того, что альтернативные теории и платформы находят возможность самовыражения, на различных уровнях возникают новые вопросы об идентичности, и ответы на них остаются только поисками. Если в первой половине прошлого века поиски идентичности были больше сосредоточены на «национальной идентичности» и «этнической идентичности», то во второй половине века начались исследования многих других вопросов, таких как «культурная идентичность», «сексуальная идентичность» и «общественная идентичность». Проблемы идентичности наиболее распространены в мультикультурных обществах с богатым этническим, национальным и религиозным составом. В сегодняшнем глобализированном мире проблемы идентичности, возникающие в результате конфликта «своего» и «другого», являются едва ли не одной из основных тем гуманитарной мысли.

Одна из новых тенденций меняющегося мира состоит в том, что упомянутые исследования не только перестали быть предметом социологии, политологии и философии, но также обсуждаются в художественной литературе и литературной критике. Понятие «bildungsroman», перешедшее из немецкой литературной критики в мировую гуманитарную мысль, широко используется при изучении идентичности в литературе. В художественной литературе «bildungsroman» выражает физическую и духовную трансформацию любого человека, будь то ребенок или взрослый, тем самым, занимаясь изучением идентичности. Таким образом, исследования идентичности, получившие широкое распространение в психологии, социологии, а в последнее время в культурологии и в литературе, демонстрируют целостный подход к поиску идентичности человека в мультикультурном, постмодернистском, глобализованном мире.

При этом, данный подход неизбежно опирается на междисциплинарный метод, который является одним из ведущих методов исследования современности. Таким образом, внутренний, духовный путь персонажа художественного текста изучается не только с одной точки зрения, но и с разных точек зрения. Традиция «Bildungsroman» - одна из таких перспектив, уходящая своими корнями в XVII-XVIII века, обогащенная новыми интерпретациями в XX веке и сформировалась как полная концепция в XXI веке.

Известный современный американский литератор, обладатель множества престижных наград Джонатан Сафран Фоер, в своем романе «Чрезвычайно громко и невероятно близко» рассказывает о поисках ребенка, потерявшего своего отца во время событий 11 сентября, и в данной статье анализируется как пример нового «bildungsroman». В первой части статьи рассматривается появление термина «bildungsroman» и его трансформациям в истории. Во второй части статьи анализируется поиск идентичности в романе современного американского писателя Джонатана Сафрана Фоера «Чрезвычайно громко и невероятно близко» через призму «bildungsroman».

Ключевые слова: современная американская литература, исследования идентичности, идентичность, bildungsroman, Джонатан Сафран Фоер.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Susan Ashley Gohlman, Starting Over, The Task of the Protagonist in the Contemporary Bildungsroman, New York, Garland Publishing, 1990
2. Susan Howe, Wilhelm Meister and His English Kinsmen, Apprentices to Life, New York, AMS Press, 1966
3. Michael Minden, The German Bildungsroman, Incest and Inheritance,

Cambridge, Cambridge University Press, 1997

4. The Concise Oxford Dictionary, Ninth Edition, Der. Della Thompson, Oxford, Clarendon Press, 1995

5. Franco Moretti, The Way of the World, The Bildungsroman in European Culture, Norfolk, Thetford Press, 1987

6. Foer, J. Safran. *Extremely Loud&Incredibly Close*. Penguin Books, 2005

7. Qismət Rüstəmov, www.azlogos.eu/qism%c9%99t-ssenari-yazmagin-sirri/

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: **profesor Aynur Sabitova**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYTƏN ABBASOVA

ADPU-nun Elmi-Tədqiqat Mərkəzinin
böyük elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ayten.abbasova@list.ru

CENGİZ DAĞCININ ŞEİRLƏRİNDƏ MİLLİ DUYĞULAR VƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK İDEYALARININ TƏRƏNNÜMÜ

Açar sözlər: Cengiz Dağcı, Krım türkləri, vətən sevgisi, qürbət, həsrət

Ключевые слова: Дженгиз Дагчи, Крымские турки, патриотизм, изгнание, тоска

Keywords: Cengiz Dagci, Crimean Turks, patriotism, exile, longing

Krım türklərinin yaşadıkları faciələri yazdığı çoxsaylı romanları ilə bütün dünyaya çatdırmağa çalışan Cengiz Dağcının əsərləri XX əsr krım-tatar ədəbiyyatının ən dəyərli nümunələrindəndir. Vətən həsrətini ürəyində daşıyan, qələmi ilə sətirlərə köçürən yazıçı həyatının böyük hissəsini qürbətdə keçirsə də, Krım və krımlıların faciələrini bir an belə unutmamışdır. 70 il boyunca qürbətdə yaşayan, vətən həsrətini ağır bir yük kimi çiynlərində daşıyan, 20 yaşında ikən son dəfə gördüyü vətəninə yalnız xatirələrində yaşadan bir türk yazıçısının əsasən real gerçəklərə əsaslanan romanları onun vətəninə, xalqına olan sədaqətinin nümunəsidir. Taleyin acı hökmü ilə həmvətənləri Asiyanın uzaq diyarlarına sürgün edilən Cengiz Dağcı bütün ömrü boyunca yaradıcılığının ana xəttindən uzaqlaşmamış, bütün romanlarında xalqının, vətəninə harayını dilə gətirmişdir. Bütün varlığı ilə sevdiyi, ata-babalarından qalan doğma torpağına sonsuz məhəbbət, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq, milli birlik ideyası, Krım türklərinin doğma torpaqlarından zorla köçürülməsi yazıçının əksər romanlarında ön plandadır. Ancaq qeyd etməliyik ki, qiymətli nəsr nümunələri ilə yanaşı Cengiz Dağcının Krım türkcəsi ilə yazılmış bir neçə şeiri də mövcuddur. Bu şeirlərin bir çoxu II Dünya müharibəsindən əvvəl yazıldığı, o dövrdə çap olunan jurnallarda dərc olunduğu üçün hamısını əldə etmək mümkün deyil. Yazıçı özü də xatirələrində bu şeirlərdən bir çoxunun əlində olmadığını, bəzilərinin dərc olunmaq üçün göndərdiyi redaksiyalarda qaldığını təəssüf hissi ilə qeyd edir. “Bu şiirlər aç ve susamış ruhumu tatmin edecek şiirler değildi” (5, 38) deyə xatırlayan yazıçı ancaq bu şeirlərin sonrakı ədəbi fəaliyyəti üçün təməl təşkil etdiyini də qeyd edir.

Kiçik yaşlarından yaşlılarından, bacı-qardaşlarından həssaslığı ilə fərqlənən Cengiz hiss etdiklərini, düşüncələrini yazdığı şeirlərlə ifadə etməyə çalışırdı. Krımın əsrarəngiz gözəlliyə malik bir kəndində yerləşən evlərinin pəncərələrinin Ayı dağına, yamyaşıl bağlara açılması incə ruhlu gənci şeir yazmağa daha da ruhlandırır.

Yazıcının Ağməsciddə yaşayan bacısı Tevide özündən yaşca böyük olan qardaşı Cengizin 15-16 yaşlarında ikən evlərinin yanındakı teleqraf dirəyinin yanında oturub küçə fənaşının zəif işığı altında saatlarla xəyala dalıb şeir yazdığını, atasının bu şeirləri dinləyərkən dərin düşüncələrə daldığını xatirələrində qeyd edir. (15)

Ədəbiyyata ilk addımlarını şeirlə atan Cengiz Dağcıda poeziyaya maraq On ikinci Nümunə məktəbində təhsil aldığı müddətdə daha da artmışdı. Bütün dərslərə maraq göstərən Cengiz xüsusilə ədəbiyyat dərslərini sevirdi. Məktəbdə oxuduğu illərdə əlinə keçən bədii əsərləri böyük həvəslə mütaliə edən Cengizə sinif yoldaşı Rıdvanın və ədəbiyyat müəllimi Safiye Akimovanın da güclü təsiri olmuşdur. Onun şeir yazmasında əsas faktor olaraq yaşadığı mühitin rolunu qeyd etməliyik. Prof.Salim Çonoğlunun da dediği kimi, “halk kùltürü bakımından zengin, eski gelenek ve göreneklerin en saf haliyle yaşandığı bir çevrede yetişen Cengiz Dağcı’nın, şiirin insanı kendisine çeken, cezbeden büyüşüne kapılacağı muhakkaktır.” (3, 119)

Bir çox dünya klassiklərinin, o cümlədən Yesenin, Mayakovski, Puşkin və Pasternakın şeirlərini böyük maraqla oxuyan Cengiz Dağcı 1936-cı ildə “Qış” adlı ilk şeirini yazır və bu şeir məktəbin divar qəzetində dərc olunur. Şeiri çox bəyənən müəllimi Cengizə heç nə demədən onu “Gənclik” jurnalına göndərir. Günlərlə böyük həvəslə jurnalın çap olunmasını gözləyən Cengiz jurnalın bütün nüsxələrini alıb şeirini dönə-dönə oxuduğu o günü uzun illər keçsə də unutmur, xatirələrində də o günü xatırlayır. Bundan ruhlanan gənc “İxtiyar nənə və keçisi” (“Kartanay ve eçkisi”) adlı mənzum hekayəsini, “Kantardan keçən tramvay” (“Kantar’dan geçen tramvay”) və “Gül və bülbül” (“Gül ve bülbül”) şeirlərini yazır, Əlişir Nəvainin iki şeirini Kırım türkcəsinə tərcümə edir.

Bu illərdə ədəbi yaradıcılıqla ciddi şəkildə məşğul olan Cengiz Dağcının şeirləri Kırım-tatar Yazıçılar Birliyinin rəsmi orqanı olan “Ədəbiyyat məcmuəsi”ndə dərc olunmağa başlayır. “Bahar səhəri” (“Baar sabası”), “Gəldi bahar” (“Keldi baar”), “Təbiətə sevgim” (“Tabiatqa sevgim”), “Axşam olsa” (“Aqşam olsa”), “Mənim ağam” (“Menim ağam”), “Quşların nəğməsi” (“Quşlar türküsü”), “Kənd axşamı” (“Köy aqşamı”), “Gül” (“Gül”), “Sevdiyim Yalta” (“Sevdigim Yalta”) şeirləri bu qəbildəndir. Xoşbəxt günlərin gələcəyinə inamın nəticəsi kimi ortaya çıxan bahar obrazı, azadlığı simvolizə edən quş obrazı bu şeirlərdə daha çox diqqət çəkir. Dağcının bu illərdə qələmə alınan bəzi şeirləri Sovet ideologiyasının təsiri altında yazılsa da, bu şeirlər onun doğulub-böyüdüğü torpaqların vəsfinə həsr etdiyi şeirlərlə müqayisədə azlıq təşkil edir.

Vətəninin bağına, dağına, havasına, suyuna, bir sözlə, hər qarışına ürəkdən bağlı olan yazıçı təbiəti yalnız gözəl olduğu üçün deyil, ata-babalarının, əcdadlarının izlərini daşdığı üçün çox sevir. “Sevdiyim Yalta” (1939) şeirində hər qarışında şanlı tarixin izlərini daşıyan, əcdadlarının uyuduğu Yalta şəhərinə heyranlıq və məhəbbətini dilə gətirir, onu yadlara verməyəcəyini söyləyir:

*Keçmişlər bu yerge tarixlər yazdı,
Soyuma-sopuma mezarlar qazdı.
Baq, bugün evlədin bir ahenk sozdu...
Anamsın, babamsın, sevdigim Yalta!*

*Dağların üstünə qanatım çozdım,
Kün boyu qızlarnen bağını kezdim,
Bağından şıralı yüzümlər üzdim,
Bağrında doğdım mən, sevdigim Yalta!*

*Dağları terekli, dağları çamlı,
Dağından suv aqar şerbetten damlı.
Bu topraq şerefli, bu topraq namlı
Ne güzel yaraştın, sevdigim Yalta!*

*Bar ketin, bulutlar, küneşim külsin,
Sefalı Yaltamı düşmanlar körsin.
Küneşnin şevqından közü kör olsun,
Bermem yat ellerge, sevdigim Yalta! (16)*

Cengiz Dağcının şeirlərində yaşadığı ərazinin hər qarışı haqqında məlumat almaq olur, bütün şeirlərində Krımın dünəni, bu günü, tarixi keçmişi, təbiəti, insanların yaşayış tərzini təsvir olunur. Ürəkdən bağlı olduğu bu torpaqların əsrarəngiz gözəllikləri şair qəlbi gənci məftun edir. “Kənd” (1939) şeirində də şairin Krımın gözəlliklərinə heyranlığı öz əksini tapır:

*Bayırlar bağrında yerləşən bağları,
Ne güzel körünə sefalı dağları.
Er aqşam qoynunda bulutlar geceleý,
Bol suvlu özenler sizlerni erkeley.*

*Başını denizge etilgen Ayuv-Dağ,
Etrafta tütünlik, meyvalı bağça, bağ...
Dalğalar oynasa, dalğalar çalara,
Deniznin töründə yelkenler ağara.*

*...Yaylada dolana qozu em qoyları
Neqadar şəñ keçə cıyınlar, toyları.
Seslene ustanın kemane, daresi.
Seslerden yangıray dağ, töpe, deresi.*

*...Yigitler toplanıp haytarma aylansa,
Ya horan tepip de qızlarğa baylansa,*

*Hayalın quş olıp köklərdə dolanır,
Olardan şairnin qələmi ruh alır. (16)*

C.Dağcı şeirlərində kəndi təkcə səfalı təbiəti, saf havası olan bir məkan kimi təqdim etmir, bütün uşaqlığının, xoş günlərinin keçdiyi doğma yer kimi təqdim edir. “Kənd axşamı” (“Koy aqşamı”) (1940) şeirində şair xəyalən kəndə qayıdır, şəhərdə insanların saf duyğularını itirdiyini, tənhalıq hissəsinə qapıldığını düşünür. Kənd axşamlarının bir başqa cür gözəl olduğunu belə dilə gətirir:

*Gün getti gezməyə bayırlar ardına,
Akşam da uzandı yaylalar sırtına
Dağlarda bulutlar misafir kaldılar,
Örülən yolcuday uykuya daldılar.*

*Yukuladı yaş yosma və nazlı kiparis,
Ayneni çalganday yırladı kart deniz,
Nazlı bir gızdayın yıldıratıp ay tuvdı,
Köydeki akşamlar ne gədar aytuvlu. (14, 206)*

“Dağlar” (1939) şeirində möhtəşəmlik abidəsi olan başı qarlı dağlara baxdıqca şair düşüncələrə dalır, bir çox hadisələrə şahid olmuş dağların heç nə baxmayaraq qürurlu duruşu ona başı bəlalı xalqının dözümlülüyünü xatırladır. Şeirdə dağlar sadəcə təbiətin bir parçası deyil, xalqının çəkdiyi əzabları görən bir canlı kimi təqdim edilir. Doğma vətəninin bir parçası olan dağlardan ayrılmaq istəməyən gənc şair onu düşmənlərdən qorumaq üçün hər zaman keşiyində olacağına söz verir:

*Bir zaman galbinye sarıldı tuman,
Okürdi, ağladı, boran, yel, tufan.
Başında şarlandı qılıç, qın, qalqan
Ulsız, ulsız, şərəfli dağlar
Keçmişnin eykeli – künəşli dağlar.*

*Deniştə bu torpaq, deniştə er şey.
Ne qaşqır oküre, ne kiyik kişney.
Konlarnın zevqını taş-torpaq söyley.
Gönlüme baarlar ketirgen dağlar,
Duyğumnu köklərgə kotergen dağlar.*

*...Şairnin ilhamı, şairnin sözü –
Keliniz, dağlarım, sarayım sizni.
Sizlərgə baqqan o düşmannın kozü
Kor olsun. Menim koz bebeğim, dağlar,
Sizlərchün sadıq bir askerim, dağlar.*

*Ustiünye aqşamlar qonğanda, dağlar,
Quşların yuquğa dalğanda, dağlar,
Uçan-suv türküler aytqanda, dağlar,
Ustiünye qanatım açayım, dağlar,
Sizlarni bağrıma basayım, dağlar! (14, 199)*

“Ulduz” (1944) şeirində qəmli şair qaranlıq gecələrdə ona ümid verən parlaq ulduzlara müraciət edərək onlardan daim yanmağı, heç vaxt sönməmələrini istəyir. Əgər sönsələr, dərd ortağını itirəcəyindən qorxan şair həmişə zillət içində yaşayıb ağ gün görməyən xalqını heç vaxt günəşi görməyən ulduzlarla eyni taleyi yaşadığına təəssüflənir. Taleyinə qürbət həyatı yazılan şair vətənindən uzaqda tənha yaşamağın ağrı-acısını ürək yangısı ilə dilə gətirir:

*Mahzun yıldız, dertli yıldız, sönmey tur!
Sönme, yıldız, azaçıq yal alayıq.
Belki artıq küneş doğar, sönmey tur,
Sönme, yıldız, yolumuznu bulayıq.*

*Dertli yıldız, men de, men de dertliyim,
Sen sönersen dert ortağın qalacaq.
Sen sönersin, yıldız, benim gönlüme
Gece-kündüz qaranlıqlar dalacaq.*

*Bizden başqa barmı dersin, ey, yıldız,
Gece doğıp yer yüzünü körmegen?
Bizden başqa barmı dersiñ, ey, yıldız,
Cefa körip, yer sefasın sürmegen? (16)*

Cengiz Dağcının 1936-1946-cı illərdə yazdığı şeirlərini təhlil edən prof. Salim Çonoğlu bu şeirlərdə şairin vətəninə gözəlliklərinin təsvirini onun vətənə, torpağa olan bağlılığı ilə əlaqələndirərək belə dəyərləndirir: “Vatanından ruh alaraq, gül kokusu gibi dört bir yana vatan esintilerini taşımak, yetiştiği topraklara derinden bağlı oluşun anlamlı bir ifadesidir. Şairin vatanından ruh almasını sağlayan və keçmişə ait bütün dəyərlərin toplandığı yer olan toprak, kendini idrak etmenin, varlığını ve kimliğini korumanın en önemli koşullarından birisidir. ...Dağcı'nın şiirlerinde toprak, bu vasfıyla, kültürel hafızanın önemli bir taşıyıcısı konumuna gelir.” (3, 117)

Türk tarixinə böyük maraq göstərən Cengiz Dağcı tələbə ikən 1530-1783-cü illərdə Krım xanlığının mərkəzi olmuş Bağçasaray şəhərini gəzmək imkanı əldə edir. Ağməsciddən 32 km məsafədə, Çürüksu vadisində yerləşən bu şəhərin tarixi-ab havası gənc Cengizə olduqca təsir edir. Məlum olduğu kimi, bir neçə binadan ibarət olan, 1503-cü ildə Krım xanı I Mənzli Giray xan tərəfindən inşasına başlanılan Xan sarayı kompleksinə sonrakı dövrlərdə İstanbulda yetişən ayrı-ayrı xanlar da dəyişikliklər etmişdir. Memarlıq kompleksinin İstanbulda yerləşən Topkapı sarayına

bənzərliyi də bundan irəli gəlir. Cengiz Dağcı Krım xanı Giray xanın həddən artıq çox sevdiyi, çox gənc ikən itirdiyi həyat yoldaşı Dilara xanımın xatirəsinə həsr etdiyi, “dünya durduqca bu çeşmə də mənim kimi ağlasın” deyərək 1763-cü ildə tikdirdiyi “Göz yaşı” çeşməsinə də ziyarət edir. Bir zamanlar böyük tarixi hadisələrə şahid olan möhtəşəm saray divarlarının ölü bir səssizlik içində olması Cengiz Dağcını olduqca məyus edir. Bağçasarayı gəzərkən aldığı təəssüratlar nəticəsində yazdığı “Söyləyin, divarlar” (1940) şeiri bəzi misralarına görə çap olunmaqda problemlə rastlaşır. Siyasi ideologiyaya uyğun olmayan misralarına görə onu çap etməkdən çəkinən redaktor Şamil Alaaddin şeirin dilinin Azərbaycan dilinə daha yaxın olduğunu bəhanə gətirir, onu çap edə bilməyəcəyini söyləyir. Aldığı cavabdan olduqca məyus olan gənc Cengiz bir müddət sonra şeirin tamamilə dəyişdirilərək çap olunduğunu görür. “Söyleyin Duvarlar, ulusal duyguları ezilmiş, yer yer değiştirilmiş, ya da büsbütün şiirdən çıxarılıp atılmış şekliyle çıktı Edebiyat Mecmuası’nda” (5, 90) deyərək xatırlayan C. Dağcı şeirdən yalnız müəyyən sözlərin deyil, ümumilikdən ruhunun da çıxarıldığını görür. Original variantda hər misrada keçmişə həsrət duyan şair divarlardan keçmişdən danışmasını istəyir, ancaq dəyişdirilmiş misralarda guya Krım xanlarının sarayda etdiyi haqsızlıqlara, tökdükləri nahaq qanlara şahidlik edən divarlara müraciət olunur. Şeir bu baxımdan tamamilə ilkin variantından fərqlidir.

*Sus, tilim! Söyleme, söyleme!
Divarlar söylesin, sen ise, kel, dinle!
Divarlar pek qarttır, divarlar tarihtir,
Divarlar tökülgen qanlarğa şaattır.*

*Söyleniz siz mana, söyleniz, divarlar!
Sarayda ne oldı, Sarayda neler bar?
Söyleniz, ne yerde guzeller ağladı,
Qalbinde sevgini nelerge bağladı?*

*...Söyleniz! Ne için edi kotekler?
Kim için yırtıldı o qanlı etekler? (14, 202)*

Şair divarları tarixi səhnələrə şahid olmuş sarayla sanki söhbət edir. Sarayın divarlarından burada nələr baş verdiyini, xanların at üzərində hansı igidliklər göstərdiyini, hansı düşmənlərlə vuruşduğunu soruşur, həqiqəti yalnız divarlardan öyrənə biləcəyinə inanır. Şeirin bu hissəsində Dağcı tarixi həqiqətlərin təhrif edildiyi bir vaxtda əsl gerçəkləri öyrənmək istəyini dilə gətirir. 5 hissədən ibarət şeirin ikinci hissəsində şair divarların dili ilə sarayda baş verənləri, qanlı döyüşləri, xanların gündəlik həyatını da təsvir edir:

*Bu çilter sofalar boyunda bir zaman,
Qayğığa kömülip tespiller çekti han.*

*Bu yerde at mindi o deli zamanlar,
Qan içip namlandı Şirinler, Mansurlar.*

*Kesildi insanlar, töküldü al qanlar,
Qalqanlar tübündə qırıldı qılıçlar.
İç aman körmedi şu Pontnın yalısı,
Ne Polak toprağı, ne Tuna yalısı.*

*Saraydan İdilge, idilden Tunağa
Barğancel yolları boyadı al qanğa.
İnanın dostlarım, körgenim – bu saray,
Keçmiş qaradır degenim – bu saray. (14, 203)*

Şeirin bu hissəsində əvvəlki bəndlərdə duyulan türkün şanlı tarixinə olan heyranlığı hiss etmirik. Şeirin redaktə prosesində xeyli dəyişikliyə məruz qalması burada daha aydın görünür. Növbəti bəndlərdə şair əcdadlarının uyuduğu türbəyə gəlir, bu səssizlik içərisində dolaşır. Şair sanki əcdadlarının uyuduğu yad əllərdən xilas olma istəyini duyduğuna işarə edir:

*Mina şu mezarlıq, mına şu Geraylar...
Sarıqlı baş taşlar közüme qaraylar.
Sessiz ve soluqsuz men kirem... dolanam,
Mezarlar taşına tayanam, oylanam...*

*Közüme baqalar duyğusuz dürbeler,
Bizlarni qurtar, dep ellerin bereler.
Çekilin kenarğa! Men başqa insanım!
Canım da qanım da başqadır, inanın! (14, 203-204)*

Müəllif “Göz yaşı” çeşməsinin ətrafında dolaşaraq keçmiş düşündür, artıq heç nəyin əvvəlki kimi olmayacağını, bir də Osmanlı sultanlarının buralara hökmranlıq edə bilməyəcəyini anlayır:

*Asırlar keçtiler, asırlar keçerler,
Asırnı quvalap asırlar kelirler!
Lakin de sen Geray, mezardan turmazsın,
Turıp da bir daa sarayğa barmazsın.*

*...Oturdım mermerden çeşmeler taşına,
Camiler utanıp baş egdi qarşımda.
Deniştı er taraf: deniştı divarlar,
Deniştı istekler, deniştı duyğular.*

*Saraynı dolanmaz Osmanlı sultanlar
Sarayda toqtalmaz aytuvlu kervanlar*

Olganlar olgendir, bir daa dirilmez

Tur da, kel, desen de, bil ki, sen, o kelmez. (14, 204)

“Ədəbiyyat məcmuəsi”ndə çalışdığı illərdə gənc şair tanınmış bir çox dəyərli ədəbi şəxsiyyətlərlə, o cümlədən şəxsiyyətinə və sənətinə böyük hörmət etdiyi Əsrəf Şəmizadə ilə tanış olur. Yazıçılar birliyinin iclaslarından birində “Sevdiyim Yalta” şeirinə görə tənqid olunan gənc şair çox pərt olur. Onu pərişan vəziyyətdə tramvay dayanacağında görən Əsrəf Şəmizadə ona şeirlərinin tənqid olunmasına görə ruhdan düşməməyi məsləhət görmüş, bütün şairlərin gənclik coşğusu ilə yazdığı şeirləri sonradan bəyənmədiyini, şeir yazmağın tək-cə hisslərin ifadəsi yox, həm də zəhmətin bəhrəsi olduğunu söyləyərək onu ruhlandırmışdı. Sonralar sürgündə Əsrəf Şəmizadənin onun haqqında söylədiyi “Bizim Cengiz bize dayanma gücünü veriyor eserleriyle” (9, 75) sözləri yazıçı üçün olduqca qürurverici olmuşdu.

Yazıcının tərcümeyi-halından məlum olduğu kimi, o, məhsuldar şəkildə yaradıcılıqla məşğul olduğu bir dövrdə cəbhəyə getməli olur. Ön cəbhəyə göndərilməzdən əvvəl gətirildikləri hərbi qərargahda imkan tapdıqca şeirlər yazan Cengiz Dağcı onları poçt vasitəsilə Odessa şəhərində dərc olunan hərbi qəzetə göndərir. Qısa vaxtdan sonra “Qərargahda bahar” (“Karargahta bahar”) (1941) adlı şeirinin ixtisar edilərək bu qəzetdə çap olunduğunu öyrənərək çox sevinir. Bundan sonra Dağcıya hərbi hissədə həftəlik divar qəzeti hazırlamaq tapşırılır. Əl yazısı ilə hazırlanan bu qəzetdə gəncləri döyüşə səsləyən yazılar, şeirlər yer alırdı. Komandanlığın göstərişi ilə yazılan, hər misrası dəfələrlə dəyərləndirildikdən sonra dərc olunan bu şeirləri yazıçı özü illər sonra belə qiymətləndirirdi: “Şiirlerim de yer alıyordu gazetede. Kırimda'yken Edebiyat Mecmuası'nda çıkmış Söyleyin Duvarlar ve Sevdığım Yalta soydan şiirler değildi tabii bu şiirler.” (9, 93)

Cengiz Dağcının Türkiyə legionuna qatıldıqdan sonra yazdığı “Veriniz atamın qılıncını mənə” (“Beriniz atamın qılıncı mana”) (1941) adlı şeirində Cengiz Dağcının gələcəyə daha ümidlə baxdığını, türk millətinin xoşbəxt gələcəyinə inandığını görürük:

Qalbmimde huriyyet ateşi yana.

Beriniz atamın qılıncı mana!

Atımnı sureyim qanlı meydanğa,

Beriniz atamın qılıncı mana!

Beriniz! Qudretli deryadır gönlüm,

Turkistan yoq diye bağırğan o kim?

Qanını seven koreşçi bir türküm.

Beriniz atamın qılıncı mana!

Beriniz! Tökülgen qanğa qan için,

Günahsız yurtumda ölen can için,

*Keçmiş ve gelecek nam ve şan için,
Beriniz atamnın qılıçın bana! (16)*

Cengiz Dağcının eyni dövrdə yazdığı “Kəndimə qayıdaydım” (“Koyume qaytam”) (1941) şeirində doğma kəndi üçün çox darıxan bir gəncin oraya qayıtmaq, orada keçən xoş günləri bir də yaşamaq arzusu dilə gətirilir. O, kəndinə gəlib səfalı yerləri seyr etmək, dostları ilə toylarda şənəlmək, rəqs etmək, mahnılar oxumaq istəyir:

*Askeriy biletim cebime saldım,
Şinelim qalaçlap qoluma aldım.
Polkumdan çıqtım men, koyume qaytam
Koyume dostlardan selamlar aytam.*

*Barayım bir seyran eyleyim kene,
Toylarda türküler söyleyim kene.
Meydanğa tüşeyim, bir qoran tepeyim,
Son barıp aslımın kızıni opeyim.*

*Koyumni sağındım, koyume qaytam,
Koyume dostlardan selamlar aytam.
Aytınız, güzelim qarşıma çıqsın,
Asreti qaytmaqta, qarşılap alsın. (14, 207)*

Cengiz Dağcının “And” adlı şeiri isə Milli Türkiстан Birliyinin mətbu orqanı olan “Yeni Türkiстан” (№14, iyun 1943) qəzetində dərc olunmuşdur. Bu şeirdə Dağcının daha coşğun ruhlu olduğunu, millətinin yaşadığı faciələrə etinasız qala bilmədiyini, anaların göz yaşları axıtdığını seyr etmək istəmədiyini görürük. Şeirdə mübariz bir türk gəncinin hər zaman Türkiстанın birliyi üçün mübarizəyə hazır olduğu, bu amal uğrunda döyüşmək istəyi dilə gətirilir:

*Ana yurt yıqılıb, saraylar söngen son,
Atalar bayrağı qollarda engen son,
Ne üçün qara göz atıma minmeyim,
Yalın qılıça bulutqa sinmeyim?*

*Vatan dep, milletim azablar çekkan son,
Günahsız analar göz yaş tökkan son,
Ne üçün yenada sazımni almayım,
Azadlıq yolunda isyancı bolmayım?*

*Atımız, şanımız Türkiстан bolgan son,
Türk yolu nam ilə şan ilə tolgan son,
Ant etdim bu yollarda yürmekge,
Türk oqlı muazzam tahtını körmekge. (8, 36)*

Müharibənin ağır günlərindən sonra çox çətinliklə Londonda həyat mübarizəsi aparan yazıçı gün boyunca ağır işlərdə çalışsa da, gecələr ürəyindəkiləri sətirlərə köçürürdü. Londona gəldiyi ilk günlərdə doğma torpağından ayrı düşən Cengiz Dağcının vətən həsrətini ifadə edən “Kırım, məni anarsanmı?” (“Qırım, meni anasınmı?”) (1946) şeiri də bu dövrdə yazılan dəyərli nümunələrdəndir:

*Küneş batar, suküt bulur göl, irmaq, çay,
Tuman yatar topelərinin arqasına.
Çatırdağın qulağına asılğan Ay
Benzemezmi yaş kelinin sığasına?*

*Men de dertli gecələrin bir sırdaşı,
Eski Çatır sırım açar, dep arz ettim.
Yüregimde ana yurtnın topraq, taşı...
Küneşimnin dogmasını çox istədim.*

*Kün dogmadı Qırımının semasında,
Ağlaysınmı, kederlenip, yanasınmı?
Qırım, Qırım! Böyle suvuq gecelerde
Sen de meni yahşi söznen anasınmı? (16)*

Qeyd etmək lazımdır ki, yazıçının 1946-cı ildən sonrakı dövr yaradıcılığında poeziya nümunələrinə rast gəlinmir. Tarix fakültəsində təhsil aldığı illərdə yaxından ünsiyyət qurduğu şair Ziyaeddin Cavtöbelinin də yazıçının yaradıcılıq istiqamətinin formalaşmasında böyük rolu olmuşdur. Əmisi qızı Aslıhan Dağcının həyat yoldaşı olan Ziyaeddin Cavtöbeli onun şeirləri ilə yanaşı, “Yanğın” romanı ilə tanış olduqdan sonra nəsr sahəsində daha böyük uğurlar qazana biləcəyini söyləyir, ona nəsr əsərləri yazmağı tövsiyə edir. Yazıçının yaradıcılıq istiqamətinin bu yöndə formalaşmasının digər bir səbəbi də vardır. “Emel” Kırım dənəyinin idarə heyətinin sədri, Kırım Tatar Milli Məclisinin Türkiyə təmsilçisi Zafer Karatayın yazıçı ilə müsahibələrindən birində ona ünvanladığı, müharibədən sonra niyə poeziyaya müraciət etməməsi ilə bağlı sualına verdiyi cavab bunu bir daha təsdiqləyir: “Bizim halkımızın tragediyası o kadar böyüktü ki olay şiirle anlatılamazdı. Şiir küçük, kısa bir şeydir. Onlar şiirlerde anlatılamaz, şiir bambaşka bir şeydir, başka bir üsluptur.” (2, 69)

Sonda qeyd etməliyik ki, Kırım türklərinin XX əsrdə yaşadıkları faciələri əsasən romanları vasitəsilə oxuculara çatdıran Cengiz Dağcı şeirlərində də öz amalına sadıq qalmış, xalqın harayını dilə gətirməyə çalışmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova A. Cengiz Dağcı. Bakı: Elm və Təhsil, 2017, 184 s.
2. Bellek-İnsan-Eser: Cengiz Dağcı. İstanbul: Ötüken, 2011, 192 s.
3. Çonoğlu S. Cengiz Dağcı'nın Şiirleri Üzerine Bir Değerlendirme // Kardeş kalemler, nisan 2014, №88, s.108-121
4. Dağcı C. Yansılar 2. İstanbul: Ötüken, 2012, 189 s.
5. Dağcı C. Yansılar 3. İstanbul: Ötüken, 2012, 268 s.
6. Dağcı C. Yansılar 4. İstanbul: Ötüken, 2012, 267 s.
7. Dağcı C. Ben ve içimdeki ben (Yansılar'dan kalanlar). İstanbul: Ötüken, 1997, 267 s.
8. "Emel" fikir-kültür mecmuası. Ocak-aralık 2012, sayı 238-239- 240-241, 108 s.
9. Hatıralarda Cengiz Dağcı. İstanbul: Ötüken, 1998, 271 s.
10. Kardeş kalemler aylık edebiyat dergisi. Cengiz Dağcı özel sayısı, №59, kasım 2011, 200 s.
11. Kardeş kalemler aylık edebiyat dergisi. Cengiz Dağcı özel sayısı, №88, nisan 2014, 157 s.
12. Kocakaplan İ. Kırım'ın ebedi sesi Cengiz Dağcı. İstanbul: Türk edebiyatı vakfı yayınları, 2012, 224 s.
13. Şahin İ. Cengiz Dağcının Hayatı ve Eserleri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, 604 s.
14. Севдигим Ялта: хатыраларда Дж. Дагъджы (Тертип эткен Фазыл Р.). Симферополь: Кырым-девокъувпеднешир, 2012, 320 с.
15. <http://www.tatar.ro/publicatii/Emel/Emel%20nr.33%20an%2081.pdf>
16. <http://leylaemir.org/lat/literary-gallery/cengiz-dagci/cengiz-dagci-poems.php>

Aytən Abbasova

Cengiz Dağcının şeirlərində milli duyğular və vətənpərvərlik ideyalarının tərənnümü

X Ü L A S Ə

Kırım türklərinin yaşadıkları faciələri yazdığı çoxsaylı romanları ilə dünyaya çatdırmağa çalışan Cengiz Dağcının yaradıcılığı XX əsr kırım-tatar ədəbiyyatının ən dəyərli nümunələrindəndir. Vətən həsrətini ürəyində daşıyan, qələmi ilə sətirlərə köçürən yazıçı həyatının böyük hissəsini qürbətdə keçirsə də, Kırım və kırımlıların faciələrini bir an belə unutmamışdır. 70 il boyunca qürbətdə yaşayan, vətən həsrətini ağır bir yük kimi çiynlərində daşıyan, 20 yaşında ikən son dəfə gördüyü vətənini yalnız xatirələrində yaşadan bir türk yazıçısının əsasən real gerçəklərə əsaslanan romanları onun vətəninə, xalqına olan sədaqətinin nümunəsidir. Taleyin acı hökmü ilə həmvətənləri Asiyanın uzaq diyarlarına sürgün edilən Cengiz Dağcı bütün ömrü

boyunca yaradıcılığının ana xəttindən uzaqlaşmamış, bütün romanlarında xalqının, vətənin harayını dilə gətirmişdir. Bütün varlığı ilə sevdiyi, ata-babalarından qalan doğma torpağına sonsuz məhəbbət, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq, milli birlik ideyası, Krım türklərinin doğma torpaqlarından zorla köçürülməsi yazıcının əksər romanlarında ön plandadır. Ancaq qeyd etməliyik ki, qiymətli nəsr nümunələri ilə yanaşı Cengiz Dağcının Krım türkcəsi ilə yazılmış bir neçə şeiri də mövcuddur. Kiçik yaşlarından yaşlılarından, bacı-qardaşlarından həssaslığı ilə fərqlənən Cengiz hiss etdiklərini, düşüncələrini yazdığı şeirlərlə ifadə etməyə çalışırdı. Krımın əsrarəngiz gözəlliyə malik bir kəndində yerləşən evlərinin pəncərələrinin Ayı dağına, yamyaşıl bağlara açılması incə ruhlu gənci şeir yazmağa daha da ruhlandırır. Ədəbiyyata ilk addımlarını şeirlə atan Cengiz Dağcıda poeziyaya maraq On ikinci Nümunə məktəbində təhsil aldığı müddətdə daha da artmışdı. Bu şeirlərin bir çoxu II Dünya müharibəsindən əvvəl yazıldığı, o dövrdə çap olunan jurnallarda dərc olunduğu üçün hamısını əldə etmək mümkün deyil. Yazıçı özü də xatirələrində bu şeirlərdən bir çoxunun əlində olmadığını, bəzilərinin dərc olunmaq üçün göndərdiyi redaksiyalarda qaldığını təəssüf hissi ilə qeyd edir. Məqalədə qüdrətli yazıçı Cengiz Dağcının əlimizdə olan şeirlərində milli duyğular, insan sevgisi və vətənpərvərlik ideyalarının tərənnümü məsələləri araşdırılmış, nadir şeirlərindən nümunələr verilmişdir. Qeyd edilir ki, Cengiz Dağcının şeirlərində doğulub böyüdüyü yerlərin hər qarışı haqqında məlumat almaq olur, bütün şeirlərində doğma vətəni Krımın dünəni, bu günü, tarixi keçmişi, təbiəti, insanların yaşayış tərzini təsvir olunur.

Qeyd etməliyik ki, Krım türklərinin XX əsrdə yaşadıkları faciələri əsasən romanları vasitəsilə oxuculara çatdıran Cengiz Dağcı şeirlərində də öz əməlinə sadıq qalmış, xalqının harayını dilə gətirməyə çalışmışdır.

Айтен Аббасова

**Воспевание национальных чувств и патриотических идей
в стихах Дженгиза Дагчи**

Р Е З Ю М Е

Произведение Дженгиза Дагчи, который своими многочисленными романами пытался передать миру жизнь себя и своего народа, является одним из ценнейших образцов крымскотатарской литературы XX века. Хотя писатель, тосковавший по Родине и большую часть жизни проживший за границей, никогда не забывал трагедий Крыма и крымских турок. На протяжении всей жизни писатель не отклонялся от основного направления своего творчества, во всех своих романах выражал желание своего народа и Родины. В большинстве его романов на первый план выходят безграничная любовь автора к родной земле, его преданность национальным и духовным ценностям, идея национального единства, насильственное переселение крымских турок с

родных земель. Однако следует отметить, что наряду с ценными образцами прозы есть несколько стихотворений Дженгиза Дагчи, написанных на крымско-турецком языке. С ранних лет Дженгиз, который отличался от своих сверстников и братьев и сестер чуткостью, пытался выразить свои чувства и мысли в написанных им стихах. Открытие окон их домов в загадочной крымской деревне на гору Медведь и пышные сады еще больше вдохновило тонкого юношу писать стихи. Дженгиз Дагчи, который сделал свои первые шаги в литературе с помощью поэзии, стал еще больше интересоваться поэзией во время учебы в Школе Двенадцатого примера. Многие из этих стихов были написаны до Второй мировой войны и опубликованы в журналах того времени, поэтому не все из них доступны. Сам автор с сожалением отмечает в своих воспоминаниях, что многие из этих стихотворений не попали в его руки, а часть из них осталась в изданиях, присланных в печать. Наряду с ценными образцами прозы есть несколько стихотворений Дженгиза Дагчи, написанных на крымско-турецком языке. В статье анализируются несколько стихотворений мощного представителя крымскотатарской литературы Дженгиза Дагчи, а также его ценные романы. Эти ценные стихотворения, описывающие прошлое, настоящее, историческое прошлое, природу и образ жизни крымские тюрок, освещают вопросы художественного отражения национальных чувств и патриотических представлений.

В заключение следует отметить, что Ченгиз Дагчи, который передал трагедии крымских турок в XX веке, в основном через свои романы, остался верен своему делу в своих стихах и попытался выразить горе своего народа.

Ayten Abbasova

Glorification of national feelings and patriotic ideas in Cengiz Dagchi poems

SUMMARY

The work of Cengiz Dagci, who tried to convey to the world the life of himself and his nation with his numerous novels, is one of the most valuable examples of the twentieth century Crimean Tatar literature. Although the writer, who longed for his homeland and spent most of his life abroad, never forgot the tragedies of Crimea and Crimean Turks. Throughout his life, the writer did not stray from the main line of his work, in all his novels he expressed the desire of his people and homeland. In most of his novels, the author's endless love for his native land, his devotion to national and spiritual values, the idea of national unity, and the forced relocation of Crimean Turks from their native lands are at the forefront. However, it should be noted that along with valuable examples of prose, there are several poems by Cengiz Dagci written in Crimean Turkish. From an early age, Cengiz, who differed from his peers and siblings in sensitivity, tried to express his feelings and

thoughts in the poems he wrote. The opening of the windows of their homes in a mysterious Crimean village to Mount Bear and the lush gardens further inspired the delicate young man to write poetry. Cengiz Dagci, who took his first steps in literature with poetry, became more interested in poetry during his studies at the Twelfth Example School. Many of these poems were written before World War II and published in journals published at the time, so not all of them are available. The author himself notes in his memoirs with regret that many of these poems were not in his possession, and that some of them remained in the editions sent for publication. Along with valuable examples of prose, there are several poems by Cengiz Dagci written in Crimean Turkish. The article analyzes the few poems of Cengiz Dagci, a powerful representative of Crimean Tatar literature, along with his valuable novels. These valuable examples of poetry, which describe the past, present, historical past, nature and way of life of the people of Crimea, draw attention to the artistic reflection of national feelings and patriotic ideas.

In conclusion, it should be noted that Cengiz Dagci, who conveyed the tragedies of the Crimean Turks in the twentieth century to his readers mainly through his novels, remained faithful to his cause and tried to express the grief of his people.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi **prof. E.H.Quliyev**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LEYLA MƏMMƏDƏLİYEVƏ

Azərbaycan Universiteti,

Ceyhun Hacıbəyli 71

e-poçt: leyla.mammadaliyeva@au.edu.az

YAZIÇI PUBLISISTIKASINDA MEMUAR-XATIRƏ JANRI (Anar və Elçinin əsərləri əsasında)

Xülasə

Publisistik əsərlər insanların daha tez maariflənməsi üçün həmişə aktual olmuşdur. Mətbuatın ən aparıcı, ən operativ qolu həmişə publisistika olmuşdur. Publisistikanın müxtəlif növləri vardır: məqalə, müsahibə, esse, məktub, oçerk, xatirə-memuar və s. Anar və Elçinin publisistik yaradıcılığında memuar-xatirə janrında yazılmış məqalələr də kifayət qədərdir. Həmin əsərlər öz orijinallığı ilə seçilir. Anarın və Elçinin bədii publisistikasının tematikası, dil və üslubu, təhkiyə üsulu və s. məsələlər orijinaldır və bütün zamanlarda öz təsir gücünü saxlamağa qadirdir. Müstəqillik illərində publisistika tarixində Xalq yazıçıları Anar və Elçinin öz xüsusi yeri vardır. Anar və Elçinin publisistikası real həyat hadisələrini əks etdirir. Onlar həmişə günün mühüm sosial-siyasi problemlərini düşünmüşlər. Bu baxımından onların yaradıcılığı dünya publisistika konteksti səviyyəsində dayanır. Hər iki yazıçı ictimai fikir baxımından mühüm hadisələri oxuculara çatdırmışlar. Əsərlərinin başlıca leytmotivi milli-mənəvi dəyərlərin aşılması olan hər iki sənətkarın bədii əsərlərində olduğu kimi, publisistikalarında da ənənəyə sadıqlıq öz əksini tapır. Anar və Elçinin zəngin və əhatəli publisistik yaradıcılığı müstəqillik illərində qabarlıqlığı ilə müşahidə olunmağa başladı. Hər iki sənətkarın publisistik yaradıcılığında ayrı-ayrı dövrlərdə yaşamış görkəmli şəxsiyyətlər haqqında olan məqalələr də öz ideya-məzmin əhatəliyi, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Məqalədə hər iki sənətkarın-həm Anarın, həm də Elçinin publisistik yaradıcılığında memuar-xatirə janrında yazılmış məqalələr tədqiq və təhlil olunmuşdur.

Anarın görkəmli şəxsiyyətlər haqqında olan ən dəyərli əsərlərindən biri “*Unudulmaz görüşlər*” (dahi rəhbər H.Əliyevə) “Mübarizə bu gün də var” (Xalq şairi Rəsul Rzanın xatirəsinə), “*Həyatım ağrıyır*” (yazıçı Ənvər Məmmədخانının ömür yoluna) həsr edilmişdir. Publisistikanın memuar janrında olan əsər başdan-başa müəllifin şəxsi düşüncələrinin, yazıçı təxəyyülü, intuisiyası, müşahidələrinin məhsulu olaraq yaranmışdır.

Elçinin publisistikasında ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərə həsr olunmuş xatirə-memuar tipli əsərlər də kifayət qədərdir. Müstəqillik dövründə isə biz onların mükəmməl, yeni ruhlu, müstəqil ab-havalı nümunələrinə rast gəlirik. Portret yaradıcılığı nümunələri olan belə yazılar müəllifin şəxsi düşüncələrinin məhsulu

olaraq meydana gəlmişdir. Məqalədə həmçinin Elçinin bu janrda yazdığı çoxsaylı məqalələr təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: müstəqillik, yazıçı, görkəmli şəxsiyyətlər, publisistika, ədəbiyyat, janr, memuar

Yazıçı publisistikasında memuar-xatirə janrı (Anar və Elçinin əsərləri əsasında)

Müstəqillik illərində publisistika tarixində öz xüsusi yeri olan istedadlı şəxsiyyətlərdən Xalq yazıçıları Anar və Elçinin bu sahədə xidmətləri danılmazdır. Anar və Elçinin publisistikası real həyat hadisələri, günün mühüm sosial-siyasi problemlərini əks etdirməsi baxımından dünya publisistika konteksti səviyyəsində dayanır. Hər iki yazıçı ictimai fikir baxımından insanların sosiallaşması nöqtəyindən nəzərdən mühüm hadisələri, xarakterik tendensiyaları oxuculara çatdırmışlar. Publisistik məqalələr, əsərlər insan həyatının, varlığının, fəlsəfəsinin başa düşülməsi, qavranılması və qiymətləndirilməsi, bədii şüurun inkişafına həmişə yardımçı olmuşlar.

Anarın və Elçinin bədii publisistikasının tematikası, dil və üslubu, təhkiyə üsulu və s. məsələlər orijinaldır və bütün zamanlarda öz təsir gücünü saxlamağa qadirdir. Əsərlərinin başlıca leytmotivi milli-mənəvi dəyərlərin aşılınması olan hər iki sənətkarın bədii əsərlərində olduğu kimi, publisistikalarında da ənənəyə sadıqlıq öz əksini tapır. Anar və Elçinin zəngin və əhatəli publisistik yaradıcılığı müstəqillik illərində qabarlıqlığı ilə müşahidə olunmağa başladı. Belə ki, adı çəkilən dövrdə xalqımızın üzləşdiyi bir sıra məlum hadisələrin analitik şərh, Qarabağ hadisələri, Yanvar qırğını, Xocalı faciəsi, dilimizin saflığı, mədəniyyətimizin tərəqqisi və s. kimi ictimai-siyasi hadisələr müstəqillik illərində Anar və Elçinin publisistikasının mövzu və ideyasını müəyyən edir.

Hər iki sənətkarın publisistik yaradıcılığında ayrı-ayrı dövrlərdə yaşamış görkəmli şəxsiyyətlər haqqında olan məqalələr də öz ideya-məzmin əhatəliyi, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu cür əsərlər publisistikanın memur janrındadır ki, bunlar həm də xatirə janrı hesab olunur.

Anarın memuar janrında olan ən dəyərli əsərlərindən biri dahi rəhbər H.Əliyevə həsr etdiyi *“Unudulmaz görüşlər”* [4] adlı mükəmməl tərtibatda, nəfis şəkildə nəşr etdirdiyi geniş həcmli monoqrafiyasıdır. Əsər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə Heydər Əliyev mükafatına layiq görülmüşdü. Əsərdə publisistikanın ən yaxşı nümunələri toplanmışdır. Memuar janrı həm də dəqiqlik, düzgünlük tələb etdiyindən ki, Anar bu əsərdə hadisələri olduğu kimi, təhrif etmədən yazıçı - ədəbiyyatçı rakursu nöqtəyindən işıqlandırmaq istəmişdir. Müəllif bu əsərdə tarixi hadisələrdən söz açarkən yaddaşına o qədər də etibar etməmiş, həmin dövrün mətbuatında getmiş materiallardan da geniş istifadə etmişdir.

Anarın *“Mübarizə bu gün də var”* [3] adlı kitabı - görkəmli Xalq şairi Rəsul

Rzanın sönməz ruhuna ithaf edilmiş bu zəngin xatirə toplusu son dövr publisistikamızın inkişaf və təşəkkülündə müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Əsərin yaranma səbəblərini müəllif müxtəlif cür izah edir: Əvvəla, Anar atasının “Danış, bir oğul, yaxşı ad qoymuş atasından, bir övlad mehriban anasından danışan kimi” məşhur misralarından ilhamlanaraq, eyni zamanda atasının vaxtilə ondan özü haqda bir yazı yazmasını xahiş etdiyini əsas gətirərək illər uzununu özünə böyük bir borc hesab etdiyi yükün altından çıxmış oldu.

Əsərin əvvəlində müəllif, haqqında bəhs etdiyi görkəmli bir ictimai xadim, Xalq şairi Rəsul Rzanı belə xatırladığını yazır:

“Rəsul Rza Azərbaycan ədəbiyyatına danılmaz yeniliklər gətirmiş, çağdaş şerimizdə tamamilə yeni bir yol açmış və bu yolla ömrünün sonuna qədər ardıcıl addımlamış şairdir. Təbii ki, bu yolu bəyənmək də olar, bəyənməmək də. Bu zövq məsələsidir” [3, s. 5].

Təbii ki, “Mübarizə bu gün də var” adlı kitabda yazılanlara janr seçməkdə oxucu bir qədər tərəddüd edir. Roman, xatirə-roman, sənədli publisistika, memuaristika, yoxsa nə?

Şübhəsiz ki, Anarın bədii təfəkkürü, bədii qələmi hamımıza yaxşı məlumdur. Müəllif məşhur “Sizsiz” əsərində valideynlərinin xatirəsini bədii boyalarla işlədiyindən ki, burada sənədliliyə daha çox meyl etmiş, hadisələri, olmuş əhvalatları faktlarla üzə çıxarmışdır. Əsərin yazılma səbəbini, işin çətinliyini o, həm də, oxucuya digər bir tərəfdən belə izah edir:

“Rəsul Rza haqqında yazmaq mənim üçün həm asandır, həm çətin. Rəsul Rza mənim atamdır, doğma, yaxın adam haqqında söylədiyən hər fikir, hər mülahizə, yaradıcılığına verdiyin hər hansı qiymət kiməsə subyektiv, təəssübkeş görünə bilər. İşin bir çətinliyi bundadır” [3, s. 7].

“Mübarizə bu gün də var” adlı kitabda Anar R.Rzanın bütün ali keyfiyyətlərindən necə ağızdolusu söz açırsa, onun bəzi mənfi xüsusiyyətlərini də (əsəbi, kəmhövsələ, darmacal və s.) eləcə, olduğu kimi təsvir etməklə, haqlı olaraq, R.Rzanın real əbədi heykəlini ucaltmış oldu.

Anarın digər bir əsəri “Həyatım ağrıyır” [1, s.289] adlanır. Əsər görkəmli yazıçımız, eyni zamanda Rəsul Rzanın xalası oğlu Ənvər Məmmədخانlının ömür yoluna həsr edilmişdir. Əsərdə Ə. Məmmədخانlının həyatının bütün maraqlı məqamlarına dəqiqliyi ilə işıq salınmış, onun bir yazıçı olaraq nəslə, şəcərəsi, qohumları, bacı-qardaşları barədə, əsərlərinin ideya motivləri, yazı üslubu, cəbhə həyatı və s. publisistik dillə geniş təfsir olunmuşdur. Publisistikanın memuar janrında olan əsər başdan-başa müəllifin şəxsi düşüncələrinin, yazıçı təxəyyülü, intuisiyanı, müşahidələrinin məhsulu olaraq yaranmışdır.

“Aşıq gördüyünü çağırar” adlı publisistik əsər Aşıq Ələsgərin həyat və fəaliyyətini, “Anlamaq dərdi” isə görkəmli tərəqqipərvər Mirzə Cəlil dühasının maraqlı məqamlarını işıqlandırmağa xidmət edir. “Anlamaq dərdi” adlı publisistik əsəri həcm genişliyi, mövzu əhatəliliyi baxımından olduqca zəngin və məzmunludur.

Əsər başdan-başa ölməz Mirzə Cəlil dühasının heç kəsə bənzəməyən əlçatmazlığına həsr olunmuşdur. “Böyük ömrün bir əsri” Hüseyn Cavid sənətinin əzəmətinə əks etdirir. Anarın 60-80-ci illər publisistik yaradıcılığında əsasən memuar-xatirə janrında yazılmış əsərlər də kifayət qədərdir. Ümumiyyətlə memuar-xatirə janrı ədəbiyyatımızda hər zaman aktual olmuşdur. Bu janrda yazmış müəlliflərdən M. S. Ordubadinin “Qılınç və qələm, M. İbrahimovun “Böyük demokrat” Ə. Nicatın “Əzizə Cəfərzadə” “Nəğməyə dönmüş ömür”, “Ölməzlik” və s. adlarını çəkmək olar. Publisistika nəzəriyyəsində bu tipli yazılara portret yaradıcılığı da deyilir. Müəllifin bu janrda yazdığı publisistik əsəri “Çətin yolun yolçusu” adlanır. Əsər görkəmli komediyanəvis Sabit Rəhmanın işıqlı, nurlu xatirəsinə həsr edilmişdir. “Ulduzlu Ziya-Ziyalı Ulduz”, (akademik Ziya Bünyadova), “Sabit əqidə sahibi”, “Torpağı vətən edənlər”, “Vəli Məmmədovu düşünərkən”, “Zəfərin mübarək Nazim”, “Əlvida, Çingiz ağa,” “Qara Qarayevə rekviyem”, “Cavad Mircavadova vida sözü”, “Əlvida, Mirzə müəllim” (Mirzə İbrahimova), “Yeri həmişə görünəcək” (İ. Əfəndiyevə), “Aydın surəti” (Aydın Məmmədova), “Tofiq İsmayılovun xatirəsinə” kimi onlarla əsərlərin adlarını çəkə bilərik.

“Qırx gün, qırx gecə” adlı xatirə yazısını isə müəllif əziz və unudulmaz dostu, Yusif Səmədoğlunun vaxtsız itkisinə həsr etmişdir.

Elçinin publisistikasında ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərə həsr olunmuş əsərlər də kifayət qədərdir. Müstəqillik dövründə isə biz onların mükəmməl, yeni ruhlu, müstəqil ab-havalı nümunələrinə rast gəlirik. Bəhs olunan dövrdə Elçinin publisistikasında da ayrı-ayrı görkəmli elm və incəsənət xadimlərinə həsr olunan xatirə-memuar tipli yazılar da kifayət qədərdir. Portret yaradıcılığı nümunələri olan belə esselərə misal olaraq “Məmməd Əmin Rəsulzadə”, “Nəriman Nərimanov: şəxsiyyəti və fəaliyyəti”, “Əbədi müasirimiz (Mirzə Cəlil haqqında)”, “Cəfər müəllim”, “Bəstəkarın vətəndaş sözü” (Ü.Hacıbəyli haqqında), “Yaxan düymələ-düymələ” (1987), “Mən özüm Azərbaycandanam” (1998), “Nə günah etdim ki” (1992), “Qocalığa hələ çox qalıb” (1998), “Mən gedirəm ağlama” (1996), “Ölümünə inanmadığım adam” (Araz Dadaşzadənin xatirəsinə,-1996), “Tək adam, tənha şair” (Vaqif Cəbrayılzadəyə,-1997), “Həmişə yolda olan adam” (2000), “Ədəbiyyat və cəsarət tərcümanı” (2003) və s. adlarını çəkmək olar. Ayrı-ayrı dövrlərdə qələmə alınmış bu publisistik əsərlər Elçinin bir daha qayğıkeş, həssas, ən xırda detallara belə diqqətliyi ilə diqqət etmək bacarığından, dostcanlı bir insan olmasından xəbər verir.

“Yaxan düymələ-düymələ” adlı publisistik əsərini müəllif görkəmli Azərbaycan xanəndəsi Bülbülün həyat və fəaliyyətinə həsr etmişdir. Əsərdə Bülbülün maraqlı həyat tarixçəsinin qeyri-adi məqamları təsvir edilərək maraqlı bir dillə oxucuya çatdırılır.

1994-cü ildə qələmə aldığı ən mükəmməl publisistik əsərlərindən biri “Məmməd Əmin Rəsulzadə” [5] adlanır. Əsər xalqımızın böyük oğlu, görkəmli dövlət xadimi Məmməd Əmin Rəsulzadənin həyat və fəaliyyətinə həsr edilmişdir.

Rəsulzadənin 110 illiyinə həsr edilmiş təntənəli gecədə söylənmiş məruzə əsasında təkmilləşdirilmiş bu əsəri Elçin oçerk adlandırır. Rəsulzadə şəxsiyyəti, Rəsulzadə cəsarəti və Rəsulzadə fəaliyyətinin mühüm məqamları bu əsərin əsas məğzini təşkil edir.

“Deyirlər kişi rəhmətə gedib...” hələ çox illər öncə bəlkə də anlamadığı bu sözləri eşidərkən uşaq qəlbində rəhmətə gedənin kim olduğunu da çox çətinliklə başa düşən Elçin həmin illəri belə xatırlayır:

–Deyirlər kişi rəhmətə gedib...

–Nə bildin?

–Deyirlər guya o tərəfdən radio ilə xəbər veriblər...

–Kişi kim idi?

Özümü saxlaya bilmədim və:

–Kim ölüb?- soruşdum.

Atam:

–Get, oyna... – dedi.

Və mən sonralar bildim ki, söhbət Məmməd Əmin Rəsulzadədən gedirmiş... [5, s. 13].

Hələ Bağırov rejiminin tüğyan etdiyi, Rəsulzadənin sadəcə adının küncdə-bucaqda pıçıltı ilə söyləndiyi, öz evlərində belə qorxu ilə danışdıqları yuxarıdakı dialoqu publisist olduqca təbii və təsirli səhnələşdirmişdir. Əsər elmliliklə bədiiliyin vəhdəti fonunda sintezləşdirilmiş, oxucuya təsirli bir şəkildə təqdim olunur. Əsərin yazılması hələ sovetlər imperiyasının sərt rejimi dövrünə təsadüf olunur. Belə ki, müəllif “Vətən” cəmiyyətinin xətti ilə üç nəfərdən ibarət rəsmi nümayəndəliklə – (Bəxtiyar Vahabzadə, Nurəddin Rzayev) Türkiyədə Rəsulzadənin qəbrini ziyarəti belə xatırlayır: “Günorta o qəbrin yanında Məhəmməd Kəngərli dedi:

– Üç dəfə “Azərbaycan... Azərbaycan...Azərbaycan...” – deyib gözlərini yumdu.

–“Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!”

–Görəsən doğrudanmı belə olacaq?

–O üçrəngli bayraq haçansa yenə də Azərbaycanı təcəssüm edəcək?

–Nə zaman?

–Beş ildən sonra?

–On ildən sonra?” [5, s. 14].

Məlumdur ki, XX əsrin əvvəlləri müəyyən mənada ölkəmizdə bir oyanma, dirçəliş illəri hesab olunur. Belə ki, bu dövrdə milli düşüncə tərzində və milli şüurda bir formalaşma tendensiyası özünü büruzə verməyə başlayır. Ə. Hüseynzadə, Ə. Ağaoğlu, S. Mövsümov və s. kimi məşhur insanlar əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş siyasi liderlərdir. M. Ə. Rəsulzadə isə onların ən böyüyü idi.

Publisist bu əsəri qələmə almazdan əvvəl Rəsulzadənin həyat və fəaliyyətinə, dövrünə, silahdaşlarına həsr olunmuş çoxsaylı əsərlərlə tanış olmuş, tarixi faktları dəqiqliyi ilə araşdırmış və nəticədə sanballı bir əsər ortaya qoymağa uğurla nail olmuşdur. Məqalədə müəllif həm bədii, həm elmi, həm də siyasi publisistikanın üzvi

bir rabitəsini yaradaraq onu daha oxunaqlı, düşündürücü və təsirli bir formada təqdim olunmasına çalışmışdır. Əsərdə Rəsulzadənin əsrin əvvəllərində ilk dəfə olaraq “Hümmət” sosial-demokrat təşkilatı yaratmasından, “Təkamül”, “Yoldaş” və eləcə də Ə.Ağayevin nəşr etdirdiyi “İrşad” və “Tərəqqi” qəzetlərinin səhifələrində aktual problemlərlə bağlı çoxsaylı məqalələrlə çıxış etməsindən, 1909-cu ildə Cənubi Azərbaycana gedərək “İrane-nou” qəzetinin nəşrinə başlamasından bəhs olunur.

1911-ci ildə İranda irticanın baş alıb getdiyi bir şəraitdə oradan Türkiyə gedib “Türk ocağı” cəmiyyətinin fəal üzvlərindən birinə çevrilən Rəsulzadənin sinəsində gəzdirdiyi səksəkəli qəlbində Azərbaycanın yeri xüsusi idi. Daim xalqı, vətəni ilə nəfəs alan böyük lider Bakıda “Müsavat” adlı partiyanın yaradılması xəbərini eşidər-eşitməz vətənə qayıtmış və siyasi fəaliyyətini genişləndirmişdir. Şərqdə ilk demokratik, müstəqil dövlətin-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin məhz Rəsulzadə tərəfindən yaradılması, fəaliyyəti və lakin bəzi-bəzi bədnamların təhriki ilə cəmi 23 aydan sonra süquta uğraması əsər boyu böyük maraqla izlənilir. Ömrünün sonuna kimi qəlbində böyük Azərbaycan eşqi-ehtirası gəzdirən Rəsulzadə 1955-ci ildə elə mühacirətdə də üç dəfə “Azərbaycan” kəlməsi söyləyərək gözlərini əbədi yumur.

“Nəriman Nərimanov: şəxsiyyəti və fəaliyyəti” adlı növbəti publisistik əsərdə adından da göründüyü kimi, görkəmli ictimai-siyasi xadim, yazıçı-dramaturq Nəriman Nərimanovun həyat və fəaliyyətinin ən mühüm məqamları ustalıqla işıqlandırılmışdır. Odessa Universitetinin tibb fakültəsini bitirmiş “bizim doktor” kimi şərəfli bir ada sahib olan bu cəfakəş insan, eyni zamanda, XX əsrin əvvəllərində yaşamış və başı çox qovğalar çəkmiş yazıçı, publisist, ictimai xadim kimi titulların da məsuliyyətini çiyinlərində daşıyan xalq fədaisi idi. Nə yazıq ki, xalqı, milləti üçün canını belə fəda etməyə hazır olan bu nadir şəxsiyyətin ömür yolu, tale qisməti Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin yarandığı illərə düşür. Onun həyat tarixçəsini Elçin belə xarakterizə edir:

“Nəriman Nərimanov– bu işıqlı şəxsiyyət XX əsr Azərbaycan tarixinin pərişanlıq mücəssəməsi olan tragik bir qəhrəmandır.

Onun nankor övladı-canlı bir varlıq deyildi, yolunda canı dildən, sidq ürəkdən fəaliyyət göstərdiyi, yaranmasında, xüsusən, ilk mərhələlərdə fəal iştirak etdiyi və qəlbən inandığı SİSTEM idi” [6, s. 54].

Yüksək şövq və ilhamla yazılmış bu əsərdə müəllif tarixi faktları dəqiqliyi ilə araşdırmış, bir çox arxiv sənədləri ilə bağlı maraqlı faktlar üzə çıxarmış, nəticədə elmi publisistikaya aid mükəmməl bir əsər yarada bilmişdir. Əsərdə ümumən elmlilik üstünlük təşkil etsə də, məqalə müəllifin bədii-publisistik təfəkkürünün uğurlu nəticəsi hesab oluna bilər. Belə ki, burada fikrin təsir gücünü artırmaq məqsədilə istifadə olunan bədii nitq, bədii dil, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin yerli-yerində istifadə olunması onu daha təsirli, ideya-estetik cəhətdən cazibədar edir. Məsələn müəllif sadəcə Nəriman Nərimanovun kimliyini bədii təkrirlər vasitəsilə belə xarakterizə edir: “N. Nərimanov–Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi... N.Nərimanov – geniş maraq dairəsinə sahib olan tərcüməçi, N.Nərimanov– xalq

müəllimi, N.Nərimanov – Odessa Universitetinin tibb fakültəsini bitirmiş, yüksək ixtisaslı həkim, N.Nərimanov –yüzlərlə felyetonların, məqalələrin publisist yazıların müəllifi, N.Nərimanov–marksizm illüziyalarına uymuş və sonra da belə bir utopiyanın, “xəyalpərvərliyin” acısını-ağrısını çəkmiş kommunist” [6, s. 37].

Əsərdə N. Nərimanovun Genuyada səfərdə olmasından istifadə edən bəzi-bəzi rus və ermənipərəst qüvvələrin “türk dili dərslərinin sayını ixtisar etmək və millətçi təmayül haqqında açıq fitnəkar” bəyənətlər yaymasından, buna kəskin etiraz edən Nərimanovun “Bakinski roboçı” qəzetində “Bəzi yoldaşlara cavab” adlı çox sərt cavab verməsindən və bu kimi millət, xalq üçün dəyərli xidmətlərindən bəhs olunur. Çox təəssüflər ki, bütün qüvvəsi ilə “SİSTEM”ə cani-dildən qulluq edən, mikoyanların, mirzoyanların əhatəsində işləməyə məcbur olmuş bu millət fədaisi söz yox ki, bu hakimiyyət devrildikdən sonra bəziləri üçün qınaq obyektinə çevrilir.

Yalnız çox sonralar Nərimanov başa düşür ki, “o özünü o odda yandırır ki, üstündəki qazan boş imiş”, – kimi obrazlı ifadə ilə onun gərgin iş rejimi belə təsvir edilir: “Ömrü boyu şəxsi rahatlığın və firavanlığın bahasına apardığı ölüm-dirim mübarizəsində başı daşdan-daşa dəymiş və sonradan uğrunda vuruşduğu o ideyaların sən demə, tamam illüziyalar aləmindən ibarət olduğunu dərk edən, bu illüziyaların tar-mar olduğunu görən “bizim doktorun” – bu maarifçinin, milli təəssübkeşin və cəfəkeşin gəldiyi son nəticədə qəti və birmənalıdır: “Mənimçün heç bir şəkk-şübhə yoxdur ki, AKP MK-sı Serqonun və Stalinin simasında biz türklərə etibar etmir və Azərbaycanın taleyini erməni daşnaklarına tapşırır” [6, s. 51].

Bu sətirələrdə “başı daşdan-daşa dəymiş”, “illüziyalar aləmi”, “tar-mar olmuş”, “ölüm-dirim mübarizəsi” və s. ifadələr əsərin bədiiilik tutumunu artırmağa, onu təsirli etməyə xidmət etmişdir ki, bu da publisistin sənətkarlıq xüsusiyyətinə gözəl nümunələrdir.

Məqalədə publisist Azərbaycanın siyasi səhnəsini çox gözəl təsvir etmiş, dövrümüz üçün maraqlı və təsirli detalların da şahidi olduğunu belə bildirmişdir:

“Altmışıncı illərin sonlarında Moskvada birinci və sonuncu dəfə Leninin iş kabinetində oldum. Orada divarın bir küncündə Zaqafqaziyanın xəritəsi asılmışdır və bu xəritədə Azərbaycan deyilən bir şey yox idi: Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycan ərazisində Kür çayının sahili boyunca “kyurtsı” (yəni “kürlülər”, “kürcaylılar” mənasında yazılmışdır” [6, s. 52].

Təkcə bu sətirələr kifayətdir ki, ölkəmizin bu gün dünya dövlətləri arasında öz layiqli yerini tutması, dünya xəritəsində sanbalı ilə seçilməsi, Azərbaycanın gün-gündən çiçəklənməsi yolunda ümumilli liderimiz Heydər Əliyevin xalqımıza miras qoyduğu müstəqillik ideyaları və bu ideyaların uğurlu davamı kimi cənab İlham Əliyevin gördüyü xidmətləri müqayisə edəsən.

“Əbədi müasirimiz” adlı əsərini Elçin görkəmli ədibimiz, yazıçı-publisist Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinə həsr etmişdir.

Bu publisistik əsərində müəllif C. Məmmədquluzadənin dövrü, yaşadığı mühiti və çoxsahəli fəaliyyətini doğru-düzgün səciyyələndirmiş, onun milli-

mənəviyyatımızın keşiyində keçdiyi əzablı yolları ətraflı işıqlandırmış və nəticədə publisistikanın uğurlu nümunəsini yaratmışdır. Yazıçı-publisist Mirzə Cəlilin xalq yolundakı bütün xidmətlərini mahir bir sərraf dəqiqliyi ilə xarakterizə etmiş, Mirzə Cəlillə bağlı çoxsaylı araşdırmalar aparmışdır. O, Mirzə Cəlili “hekayəni xalqın güzəranını, hiss və həyəcanlarını, mentalitetini ifadə edə bilən bir janr kimi Azərbaycan ədəbiyyatının milli faktına çevirən”, “Ölülər”in timsalında tragikomediya janrının ilk nümunəsini yaradan”, “Azərbaycan satirasını həcvlər və giley-güzarlar müstəvisindən qaldıraraq, milli bədii təhkiyə tipini müəyyənləşdirən də Sabirlə birgə Mirzə Cəlil oldu”, – deyərək bütün bunları Mirzə Cəlilin fitri istedadı, tükənməz daxili enerjisi və ilahi tərəfindən ona bəxş edilən verginin sayəsində mümkün olduğundan da söz açmışdır.

Məlumdur ki, XX əsrin əvvəlləri xalqımızın tarixi taleyində bir sıra mürəkkəb, ziddiyyətli epoxalar dövrü kimi yadda qalmışdır. Belə ki, bu dövrdə çar hökuməti süquta getdi, ölkəmiz şərqdə ilk demokratik ölkə kimi tanındı, lakin çox keçmədən demokratiyamız sovet rusiyasının təkidi ilə sona çatdı, sosializm quruluşu yaranmağa başladı vəs. Bütün bunlar isə şübhəsiz ki, hər bir açıq fikirli, dünyagörüşlü Azərbaycanlı ziyalisını düşündürməyə bilməzdi. Elə Mirzə Cəlil də xalqını cəhalət məngənəsindən xilas etmək üçün əlindən gələni etdi. Yorulmadan yazdı, yaratdı. Elçin onun sonadək var-qüvvəsi ilə, tükənməz enerjisi ilə çalışdığı gərgin anları obrazlı şəkildə belə ifadə edir: “Mirzə Cəlil daima yorğun qala bilməzdi, çünki o, öz böyük istedadı ilə cəhalət və nadanlıq qarşı mücadiləyə məhkum idi, bu onun missiyası idi və buna görə də “Molla Nəsrəddin”in nəşri davam etdi və onun yazıçı barmaqları mənzilində soyuqdan donmamaq üçün yandırdığı əlyazmaların istisində qızınmaq məcburiyyətində qalana qədər yazdı” [6, s. 141].

Mirzə Cəlilin həyat və fəaliyyətinə həsr olunmuş digər materiallardan aydın olur ki, o daima senzura şəraitində, ağır təqiblər əhatəsində, yoxsulluq və səfəllət içində yaşamağa məcbur edilsə də, heç zaman əqidəsindən dönməmiş, mərd, mübariz bir insan olmuşdur.

“O sobada Azərbaycan ədəbiyyatının, Azərbaycan mənəviyyatının hansı hissələri qoparılib məhv oldu? Bu sualın cavabını biz heç zaman bilməyəcəyik...”, – [6, s. 142] söyləyən müəllif əsər boyu Mirzə Cəlil cəsarətinin sonsuzluğundan, onun həyat yoldaşı Həmidə xanımın Qarabağda “dəyirman işlədib, meyvə satıb dolanmaq üçün vəsait qazanmasından” geniş bəhs etmişdir. Müəllif bu əsərində hələ 4-cü, 5-ci siniflərdə oxuyarkən Həmidə xanımla bağlı portret-reportaj xarakterli digər bir əhvalatı belə təqdim edir:

“...o boz payız günü nədənsə küçədə, Yazıçılar İttifaqının qarşısında dayanmışdım.

Hündür, şax qamətli, ağ saçları tən ortadan səliqə ilə ayrılmış, əynində boz qabirkotdan palto geymiş, əlində, kişi kimi, böyük portfel tutmuş yaşlı bir qadın dik addımlarla Yazıçılar İttifaqına tərəf gəldi, yanımdan ötərkən ani olaraq zənlə mənə baxdı və Yazıçılar İttifaqının binasına girdi. ...paltosu nimdəş, portfeli köhnə idi.

Azacıq keçəndən sonra atam Yazıçılar İttifaqından çıxdı və maraqla:

–Həmidə xanımı gördün? – soruşdu” [6, s. 143].

Sonradan həmin qadının Mirzə Cəlilin həyat yoldaşı olduğunu ilk və son dəfə şəxsən gördüyünü isə publisist sevinc və kədər hissi ilə xatırlayır.

Qədirbilən xalqımız Mirzə Cəlilin xatirəsini daim əziz tutmuş, görkəmli alimlərimiz onun fəaliyyətini dərinlən tədqiq etmişlər. Onlardan Məmməd Cəfər, Mir Cəlil, Əziz Mirəhmədov, Abbas Zamanov, Yaşar Qarayev, Firidun Hüseynov, Xəlil Əlimirzəyev cəlilşünaslar sırasında olmuşlar. İndi onların ən fəal, ən fədakarı isə görkəmli ədəbiyyatşünas alim İsa Həbibbəyliydir. O, cəlilşünaslıqla bağlı çox böyük işlər görmüş, “Vətən” cəmiyyətinin xətti ilə Mirzə Cəlilin dünyaya səpələnmiş nəvə-nəticələrini tapıb üzə çıxarmış, Mirzə Cəlilin bir çox mühüm sənədlərini, fotolarını toplamış, onun indiyədək məlum olmayan 3 dram əsərini “Ər”, “Oyunbazlar”, “Lənət” səhnəciklərini, pyeslərini tapıb üzə çıxarmışdır. Şübhəsiz ki, onun bu xidmətləri nəinki cəlilşünaslığa, həmçinin ədəbiyyatşünaslığa böyük ərməğandır. İsa Həbibbəylinin habelə Məmmədquluzadələr ailəsinin (oğulları–Ənvər və Midhət, qızı Münəvvərin) məktublarından ibarət bir kitab da hazırlamışdır.

Elçinin Mirzə Cəlillə bağlı xidmətləri tək bununla bitmir. O, 1994-cü ildə Respublika sarayında C.Məmmədquluzadənin 125 illiyi münasibətilə keçirilən yubiley gecəsində söylədiyi “Mentalitetimizin ensiklopediyası” adlı çıxışı olduqca diqqətəlayiqdir. Burada da həmçinin Mirzə Cəlil dühasının bütün maraqlı tərəfləri yerli-yerində işıqlandırılmış və onun fəaliyyətinin “Vətəndaşlıq” tərəfləri də geniş şəkildə səciyyələndirilmişdir.

Elçinin publisistikasında diqqəti cəkən əsas məsələlərdən biri də odur ki, o xalqının elm və sənət adamları, görkəmli korifey sənətkarlarının adlarını hər zaman uca tutmuş, onların xatirəsini əbədləşdirmək üçün əlindən gələni əsirgəməmiş, mükəmməl publisistik əsərlər yaratmışdır. Onlardan biri də görkəmli bəstəkar, Şərqdə ilk opera yazan, “Leyli-Məcnun”un müəllifi Üzeyir Hacıbəyovun xatirəsinə həsr etdiyi beş fəsildən ibarət “Bəstəkarın vətəndaş sözü” adlı publisistik əsəridir.

“Siz həmişə diri qalacaqsınız” adlı I fəslini müəllif zəmanəmizin böyük bəstəkarı Dmitri Şostakoviçin bu sözləri ilə başlayır: “Mən arzu edərdim ki, Azərbaycan bəstəkarları Üzeyir Hacıbəyovun böyük əməllərini qoruyub saxlasınlar və daha da inkişaf etdirləsinlər” [6, s. 349].

Həç təsadüfi deyil ki, Q. Qarayev Üzeyir bəyi “Musiqi mədəniyyətinin atası” adlandırmışdı. Elçin isə bəstəkarı belə səciyyələndirir: “Üzeyir bəyin bütün şüurlu ömrü boyu yaradıb və fəaliyyət göstərən qazandığı bu “ata”lıq səlahiyyətinin daxili məzmunu o qədər tutumludur ki, o yalnız musiqi mədəniyyətimizin deyil, ümumiyyətlə müasir Azərbaycan mədəniyyətinin ağsaqqallarından biridir” [6, s. 350].

Əsər boyu müəllif dahi bəstəkarın bütün ali keyfiyyətlərini, xalqı, milləti üçün cəkdiyi bütün xidmətlərini böyük həssaslıqla qeyd edir, “Leyli-Məcnun” un nəinki ölkəmizdə, hətta bütün dünyada məşhur olduğunu da vurğulayır.

Azərbaycan maarifçiliyinin inkişafında müstəsna xidmətləri olan Ü. Hacıbəyov

fəaliyyətə pedaqoq kimi başlasa da, sonradan görkəmli musiqişünas, bəstəkar, dramaturq və nəhayət “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin fəallarından biri, peşəkar publisist kimi də böyük uğurlar qazanmışdır. Xalqın milli ruhuna yaxından bələdliyi, millətin avamlıq və cəhalət adlı kabusun məngənəsindən xilas yolunda Üzeyir bütün var-qüvvəsi ilə çalışırdı, ona yardımçı isə şübhəsiz ki, vətənpərvər, əzmkar və qətiyyətli olması idi. Bütün bu ali məziyyətlərin bir insan ömründə bütövləşərək vəhdət yaratması şübhəsiz ki, Elçini bəstəkar haqqında daha çox ciddi araşdırmalara sövq etmişdir. O, bu əsərində Ü. Hacıbəyov irsini incəliyinə dək araşdıraraq onun bütün yaradıcılığını diqqətlə izləmiş və nəticədə publisistik janrdə sanballı bir əsər oraya qoya bilmişdir. Burada bədii və elmi publisistika uğurla sintezləşdirilmişdir.

Əsərdə onun “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” adlı məşhur monoqrafiyasından, “Leyli və Məcnun”, “Koroğlu” operaları, “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan” kimi məşhur əsərlərindən başqa bir sıra aktual olan felyetonlarında daim millətin tərəqqisinin önə çəkilməsindən də söz açılmışdır.

Üzeyir sənəti, Üzeyir publisistikası, Üzeyir musiqisi, Üzeyir jurnalistikası daim vəhdətdə inkişaf etmiş və bu coşqun fəaliyyət onun vətən, millət eşqi ilə döyünən qəlbindən ilham almış, qidalanmışdır. Bütün bunları diqqətlə nəzərdən keçirən Elçin yazır:

“Üzeyir Azərbaycan musiqi tarixində ilk dəfə olaraq “Avropa və Şərq musiqisinin sintezini əldə etdi”, “...milli problematikanı publisistikanın ana xəttinə çevirdi” [6, s. 358], –söyləyən publisist onun yaradıcılığının ana xəttinin sırf milliliklə bağlı olduğunu dönə-dönə vurğulayırdı. Əsər boyu Elçin gah onun musiqişünas kimi gördüyü dəyərli xidmətləri, gah “Ordan-burdan” sərlövhəsində “Filankəs” imzası ilə yazılar çap edənə də məhz 20 yaşlı Üzeyir olmasından iftixarla söz açır.

“Bu “vergi” idi...” adlı II fəsildə yenə də ilahi verginin bu dahi bəstəkarın simasında cəmləşdiyindən ağızdolusu bəhs edən publisist onun bütün digər ali keyfiyyətlərini göz önünə gətirməklə oxucuda Üzeyir dühasına böyük sevgi aşılaya bilmişdir.

Bildiyimiz kimi, 1907-ci ildə çar hökuməti “Molla Nəsrəddin” jurnalının çapını dayandıranda etiraz səslərini ucaldan millət fədailərindən biri yenə də Ü. Hacıbəyli idi. Peterburq konservatoriyasında oxumuş bu dahi insan həmçinin dövrün reallıqlarını dəqiqliyi ilə əks etdirən bir çox felyetonlar müəllifi kimi də tanınmışdır. Elçin bəstəkarə həsr etdiyi bu publisistik əsər vasitəsilə həmçinin əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial vəziyyətinə də məhz Üzeyirin “Kənd məktəbində”, “Kor” adlı felyetonları vasitəsilə güzgü tuta bilmişdir. Birinci felyetonda deyilir:

“Müəllim (şagirdə): Atan var?

Şagird: Var.

Müəllim: Anan var?

Şagird: Var?

Müəllim: Neçə qardaşsınız?

Şagird: Üç.

Müəllim: Neçə bacın var?

Şagird: beş.

İndi hesab elə gör sizin evdə neçə adam var?

Şagird (bir qədər fikirdən sonra): Mirzə on bir adam.

Müəllim: neçin on bir olsun? Bu ki, on eləyir.

Şagird (utana-utana): Mirzə, axı dədəmin iki arvadı var” [6, s. 378].

Hələ təzəcə yaradıcılığa başlayan dövrdə qələmə aldığı “Kor” adlı felyetonda isə yazırdı:

“Birisi kora dedi:

–Allah-taala bir adamı kor eləyəndə əvəzində ona təsəlli üçün bir yaxşı qabiliyyət əta eləyir. Sənə nə qabiliyyət əta edibdir?

Kor dedi:

–O gözəl qabiliyyəti əta edibdir ki, yalançı millətpərəstlərin üzünü görməyim və qiyamətə kimi görməyəcəyəm, vəssalam” [6, s. 396].

Hər iki yumoristik felyetonda əslində həyatı reallıqlar güclü, təsirli boyalarla işlənmiş, yüksək sarkazm, qroteksvari cümlələrlə ifadə olunmuşdur.

“Musiqini elə yazmaq lazımdır ki, xalq başa düşsün” deyən bəstəkar aydın, səlis üslubu, millilik, bəşərlik, novatorluq kimi nəcib keyfiyyətləri əsərlərində daim qorumuş və bunu öz sələflərinə də məsləhət görmüşdür. Müəllif burada xalqa, onun dilinə məhəbbətin Üzeyir yaradıcılığının mayasını təşkil etdiyini, onun publisistika-sının həm də xalqın gələcəyinə xidmət etdiyini, millətin müstəmləkəçilik buxovlarından azad olmasına çalışan bir publisistika olduğunu sənətkarlıqla vurğulayır. Üzeyir publisistikasına daxil olan məzəli, bəzən acı sarkazm doğuran, öldürücü gülüş mənbəyi olan felyetonları bir əsr əvvəl yazılmış olsa belə, bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır, təsir edir, düşündürür.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Anar. Əsərləri. III cild, Bakı: Nurlan, 2004, 689 s.
2. Anar. Əsrin əsiri, İctimai-siyasi mövzularda yazılar, müxtəlif sənədlər, Bakı: Azər nəşr, 2010, 712 s.
3. Anar. Mübarizə bu gün də var. (Rəsul Rzanın həyat və yaradıcılığı haqqında düşüncələr) Bakı: 2010, 712 s.
4. Anar. Unudulmaz görüşlər. Bakı: Təhsil, 2009, 272 s.
5. Elçin. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Oçerk, Şərq-Qərb, 1994, 21 s.
6. Elçin Seçilmiş əsərləri (10 cildə) VIII cild, Bakı: Çinar-Çap, 2005, 551 s.

MEMOIR GENRE IN WRITER JOURNALISM IN THE YEAR OF INDEPENDENCE (BASED ON THE WORKS OF ANAR AND ELCHIN)

Abstract:

In the year of independence in the history of journalism Folk writers Anar and Elchin's play an important role. Anar and Elchin's journalism reflects the events of life. They always considered the important socio-political problems of the day. From this point of view their creativity stands at the level of the world journalism context. In terms of public opinion, both writers conveyed important events to readers. Journalistic works have always been relevant for the enlightenment of the people. The most leading and operative branch of the press has always been journalism: article, interview, essay, letter, memoir, etc. There enough article written in the memoir genre in Anar and Elchin's journalistic creativity. These works are distinguished by their originality. The themes of their literary journalism, language, style, method of research, etc are original and able to maintain their influence at all times. Anar and Elchin's rich and comprehensive journalistic creativity began to be observed in the province of independence. Articles about the great personalities who lived in different periods in the journalistic creativity of both artists are also distinguished by the specificity of the content of their ideas. The article examines and analyses articles written in the genre of memoirs in the journalistic work of both artists. "Unudulmaz görüşlər", "Mübarizə bu gün də var", "Həyatım ağrıyır" were one of masterpieces of Anar about well-known personalities. The work in the memoir genre is based on the author's persona; thought writer's intuition and observations. There are enough memoirs dedicated to well-known personalities in Elchin's journalism during the period of independence. We come across their perfect, new-spirited, independent atmosphere, Publicistic works written at different times show that Elchin was a sensitive detailed and friendly person.

Keywords: independence, writer, famous people, publicistic, literary, genre

МЕМОУАРНЫЙ ЖАНРЫ В ПИСАТЕЛЬСКОЙ ПУБЛИЦИСТИКИ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ (НА ОСНОВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ АНАРА И ЭЛЬЧИНА)

РЕЗЮМЕ

В истории публицистики в годы независимости народные писатели Анар и Эльчин имеют важное место и важную роль. Публицистика Анара и Эльчина отражают события реальной жизни. Основной идеей их творчества является социально-политическая проблема. С точки зрения общественного мнения оба писателя смогли довести до сведения читателей важные события.

Публицистические произведения служат для быстрого просвещения народа о происходящих событиях. В то же время они являются самыми оперативными и ведущими ветвями прессы. Существуют разные виды публицистики: статья, эссе, письмо, очерк, мемуар-воспоминания и т.д. В публицистическом творчестве Анара и Эльчина существует достаточное количество статей, написанные в жанре мемуар-воспоминания. Эти произведения отличаются своей оригинальностью. Тематика, язык и стиль повествования художественной публицистики Анара и Эльчина сохраняют силу влияния во все периоды жизни. Как и в произведениях, так и в публицистике писателей лейтмотивом являются национальные и моральные ценности. Публицистическая деятельность Анара и Эльчина очень ярко наблюдается в годы независимости. Статьи Анара и Эльчина, написанные в **жанре мемуар-воспоминания**, были проанализированы и исследованы. Ценными произведениями Анара, посвящённые знаменитым и видным личностям, являются «Незабываемые встречи» (великому вождю и национальному лидеру Г.А.Алиеву), «Борьба есть и сегодня » (посвящённый воспоминаниям народного поэта Расул Рзы), «Жизнь моя болеет » (посвящённый жизненному пути поэта Энвера Мамедханлы).

В публицистике Эльчина имеют место произведения в жанре мемуары-воспоминания , посвящённые отдельным **знаменитым личностям**. В годы независимости мы встречаемся с совершенно новыми моральными образцами и новой атмосферой в сфере нравственности. Примером портретного творчества являются такие произведения писателя, как «Мамед Эмин Расулзаде», «Нариман Нариманов: личность и деятельность», «Вечный современник (о Мирза Джахиле)», «Гражданское слово композитора (Об Узеире Гаджибекове)», «Я сам из Азербайджана», «В чём моя вина», « До старости ещё долго» и т.д.

Ключевые слова: независимости, писатель, знаменитым личностям, публицистика, литература, жанр, мемуар

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: Akademik Nizami Cəfərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

QOCAYEVA DÜNYA XALIS QIZI
Odlar Yurdu Universiteti
2 Koroğlu Rəhimov küçəsi, Bakı

MÜXTƏLİF TƏHSİL SƏVİYYƏLƏRİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN TƏDRİS METODLARI

Xülasə

Pedaqogikada müəllimlərin praktik təcrübəsinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi əsasında tədris prosesinin konkret şəraiti və şəraitinin müxtəlif birləşməsindən asılı olaraq tədris metodlarının seçilməsinə müəyyən yanaşmalar inkişaf etmişdir.

Metod anlayışı bu günə qədər müxtəlif yollarla müəyyən edilmişdir. Metod, problemin həlli, bir təcrübənin bağlanması, bir mövzunun öyrənilməsi və ya tədrisi kimi məqsədlərə çatmaq üçün şüurlu şəkildə seçilən və izlənən mütəşəkkil bir yoldur. Seçilmiş metod mümkün qədər ən dəqiq, ən asan və qısa müddətdə hədəfə çatmağımıza kömək etməlidir.

Tədris metodları müxtəlif yollarla təsnif edilir. İnkişaf baxımından fərqləri müəyyən etmək üçün metodlar ənənəvi və çağdaş olaraq iki qrupda araşdırılır.

Ənənəvi tədris metodlarında bütün fəaliyyətlər müəllimin baxışı ilə formalaşır. Bu metodlarda müəllim aktiv, tələbə isə passiv qəbuledicidir. Bütün rollar müəllimdə cəmlənmişdir. Qrup tədrisi sual altındadır. Sınıfda ki şifahi qarşılıqlı təsir böyük ağırlıq daşıyır. Müasir təhsil sistemlərində tələbə aktivdir. Tədris şifahi deyil, əyani şəkildə aparılır.

Müəllimin vəzifələri şagirdin öyrənməsini asanlaşdırmaq, ona rəhbərlik etmək, şagirdi daim motivasiya etməkdir. Şagirdə təqdim olunanlarla məşğul olmaq əvəzinə, tələbənin gördüyü işlər daha vacib hala gəldi. Müasir tədris metodları ilə tələbənin öz-özlüyündə öyrənməsini, vaxtını özünə görə tənzimləməsini və birbaşa öyrənmə mənbəyi ilə qarşılıqlı əlaqəni təmin etməyə çalışılır. Kompüter və kommunikasiya texnologiyalarındakı sürətli inkişaf nəticəsində tələbə üçün ilkin məlumatları təkbəşinə əldə etmək və konfigurasiya etmək vacibdir. Bu cür yanaşmalarda müəllim şagirdi istiqamətləndirən və istiqamətləndirən bələdçi mövqeyindədir.

Metod seçimi təlim və tədris prosesində şagirdlərdə arzu olunan davranışların qazanılmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Məzmunu uyğun metod seçərək şagirdlərlə təsirli ünsiyyət əldə edilə bilər. Metodun seçilməsində müvəffəqiyyəti təmin etmək üçün tələbənin idrak və təsirli giriş davranışları, əqli inkişaf səviyyəsi və motivasiya səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Metod seçimində, tədqiqat

nəticələrindən istifadə edərək hansı metodun hansı səviyyədə və mövzuda müvəffəq olduğu nəzərə alınaraq metod seçimi aparılmalıdır.

Açar sözlər: *təhsil, səviyyə, metod, perspektiv*

Təlim metodları müəllim və şagirdlərin öyrənmə problemlərinin həllinə yönəlmiş birgə fəaliyyət yollarıdır. Təlim metodu texniki metodun ayrılmaz bir hissəsidir. Fərdi texnika müxtəlif metodların bir hissəsi ola bilər. Məsələn, şagirdlər tərəfindən əsas konsepsiyaların yazılması üsulu, müəllim yeni material izah etdikdə, orijinal mənbəyi ilə müstəqil işləyərkən bu metoddan istifadə edir. Təlim prosesində metod və üsullar müxtəlif kombinasiyalarda istifadə olunur. Müəllim tərəfindən praktik iş zamanı şagirdlərin diqqətini cəlb etmək, səhvləri düzəltmək üçün vaxtaşırı istifadə olunursa, izah və söhbət məşq metoduna daxil olan tədris metodları kimi çıxış edir.

şifahi metodlar (mənbə danışmaq və ya basılmış söz);

əyani metodlar (müşahidə olunan obyektlər, hadisələr bilik mənbəyidir; əyani vəsaitlər);

praktik metodlar (tələbələr praktik hərəkətlər edərək bilik qazanır və bacarıq və bacarıqları inkişaf etdirir);

problem öyrənmə metodları.

Şifahi metodlar tədris metodları sistemində aparıcı yer tutur. Şifahi metodlar ən qısa müddətdə böyük miqdarda məlumat ötürməyə, şagirdlərə problemlər yaratmağa və həll yollarını göstərməyə imkan verir (1,62). Şifahi metodlar aşağıdakı növlərə bölünür: hekayə, izah, söhbət, müzakirə, mühazirə, kitabla iş.

Hekayə kiçik həcmli materialın şifahi, məcazi, ardıcıl təqdimatıdır. Hekayənin müddəti 20-30 dəqiqədir. Tədris materialının təqdim etmə metodu izahdan fərqlənir, təbiət baxımından xarakterlidir və şagirdlər faktlar, nümunələr, hadisələrin, hadisələrin təsvirlərini, müəssisələrin təcrübələrini ötürdükdə, ədəbi qəhrəmanları, tarixi şəxsiyyətləri, alimləri və s. xarakterizə edərkən istifadə olunur. Bu metod digər metodlarla birləşdirilə bilər. Həmin metodlar bunlardır: izahat, söhbət, məşqlər. Tez-tez hekayə əyani vəsaitlərin nümayişi, təcrübələr, film şəridləri və film klipləri, fotosəkil sənədləri ilə müşayiət olunur. Adətən hekayəyə yeni biliklərin təqdim edilməsi metodu kimi bir sıra pedaqoji tələblər təqdim olunur:

hekayə tədrisin ideoloji və mədəni yönümünü təmin etməlidir;

yalnız etibarlı və elmi cəhətdən təsdiqlənmiş faktları ehtiva etmək;

təklif olunan müddələrin düzgünlüyünü sübut edən kifayət qədər sayda canlı və inandırıcı nümunələr;

aydın bir təqdimat məntiqinə sahib olmaq;

emosional olmaq;

sadə və əlçatan dildə təqdim olunmalıdır;

fərdi qiymətləndirmə elementlərini və müəllimin bildirilən faktlara, hadisələrə münasibətini əks etdirir.

İzahat, tədqiq olunan obyektin qanunlarını, əsas xüsusiyyətlərini, fərdi anlayışları, hadisələri şifahi şəkildə şərh etmək kimi başa düşülməlidir. İzahat təqdimatın monoloq formasıdır. İzahat təbiətdə sübut etdiyi və obyektlərin və hadisələrin mahiyyətli tərəflərini, hadisələrin mahiyyətini və ardıcılığını müəyyənləşdirməyə, müəyyən anlayışların, qaydaların, qanunların mahiyyətini açmağa yönəldilməsi ilə xarakterizə olunur. Dəlil, ilk növbədə, təqdimatın ardıcılığı və tutarlılığı, inandırıcılığı və düşüncələrin açıqlığı ilə təmin edilir. Müəllim izah edərək suallara cavab verir: "Bu nədir?", "Niyə?", "Nə üçün istifadə olunur?".

İzahat metodundan istifadə etmək üçün aşağıdakılar tələb olunur:

- səbəb əlaqələrinin, mübahisələrin və dəlillərin ardıcıl açıqlanması;
- müqayisə, qarşılaşdırma, bənzətmədən istifadə;
- təəccüblü nümunələrin cəlb edilməsi;
- qüsursuz təqdimat məntiqi.

Söhbət, müəllimin diqqətlə düşünülmüş suallar sistemi qoyaraq tələbələrin yeni materialı anlamasına və ya əvvəllər öyrənilənlərin mənimsənilməsini yoxlamasına aparan dialoqik bir tədris metodudur. Söhbət didaktik işin ən geniş yayılmış metodlarından biridir (2,76).

Dərsin məqsədindən asılı olaraq, müxtəlif növ söhbətlərdən istifadə olunur: evristik, çoxalma, sistemləşdirmə.

Reproduktiv söhbət (nəzarət və yoxlama) məqsədi əvvəllər öyrənilmiş materialı şagirdlərin yaddaşına yerləşdirmək və mənimsənilmə dərəcəsini yoxlamaqdır.

Dərsləri təkrarlamaq və ümumiləşdirmək üçün bir mövzu və ya bölmə öyrəndikdən sonra şagirdlərin biliklərini sistemləşdirmək məqsədi ilə sistemləşdirən söhbət aparılır.

Söhbət növlərindən biri də müsahibədir. Həm bütövlükdə qruplarla, həm də ayrı-ayrı tələbə qrupları ilə həyata keçirilə bilər.

Ümumiyyətlə, söhbət metodu aşağıdakı üstünlüklərə malikdir:

- tələbələri aktivləşdirir;
- yaddaşlarını və danışıqlarını inkişaf etdirir;
- tələbələrin biliklərini açıq edir;
- böyük təhsil gücünə malikdir;
- yaxşı bir diaqnostik vasitədir.

Söhbət metodunun mənfi yönələri:

- vaxt aparan;
- risk elementini ehtiva edən (tələbə digər tələbələr tərəfindən qəbul edilən və yaddaşlarında sabit olan səhv cavab verə bilər).

Söhbət digər məlumatlandırma metodları ilə müqayisədə şagirdlərin nisbətən yüksək idrak və zehni fəaliyyətini təmin edir. Hər hansı bir akademik mövzunun öyrənilməsində tətbiq oluna bilər.

Təlim metodu kimi müzakirə konkret bir məsələ ilə bağlı fikir mübadiləsinə əsaslanır və bu fikirlər iştirakçıların öz fikirlərini əks etdirir, yaxud başqalarının fikirlərinə əsaslanır. Bu metodun, tələbələrin əhəmiyyətli dərəcədə yetkinliyə və düşüncə müstəqilliyinə sahib olduqları, fikirlərini mübahisə edə bildikləri, sübut etdikləri və əsaslandırdıqları hallarda istifadə edilməsi məsləhətdir. Yaxşı aparılmış bir müzakirənin tədris və tərbiyəvi əhəmiyyəti var: problemi daha dərinləndirən, öz mövqeyini müdafiə etmək, başqalarının fikirlərini nəzərə almaq bacarığını öyrədir (3,39).

Dərslik və kitabla işləmək ən vacib tədris metodudur. Kitabla iş əsasən sinifdə müəllimin rəhbərliyi altında və ya müstəqil şəkildə aparılır. Çap edilmiş mənbələrlə müstəqil işləmək üçün bir sıra texnika mövcuddur. Əsas olanlar aşağıdakılardır:

Vizual tədris metodları dedikdə, tədris materialının mənimsənilməsinin tədris prosesində istifadə olunan əyani və texniki vasitələrdən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olduğu metodlar başa düşülür. Vizual metodlardan şifahi və praktik tədris metodları ilə birlikdə istifadə olunur.

Vizual tədris metodlarını şərti olaraq iki böyük qrupa bölmək olar: illüstrasiya metodu və nümayiş metodu.

Təsvir metodu şagirdlərə illüstrasiyalı dərsliklərin göstərilməsini əhatə edir: afişalar, cədvəllər, şəkillər, xəritələr, lövhədəki eskizlər və s.

Nümayiş metodu ümumiyyətlə cihazların nümayişi, təcrübələr, texniki qurğular, filmlər, film lentləri və s.

Vizual tədris metodlarından istifadə edərkən bir sıra şərtlərə əməl olunmalıdır:

istifadə olunan vizual tələbələrin yaşına uyğun olmalıdır;

aydınlıq orta səviyyədə istifadə olunmalı və tədricən və yalnız dərsin uyğun vaxtında göstərilməlidir;

müşahidə şagirdlərin nümayiş olunan obyektə aydın şəkildə görə biləcəyi şəkildə təşkil olunmalıdır;

illüstrasiyalar göstərilərkən əsas, vacib olanları aydın şəkildə vurğulamaq lazımdır;

hadisələrin nümayişi zamanı verilən izahatlar barədə ətraflı düşünmək;

nümayiş olunan aydınlıq materialın məzmununa tam uyğun olmalıdır;

tələbələrin əyani vəsaitdə və ya nümayiş olunan bir cihazda istədikləri məlumatları tapmasına cəlb etmək.

Praktik tədris metodları tələbələrin praktik fəaliyyətinə əsaslanır. Praktik bacarıq bu metodlarla formalaşır. Praktik metodlara məşqlər, laboratoriya işləri və praktik iş daxildir (4, 2-3).

Şagirdlərin yaradıcılıq işləri. Yaradıcı işi yerinə yetirmək tələbələrin yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, məqsədyönlü müstəqil iş bacarıqlarını formalaşdırmaq, bilikləri genişləndirmək və dərinləşdirmək, konkret tapşırıqları yerinə yetirərkən onlardan istifadə etmək bacarığı üçün vacib vasitədir. Tələbələrin yaradıcılıq işlərinə aşağıdakılar daxildir:

İnşa;

icmallar yazmaq;

rəsmlər, eskizlər və digər müxtəlif yaradıcılıq tapşırıqları.

Problemli elementləri olan kommunikativ bir bəyanat. Bu metod kiçik mürəkkəbliqli tək problemli vəziyyətlərin yaradılmasını əhatə edir. Müəllim şagirdlərin öyrənilən məsələyə marağını oyatmaq, diqqətlərini sözlərinə və hərəkətlərinə yönəltmək üçün yalnız dərsin müəyyən mərhələlərində problemli vəziyyətlər yaradır. Problemlər müəllimin özü tərəfindən yeni material təqdim edilərkən həll olunur. Bu metoddan tədrisdə istifadə edərkən şagirdlərin rolu kifayət qədər passivdir, idrak müstəqillik səviyyəsi aşağıdır.

İdrak probleminin ifadəsi. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllim problemli vəziyyətlər yaradaraq materialı təqdim etmə prosesində konkret təhsil və biliyə əsaslanan problemləri ortaya qoyur və özü ortaya qoyulan problemlərin göstərici həllini həyata keçirir. Burada müəllim şəxsi nümunədən istifadə edərək tələbələrə bu vəziyyətdə ortaya çıxan problemlərin hansı metodlarla və hansı məntiqi ardıcılıqla həll olunmalı olduğunu göstərir. Müəllimin problemin həlli prosesində istifadə etdiyi düşünmə məntiqini və axtarış metodlarının ardıcılığını öyrənmək, şagirdlər modelə uyğun hərəkətlər, problemli vəziyyətlərin əqli təhlili, faktlar və hadisələri müqayisə etmək və sübut qurma üsulları ilə tanış olur.

Belə bir dərstdə müəllim geniş bir metodik üsullardan, təhsil və idrak problemini formalaşdırmaq və həll etmək üçün problem vəziyyəti yaratmaqdan istifadə edir: izah, hekayə, texniki vasitələrin və əyani tədris vasitələrinin tətbiqi buraya aiddir.

Dialogik problem ifadəsi. Bu metod ilə müəllim problemli bir vəziyyət yaradır. Problem müəllim və şagirdlərin birgə səyləri ilə həll olunur. Şagirdlərin ən fəal rolu, əvvəlcədən məlum olan biliklərin tətbiq olunmasının tələb olunduğu problemin həlli mərhələlərində özünü göstərir. Bu metod tələbələrin aktiv yaradıcı, müstəqil idrak fəaliyyəti üçün kifayət qədər geniş imkanlar yaradır, öyrənmədə sıx əlaqə əmələ gətirir, tələbə fikirlərini ucadan səsləndirməyə, sübut etməyə və müdafiə etməyə vərdisi edir ki, bu da həyatının fəaliyyətinə imkan verir (5,122-124).

Ədəbiyyat siyahısı

1. Akif Nəzərov – “Müasir təlim texnologiyaları (Mühazirə xülasələri). Dərs Vəsaiti, Bakı – 2012” 261 s.
2. Современные методы и технологии преподавание иностранных языков. Сборник научных статей-Чебоксары 2019. 418 с.
3. Гайрбекова К. Ю. Игровые интерактивные технологии как средство обучения РКИ // Рефлексия. 2018. № 5. 43 с.
4. Коновалова М. В. Интерактивное обучение на уроках русского языка и литературы // Русский язык и литература. Всё для учителя! 2016. № 2. 12 с.
5. Бурова И. В. Технологии воспитывающего взаимодействия и организация воспитательной работы : учебное пособие. Нижний Новгород, 2013. 248 с.
6. Жигалев Б. А. Система оценки качества профессионального образования в лингвистическом вузе : дисс. ... д-ра пед. наук : 13.00.08. Шуя, 2012. 404 с.

TEACHING METHODS USED DIFFERENT EDUCATION LEVELS SUMMARY

In pedagogy, based on the study and generalization of teachers' practical experience, certain approaches have been developed to the choice of teaching methods depending on the specific combination of different conditions and conditions of the teaching process.

The concept of method has been defined in different ways to date. A method is an organized way that is consciously chosen and followed to achieve goals such as solving a problem, concluding an experiment, learning or teaching a subject. The chosen method should help us reach the goal in the most accurate, easiest and shortest time possible.

Teaching methods are classified in different ways. In order to determine the differences in terms of development, the methods are examined in two groups as traditional and contemporary.

In traditional teaching methods, all activities are shaped according to the view that the teacher is at the center. In these methods, the teacher is active and the student is the passive receiver. All roles are gathered in the teacher. Group teaching is in question. Verbal interaction in the classroom carries great weight. In modern education systems, the student is active. Teaching is done visually rather than verbally.

There is more learning by doing and experiencing. The duties of the teacher are to facilitate the learning of the student, to guide the student and to motivate the student constantly. Instead of dealing with what is presented to the student, what the student does has become more important. With modern teaching methods, it is tried to ensure that the student learns by himself, adjusts his time according to himself, and interacts directly with the learning source. As a result

of the rapid progress in computer and communication technologies, it is important for the student to reach and configure primary information on their own. In such approaches, the teacher is in the position of a guide that guides and guides the student.

The choice of method is of great importance in gaining desired behaviors in students in the learning and teaching process. An effective communication with students can be achieved by choosing a method suitable for the content. In order to ensure success in choosing the method, the cognitive and affective input behaviors, mental development level and motivation level of the student should also be taken into consideration. In method selection, method selection should be made by taking into account which method is successful in which level and subject by making use of the research results.

Keywords: *education, education, level, method, perspective*

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ НА РАЗНЫХ УРОВНЯХ ОБРАЗОВАНИЯ РЕЗЮМЕ

В педагогике на основе изучения и обобщения практического опыта учителей разработаны определенные подходы к выбору методов обучения в зависимости от конкретного сочетания различных условий и условий учебного процесса.

На сегодняшний день понятие метода определяется по-разному. Метод - это организованный способ, который сознательно выбирается и используется для достижения таких целей, как решение проблемы, завершение эксперимента, изучение или преподавание предмета. Выбранный метод должен помочь нам достичь цели максимально точно, легко и в кратчайшие сроки.

Методы обучения классифицируются по-разному. Чтобы определить различия в плане развития, методы рассматриваются в двух группах: традиционные и современные.

В традиционных методах обучения все действия формируются из представления о том, что в центре внимания находится учитель. В этих методах учитель является активным, а ученик - пассивным получателем. Все роли сосредоточены в учителе. Под вопросом групповое обучение. Вербальное общение в классе имеет большое значение. В современных системах образования ученик активен. Обучение осуществляется визуально, а не устно.

Есть больше обучения на практике и на собственном опыте. Обязанности учителя - способствовать обучению ученика, направлять ученика и постоянно мотивировать ученика.

Вместо того, чтобы заниматься тем, что преподносят ученику, более важным стало то, что он делает. Современные методы обучения стремятся к тому, чтобы учащийся учился сам, настраивал свое время в соответствии с самим собой и напрямую взаимодействовал с источником обучения. В связи с быстрым прогрессом в компьютерных и коммуникационных технологиях для учащихся важно самостоятельно получать и настраивать первичную информацию. При таком подходе учитель находится в роли проводника, который направляет и направляет ученика.

Выбор метода имеет большое значение для достижения желаемого поведения учащихся в процессе обучения и преподавания. Эффективного общения со студентами можно добиться, выбрав подходящий по содержанию метод. Чтобы гарантировать успех при выборе метода, следует принимать во внимание когнитивные и эмоциональные поступки учащегося, уровень умственного развития и уровень мотивации. При выборе метода выбор метода должен производиться с учетом того, какой метод является успешным на каком уровне и предмете, используя результаты исследования.

Ключевые слова: *образование, уровень, метод, перспектив*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: **dos.Ü.Ə.Nəsirova:**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

QURBANOVA LƏMAN AZƏR QIZI
Bakı Dövlət Universiteti
Azərbaycan filologiyası və xarici filologiya
Zahid Xəlilov, 23

İNTİHAR FAKTORU ƏDƏBİ-BƏDİİ HADİSƏ KİMİ

Açar sözlər: Dünya ədəbiyyatı, intihar, intihar formaları, yazıçılar və intihar.

Keywords: world literature, suicide, the forms of suicide, writers and suicide.

Ключевые слова: мировая литература, самоубийство, способы самоубийства, писатель и самоубийство.

Dünya yaranandan bəşər tarixinin gəlmiş-keçmiş ən dahi insanlarından ən sadələrinədək hər kəsi düşündürən, bəzilərinin həyatına son qoyan, bəzilərinə isə həyata daha sıx bağlayan bir cavabsız sual var: “Bizdən soruşmadan bizi yaşamağa məhkum etdikləri həyatın mənası nədir?”. Belə ki, görkəmli alman filosofu və yazarı Fridrix Nitsşeyə görə həyat hər kəsin cəsarət edərək atıla bilməyəcəyi sonsuz uçurum, digər bir görkəmli alman filosofu Karl Yaspersə görə susuz səhra, fransız yazıçısı və filosofu Albert Kamyuya görə isə yalnız məntiq və əqli mühakimənin köməyiylə dərk oluna biləcək bir absurddur. Onu da qeyd edək ki, varlıq və heçliyin arasında sıxışmış qalan, fikir dolaşıqlığından əziyyət çəkən, mahiyyəti özündə gizli olan mahiyyətsizliyi anlamağa çalışan bir çoxları elmin izah etməyə çalışdığı bir sıra səbəblərdən dolayı bu sualın cavabını özünəqəsdlə verir. Və məgərsə intihar bir günahdan daha çox, bir cavab imiş... Həyatda yaşamaq insanın ayrılmaz təbii hüququ olmaqla, eyni zamanda onun mahiyyətini, məzmununu təşkil edir. İnsanı təbii yaşayış hüququndan məhrum etmək, onun varlığını, mövcudluğunu inkar etmək deməkdir. İnsan özünün varlığını, mövcudluğunu həyatda yaşamağında tapır. İnsanın öz təbii yaşamaq hüququndan özünü məhrum etməsi, özünü öldürməsi, yəni suisidi isə tarixin bütün inkişaf dövrlərində, istər antipolid, istər arxantrop və ya leoantipolid, istərsə də leopolit, amonis dövründə olmuş, ona da cəmiyyətlər və müxtəlif təşkilatlar, dini qurumlar tərəfindən baxışlar başqa-başqa olmuşdur (9, s. 12). Qeyd edək ki, insan düşüncəsinin təşəkkülünün ilkin dövrlərində, yəni “naturalist” konsepsiyanın üstünlük təşkil etdiyi dövrlərdə insan özünü öldürməmiş, öz istəyi ilə cəmiyyətin və ya kütlənin xeyri naminə öldürülmüşdür (altruistik intihar). Bu baxımdan ən qədim ədəbi-dini abidəmiz olan, tərkib hissələri, əsasən, e.ə. I minilliyin I yarısında formalaşmağa başlamış “Avesta”da da verildiyi kimi, atəşpərəstlikdə elin gözəl qızlarının oda verilməsi mərasimi diqqəti cəlb edir (8).

İntihar sosioloji, psixoloji, bioloji, o cümlədən də, fəlsəfi bir problem olmaqla yanaşı, ədəbi fikrin də nəzərindən qaçmamış, bədii təfəkkür tərzinin formalaşdığı andan, yəni mifoloji düşüncə tərzindən başlayaraq müasir dövrün

ədəbiyyatınadək istər Qərb, istərsə də Şərq ədəbi-bədii nümunələrində rast gəlinən bir fenomendir. O cümlədən, intihar haqqında araşdırmalara əsasən, suisident qruplar arasında yazıçılar digər peşə və sənət adamlarına nisbətən on səkkiz dəfə çoxluq təşkil edirlər. Belə ki, ədəbiyyatda intihar fenomeni dedikdə, iki tip akt və onu gerçəkləşdirən iki tip insan nəzərdə tutulur, birincisi ədəbiyyatdan intihara gələnlər, yəni başqalarının, dövrünün sosial-psixoloji problemlərindən təsirlənərək, intihar edənlərin həyatını qələmə alanlar və nəhayətində dözməyib intihar edənlər. Bu sıraya “ölümə vurğun iblis” adı ilə məşhur olan tanınmış yapon yazıçısı Yukio Misima, “tənhalıq cəhənnəminin qurbanı”- Rüneste Akutaqava, yapon düşüncə tərzini açmaq istedadına və bacarığına görə Nobel mükafatına layiq görülmüş Yasunari Kavabata, “Bütün qadınlar dumanlığa aparır... Mən də hamı kimi...” deyən, rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Marina Svetayeva, İsveçrə şairəsi və nasiri Karin Boye, fərqli intihar metodu seçən ingilis yazıçısı Virciniya Vulf, XX əsr Amerika poeziyasının ən qalmaqallı fiqurlarından biri olan və yalnız üçüncü cəhdində intiharına nail ola bilən Silvia Plat, bir kişi qadına vurulan kimi inqilaba vurulan Mayakovski, dünyanın intihar etmiş yazıçıları cərgəsinə daxil olsa da, əsərlərində intiharı aparıcı xəttə çevirməyən və hətta intihar edənləri və bu aktı anlamadığını dəfələrlə vurğulayan italyan yazıçısı Çevare Paveze, “İnsanı yalnız onun həyatını müşahidə edərkən və düşdüyü vəziyyətə girərkən başa düşmək mümkündür. Çünki bütün insanların ruhu eynidir. Sonu isə ölüm...” deyən S.Yesenin və b. daxildir. İkinci qrupa isə intihardan ədəbiyyata gələnlər, yəni ta qədim dövrlərdən indiyədək, intihar etməyən, lakin dövrünün ictimai, siyasi və sosial problemlərindən də kənarda qalmayan yazıçı, şair və dramaturqların ümumiləşmiş obrazına çevrilənlər daxildir (2).

İntihar mövzusunə hətta qədim dünyanın şairlərinin orijinal üslubda qələmə aldıkları miflərdə, əsatirlərdə, rəvayətlərdə rast gəlinir. Ovidi (e.ə. I əsr Roma şairi) özünün “Metamorfozlar” əsətirində iki yüz əlliye yaxın əsatir toplamışdı. Kiparis (Sərv ağacı) adlı mifdə deyilir ki, Kos çarı Kiparis özünün sevimli ceyranını təsadüfən oxla ölümcül yaralayır. Ceyranın əzablar içində öldüyünü görüb, tanrılardan özünə ölüm arzulayır. Lakin tanrıların ona yazığı gəlir, onu öldürməzlər, qəmgin sərv ağacına çevirirlər (5, s. 520).

Dərin mənalı əsatirlər insanda duyğuları və incə hissləri tragizm fonunda əks etdirməklə yanaşı, həm də insanların taleyinin tanrılardan asılı olduğunu da vurğulayır. Sonralar dinin yaranması ilə paralel olaraq insanın davranışında və düşüncəsində müəyyən avtonomluğun olması ədəbi əsərlərdə sezilməyə başladı. İntihar mövzusu bu avtonomluğun ən yüksək göstəricisi idi və onu da qeyd edək ki, həyatda olduğu ki, ədəbiyyatda da zamanla altruistik intihar forması öz yerini eqoistik intihara, yəni fərdiçiliyi ilə seçilən insanın intiharına verməkdə idi.

Məşhur ingilis dramaturqu və şairi Uilyam Şekspirin yaradıcılığının ulduz personajları Romeo və Cülyettanın faciəvi məhəbbəti və onların intiharı, Hamletin “olum, ya ölüm?” məsələsini qoyması dramaturqun bu

mövzuya olan dərin marağını əks etdirir. O cümlədən, şairin 66-cı soneti əslində intihar haqqında düşüncələrin şeirə olan transformasiyasıdır:

Ölüm istəyirəm, dözmürəm artıq,
Mən baxa bilmirəm bu puç varlığa.

Alman ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Herman Hessenin “Yalquzaq” romanında verilən traktat əslində “özünü öldürənlər”ə həsr olunmuş fəlsəfi-psixoloji araşdırmaadır: “Hər bir güc nə vaxtsa zəifliyə çevrilə bildiyi kimi, əsl özünü öldürən də bunun əksinə olaraq, əksər hallarda zahiri zəifliyini gücə, dayağa döndərə bilir və özü də bunu lap tez-tez eləyir. Harri-Yalquzaq da belələrindən idi.” (6, s. 320) Məşhur qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun “Kassandra damğası” povesti isə həyatında bircə dəfə də olsun “Kaş bu dünyaya gəlməyəydim, kaş seçim şansım olaydı və mən bu dünyaya gəlməməyi seçərdim.” deyənlərin gerçəkləşdirilmiş bədii arzusudur. Bu roman dünyaya gəlmək istəməyənlərin ana bətnində intihar seçimidir. Əsərin əvvəlində özünü okeanın quru sahillərinə çırparaq intihar edən milyonlarla balina tezliklə bütün dünyanın intihar burulğanına bürünəcəyi xəbərini verir. Bu an dünyanın başqa bir yanında isə ana bətninə düşmüş embrionlar analarının alnında qırmızı ləkə, yəni bir növ xəbərdarlıq signalı yaradaraq dünyaya gəlməkdən imtina edir. Bəşəriyyətin gedişatını, sonluğunu, sürükləndiyi qlobal ekoloji problemlərin hansı fəlakətlərə yol açma biləcəyini hiss etdikləri üçün balinalar kütləvi şəkildə intihara yol aldıkları kimi hələ ana bətnində ikən dünyadakı talelərini, sonluqlarını hiss edən, qlobal və fərdi problemlərin varlığını dərk edən embrionlar da eyni şəkildə yaşama etiraz edir, dünyaya gəlməkdən boyun qaçırlar. Bu embrion pessimizminin səbəbi onların öz aqibətlərini görmələri, dünyada nələrə üzləşəcəklərini intuitiv olaraq hiss etmələridir (3).

Fransız sosioloq və filosof Emil Dyürkheym intihara bu cür tərif vermişdir: “İntihar insanın özünü bilavasitə və ya vasitəsiz zərərçəkən vəziyyətinə salmış və ölüm hadisəsinə gətirib çıxarmış elə müsbət və ya mənfi davranışın nəticəsidir ki, o, bu addımının nəticəsini qabaqcadan bilməmiş olsun.” (4, s. 50)

İntihar nədir? Məişət dilində bu, E.Şneydmanın təsvir etdiyi kimi cavabı heç də çətin olmayan bir sualdır: ölmüş adam, başında güllə deşiyi, döşəmədə qan, əldə silah, stolun üstündə vida məktubu. Lakin bu, intiharın yalnız zahiri görünüşüdür. Nəhayət belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, intiharın dəqiq meyarı ola bilməz. Amma bir şey dəqiqdir ki, intihar məhz düşüncənin, özü də bədii-fəlsəfi və dərin düşüncənin məhsuludur. Bəlkə də, elə məhz bu səbəbdən də intihar edənlər arasında yazıçılar çoxluq təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ağaoğlu E. Ölümə doğru yol // “Avrasiya” qəzeti, 1997, 23-26 oktyabr.
2. Cabbarlı N. Ədəbiyyatdan intihara. Bakı: “VEKTOR” nəşrlər evi, 2006, 195 s.
3. Cabbarlı N. Dünyaya gəlmək istəməyənlərin intihar seçimi. // “Kaspi” qəzeti, 2018, 2 iyun.
4. Hüseynov A. İntihar (Suisid). Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2001, 115 s.
5. İ.M. Tronski. Antik ədəbiyyat tarixi. Bakı: “Elm və təhsil”, 2011, 624 s.
6. Г.Чхартишвили. Писатель и самоубийство. М., Новое литературное обозрение, 2000, 576 с.
7. Мартыненко А. В. Суицид в молодежной среде. // Знание. Понимание. Умение, 2005, № 1, с. 139-141.
8. Nağıyev C. Qədim Şərq ədəbiyyatı. Bakı: “Asiya” nəşriyyatı, 2009, 560 s.
9. Özünəqəsdin sosial-psixoloji amilləri. Bakı: “Elm və təhsil”, 2013, 48 s.

Гурбанова Ламан Азер гызы ФАКТОР САМОУБИЙСТВА КАК ЛИТЕРАТУРНОЕ И ИСКУССТВЕННОЕ СОБЫТИЕ

Резюме

Самоубийство - это сознательное, намеренное и быстрое лишение себя жизни. Феномен суицида сопутствует человечеству на протяжении всей его истории. Суицидальное - это социологическое, биологическое, психологическое и философское явление, но и литературное явление, основанное на художественной мысли. Самоубийство одна из основных тем литературы с древнейших времен до наших дней. Не случайно, что среди тех, кто совершает самоубийство есть много писателей, например, Джек Лондон (1876-1916), Сильвия Плат (1932-1963), С. Есенин (1895-1925), Юкио Мисима (1925-1970), Вирджиния Вульф (1882-1941), Энн Секстон (1928-1974), Чезаре Павезе (1908-1950) и другие. Талант и беспокойный ум иногда идут рука об руку. Так обстоит дело с известными писателями, журналистами и эссеистами, покончившими с собой. Многие из этих писателей, которые покончили с собой, сделали это после долгих лет страданий от депрессии. Самоубийства некоторых известных писателей или романистов обсуждались как прикрытие нечестной игры. Таким образом, самоубийство - это, прежде всего, продукт художественной философской мысли.

Gurbanova Laman Azer daughter
THE FACTOR OF THE SUICIDE AS A LITERARY AND ARTICAL
EVENT

Summar

Suicide - a conscious, deliberate and rapid deprivation of life oneself. The phenomenon of suicide is accompanied by humanity throughout its history. Suicide is a sociological, biological, psychological and philosophical phenomenon, but also is a literary phenomenon based on artistic thought. Suicide is one of the main themes of literature from ancient times to the present day. It is not by chance that among those who commit suicide there are many writers, for example, Jack London (1876-1916), Sylvia Plat (1932-1963), S. Yesenin (1895-1925), Yukio Mishima (1925-1970), Virginia Woolf (1882-1941), Anne Sexton (1928-1974), Cesare Pavese (1908-1950) and others. Talent and a troubled mind sometimes go hand in hand. That's the case for these notable novelists, journalists, and essayists who committed suicide. Many of these writers who killed themselves did so after suffering from depression for many years. Some famous writer or novelist suicides have been debated as being cover-ups for foul play. Thus, suicide is, above all, a product of artistic philosophical thought.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: **professor Cəlil Nağıyev**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ИМАНОВА КЯМАЛЯ
АМУ
Merdanov qardaşları, 58
kamalya_78@mail.ru

ПРЕДМЕТ КЛИНИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

Резюме

Клиническая психология относится к междисциплинарной области научного знания и практической деятельности, в которой пересекаются интересы медиков и психологов. Сам термин «клиническая психология» появился в 1896 году. Психолог Лайнер Уитмер основал первую в мире психологическую клинику в США. Клиническая психология по Л. Уитмеру представляла собой психодиагностику и психокоррекцию нестандартных проявлений психики ребенка. Основными разделами клинической психологии являются: патопсихология, нейропсихология и психосоматическая медицина. Предметом научных исследований, как клинической психологии, так и психиатрии являются психические расстройства. Патопсихология занимается вопросами нарушений психики человека из-за поражений ЦНС. Нейропсихология – исследует роль мозга и ЦНС в психических процессах, локализацию очага поражения и восстановление психических функций. Психосоматика включает вопросы, связанные с другими тяжелыми болезнями и психосоматическими расстройствами. В клинической психологии и используется много методов: наблюдение, беседа, психофизиологические методы (ЭЭГ), анамнестический и т.д. Психотерапия – основной метод психологической коррекции по улучшению его самочувствия и улучшению адаптации в социуме. Клинический психология занимается проблемой определения, что такое психологическая норма и патология. Клинический психолог не ставит психиатрический диагноз, не прописывает лекарственную терапию. Профессия клинический психолог – самая востребованная, самая популярная. Современная жизнь заострила потребность в организации психологической помощи всем слоям населения. Растет число лиц, страдающих разными недугами психическим невротическими и т.д. Их число растет за счет беженцев, участников войны и т.д. Это означает растет потребность в клинических психологах. Они также активно включаются в решение задач охраны психологического здоровья подрастающего поколения. Самым актуальным среди этих проблем является депрессия.

Ключевые слова: Депрессия, рекуррентный, ментальный, дисмия, психоз, бред, ипохондрический, атипичная.

Греческое слово «kline» (нечто имеющее отношение к постели), от которого происходит прилагательное «клиническая», в современном языке связано с обозначением таких сфер, как уход за больным, особенности развития какой-либо болезни или расстройства, а также их лечение. Соответственно, клиническая психология – это отрасль психологии, предметом изучения которой являются:

- а) нарушения психики и поведения
- б) личностные и поведенческие особенности людей, страдающих разными заболеваниями.
- в) воздействия психологических факторов на возникновение, развитие и лечение болезней
- г) особенности взаимоотношений больных людей и социальной среды, в которой они находятся.

В более узком значении клиническая психология – это психологические исследования, основанное на методе наблюдения определенного числа больных в естественных условиях и анализе их психики и личности. Это междисциплинарная область, в которой пересекаются интересы медиков и психологов.

Термин «Клиническая психология» появился в 1896 году, Американский психолог Лайтнер Уитмер основал первую в мире психологическую клинику при университете штата Пенсильвания в США. В этой клинике обследовались и проходили курс коррекции дети с проблемами в обучении. Л. Уитмер индивидуально работал с проблемными детьми, чтобы определить их интеллектуальные способности посредством специальных тестов. Особенность клиничко-психологического метода Л. Уитмера состояла в том, что он мог применять эти методы и ко взрослым, которые отклоняются от средних показателей психического развития. Постепенно К.П. начала интенсивно развиваться в США, психологические клиники были созданы при судах, при здравоохранении, для работы с умственно отсталыми детьми. Основная идея коррекции нарушений в поведении детей заключалась (по Л. Уитмеру) в создании адекватной социальной сферы обитания в школе и дома.

Первые клиничко-психологические исследования возникли именно в медицине – в рамках психиатрии и невропатологии. З. Фрейд, К. Ясперс, В.Н. Бехтерев, В.Н. Мясищев стали основателями отдельных направлений в психологии.

Немецкий психиатр Э. Крепелин предложил нозологическую классификацию душевных болезней по формуле:

этиология - источник болезни

клиника – симптомы болезни

течение – динамика симптомов в ходе развития болезни

прогноз – предвидение дальнейшего развития и исхода психического заболевания.

«Опытная» психология становилась инструментом постановки психиатрического диагноза.

Таким образом, клиническая психология – это отрасль психологии, которая сформировалась на стыке с медициной, она использует знания психологических закономерностей в медицинской практике анализа этиологии, диагностики и профилактики заболеваний у человека.

Объектом клинической психологии является человек с различными трудностями адаптации и самореализации, связанными с его физическим, социальным и духовным состоянием.

Предметом клинической психологии являются особенности психики и личности.

Функции клинической психологии- изучении закономерностей общения и взаимодействия больных с родственниками, медработниками, а также изучение психологических средств воздействия на больных в целях профилактики лечения.

Психология здоровья представляет собой универсальное пространство в области современных традиций медицинской психологии и психологии вообще. Это пространство создаёт уникальные условия для слияния воедино имеющихся на сегодняшний день психологических подходов к развитию и обогащению личности.

Психология здоровья в своём развитии опирается на холистический подход в науке о человеке, чем подчеркивается важность гармоничного развития всех составляющих человека для достижения полного благополучия. Цель практической работы – максимальное раскрытие душевного, телесного и социального потенциала личности.

1. Потенциал разума – интеллектуальный аспект здоровья, умение приобретать знания и воплощать в жизнь.

2. Потенциал воли – личностный аспект, умение ставить цели и достигать их адекватным методом.

3. Потенциал чувств – эмоциональный аспект, способность человека конгруэнтно выражать свои чувства, понимать и безоценочно соглашаться с чувствами других.

4. Потенциал тела – физический аспект здоровья способность развивать физическую составляющую здоровья, «осознавать» собственную телесность как свойство своей личности.

5. Общественный потенциал – социальный аспект. Способность человека адаптироваться к социальным условиям, стремление постоянно повышать уровень культуры общения, социального интеллекта, коммуникативный компетентности, обретение чувства принадлежности ко всему человечеству.

6. Креативный потенциал – творческий аспект, способность человека к созидательной активности, умение творчески самовыражаться.

7. Духовный потенциал – это способность развивать духовную природу человека, воплощать высшие ценности в жизнь.

Духовный потенциал – это стержень, это ткань, это кислород, это питательная среда, на которой произрастает – цветок потенциалов – Гармония личности.

Основным мотивом в психологии здоровья выступает личность психологи и методы, которыми он осуществляет поставленные задачи. С помощью этих методов можно решать такие задачи, как коррекция негативных личностных особенностей, модификация стереотипов поведения, снижение последствий стресса, выработка установки на здоровье, мотивирования населения к преодолению вредных привычек.

Применение аутогенной тренировки способствуют снижению смертей от сердечно - сосудистых заболеваний на 20%.

Все эти задачи могут быть осуществлены при правильном использования когнитивно-социального научения, методов релаксации и урегулирования обстановки в семье и на работе.

Критерии психического здоровья:

- способность самоуправления поведением в соответствии с нормами, установившимися в разных коллективах
- адекватность реакций общественным обстоятельствам
- чувство ответственности за потомство и близких членов семьи
- чувство постоянства и идентичности в однотипных обстоятельствах
- способность изменять способ поведения в зависимости от смены жизненных ситуаций
- самоутверждение в коллективе без ущерба для остальных его членов
- способность планировать и осуществлять свой жизненный путь

Некоторые качества зрелой личности по А. Маслоу; разработанные для учебных заведений Лос-Анджелеса:

- делает добрые дела и не ждет выгоды
- автоматически не возмущается критикой
- не перекладывает вину на других
- несет ответственность за свои действие
- адекватно воспринимает реальность
- не выходит из себя
- имеет собственное мнение
- способна устанавливать тесные эмоциональные отношения с близкими людьми,
- обладает чувством этики и невраждебным юмором.
- живет спонтанно, просто, естественно.

- терпеливо, потому что знает «рана заживает постепенно».
- демократична, способна учиться у кого угодно, если есть чему
- обладает чувством принадлежности ко всему человечеству
- креативна, изобретательна в своей области
- черпает энергию, силу, вдохновение из жизни, природы, общения с прекрасным

Психологическое здоровье детей

Мы не можем анализировать детское поведение с применением взрослых критериев, и в то же время мир детей со всех самобытностью постоянно пересекает с миром и интересами взрослых. Мы должны постепенно и безболезненно помогать ребенку взрослеть, социализироваться, т.е. адаптироваться к большому миру.

Уровни психологического здоровья детей:

1. Креативный уровень.

Они устойчиво адаптированы к любой среде, обладают резервом для преодоления стрессовых ситуаций и активным творческим отношением к деятельности.

2. Адаптивный уровень

Большинство относительно «благополучных» детей в целом адаптированы к социуму, но по результатам диагностических методик проявляет признаки дезадаптации, обладают повышенной тревожностью.

3. Ассимилятивно – аккомодативный уровень.

Это низкий уровень психологического здоровья. К нему относятся дети неспособные к гармоническому взаимодействию с окружающим, не владея механизмами защиты, отделения себя от травмирующих влияний среды. Дети с преобладанием процессов ассимиляции стремятся во что бы то не стало изменить окружающий мир, но сами не готовы измениться. Дезадаптация у этих детей проявляется в эпатанском поведении, в конфликтах со сверстниками, домашних аффектированных капризах. А для детей с преобладанием процесса аккомодации, напротив, характерно приспособленчество к требованиям внешнего мира в ущерб собственным потребностям и интересам. Это «удобные» тихие, прилежные дети, которыми гордятся родители. Их ставят в пример педагоги, не замечая, что они пребывают в состоянии стойкого эмоционального дискомфорта, который со временем углубляется и приводит к соматическим нарушениям.

С детьми первой группы достаточно проводить лишь развивающую работу. Детям второй группы необходимы психопрофилактическая помощь. Детям из третьей группы необходима серьезная индивидуальная коррекционная работа.

Современная клиническая психология как дисциплина, изучающая психологическими методами различные нарушения психики поведения, может

применяться не только в медицине, но и в различных воспитательных, социальных и консультативных учреждениях, обслуживающих людей с аномалиями развития и психологическими проблемами.

В педагогической практике клинико-психологические знания позволяют вовремя распознавать у ребенка нарушения психического развития или отклонения в поведении, что дает возможность применения адекватных технологий воспитания, психолого-педагогической коррекции и создания оптимальных условий для развития его личности с учетом индивидуальных особенностей.

Психические расстройства являются одной из глобальных медицинских проблем современности. Только депрессия составляет 4,3% от общей заболеваемости. Более 260 миллионов людей живут с тревожными расстройствами.

Депрессия – это расстройство характеризуется длительным чувством тоски, вины, тревоги, избеганием общения и привычных развлечений.

Существуют различные типы депрессии, которые протекают по-разному. Т.к. различные типы депрессии лечатся по-разному, важно определить тип депрессии. В зависимости от пола, возраста и культурных особенностей симптоматики и тяжести депрессии варьирует.

Невротическая, реактивная (малая) депрессия лечится при помощи психотерапии.

Соматическая и психотическая-медикаментозно.

Исследования показали, что депрессия имеет фазовое лечение. Периоды нормативно настроения чередуются с депрессивными эпизодами. Иногда, вместо депрессивной фазы, может быть маниакальная фаза, которая проявляется раздражительностью и повышенным настроением. Если так, то это не депрессия, биполярное расстройство.

1. Депрессивный эпизод.

Наиболее распространенной и типичной формой депрессии является депрессивный эпизод. Эпизод длится от нескольких недель до года, но всегда продолжительностью более 2 недель. Единичный депрессивный эпизод называется однополярным. Многие люди испытывают лишь один эпизод в жизни, но всегда есть риск повторных депрессивных эпизодов в будущем. Эти эпизоды мешают работоспособности человека.

2. Периодическое (рекуррентное) депрессивное расстройство.

Это повторяющееся расстройство, которое начинается обычно в юношеском возрасте. Такого рода депрессия может длиться от нескольких месяцев до нескольких лет; чередуется с нормальным настроением. Может серьезно затронут работоспособность человека.

3. Дистимия.

Дистимия проявляется более мягкими симптомами и длится дольше (от 2 лет до десятилетий). Поэтому её называют хронической.

4. Депрессивный психотический эпизод.

Психоз – это состояние при котором люди видят или слышат вещи, которые не существуют (галлюцинации) или имеют ложные идеи или убеждение (бред). Существуют различные виды бреда такие как самообвинение без причин (бред вины) финансовый крах (бред бедности), чувство непонятной болезни (ипохондрический бред) людям с бредовыми депрессиями нужно стационарное лечение.

Ещё существуют атипичная, сезонная депрессии.

Установить причины депрессии можно только после изучения анамнеза пациента, т.к. возможно действие нескольких факторов: наследственностью, физиологического, неврологического и психосоциального.

Симптоматическая картина заболевания.

В состоянии большой депрессии у пациента отмечается уставший и грустный вид, отсутствии зрительного контакта, сдержанная речь. Возможны нарушения режима питания и личной гигиены, бессонница, потеря или резкий набор веса, неспособность сконцентрироваться, навязчивые идеи о смерти, заторможенность.

Диагностика депрессии.

Лечение депрессии – сфера деятельности терапевта, психолога и психиатра, их коллегиальное сотрудничество. Специальные опросники, жалобы пациентов и его родных позволяют поставить диагноз. Также обязательному изучению подлежат сопутствующие патологические состояния: склонность к употреблению алкоголя и наркотиков, курение, неумеренное питание.

Большое значение имеет дифференциальная диагностика депрессии, позволяющая отличить это заболевание от прочих аналогичных психических патологий: биполярного расстройства, тревожности, деморализации, признаков деменции или гормональных расстройств, связанных с нарушением функции щитовидной железы. Одновременно проводится ряд клинических обследований: общий анализ крови, измерение уровня тиреоидного гормона, электролитный баланс, содержание в крови запрещенных психотропных веществ.

Депрессия снижает качество жизни, поэтому из неё нужно выходить как можно быстрее. Рассмотрим несколько простых работающих советов:

1. Выссыпаться. Недостаток сна и отдыха усугубляет депрессию. Для полноценного восстановления засыпать нужно до 23:00 в тишине и полной темноте при температуре 20-22⁰ С. Комната должна быть проветрена, постель – удобной.

2. Отдыхать. Ритм жизни современного человека больше похож на гонку, мы много работаем и мало отдыхаем. Это приводит к истощению организма. При депрессии необходимо больше отдыхать, совмещая пассивный отдых с активным.

3. Сменить обстановку. Часто, чтобы выйти из депрессии, достаточно сменить обстановку: сделать дома перестановку мебели, отправиться в путешествие, начать ходить в театр и на выставки, изменить образ жизни.

4. Сменить окружение. Общество оказывает на нас большое влияние. Общение с людьми приводит к состоянию депрессии. Старайтесь общаться с активными, жизнерадостными и счастливыми людьми. Чтобы познакомиться с новыми интересными людьми, можно пойти на какое-нибудь обучение, вступить в клуб по интересам.

5. Увеличить физическую активность. Психологическое состояние напрямую связано с физической активностью. Умеренные нагрузки улучшают настроение.

Это статья была написана для магистров факультета «Клинической психологии». Это новый факультет магистратуры в Медицинском университете. И как один из первых преподавателей на этом факультете, я попыталась разобраться в этой дисциплине и сделать небольшой экскурс в этот предмет для последующих преподавателей.

В заключении хочу отметить, что клиническая психология является одной из ведущих социально значимых отраслей современной психологии, решающей проблемы сохранения, коррекции и развития психического и психологического здоровья людей. Необходимость обеспечения студентов системой теоретических и практических знаний в этой области заключается в подготовке у профессиональной деятельности в сфере «человек – человек». Данный курс формирует:

1. научное представление о клинической психологии
2. диагностика состояния психических функций; коррекция отклонений в психике
3. Клиническая беседа, воздействия, профилактика.

Изучение материалов по предмету включает в себе чтение и тезисное конспектирование текстов, ответы на вопросы, создание иллюстративного материала по темам в форме презентаций.

В этой статье достаточно подробно описан предмет «Клинической психологии» и одна из самых злободневных расстройств, связанных с этим предметом – «Депрессия».

Депрессия, вызванная пандемией и изоляцией людей от общества, является предметом обсуждения профессионалов и обычных людей. Чтобы помочь людям на профессиональном уровне, нужны высококвалифицированные

психотерапевты, которыми, как очень надеюсь станут выпускники нашего факультета магистратуры по специальности «Клинической психологии».

Литература

1. Медицина (клиническая) психология: традиции и перспективы к 85-летию Поляков Ю.Ф. ФГБУ «Научный центр психологического здоровья» РАМН, Москва 2013
2. Зинченко Ю.П., Поляков Клиническая психология как новая университетская специальность // Вестник Международной академии наук Высшей школы. 2001 №1(12) с.204-211
3. Корнилова Т.В., Смирнов С.Д. Методологические основы психологии учебник 2-е издании
4. Sandler S (ed) Values a Psychiatric Diagnoses UK Oxford Univ. Press, 2005
5. Salloum I.M. a Merzich J.E. (Eds) Psychiatric Diagnosis: Challenges a Prospect. Wiley Blackwood UK, 2008
6. Карташова К.С. «Клиническая психология» учебно-методическая пособия Сиб. Федер. Ун-т, 2012
7. Сидоров П.И., Парников А.В. Клиническая психология. Учебник М.2010

Imanova Kamala

SUBJECT OF CLINICAL PSYCHOLOGY

Summary

Keywords: distress, diagnosis, disability, treatment, handle disorder.

1. Clinical psychology is a new faculty of master courses at our Medical University. For this purpose, of decided to seared this subject a to find out aims, objects, methods of diagnostics a treatment in this field. Clinical psychology, branch of psychology concerned with the practical application on of research methodologies a findings in the diagnosis treatment of mental disorders. Clinical psychologists classify their basic activities under three main headings: assessment (including diagnosis), treatment a research. In assessment, clinical psychologists administer a interpret psychological tests to evaluate individual's intelligence or for eliciting mental abilities that will aid in diagnosing a particular mental disorder. The interview, in which the psychology observes, questions a interacts with a patient, is another tool if diagnosis. For treatment, the clinical psychologist may use several types if psychotherapy. Clinical psychologists may specialize in behavior therapy, group therapy, family therapy or psychoanalysis. The training if clinical

psychologists usually includes university – level study if general psychology a some clinical experience. Early influences on the field if clinical psychology include the work if the Austrian psychoanalyst Sigmund Frend. He was one of the first to focus on the idea mental illness could be treated by talking with patient. America psychologist lightener wither open a the 1-st psychological clinic in 1896. He helped children with learning disability. Wither also in traduced the term “clinical psychology”. There are some major theoretical perspectives within clinical psychology. Cognitive behavioral perspective look at how a client`s feelings, behaviors, a thoughts interact. Cognitive – behavioral therapy (CBI) often focuses on changing thoughts a behaviors that contribute to distress. In the united stats, clinical psychologists usually have a doctorate in psychology a receive training in clinical settings. At you enjoy worked with people a are able to handle stress a conflict well, clinical psychology may be an excellent choice assessment mental .

İMANOVA KƏMALƏ

KIINIK PSIXOLOGİYANIN SAHƏLƏRİ VƏ TƏTBİQLƏRİ

Klinik psixologiya, 20-ci əsrdə və son illərdə öyrənilmiş və incəldilmiş və bir çox mütəxəssis və insan davranışı akademikləri tərəfindən araşdırma obyektinə çevrilmişdir.

Wilhelm Wundt ilə Leypsiqdəki laboratoriyasında ilk illərdən bəri bütün müşahidə edilə bilən və ölçülə bilən davranış dəyişənlərini tapmağa çalışarkən, klinik psixologiya psixologiya məzunları və ya məzunları arasında "par mükəmməlliyi" kimi yayılmışdır. Əslində və psixologiya aydın şəkildə fərqlənən sahələrdə (iş, təhsil, məhkəmə, sosial...) inkişaf etsə də, klinik psixologiya həmişə ən populyar tanınmış qol olmuşdur.

Bununla birlikdə, aşağıdakılar kimi fərqli meyarlara əsasən fərqli təhsil sahələrinə diqqət yetirən klinik psixologiya mütəxəssisləri tərəfindən istifadə olunan bir çox yanaşma və vasitə mövcuddur:

- Ailələrə müdaxilə
- Yetkin terapiya
- Uşaq klinik psixologiyası
- Klinik nöropsikologiya
- Nöropsikoloji reabilitasiya
- Müəyyən xəstəliklərdə qayğı və müalicə

Psixologiya Tarixi dərsləklərinə müraciət etsək, ümumiyyətlə, bu gün klinik psixologiya olaraq bildiyimizin başlanğıcının 19-cu əsrin son illərində ABŞ- da meydana gəldiyinə işarə edilir. 0 vaxt adlı bir psixoloq Lightner zəifləyir (Wilhelm

Wundt-un tələbəsi), Pennsylvania Universitetində psixoloji problemlərdən əziyyət çəkən insanlara müraciət edən ilk psixoloji klinikanı açır.

Avropada klinik psixologiyanın qabaqcıl sayılması şərəfi çox vaxt məşhur Sigmund Freyde verilir. Bir çox akademik tez-tez Freydin klinik psixologiyanın memarlarından biri elan edilməsinin məqsədəuyğun olduğunu şübhə altına alsada (psixozanaliz uzun bir mübahisəyə səbəb olduğu üçün), həqiqət budur Avstriyalı, psixoloji pozğunluğu olan insanların araşdırmasına və terapevtik müdaxiləsinə yaxınlaşan ilk nevroloqlardan biri idi.

20-ci əsrin ilk onilliklərində klinik psixologiya sahəsi psixoloji qiymətləndirməyə yönəlmiş, lakin müdaxilə metodologiyalarına az əhəmiyyət vermişdi.

Müharibədən sonra psixoloji cəhətdən zədələnmiş insanların sayının çox olması səbəbindən müalicələrin yenidən baxılmasında bir artım olduğu İkinci Dünya Müharibəsindən sonra.

Bu tarixi mərhələnin nəticəsi olaraq, klinik psixologiya sahəsinə maraq göstərmə və ehtiyac təmin etmək aydın olur. Psixologiya fakültələri yaranır və zehni problemlərin müalicəsinə həsr olunmuş konsultasiya və ofislər açılır. Akademik dünyadan ictimai təşkilatlara qədər, insanların həyat keyfiyyətinə müsbət təsirləri səbəbiylə təhsil və klinik müdaxilənin təşviq edilməsinə ehtiyac olduğunu qəbul edirlər.

Klinik psixologiya və psixiatriya arasındakı qarışıqlıq

Məqaləmizdə "Psixoloq ilə psixiatr arasında nə fərq var?" bu iki fənin oxşar və fərqli cəhətlərini izah edirik. Əlbətdə ki, bu iki peşəkar sahənin funksiyalarını bilmək qarışıqlıq mənbəyi olaraq qalır.

Klinik psixologiya və psixiatriya arasındakı oxşarlıq, hər ikisinin eyni məqsədlərə xidmət etməlidir.

Açar sözlər: zehni problemlər, həyat keyfiyyəti, müsbət təsiz, depressiya, atipik, reabilitasiya, qiymətləndirmə.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəhimova Gülnarə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

CAHİDƏ YAQUBOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu

cahidey1996@gmail.com

**MƏMMƏD ARAZIN ŞEİRİLƏRİNDƏ VƏ FOLKLORDA
BAHAR FƏSLİ
XÜLASƏ**

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli şairi Məmməd Araz vətənpərvər ruhlu şeirləri ilə yaddaşlarda qalıb. Onun şeirləri azərbaycanlıların milli təfəkkürünün formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Şairin yaradıcılığında vətənpərvərlik mövzusuyla yanaşı “bahar” fəslinin gəlişiyə bağlı şeirlər də vardır. Həmən şeirlərdə müəllif, torpağın canlanmasını, insanlarda ruh yüksəkliyinin yaranmasını böyük coşqu ilə dilə gətirir. Qışın bitib yaz fəslinin gəlməsiylə Novruz başlayır. Beləliklə, yalnız insanlara deyil, bütün aləmə, torpağa, heyvanlara, bitkilərə yeni bir can gəlir. İnsanlar sevinir, özünü xoşbəxt hiss edir və bunu Novruz bayramı olaraq qeyd edir. Azərbaycan xalqı yeni ilin gəlişi münasibətiylə mərasimlər keçirir, qədimdən bugünədək davam edən adət-ənənələrimizə uyğun olaraq səməni göyərdir, yumurta boyayır, yeddi cür yemək hazırlayır və uşaqlar qonşu evlərin qapısına torba atır. Novruz yeni günü, yəni başlanğıcı bildirir, o, hicri təqvimə əsasən 1075-ci il fərvərd ayının 1-dən- mart ayının 21-də başlayır. Təzə il təbiətin qış yuxusundan oyanması, köçəri quşların gəlməsi, çiçəklərin açması, ağacların tumurcaqlaması və başqa əlamətlərlə müəyyən edilir. Əski türklər bahar bayramına “Yılbaşı”, “Yazbaş”, “Yengi gün” deyərmiş. Bəzi araşdırmalara əsasən Novruz Zərdüştlükdən daha qədim tarixə sahibdir. Bu bayram mühüm mədəniyyət hadisəsi kimi min illərdir ki, davam etdirilir. Novruz haqqında “Divanü-Lüğat-it-Türk”, “Qutadqu-bilik”, Ömər Xəyyamın “Novruznamə”, Nizami Gəncəvinin “İsgəndarmə” və başqa əsərlərdə rast gəlinir. Günəşin çıxması, yağışın yağması üçün müəyyən rituallar edilərdi. Novruz bayramında “Duman qaç, qaç...”, “Çilə”, “Gün çıx, Gün çıx”, “Yel Baba”, “Qodu-qodu”, “Həccələr, hüccələr”, “Səməni” və sair nəğmələr oxunur.

Məmməd Araz bahar fəslə haqqında “Bahar gəlib”, “Səhər-səhər” və başqa şeirlər yazmış, “Atamın kitabı” poemasında holavarlara yer vermişdir. Türk mifologiyasında ilk insan övladının dünyaya gəldiyi gün Novruz hesab olunmuşdur. Qədim türk inancları və hesablamalarına görə Novruz Adəmin dünyaya göndərildiyi gündür. Əski zamanlardan bugünədək bahar fəslinin gəlişi, Novruz bayramı xüsusi özünəxas adət-ənənələrlə təntənəli şəkildə keçirilir. Türk xalqlarının tarixini müəyyən mənbələrdən araşdırdıqda məlum olur ki, hələ qədim Şumer dövründə Novruz bayramı təzə ilin başlanğıcı kimi qarşılanardı.

AÇAR SÖZLƏR: bahar, Novruz, Məmməd Araz, folklor.

Məmməd Araz zəngin ədəbi təcrübəsiylə ədəbiyyatın ləyaqətli təmsilçilərindəndir. O, müasirlərinin arzularını, düşüncələrini, xalqın problemlərini, min illərlə davam edən folklor ənənələrini ahəngdar, tərəvətli bədii təsvir və ifadə vasitələriylə əks etdirir. Yaradıcılığında xalqımızın adət və ənənələrinə, vətəninə məhəbbətini dəfələrlə vurğulayaraq gələcək nəsillərə ötürən dahi şair ədəbi yaradıcılığında nailiyyətlər əldə etmə səbəbini müdrik söz sahibləriylə əlaqələndirir. Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, şair Nizami Muradoğlu “Sözün Məmməd Araz zirvəsi” kitabında bildirir:

“Şairin yaradıcılığını diqqətlə izlədikdə məlum olur ki, bütün həyatı boyu xalqın yaratdığı müdriklik çəsməsinin təşnəsi olan Məmməd Araz bu çəsmənin sərin sularından heç vaxt ayrıla bilməmiş, ona görə də yetkinlik çağlarında nəşr etdirdiyi ən sanballı poemasını “Atamı kitabı” adlandırmışdır. Məmməd Araz yaradıcılığında qazandığı uğurlara görə valideynlərinə, nənə-babalarımıza, atalarımızdan yadigar qalan mədəniyyətimizə və əvəzedilməz söz xəzinəsi olan folklorumuza borclu olduğunu dəfələrlə aşlamışdır. Ümumilikdə ədəbiyyatı bayatı, holavar, dastan, nağıl, əfsanə, lətifə, zərb-məsəllərsiz təsəvvürünə gətirə bilməyən Məmməd Araz folklorlardan kifayət qədər yararlanaraq sonradan öz şeirlərində yeri gəldikdə həmin mənbələrdən yaradıcı şəkildə istifadə edə bilmişdir.” (3, s.23)

Bahar yurdumuza gələndə sular dilli, çöllər güləş, göylər qızıl rəngli olur. Təbiətin “nur xonçalı”, “gül qonçalı” qızı Bahar gəlir. Duyğulara səhər yeli, səhərlərə isə duyğu seli olan bahar gəlir. Bahar zirvələrin ağ donunun saplarını çəkir, buludların ətəyini isə üfüqlərin dağ çiyninə tikir. O, quzulamış ömürləri mehvərindən sökür, yer üzünə yaşıl toxumlar əkir:

“Bahar gəlib yurdumuza.

Sular dilli,

Çöllər güləş,

Göylər qızıl.

Təbiətin

nur xonçalı,

Gül qonçalı

Gəlin qızı-

Bahar gəlib.

Duyğulara səhər yeli-

Bahar gəlib.

Səhərlər duyğu seli-

Bahar gəlib.

Zirvələrin ağ donunun

Saplarını çəkən bahar.

Buludların ətəyini

Üfüqlərin dağ çiyninə

tikən bahar.
Quzulamış ömürləri
Mehvərindən sökən bahar.
Yer üzünə yaşıl toxum
əkən bahar” (1, s.334)

Şair fikirlərə, sevincə, gülüslərə yaşıl don geyindirir. Yaşıl ağac və yaşıl yamac yanındakı açıq, gizli görüşlər də yaşıl donludur. Yaxınlarda, uzaqlarda topa quşlar uçar. Quşların nəğmələri topalaşaraq dərələrin boğazında bir-birilərini qucaqlayır. O, baharın gəlişini quşların sevinci, budaqlarda topalaşmış nəğmə oxumaları ilə göstərir. Pisliklərdən, günahlardan təmizlənmiş ağ rəngli binalar, yəni şəhərin göbələyi, körpələrin qəhqəhəsi, bağbağatın kəpənəyiylə dolur. Düzlərin nur zolağı olan Araz axır, Kür kükrəyir. Göllərdə günəş doğur, çöllərə isə günəş yağır. Muğan böyüyərək günəş boyda olur:

“Elə bil ki, qəlbimizdə
Fikirlər də,
Sevinclər də,
Gülüslər də yaşıl donlu.
Yaşıl ağac yanındakı,
Yaşıl yamac yanındakı
Açıq,
Gizli
Görüşlər də yaşıl donlu.
Budaqlarda topa quşlar,
Yaxınlarda, uzaqlarda
Topa quşlar-
Uçan nəğmə topaları.
Dərələrin boğazında
Bir-birini
Qucan nəğmə topaları.
Yeni-yeni təməl daşlı
Ağ binalar-
Şəhərimin göbələyi,
Körpələrin qəhqəhəsi
Bağbağatın kəpənəyi.
Kür kükrəyir,
Araz axır-
Düzlərimin nur zolağı.
Göllərimdən günəş doğur,
Çöllərimə günəş yağır.
Elə bil ki, böyüyərək
Muğan olur günəş boyda.” (1, s.335)

Yaşıl rəng Həyat ağacını, Yeri ifadə edir və həyat rəngi olaraq qəbul edilir. Mifik düşüncələrə görə ölənlərin şəxsin yenidən dünyaya qayıdaraq dirilməsi üçün ölü yaşıl rəngli daşlarla birgə dəfn edilirdi. Hətta əski zamanlarda türklər yeni ailə quran xanıma gələcəyinin gözəl, firavan və mənalı keçməsi üçün yaşıl budaq verərdi. Yaşıl rəngin özüylə bərabər sevinci, xoşbəxtliyi gətirəcəyinə inanılır. Təbiətin, torpağın canlanması insanlarda sevincə səbəb olur, bunu qeyd edib təbiətə təşəkkürlərini hiss etdirmək üçün “səmən” qoyulur. Səmən bolluğun, bərəkətin rəmzidir. Folklorun dərinliklərinə qədər məlumatı olan Məmməd Arazın təsvir zamanı ağ rəngdən də istifadəsi təsadüfi deyil. Bu haqda filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Mətanət Abbasova “Azərbaycan xalq şeirinin genezisi və poetikası” adlı kitabında yazmışdır:

“Folklorda rənglərin simvollaşmasında ağ rəngin də özünəməxsus semantikasi mövcuddur. Ağ rəng Dünyanın mifopoetik dərkində, hər şeydən əvvəl, yaradılış və xeyrin rəmzləşmiş ifadə tərzidir. Tanrı, göy qüvələrinin rəngi olaraq bu kontekstdə Türk yaradılış miflərindən Ülgenə xasdır. Tanrı, Göyə bağlılıq məqamına uyğun olaraq ağ rəng yüksəlmək, günahsızlıq, arınmaq kimi mifoloji mənalara ifadə edir.” (2, 364s.)

Baharın gəlişiyə Günəş kiçilərək Muğan boyda, Azərbaycan torpağı isə cahan boyda olur. Yer üzünün gizli sazağı var. Vəhşi dərələr həqiqəti xortumlayıb udur. Zülmətlərə, sazaqlara, gözəlliyə yasaqlara bahar gəlir. Yer üzünə əbədi yaşıl, mavi dənim səpiləcək bahar gəlir:

“Elə bil ki, kiçilərək
Günəş olur Muğan boyda.
Azərbaycan torpağı da
cahan boyda
Bahar gəlib.
Yer üzünün
hələ gizli sazağı var.
Hələ vəhşi dərələrin
Həqiqəti xortumlayıb
Udmağı var.
Bahar gəlib
Zülmətlərə,
Sazaqlara qənim bahar.
Gözəlliyə yasaqlara
qənim bahar.
Yer üzünə
Əbədilik səpiləsi
Yaşıl, mavi dənim bahar.” (1, s.336)

Əkinçilər tarlada işlərini yaxşı olması və bolluğun olması üçün “Yel Baba” nəğməsi oxuyarmış. Deyilənlərə görə, Yel baba ilə əkinçi baba qardaş imişlər, Yel Baba əkin vaxtı qardaşının köməyinə çatarmış. Yel baba taxılı sovrularaq xırmandan

pay alardı. Əkinçi məhsula su verib yetişdirər, Yel baba isə samandan ayırarmış. Buğda döyüldükdən sonra Yel Babanın taxılı sovurmasını gözləyən əkinçilər Yel babanın gəlməsi üçün nəğmə oxuyarmış:

“Yel baba, amana gəl,
Dolanıb xırmana gəl,
Bir bəhanən yoxdursa,
Xəlbirə samana gəl.
A Yel baba, Yel baba,

Samən sən dən mənim.” (7, s.199)

Digər bir

xalq şeirində insanlar Novruzdan bolluq, bərəkət umur. Bağçalarında güllərin açmasını, bülbüllərin oxumasını arzulayırlar:

“Novruz gəlir, yaz gəlir
Nəğmə gəlir, saz gəlir
Bağçalarda gül olsun
Gül üstə bülbül olsun
Novruz, Novruz xoş gəldin,
Xoş gəldin, boş gəldin?!
Boş gəldin, dolu gəldin?!

Bol gəldin, sulu gəldin?! (8, s.110)

Məmməd

Arazın “Atamın kitabı” poemasında holavarlara, əkinçi nəğmələrinə rast gəlinir. Ata gecə çoban, gündüzlər biçinçidir, o, oğlunun məktəbə gedərək hərflər öyrənməsinə, onun üçün nələrsə oxumasına sevinər və fərəhlə oğlunu dinlərdi. Qoca ata oxuya bilməsə də, dinlədiklərini əzbərləyirdi. Oğul atasına oxunan holavərləri xatırlayır:

“Bu torpaq, pılə torpaq,
Dilini bilə torpaq!
Torpağa kül tökmədin-
Dönəcək külə torpaq.” (2, s.144)

Geniş dünyagörüşünə sahib XIX əsrdə yaşamış aşiq Molla Cümə “Bülbül” şeirində baharın gəlməsiylə bərabər bülbülün gəlişini gözləyir. Artıq qış gedib, bahar fəsli gəlibdir. Bahar gəlsə də, bülbülün gecikməsi, gülün halından xəbərdar olmaması aşığın narahat edir. Aşiq gülün bülbülə meyl etməyəcəyindən qorxur:

“Gedibdir zimistan, gəlibdir bahar,
Yatırsan bixəbər, gəlsənə, bülbül.
Necə dost dostundan olubdur kənar,
Qorxuram meyl etməz gül sənə bülbül.” (9, s.79)

Aşiq Molla Cümənin “Bəzənir” adlı şeirində zimistanın, yəni qışın getməsiylə bahar yetişir, leysan yağır, dağlar bəzənir, bülbülün canına qəhər ilişir, qönçələrin açmasıyla bağlar bəzənir:

“Gedibən zimistan bahar yetişdi,
Abi-leysan yağıb, dağlar bəzənir.
Bülbülün canına qəhər ilişdi,

Açılıb qönçələr bağlar bəzənir.” (9, s.76)

Şeirləri ilə adını bədii ədəbiyyatda əbədiyyən qızıl hərflərlə yazan ustad aşiq Aşiq Ələsgər “Yaşıldı, yaşıl” adlı şeirində baharın gəlişini sevinc hissiylə qarşılayır. Zimistan gedib nobahar gəlib. Şamamanın tağı yaşıllaşmış, nazənin bəzənib, al-əlvan geyinib, eyvanı, otağı yaşıla bürünüb:

“Addadı zimistan, gəldi nobahar,
Şamamanın tağı yaşıldı, yaşıl.
Bəzənib nazənin, al-əlvan geyib,
Eyvanı, otağı yaşıldı, yaşıl.” (10, s.83)

Məmməd Arazın bahar haqqında yazdığı digər şeir isə “Səhər-səhər” adlanır. Baharın gözəl çağları gəlib. Baharın özüylə yanaşı gətirdiyi sevinc şeirin bütün sətirlərində aydın duyulur. Səhər-səhər gül bülbülü səsləyir. Şair könlünün sazındakı tel səhər-səhər vətən eşqiylə açır. Əlik meşədən talaya çıxır, xınalı kəklik isə daşdan-daşa səkir. Güllərin, çiçəklərin üzərində şəh muncuq kimi düzülür. Çöl səhər-səhər gəlinə bənzəyir:

“Baharın nə gözəl çağları gəlmiş,
Bülbülü çağırır gül səhər-səhər.
Vətənin eşqiylə dil açıb yenə
Könlümün sazında tel səhər-səhər.

Çıxır meşəlikdən talaya əlik,
Səkir daşdan daşa xınalı kəklik.
Şəhdən muncuq düzür güllük, çiçəklik,
Gəlinə bənzəyir çöl səhər-səhər.” (1, s.37)

Səhərin açılmasıyla şair tələsik tarlaya gedir. Hər kəsdən tez o qızın, yəni bahar qızının gəlməsini arzulayır. Sonalı göl sinəsi qartallı qayalıqları əks etdirir. Müəllifə görə baharsız gözəlliyin əfsanə olduğunu söyləyir. Baharı “günəş üzlü yar” adlandıraraq günəşdən əvvəl gələrək yollarına nur çiləməsini istəyir:

“Gedirəm tələsik tarlaya sarı,
Hamıdan tez gələ o qız da barı.
Sinəsi qartallı qayalıqları
Əks edir sonalı göl səhər-səhər.

Sevda yolçusunun xəyalına bax,
Sənsiz əfsanədir gözəllik ancaq.
Ey günəş üzlü yar, günəşdə qabaq
Yoluma nur çilə, gəl səhər-səhər.” (1, s.37)

Bahar qızı surəti haqqında bir çox fikirlər vardır. Fəlsəfə doktoru Atəş Əhmədin sözlərinə görə, Bahar qızı əslində qədim zamanlarda deyil, sovet dövründə

Yeni ildəki Qar qız obrazına əsasən yaradılıb. Arxaik mədəniyyətimizdə olduğu kimi Bahar qızı Günəşin qızı kimi təqdim edilir. Bundan əlavə olaraq alim qeyd edir ki, dünyanın yaranmasının qadın obrazında göstərilməsiylə bağlı qədim mifik düşüncələr var. Azərbaycanın istedadlı yazarı Mirzə İbrahimov bu haqda öz xatirələrində yazmışdır. O deyir ki, Yeraltı dünyanın padşahı Yazı anası Günəşdən oğurlayır və ona ancaq torpağın canlandığı zaman anası Günəşi yalnız bir dəfə görməyə icazə verərmiş. Bahar qızı dünyaya yeni həyatın gəlməsini, təbiətin oyanaraq dirilməsini təmsil edərək Novruz bayramında iştirak edir, artıq bayramı “Bahar qızı” olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil.

Sovet dövründə Novruz bayramının qeyd edilməsi qadağan edilsə də, Azərbaycan öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra rəsmi bayram elan olunur. Beləliklə, hər il festivallar təşkil edilir, elm və mədəniyyət sahələrində musiqi-mahnı mədəniyyətimiz zənginləşir, yeni musiqi nümunələri yaradılır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Məmməd Araz, Seçilmiş əsərlər, I cild, IV cilddə, Bakı-Ozan, 2003, s.347
2. Məmməd Araz, Seçilmiş əsərlər, IV cild, IV cilddə, Bakı-Ozan, 2003, s.355
3. Mətanət Abbasova, Azərbaycan xalq şeirinin genezisi və poetikası, Bakı, 2017, s.410
4. Nizami Muradoğlu, Sözü Məmməd Araz zirvəsi, Bakı, 2013, s.272
5. Nur xonçası, 2013, şərqqapısı.az
7. Novruz Bayramı ensiklopediyası, Şərq-Qərb, Bakı, 2008, s.207
8. Paşa Əfəndiyev, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Elm-təhsil, Bakı, 2015, s.594
9. Molla Cümə, Əsərləri, Şərq-Qərb, Bakı, 2006, s.331
10. Aşıq Ələsgər, Əsərləri, Şərq-Qərb, Bakı, 2004, s. 4

CAHİDA YAGUBOVA

SUMMARY

SPRING IN MAMMAD ARAZ'S POEMS AND FOLKLORE

Memmed Araz, one of the powerful poets of Azerbaijani literature, is remembered with his patriotic poems. His poems play an important role in the formation of the national thought of Azerbaijanis. Besides the theme of patriotism, the poet also wrote poems about the arrival of the “spring” season. In these poems, The author expresses the revival of the soil and the emergence of enthusiasm in people with great enthusiasm. Novruz begins with the end of winter and the arrival of

spring. Thus, a new life comes not only for people but also for the whole world, the soil, animals and plants. People rejoice, become happy and celebrate it as the holiday of Novruz. The people of Azerbaijan celebrate the New Year in accordance with our old traditions, grind malt, dye eggs, prepare seven kinds of food, children throw bags at the doors of neighboring houses. Novruz marks the beginning of a new day that begins on February 1, 1075, according to the Hijri calendar. The New Year is marked by nature's awakening from hibernation, the arrival of migratory birds, blooming of flowers, budding of trees, and other signs. Ancient Turks used to call the spring holiday "New Year", "Yazbash", "Yengi gun". According to some studies, Novruz has a history older than Zoroastrianism, and this holiday has been an important cultural event for thousands of years. Novruz is featured in Omer Hayyam's "Divanu-Lugat-it-Turk", "Gutadgu-bilik", "Novruzname", Nizami Gencevi's "Iskendername" and other works, and some rituals are performed for sunrise and rain. During the Novruz holiday "Duman gach, gach...", "Chile, "Gun chig, Gun chig", "Yel Baba", "Godu-godu", "Hajjalar, hujjalar", "Samani" and other songs are sung. Memmed Araz wrote poems about spring. "Spring has come", "Morning-morning", and other poems, and included holavars in his poem "My Father's Book". Novruz was considered the birthday of the first man in Turkish mythology. Novruz is the day when Adam was sent to the world according to old Turkish beliefs and accounts. From ancient times to the present, the arrival of spring and the feast of Novruz are celebrated with special traditions. Looking at the history of Turkish peoples from certain sources, it is clear that even in ancient Shumer, Novruz was celebrated as the beginning of a new year.

Key words: spring, Novruz, Memmed Araz, folklore

ДЖАХИДА ЯГУБОВА

ВЕЧНА В СТИХАХ И ФОЛЬКЛОРЕ МАМЕДА АРАЗА
РЕЗЮМЕ

Мамед Араз, могущественный поэт азербайджанской литературы XX века, известен своими патриотическими стихами. Его стихи играют важную роль в формировании национального мышления азербайджанцев. Наряду с темой патриотизма поэт также написал стихи о приходе «весеннего» сезона. В этих стихотворениях автор с большим энтузиазмом выражает возрождение почвы и зарождение духа в людях. С окончанием зимы и приходом весны начинается Новруз. Таким образом, новая жизнь приходит не только к людям, но и ко всему миру, почве, животным и растениям. Люди рады, чувствуют себя счастливыми и отмечают это как праздник Новруз. Азербайджанский народ проводит церемонии по случаю нового года, в соответствии с нашими древними традициями, проращивают сэмэни, красят яйца, готовят семь видов

еды, а дети бросают мешки в двери соседних домов. Новруз знаменует начало нового дня, нового начала, который начинается 1 февраля 1075 года по календарю хиджры. Новый год отмечен пробуждением природы от спячки, прилетом перелетных птиц, открытием цветов, беконизациям деревьев и другими приметами. Древние тюрки называли весенний праздник «Йылбаши», «Язбаш», «Енги гун». Согласно некоторым исследованиям, Новруз имеет более древнюю историю, чем Зороастризм. Этот праздник на протяжении тысячелетий является важным культурным событием. Новруз встречается в «Дивану-Лугат-ит-Тюрк», «Гутадгу-билик», «Новрузнаме» Омара Хайяма, «Искендарме» Низами Гянджеви и других произведениях. Определенные ритуалы проводились для восхода и осадков дождя. В праздник Новруз исполняются «Думан гач, гач ...», «Чили», «Гун чиг, гун чиг», «Ел баба», «Году-году», «Хаджалар, худжалар», «Семени» и другие песни. Мамед Араз писал стихи о весне, такие как «Весна пришла», «Утро-утро» и другие, а в поеме «Отцовская книга» использовал холавара. В турецкой мифологии Новруз считался днем рождения первого человека - Адама. С давних времен и по сей день приход весны, праздник Новруз отмечается торжественно с особыми традициями. Изучая историю тюркских народов по определенным источникам, становится ясно, что еще в древнем Шумере Новруз праздновали как начало нового года.

Ключевые слова: весна, Новруз, Мамед Араз, фольклор

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru Nizami Muradoğlu
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

QAFAROVA SƏMƏNGÜL HÜSÜ QIZI

Bakı Slavyan Universiteti

Süleyman Rüstəm, 33

**60-80-ci İLLƏRDƏ RUS UŞAQ POEZİYASI:
AQNIYA LVOVNA BARTO**

Rus uşaq ədəbiyyatı – poeziyası, nəşri dünya mədəniyyətinin zəngin kapitalıdır. Bu zəngin mədəniyyət incilərinin yaradıcılarından biri də A.Bartodur. Aqniya Lvovna Barto(**Getel Seybovna Volova**) 1906-cı il 4 fevralda Moskva yaxınlığında Kovna qəsəbəsində yəhudi ailəsində anadan olmuşdur. Atası Lev Nikolaeviç həkim idi. Anası Mariya İliniçna evdar qadın olmuşdur. Aqniya Barto qimnaziyada və balerina məktəbində təhsil almışdı. 1924-cü ildə əmək fəaliyyətinə başlamışdı. Rusiyanın ilk maarif naziri Lunaçarski onu yanına çağırmış və uşaq yazarı olmağı təklif etmişdi. Barto əvvəl tərəddüd etsə də, sonda məşhur bir şairə olmuşdu. O, 1925-ci ildə uşaqlar üçün “Сказку о Пете, толстом ребенке, и Семе, который тонкий” (“Kök oğlan Pete və ariq Simenin nağılı”) və “Что такое хорошо и что такое плохо” (“Yaxşı nədir, pis nədir”), “Китайчонок Ван Ли” (“Kitay balası Van Li”) və “Мишка – воришка” (“Mişka – oğru siçan balası”) əsərlərini yazmışdır. 1936-cı ildə çap olunmuş “Игрушки” (“Oyuncaqlar”) adlı kitabından sonra Barto çox məşhurlaşdı. Bu kitab onu ən populyar uşaq şairlərindən birinə çevirdi. 1949-cu ildə “Стихи детям” (“Uşaq şeirləri”) adlı şeirlərindən ibarət toplu çap olundu. 1949-cu ildə bu kitaba görə Stalin mükafatı almışdır. Müharibə illərində “Komsomolskaya Pravda” qəzetinin müxbiri kimi tez-tez cəbhəyə getmiş, vətənpərvərlik ruhunda şeirlər yazmışdı. 1965-ci ildə “Mayak” radiosunda hər ayın 13-ü səsləndirdiyi “Adam tap” adlı verilişində 40 mindən çox məktub oxudu və minlərlə insanı qovuşdurdu. O, “Дом переехал”, “Новичок”, “Уехали”, “Снегирь”, “Наш сосед Иван Петрович”, “Мы с тобой”, “Ку-Ку”, “Лето” “Настоло”, “Машенька”, “Младший брат”, “Дедушкина внучка”, “Любочка”, “Петя рисует”, “Хороший вечер”, “Жадный Егор”, “Дочь-невеста” və s. əsərlərin müəllifidir. 30-dan çox kitab çap etdirmişdi. Bir neçə filmin senarisini yazmışdır. Sovet hökumətinin xaricə gedən nümayəndəliyinin Braziliyada, İsveçdə, Portuqaliyada, Yunanıstanda Andersen medalının təqdim olunmasında münisiflər heyətinin tərkibində olmuşdu. Aqniya Barto 1981-ci ildə dünyasını dəyişdi.

***Açar sözlər:** Rus uşaq ədəbiyyatı, Rus uşaq poeziyası, Aqniya Barto yaradıcılığı, istedadlı şairə, ssenarist –Aqniya, uşaq dünyası, əxlaqi dəyərlər.*

Aqniya Lvovna Barto (*Getel Seybovna Volova*) 1906-cı il 4 fevralda Moskva yaxınlığında Kovna qəsəbəsində yəhudi ailəsində anadan olmuşdur. Atası Lev Nikolaeviç həkim idi. Anası evdar qadın olmuşdur. Anası Mariya İliniçnanın qardaşı məşhur həkim idi. O, uzun illər Yalta da vərəm xəstəxanasının direktoru olmuşdu. Amma o da uşaq şeirləri yazırdı.

Aqniya Barto qimnaziyada oxuyurdu, həm də balerina məktəbində təhsilini davam etdirirdi. Baleti bitirəndən sonra 1924-cü ildə burada əmək fəaliyyətinə başlamışdı. Aqniyanın birinci əri Pavel Barto olmuşdu. O, şair idi. Onlar üç şeir bir yerdə yazmışlar: “Девочка – рёвушка” (“Qız nəriltisi”), “Девочка чумазая” (“Qəhvəyi qız”) “Считалочка” (“Geri saymaq”) 1927-ci ildə onun Edqar adlı oğlu olmuşdu. Altı ildən sonra onlar ayrılmışlar.

Böyük Vətən müharibəsi illərində onlar Sverdlovski şəhərinə köçürülmüşlər. Aqniya burada tokar sənətinə yiyələnmiş, tankların təmirində iştirak etmişdir. 1944-cü ildə ailəsi ilə bərabər Moskva şəhərinə qayıtmışlar. 1945-ci il mayın 5-də onun 18 yaşlı oğlu Edqar vəfat edir. Onu velosipedlə gedərkən yük maşını vurmuşdu. Onun ikinci əri akademik Andrey Vladimiroviç Şeqlyayev idi. Bir qızı -Tatyana Andreevna Şeqlyayevna idi. O da atası kimi texnika elmlər namizədi olmuşdur. Aqniya Barto ikinci dəfə ailə qursa da fəamiliyasını dəyişməmişdi.

A.Bartonun həyatında balet məktəbi böyük rol oynamışdı. 1924-cü ildə burada keçirilən tədbir zamanı Barto bir şeir deyir. Şeir çox xoşa gəlir. O, tədbirdə iştirak edən Rusiyanın ilk maarif naziri Lunaçarskinin də diqqətini cəlb edir. Bir neçə gündən sonra Lunaçarski onu yanına çağırır. Ona uşaq yazarı olmağı təklif edir. Barto əvvəl tərəddüd etsə də, sonra bu sahəyə meyl edir. Və məşhur bir şairə olur. O, 1925-ci ildə uşaqlar üçün “Сказку о Пете, толстом ребенке, и Семе, который тонкий” (“Kök oğlan Pete və ariq Simenin nağılı”) və “Что такое хорошо и что такое плохо” (“Yaxşı nədir, pis nədir”) əsərlərini yazmışdır. Onun ilk çap olunan əsərləri “Китайчонок Ван Ли” (“Kitay balası Van Li”) və “Мишка – воришка” (“Mişka – oğru siçan balası”) idi. 1949-cu ildə “Стихи детям” (“Uşaq şeirləri”) adlı şeirlərindən ibarət toplu çap olundu. 1949-cu ildə bu kitaba görə Stalin mükafatı almışdır. Müharibə illərində tez-tez cəbhəyə gedirdi. “Komsomolskaya Pravda” qəzetinin müxbiri işləyirdi. Həmin illərdə çox vətənpərvərlik ruhunda şeirlər yazmışdı. 1927-ci ildə “Братишка” (“Qardaş”) adlı kitabını çap etdirmişdir. Buradakı şeirlər dostluğu, yoldaşlığı, beynəlmiləlciliyi təbliğ edirdi. Onun kitabında çinlinin, indusun, yunanın və s. xalqlarında laylaları verilmişdi. Onların da adət-ənənəsinə hörmət hissləri öz əksini tapmışdı. Barto uşaqların dilini yaxşı bilirdi. Gənclik illərində – 16 yaşında atasına kömək etmək məqsədilə geyim mağasında satıcı işləmişdi. Uşaqlarla ünsiyyət qurmağı çox yaxşı bacarırdı. Bu baxımdan o, uşaqların hər zaman yanında olmuş, onların acı taleli yox, xoşgünlü olmasını əsərlərində vəsf etmişdi.

Aqniya Barto zavodda işə düzəlmişdi ki, müharibəyə gedən valideynlərini əvəz edən uşaqlarla daha yaxın olsun, onları həyata ruhlandırsın. O, bununla

kifayətlənməmiş, məktəblərə, bağçalara getmiş, hətta küçədə də onlarla söhbət edər, dialoq qurmağa çalışmışdı. O, hər bir uşağın daxili dünyasına güvənir, orda müxtəlif zəngin fikirlər olduğunu kəşf edirdi. Bu istək və məhəbbətdən doğan bir həvəslə uşaqlar üçün olan “Ədəbiyyat və İncəsənət işçiləri Assosiasiyası”na rəhbərlik edir, həm də Beynəlxalq Andersen münisflər heyətinə üzv seçilmişdir. “Братишка” əsərindən sonra “Октябрьская звездочка” (“Oktyabryat ulduzu”) və “Звездочка в лесу” (“Meşədə ulduz”) şeirlərini yazmışdı. Burada məktəbəqədər uşaqlar üçün maraqlı şeirlər toplanmışdı. Oyunlar şeirləşmişdi, dialoqlar, hətta müəyyən fikirlər də şeirləşərək diqqətə çatdırılırdı. Aqniya Barto, hər zaman yaradıcılığında yeniliklər etməyə çalışırdı. Hər əsərdə yeni forma, yeni ideya öz əksini tapırdı. Şöhrət onu çox tez yaxaladı. Bir dəfə kosmonavtların görüşündə Qaqarin Bartonun şeirlərindən bir misranı öz qeyd dəftərcəsindən altı imzalı şəkildə çıxarıb Bartoya təqdim etmişdi. Aqniya öz muzeyində onu qoruyub saxlamışdı. M.Qorki onu çox sevirdi, hər zaman yaradıcılığı ilə maraqlanırdı. Yaradıcılığın ilk addımlarında o, hiss etmişdi ki, şair senarist, tərcüməçi ola bilər. Amma ən əsası odur ki, tərbiyəçi və müəllim olsun. Sənət tərbiyəçisi- bu böyük talantdır. Hələ o zamanlar Belinski deyir ki, uşaq yazarı ehtiyacdən doğulur. Onun yaradıcılığı gələcək həyat qəhrəmanlarının yoluna işıq salır, isti, qəmsiz həyat tərzinin formalaşmasına çalışır. Onun yaradıcılığının öz notu var idi: qəhrəmancasına və acınacaqlı. A.Barto 1934-cü ildə şən əhval-ruhiyyə yaradan, dram əsəri “Million poçtalyonov” (“Million poçtalyon”) idi. Əsər iki yerə bölünür: poçtalyon və jurnalistlər. Çox şən bir əsərdir. Bu əsər uşaqlara öyrədir ki, yoldaşlıq, dostluq çərçivəsində gülüş insanı yaşadır. Ona ruh verir. Həyatın ağırlığına dözümlü yaradır. Onu azadlığa, doğruluğa, qəhrəmanlığa doğru aparır, xarakterindəki axmaqlıq, bədlik və s. cəhətləri yox edir. Bu problemlə hadisələrə qarşı yalnız gülmək, sevinmək lazımdır. Çünki, bunlar, həm də müalicə edir.

1936-cı ildə çap olunmuş “Игрушки” (“Oyuncaqlar”) adlı kitabından sonra Barto çox məşhurlaşdı. Bu kitab onu ən populyar uşaq şairlərindən birinə çevirdi.

Bu əsər kiçik uşaqlar üçün yazılmışdı. Burada uşaqlara necə yazmaq lazım olduğunu, şeiri öyrənmək və ya sevmək kimi fikirləri çatdırmağa çalışmışdır. Şeirdə uşaqların öz yaradıcılığını əks etdirən illüstrasiyalı oyuncaqlar, bir-iki və ya dördlülükləri saymağı, hansı ki, uzun illər xatirində qalacaq və ya ayağı qırılmış ayı, top, öküz və fildən söhbət salır. 1937-ci ildə Sovet nümayəndə heyətinin tərkibində İspaniyaya səfər etdi. Orada artıq müharibənin izləri var idi. Dağılmış evlər, küçələr, kimsəsiz uşaqlar acınacaqlı təəssürat yaratmışdı. Müharibə illərində görkəmli enerji mühəndisi kimi Şeglyayev Ural şəhərinə Krasnoqorsk elektrik stansiyalarından birinə fasiləsiz işləməsini təmin etmək üçün göndərildi. Beləliklə, ailə şəklində: oğlu, bir qızı və dayə Sverdlovskaya yerləşdilər. Özü yazırdı ki, oğlum üçüç məktəbində, qızım orta məktəbdə oxudu. Mən radioda çox çıxışlar etdim. Hərbi şeirlərim, məqalələrim çap olundu. “Komsomolskaya Pravda”nın müxbiri olaraq Qərb cəbhəsində fəaliyyət göstərdim. 1943-cü ilin fevralında Sverdlovskdən Moskvaya köçürlər. Barto öz fəaliyyətini davam etdirmək istəyirdi, amma cəbhə yolları bağlı

idi. İcazə vermirdilər. Aqniya Barto Fadeevdən kömək istəyir. Fadeev çətin bir iş olduğunu söyləyir. Aqniya Barto fikirlərini belə izah edir ki, uşaqlara da bu hadisələri çatdırmaq üçün müharibənin içində olmaq lazımdır. Amma Aqniya Barto cəmi 22 gün orduda işləyə bildi. Oğlunu maşın vurdu. Dostları xatırladır ki, şairə uzun müddət özünə gələ bilmədi. Yemədi, yatmadı, danışmadı. Ana sevgisini Tatyanağa göstərirdi. Müharibə bitsə də, özündən sonra çox acılar hədiyyə etdi. Başsız ailələr, yetim və itkin düşmüş uşaqlar və s. problemlər. Barto hər yerdə kömək etməyə çalışırdı. Uşaq evlərinə gedər, müəllimlər və ailələrlə ünsiyyət qurardı. O, 1947-ci ildə yaxınlarını itirən, ana-ata qırıqlığı yaşayanlara kömək etməyə başladı və bu hadisələri qələmə aldı. Həyat hekayələrini “Звенигород” adlı şeirində yana-yana açıqladı. Əsər çox yüksək səviyyədə bəyənilədi, onu milli qəhrəmana çevirdi. Kitabın çapından sonra ölkədə onun qəhrəmanlarını hamı tanıdı. Aqniya Barto, “Звенигород” əsəri ilə nəinki, Rusiyada bütün SSRİ daxilində və dünya səviyyəsində sevilən bir yazışıya çevrildi. Bu əsərin yaratdığı həyəcədən sonra çox analar övladlarını, övladlar isə valideynlərini tapdılar. Yenə də minlərlə məktub gəlirdi. Hər gün 70-100 məktubla tanış olurdu. 1965-ci ildə “Mayak” radiosunda “Adam tap” adlı verilişin köməyi ilə minlərlə insanı qovuşdurdu. Bu verilişdə o, 40 mindən çox məktub oxudu. Müəyyən səbəblərdən sonra hər ayın 13-ü verilişini səsləndirməyə başladı. Onun bu xeyirxah işinə həyat yoldaşı və qızı Tatyana da kömək edirdi. Bir çox xoşbəxt görüşləri təşkil etdilər. Doqquz il davam edən bu verilişin köməyi ilə 927 ailə yenidən qovuşdu.

Sovet hökumətinin xaricə gedən nümayəndəliyinin tərkibində hər zaman Aqniya Livovna da var idi. Həyat yoldaşı onu qısqanmırdı. O, cəmiyyətdə necə qalması bilirdi. Bir neçə dildə danışdı, gözəlliyini hər vəchlə qoruyurdu. Braziliyada, İsveçdə, Portuqaliyada, Yunanıstanda Andersen medalının təqdim olunmasında hər zaman olduğu kimi münəvver heyətinin tərkibində iştirakçı idi. 1970-ci ildə həyat yoldaşı Andrey Vladimiroviç vəfat etdi. Aqniya ondan 11 il sonra 1981-ci ildə dünyasını dəyişdi. Bu illərdə iki xatirə kitabı, yüzdən çox şeirlər yazdı. “Uşaq şairinin qeydləri” adlı kitabını çap etdirdi. Burada o, poetik və insanlıq cizgilərini təbliğ edirdi. “Uşaqlardan tərcümələr” adlı kitabında dünya xalqları ədəbiyyatından uşaqlar üçün yazılan maraqlı şeirləri tərcümə edərək toplamışdır. Aqniya Barto deyirdi ki, hər bir insan bacarığından çoxunu etdiyi zaman həyatda yaşam anları olur. Müasirləri içərisində seçilən, uşaq psixologiyasını yaxşı bilən yazıçılardan sayılırdı. Müasirlik, müasir dünyanın uşaqlarını düşündürən problemlər onun yaradıcılığında öz yerini tutmuşdu. Hər zaman uşaqların arasında olan Aqniya Barto, balacaların, məktəblilərin arzu və düşüncələrini öz əsərlərində əks etdirmişdir. O, “Дом переехал”, “Новичок”, “Уехали”, “Снегирь”, “Наш сосед Иван Петрович”, “Мы с тобой”, “Ку-Ку”, “Лето”настоле”, “Машенька”, “Младший брат”, “Дедушкина внучка”, “Любочка”, “Петя рисует”, “Хороший вечер”, “Жадный Егор”, “Дочь-невеста” və s. əsərlərin müəllifidir. 30-dan çox kitab çap etdirmişdi.

Bu qədər əsər yazan Bartonun yenə də yaradıcılığa böyük həvəsi olmuşdur. Bir neçə filmin senarisini yazmışdır. “Алеша Птицын вырабатывает характер” (1953), “Подкидыш” (1940), (“Tökmə”) əsərləri ona görə maraqlı idi ki, hər şeir bir mövzuya və qəhrəman - obraz müxtəlif xarakterə malik idi. Onun “Болтунья” (“Çox danışan”) şeiri çox danışan bir qızın dilindən verilmişdi. O, özünü müdafiə edir, duruya çıxarmaq istəyir ki, Vova yalan deyir. Axı o, üç dərneyə gedir, rus dili, alman dili öyrənir. Foto dərneyinə gedir, çünki şəkil çəkməyi sevir. Dram dərneyi də onun üçün ən maraqlı bir sahədir. Bu qədər işi var. Amma yenə ona “çoxdanışan” deyirlər:

Vova qəlbimə dəyir,
Mənə boşboğaz deyir.
Çoxdanışan qızam mən?
Yəni boşboğazam mən?
Danışmağa vaxt hanı,
Mən güdürəm hər anı...
Gedirəm üç dərneyə,
Ağır olar üç dərnek.
Birini seçəsən gərək...
...Xoşlayıram həm foto
Həm dram dərneyini.
Vova qəlbimə dəyir
Mənə boşboğaz deyir.
Hirsimdən alışıram,
Yəni çox danışırım...
Həmişə sinifqomam,
Sevirəm beş almağı
Təyyarəçi olmağı.... və s. (1, 243-44)

Aqniya Barto yaradıcılığı, uşaqların səhvini yumor tərkibli ifadələrlə, həyata inamla, məhəbbətlə baxan fikirlərlə, əlaqədə olduğu bütün insanlarla – millətindən asılı olmayaraq xoş münasibətdə olmaq, vətəndaş yetişdirmək və s. mənəvi ideyaların inkişafına həsr olunmuş, sanki bir canlı müəssisə idi.

Maraqlı şeirlərdən biri də “ Где живут герои”dur. Burada hadisə 8 yaşlı bir oğlanın dilindən verilir. Oğlan eşidir ki, kimi isə xilas edən bir qəhrəman var. Onu görmək, təşəkkür etmək məqsədi ilə mənzillərə axtarısa çıxır. Amma onu heç yerdə tapa bilmir. Yenə də ümidini itirmir. Düşünür ki, bir gün onu tapacaq. Çünki belə qəhrəmanlıqlar hər zaman var və belə qəhrəmanlar hər evdə, hər mənzil də olacaq:

У нас пока героя нет,
Но он появится вот-вот,
Вы к нам, зайдите через год! (7)

“Берёвочка” (“Kəndir”) şeiri də maraqlı bir əsərdir. Buarda mahiyyət Lidoçkanın cəsarəti, məqsədinə çatmaq üçün göstərdiyi cəhd və bu cəhdin uğurla sona çatmasından bəhs olunur. Şeirdə göstərilir ki, artıq yaz gəlib, onun gəlişi hər

yerdə hiss olunur. Quşlar tramvay zəngi kimi səs çıxarırlar. Səsli-küylü, şən Moskva günləri başlayıbdır. Amma hələ ağaclar yaşıllaşmayıb, yazlı Moskvada:

“Весна, весна на улице,
Весенние деньки!
Как птицы, заливаются
Трамвайные звонки.
Шумная, веселая,
Весенняя Москва.
Ещё не запыленная,
Зеленая листва (7).

Yəni yazın gəlişi bir canlanma yaratmışdı. Bulvarda, küçədə, tratuvarın üstündə, bağçada, həyətdə müxtəlif yarışlar uşaqlar arasında başlayıbdır. Hər bir işlə məşğuldur. Qızlar kəndir üstündən hoppanırlar. Amma Lida bacarmır. Uşaqlar ona “Sən bacarmırsan, çəkil” – deyirlər. Lida bunu uda bilməz. Axşam kəndiri cibində evə gətirir. Sabaha qədər məşq edir, öyrənir. Səhər qonşu bu nə sədir, guppultudur?” – deyir, amma İvan Petroviç bir şey başa düşmür. Söylənir hamı. Baba yataqdan qalxır. Karidorda Lidanın hoppandığını görür: “Не хватит ли пока?”. Lida: Bir az səbr et, mən artıq on dəfə edə bilirəm – deyir. Baba bütün qonşuları narahat etdiyini desə də Lida çox şəndir, çünki o, artıq kəndirlə hoppanmağı öyrənmişdir.

“Урок в саду”(“Bağçada dərs”) şeirində isə məzmun yazla bağlı olsa da, bağçada dərsin daha asan və maraqlı olmasına işarə etmişdi, çünki yazı taxtası yoxdur, nə kitab var, nə karandaş. Kiçik həcmli şeir parçasında, uşaqların dili ilə həyatlarından bəhs edən bir parça əks edilir. Dərsin asan keçməsinin sevincini yaşayırlar. Aqniya Barto, şeirlərində fikirlərini həmişə bir kiçik oğlanın və ya qızın dili ilə verirdi. Belə maraqlı şeirlərindən biri də “Жук”du. Göstərilən şeir yenə bir uşağın dilindən söylənir ki, qış olduğuna görə çərçivəni də bağlamışdıq, amma juk yaşayır. Biz fikir verməmişik. O, canlıdır, yalnız çərçivəni rəngləyək:

Мы не заметили жука
И рамы зимние закрыли...
Там жук живой!
Раскроем раму! (7).

“Машенька” şeiri isə uşaqlar üçün yazılan, amma uşağın dili ilə verilməyən bir əsərdir. Burada Maşenkanın yaşam tərz, xarakteri, arzuları əks olunmuşdur. Şairə qeyd edir ki, bir böyük dünya təsviri əks olunan otaqda 2 divan, güzgülü pəncərə, döşəmədə xalça, görünən yaşıl sahə də bir gözəllik verir. Əlində güzgü, özündən çox razı bir vəziyyətdə yaşayır, Maşenka:

Потянулась Машенька
К зеркалу нукой,
Удивилась Машенька:
Кто же там такой (7).

Maşenka dincələndən sonra sıyığını yeyir, gözəl şəkil çəkir. Bostan şəklidir. Burada bostan məhsulları var. Giləmeyvələr də bir yaraşıqdı. Bütün gün qəfəsdə qızılquş oxuyur. Üç ildi onlarla yaşayır, çox sevinir, amma hələ də pişikdən qorxur. O, isə qorxmur. Şaxta baba yolkadan işıqlar asıb, başının üstündə ulduzlar var. Qoy bu halqa həmişə olsun. Şeirdə, həm də Maşanın keçmiş və gələcəyi təsvir olunur. Onun balaca, yaş yarım olanda gözlərinin ulduz kimi parlaması, ağlamaması da təsvir olunmuşdu. Artıq saat 8⁰⁰-dur. Yaylıq atmaq lazımdır, qəfəsin üstünə, pəncərələrin ştorunu çəkmək və Maşaya lay-lay çalmaq:

Мы спать ложимся рано
Сейчас закроем шторы,
Диваны – великаны
Теперь стоят, как горы...
Баю-баюшки-баю
Баю Машеньку мою (7).

“Ути-ути” şeiri isə ördək balalarına həsr olunmuşdu. Onlar tez-sübhədən dururlar. Ana onlara üzmək öyrədir. Amma üzməyi heç arzulamırlar. Boğulmaqdan qorxurlar. Ana onlara deyir ki, qorxmayın, üzün suda:

– Плыви, плыви
Утёныш,
Не бойся,
Не утонешь (7).

“Шурка” şeirində Şuranın qardaşı ilə əsgər yoldaşı olmasından söz aşıır. Şurka onlara qonaq gəlir. Anası stol aşıır. Süfrəyə hər şey düzür. Onun deşilmiş vedrəsini təmir edir. Axı Şurka çilingərdir. Qonşularında köməyinə çatır. Kimi xarab olmuş samovarı, kimi qapının kilidini düzəltirir. Hamı onu alqışlayır. O, heç kimdən pul da almır:

Шурка денег не берет,
Все он чинит даром:
То сосед к нему идет
Со старом самоваром (7).

Aqniya Barto bu şeirində də gözəl tərbiyə üsulu seçmişdi. “İnsanlara kömək etmək, hər şeyi pula görə etməmək ən yaxşı bir işdir”- fikrini əsas tutmuşdu. “Дядя Вова и Медведь” şeirində Ayı öyrədən Vova dayının onların qonşusu olduğunu qeyd edir. Sirkdə onları gördüyünü, ondan qorxaraq, atasının əlindən tutduğunu söyləyir. Amma sonra uşaqlara da sirkə getməyi məsləhət görür. “Арифметка”, “Башмаки”, “Апрель”, “Бедняга крот”, “Сережа учит уроки”, “В честь Андрея” və s. şeirlərinin hamısı tərbiyəvi əhəmiyyətli, nəsihət xarakterli fikirlərin uşaqlara çatdırılması üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunmasını əks elətdirir. Bəzən bu şeirlər elmi xarakter daşıyır. “Мячик” şeirində Tanyanın ağlamasından söhbət gedir. Çünki o, topunu çaya atmışdı. Anası onu sakitləşdirir ki, çayda top heç vaxt batmaz. Yüngül əşyalar suda batmır. Belə nümunələrin sayını çoxaltmaq olar. Aqniya Barto

bütün sahələrə baş vurmuşdu. O, hətta öz uşaqlığını, anasının ona olan münasibətini də qələmə almışdı. Yaradıcılığında müəyyən qədər yeri də analara həsr etdiyi şeirlər tutmuşdu: “Мама или я”, “Разлука”, “Мама болельщица”, “Мама поёт” və s. Bu əsərlərin məzmunu müxtəlif mahiyyət, məna daşıyır. “Мама болельщица” şeirində boksla məşğul olan oğlanın dilindən verilən hadisələr çox maraqlıdır. Çünki oyunda iştirak edən oğlanın anası da zaldadır. O, çox həyəcanlıdır. Qələbə qazanır, tez anasına qaçır. Necə vuruşduğunu soruşur? Anası isə: “Мən gözü yumulu idim” – deyir. Axı analar o, ağır dəqiqələri izləyə bilməzlər:

“Ну как я дрался? Смело? –

Я подбегаю к маме.

– Не знаю, – сидела

С закрытыми глазами (8).

“Мама или я” şeirində isə birinci sinfə gedən uşağın dili ilə hadisələr nəql olunur. Uşaq çox təəccüblənir ki, məktəbə gedən mənəm. Amma hər şey üçün anam narahatdır. Gah səhər yeməyinə qaçır, gah paltar hazırlayır, gül haqqında danışır, hətta kitabları yığmadığına da narahatdır. Başa düşürəm ki, kim məktəbə gedir. Mən, yoxsa anam?

Не понятно, кто из нас

Поступает в первый класс,

Мама или я –

Новиков Илья? (8)

Şairə, şeirlərinin köməyi ilə bir daha ananın zəhmətini, əməyini qiymətləndirir. Uşaqlar arasında bu müqəddəs insanın qədrini bilməyi, sevməyi, qiymət verməyi tövsiyə edir.

1951-ci ildə “Петя рисует” adlı şeirində Petyanın artıq qələmlə deyil, həm də fırça ilə işlədiyinə işarə edir. Petya bizim kiçik qəhrəman, müharibəni yaradan amerkalının Koreyada, bizim Vətənimizdə, dinc yaşayışımızın qurucu əməyimizin qənimini kəsilmişdi – ideyasını canlandırmağa çalışır. 1952-ci ildə yazdığı “Хороший вечер” şeirində isə qəhrəmanlarla bir maraqlı gecə təşkil edən, beşinci sinif şagirdi Şuranın kolxozçular qarşısında çıxışı və alqışlara qərq olmasından söz açır. Artıq elektrik məhsulları onları təəccübləndirmir, hətta Şura kolxozun şəxsi mühəndisi olmasını arzu edir ki, o, dumandan, buluddan süni yağış yarada bilsin. Kəndi, kolxozu yenidən qursun, yeniliklərdən bərq vursun, onların kəndi. Müəllifin arzuları Şuranın ifadəsində özünü göstərir. 1953-cü ildə yazdığı “Младший брат” şeirində də Aqniya Bartoya məxsus incə lirika, poetik cizgilər qabarıqdır. Altı yaşlı oğlanın sevinci hədsizdir. Çünkim onun qardaşı dünyaya gəlir. Quşların səsi ətrafı bürüyübür. Bağda yasəmən də çiçək açıbdır. Yazın bir yaxşı günündə Andryuşa dünyaya gəlib. Atası da qürurlanır. Qardaşın sevinc dolu səsi aləmi oyatmışdı: “Əla, sanki dünyaya işıq doğdu!”.

Гордится мальчиком отец

А света –

Ей шесть лет –
Кричит братишка: – Молодец,
Что родился на свет!
“Младший брат” (9)

Hər bir şəraitdə uşaqlarla uzun illər yaxın ünsiyyət qurmuş, öz ədəbi yaradıcılığını onlara həsr etmiş şairə Aqniya Bartonun bir neçə nəslin bədii-estetik tərbiyəsində, onlara çətin-asan, eniş-yoxuş kimi qiymətləndirilən bu dünyada həyat adlı yaşam tərzinə vəsiqə qazanmasında, mənəvi baxımdan yüksəlməsinə, dərk etmək, anlamaq kimi məhfumların inkişafına, uşaq obrazlarının özünəməxsus mənəvi dünyasına təsir edəcək əxlaqi sifətləri və psixoloji-xarakterik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən yaradıcılığı, önəmli yer qazanmışdı. Kiçik, böyük, sadə, mürəkkəb – hər hansı bir şeirini qaldırısaq orada biri digərindən fərqli bir uşaq dünyası müşahidə edə bilərik. Aqniya Barto- yaradıcılığının bədii gücünü, hadisələri qəhrəmanların dili ilə şərh edən istedadlı şairə, həmişə öz üslubuna sadıq qalmışdı. Onu məhz təmiz qəlbli, şən təbiətli, nadinc, dəcəl obrazların təsvirində görə bilərik. A.Barto, kiçik və böyük yaşlı uşaqlar arasında dostluq əlaqələri, zəhmətsevərlik, mübarizlik, qardaşlığa, bərabərliyə, insanların xoşbəxtliyinə, biliyə çağırış və s. məzmunlu şeirləri ilə böyük ruh yaradır. Aqniya Barto yaradıcılığı, tək Rusiyada deyil, Azərbaycanda və digər xarici ölkələrdə də dəfələrlə çap olunmuşdu, sevilmişdi.

Azərbaycanda onun “Şeirlər”, “Pinti qız”, “Kobud ayı balası” və s. kitabları çap olunmuşdu və Azərbaycan dilində nəşr olunan “Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası” seriyasının 44-cü cildinə də daxil edilmişdi. 1970-ci ildə Bakıda keçirilən “Ədəbiyyatların dostluğu, xalqların dostluğu” adlı konfransda iştirak etmək üçün Azərbaycana gəlmişdi. Tədbirdən sonra Aqniya Bartonun oxucularla görüşünü Rus Dram Teatrında təşkil edilmişdi. Bu görüşdən çox məmnun olduğunu etiraf etmişdi. Görkəmli uşaq yazarımız Z.Xəlilin tərcümə etdiyi “Lina” şeirinin sənətkar tərəfindən səsləndirilməsi də ona xoş təsir bağışlamışdı. A.Bartonun bu gündə dərsliklərdə, mətbuatda təsadüf edilən, ana dilimizə tərcümə olunan “Anam işə gedir”, “Babam”, “Birinci sinif şagirdi”, “İlk dərs”, “Məktəbə gedən yolda”, “Məktəbə”, “Timur baba”, “İki nənə”, “Onun ailəsi”, “Atam küsübdü məndən”, “Atanın imtahanı var”, “Məni də başa düşün”, “Ədəbsiz ayı balası” kimi şeirləri sevilən, oxunan şeir nümunələrindəndir. Uşaqların psixologiyasına dərinlən bələd olması, yaradıcılığında tənbeh, tənqid - təbliğ, öyüd - nəsihət kimi meyarları həmişə öndə tutması, şairənin öz daxili imkanları baxımından qazandığı mövqeyi, sənətkar ustalığı, onu 60-80 illər Rus uşaq ədəbiyyatında ən yüksək yerlərdən birini qazanmağına əsas olmuşdu.

Ədəbiyyat

1. Yusifov R. Uşaq ədəbiyyatı. B., 2002, s.243-44
2. Детская литература. Учебное пособие. М., Просвещение, 1977.

3. Детская литература. Учебное пособие. М., Просвещение, 1985.
4. Зарубежная детская литература. М., Просвещение, 1974.
5. Путилова Е.О. Очерки по истории критики советской детской литературы 1917-1941. М., Детская литература, 1982.
6. Чернявская Я.А., Регушевская Г.В. Детская литература. М., Просвещение, 1987.
7. www.rustih.ru
8. www.culture.ru
9. www.gatchina3000.ru

QAFAROVA S.H.

**RUSSIAN CHILDREN'S POETRY: 60-80 YEARS: AGNIA LVOVNA BARTO
SUMMARY**

Russian children's literature - poetry, publication is a rich capital of world culture. One of the creators of these rich cultural pearls is A.Barto. Agnia Lvovna Barto (Getel Seybovna Volova) was born on February 4, 1906 in a Jewish family in the village of Kovna, near Moscow. Her father, Lev Nikolayevich, was a doctor. Her mother, Maria Ilinichna, was a housewife. Agnia Barto studied at the gymnasium and ballerina school. She began her career in 1924. Russia's first education minister, Lunacharsky, invited her to become a children's writer. Although Barto hesitated at first, she eventually became a famous poet. In 1925 he wrote for children "The Tale of the Fat Boy Pete and Skinny Sime" and "What is good, what is bad?", "Chinese baby Van Li" and "Mishka - thief mouse cub". Barto became very famous after her book "Toys", published in 1936. This book made her one of the most popular children's poets. In 1949, a collection of her poems "Children's poems" was published. In 1949 she received the Stalin Prize for this book. During the war, as a correspondent for the Komsomolskaya Pravda newspaper, she often went to the front and wrote patriotic poems. In 1965, she read more than 40,000 letters and reunited thousands of people on the "Find a Man" program, which she aired on Mayak Radio on the 13th of each month. She "The house moved", "Newcomer", "Left", "Snowman", "Our neighbor Ivan Petrovich", "We are with you", "Ku-Ku", "Summer", "Nastolo", "Mashenka", "Younger brother", "Grandfather's granddaughter", "Lyubochka", "Petya draws", "Good evening", "Eager Yegor", "Daughter-in-law" and others, is the author of works. She has published more than 30 books. She has written screenplays for several films. She was a member of the jury for the presentation of the Andersen Medal in Brazil, Sweden, Portugal and Greece. Agnia Barto died in 1981.

Keywords: *Russian children's literature, Russian children's poetry, the work of Agnia Barto, talented poet, screenwriter - Agnia, children's world, moral values.*

КАФАРОВА С.Х.

РУССКАЯ ДЕТСКАЯ ПОЭЗИЯ 60-80-Х ГОДАХ:

АГНИЯ ЛЬВОВНА БАРТО

РЕЗЮМЕ

Русская детская литература – поэзия, издания – это богатый вклад в мировую культуру. Одним из создателей этой богатой культурной жемчужины является А. Барто. Агния Львовна Барто (Гитель Лейбовна Волова) родилась 4 февраля 1906 года в еврейской семье в поселке Ковна в Подмоскovie. Ее отец, Лев Николаевич, был врачом. Мать – Мария Ильинична была домохозяйкой. Агния Барто училась в гимназии и балетной школе. Трудовую деятельность начала в 1924 году. Первый министр просвещения России Луначарский предложил ей стать детской писательницей. Хотя сначала Барто колебалась, в конце концов она стала известной поэтессой. В 1925 году она написала для детей «Сказку о Пете, толстом ребенке, и Семе, который тонкий» и «Что такое хорошо и что такое плохо?», «Китайчонок Ван Ли» и «Мишка – воришка». Барто стала очень популярна после своей книги «Игрушки», опубликованной в 1936 году. Благодаря этой книге она стала одной из самых популярных детских поэтесс. В 1949 году был издан сборник ее стихотворений «Стихи детям». В 1949 году за эту книгу она получила Сталинскую премию. Во время войны часто бывала на фронте в качестве корреспондента газеты «Комсомольская правда» и писала патриотические стихи. В 1965 году она прочитала более 40 тысяч писем и воссоединила тысячи людей в программе «Найди человека», которую транслировали по радио «Маяк» 13 числа каждого месяца. Она автор произведений: «Дом переехал», «Новичок», «Уехали», «Снегирь», «Наш сосед Иван Петрович», «Мы с тобой», «Ку-Ку», «Лето» «Настоло», «Машенька», «Младший брат», «Дедушкина внучка», «Любочка», «Петя рисует», «Хороший вечер», «Жадный Егор», «Дочь-невеста» и др. Она опубликовала более 30 книг. Написала сценарии к нескольким фильмам, была членом жюри вручения медали Андерсена в Бразилии, Швеции, Португалии и Греции в представительстве Советского правительства за рубежом. Агния Барто умерла в 1981 году.

***Ключевые слова:** русская детская литература, русская детская поэзия, произведения Агнии Барто, талантливая поэтесса, сценарист-Агния, детский мир, нравственные ценности.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: professor Asif Abbas oğlu Hacıyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLƏR SABİR qızı ABDULLAYEVA
*AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyatı İnstitutu Türk xalqları
Ədəbiyyatı şöbəsi
guler 32114@gmail.com*

ŞEYX QALIB YARADICILIĞINDA ƏNƏNƏDƏN BƏHRƏLƏNMƏ

XÜLASƏ

Orta əsrlər poeziyasını mənalı və ifadəli edən amilərdən biri də sələf –xələflik ənənəsinə sadiq qalma prinsipidir. Demək olar ki, bu ənənəyə bütün şairlər öz yaradıcılıqlarında riayət etmiş, öz sələflərinə ehtiram etməyi, divanlarında onları məhəbbətlə yad etməyi özlərinə borc bilmişlər.

Şeyx Qalib divanında adı məhəbbət və ehtiramla çəkilən şəxslərdən biri böyük təsəvvüf şeyxi Mövlana Cəlaləddin Rumi.

O, özünün həm şair, həm də bir mövləvi şeyxi kimi formalaşmasında Mövlana Cəlaləddin Ruminin böyük təsiri olduğunu bütün yaradıcılığı boyu qeyd edir. Şair böyük Mövlananın “Məsnəvi”-sini 11 dəfə oxuduğunu vurğulamaqla mürdəsinə olan ehtiramını göstərir.

Qalib yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ustadının Mövlana olduğunu hər yerdə vurğulayır. Amma bununla yanaşı divanında Türk şairlərindən Əsrar Dədə, Xəyalı, Naili, Şeyxi, Neşeti, Ankaravi Çələbi və s. kimi şairlərin adları ilə yanaşı, azərbaycanlı şairlərdən Şəms Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Fəridəddin Attar, Sultan Vələd, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi, Gülşəni İbrahim, Süruri və s. hörmətlə yad etmiş, bəzilərinə ayrıca nəzirə, təxmis və qəsidələr yazmışdır.

Şeyx Qalib divanında adı məhəbbətlə çəkilən azərbaycanlı şairlərdən biri Nizami Gəncəvidir. Qalib “Hüsn və Eşq” əsərinin əvvəlində bəhs edəcəyi eşq hekayəsini ondan əvvəl bu mövzuda Azərbaycan şairi Nizam Gəncəvinin yazdığını deyir.

Divan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan şairlərdən biri də Azərbaycan şairi Şəms Təbrizidir. Qalib divanında Mövlanadan bəhs edərsə, təbii ki, burada Şəmsin də adını çəkilməsi, ondan bəhs etməsi təbiidir. Divanda Şəmsin adı keçən beytlərdən başqa “Şəmsi Mövlana” adlı bir şeirə də rast gəldik.

Şair Sultan Vələd hörmət əlaməti olaraq “Dər mədhiyyəyi Sultan Vələd” başlıqlı qəsidə və üç rübai yazıb. Şeirlərində onu “kərəm və lütf mədəni” deyərək vəsf edir. Bundan başqa Qalib Mövlananı günəşə, oğlunu aya bənzədir. Ay da öz işığını günəşdən alır. Sultan Vələddə öz feyzini babasından aldığı və hər şey üçün ona borclu olduğunu dilə gətirir.

Açar sözlər: Şeyx Qalib, Məhəmməd Füzuli, məhəbbət şairi, qəzəl, təxmis,

XVIII əsr Türk ədəbiyyatının görkəmli şairi Şeyx Qalib özünün yaratdığı divanında ənənədən bəhrələnmə prinsiplərinə sadıq qalaraq, sələflərinin adını ehtiramla yad etmişdir. Onun divanında təkcə Türk şairləri deyil, azərbaycanlı şairlərin adını hörmət və ehtiramla anması, onlardan yaradıcılığı boyu öyrəndiyini etiraf edən şeirlərə rast gəlirik. O, divanında Şəms Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Fəridəddin Attar, Sultan Vələnd, Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzulini, Saib Təbrizi, Süruri, İbrahim Gülşəni kimi şairlərdən məhəbbətlə söz açdığını görürük. Divandan bəlli olur ki, Qalib adını hörmətlə çəkdiyi şairin bəzilərinə ayrıca nəzirə, bəzilərinə qəsidə, bəzilərinə isə təxmislər yazmışdır.

Divan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan və Qalib poeziyasında adı məhəbbətlə yad edilən şairlərdən biri Azərbaycan şairi Şəms Təbrizidir. Ədəbiyyatda Mövlana və Şəms əlaqəsi hamiya məlumdur. Odur ki, Qalib divanında Mövlanadan bəhs edirsə, təbii ki, burada Şəmsin də adının çəkilməsi, ondan bəhs edilməsi təbiidir.

Divanda Şəmsin adı keçən beytlərdən başqa “Şəmsi Mövlana” adlı bir şeirə də rast gəldik. Şeyx Qalibin Şəmsə olan məhəbbəti, onun yaradıcılığına vurğunluğu şairin poeziyasında özünü göstərir. Buradan bəlli olur ki, Qalib öz yaradıcılığında sələflərinin yollu ilə getmiş və bütün yaradıcılığı boyu onlardan məhəbbətlə söz açmışdır.

Aşağıdakı qəzəlinde Qalib Şəms və Mövlananı övliyələr torpağının çörəyi olaraq vəsf edir, başqa qəzəllərdəki kimi yenə də Şəmsi günəşə, Mövlananı aydın bir sabaha bənzədir.

Güruhi övliyanın əkməkidir Şəmsi Mövlana

Misalı möhri subhi müncəlidir Şəmsi Mövlana (2,168)

Bu misrada şair Şəmslə Mövlananı həz.Məhəmmədlə Əliyə, bəzən parlaq nura, bəzən şəkər saçana, parlaq günəşə və s. bənzədir.

Feyz enzarı Cənabi Şəmsdən gəldi mənə,

Gövhərin bir sübhai sad danə kim çeşmimdir ol. (1, 358)

Şair Şəmsi burada gövhərdən yapılmış bir təsbehə bənzədir. Başqa bir beytdə Şəmsi təcəlla günəşinin çeşməsi kimi vəsf edir.

Nur bəxş olduqca Qalib Şəmsi eşq

Mövləvilər zərre san eylər səma. (1, 336)

Onu da qeyd edək ki, Qalib çox qəzəllərində Şəmsi günəşlə müqayisə edir, onu günəşə bənzədir. Bu bənzətmənin kökləri daha dərinlərə gedib çıxır. Çünki Qalibdən öncə Mövlana ilə Şəmsin dostluğunu Günəşlə Ayın dostluğuna bənzədən şairlər çox olmuşdur. Bundan başqa Qalib divanında otuza yaxın beytdə Şəmsin adını çəkmiş, onu məhəbbətlə yad etmişdir. Qalib Şəmsin adını çəkib onu yad etməklə mürşidinin nəzərlərinin “ kimya nəzərli” olaraq feyzini ondan aldığını deyir:

Qalib nuxasi qəlbə zəri xalis etmədə,

Olmaz Cənabi Şəms kimi kimya nəzər. (1,286)

Şəmsin nəzərinin təsirini vəsv edərək deyir:

Dursun nəzəri tərbitəti Şəmsi Xudada

Vaxt ilə olur səngi siyah gövhəri almaz. (1, 325)

Bu beytdə şair Şəmsin nəzərinin müəyyən vaxtlarda qara daşı almaza döndərə bilməsinə işarə etməsi, şairin fəvqəlgüçə, ilahi bir qüvvəyə sahib olmasını bizə xəbər verir. Bu da onu göstərir ki, Qabil öz sələflərinə bir övliya kimi baxmış, onların nəzərinin ilahi varlıqdan güc almasına inanmışdır.

Şeyx Qalib divanında adı məhəbbətlə çəkilən azərbaycanlı şairlərdən biri Nizami Gəncəvidir. Məlumdur ki, orta əsrlərdə Nizami “Xəmsə”nin soragı bütün türk dünyasına yayılmışdır. Əsərin fars dilində yazılmasına baxmayaraq, Nizami bu əsərlə Azərbaycanın şöhrətini dünyaya yaymışdır. Təbii ki, türk dünyasına məlum olan Nizami “Xəmsə”sindən Qalibin də məlumatı var idi. Əgər belə olmasaydı, şair özünün etirafını əsərində qeyd etməzdi. Qalib “Hüsn və Eşq” əsərinin əvvəlində bəhs edəcəyi eşq hekayəsini ondan əvvəl bu mövzuda Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsər yazdığını məsnəvidə belə qeyd edir:

Bulmaqla bu iki hoşça təbir,

Ərlikmidir izdivaca təsvir.

Dersən ki, Nizami giryamı

Etmiş o dahi bu iltizami.

Ol tərzi Əcəmdir olmaz icab,

Rindanı Əcəm gözətməz abad. (2, 79)

Nizami Gəncəvinin daha bir beytdə adını məhəbbətlə çəkən Qalib deyir:

Bağ iştirakında bərgi huşku məğzi Nərgizi,

Mahzəni nəzmində bir dərbanı tabı Gəncəvi (2, 148)

Şair bu beytdə Nərgiz və Nizami Gəncəvinin adını çəkir. Nərgizin (ö.1635) ağıl və beynini bağçasında quru bir yarpaq, Nizaminin (ö. 1241) şairlik təbiətinin isə nəzm məhəlləsinin bir qapıçısı olduğunu söyləyir. Bizə məlumdur ki, istər xalq həyatından alınan, istərsə də başqa xalqların folklorunda özünə yer alan məhəbbət və qəhrəmanlıqla bağlı əhvalatları ilk dəfə Nizami Gəncəvi nəzmə çəkərək iri həcmli nəzm nümunələri yaratmışdır. Nizamidən əvvəl heç bir şair nəsrə olan əhvalatları nəzmə çəkməmişdi. Buna görə də Şeyx Qalib nəzm məhəlləsi deyərkən bunu nəzərdə tutur. Əlbəttə, bu nəzm məhəlləsinə girmək istəyən hər bir şairdən çox böyük istedad tələb olunur. Onlar qüdrətli söz söyləmək istedadına sahib olmalı, söyləyəcəyi sözlərin hikməti insanları özünə valeh etməlidir. Belə olan halda onlar Nizaminin açdığı nəzm bağçasının qapısından girmək iqtidarına sahib ola bilirlər. Əgər belə olmazsa, onlar Nizaminin qapıçısı olduğu nəzm bağçasına girərkən çətinliklərlə qarşılaşacaqlar. Əlbəttə, bütün bunlar Nizami sözünün ecəzkar hikmətindən xəbər verir. Hər bir hünər əhli Nizami elminin, şeirinin sirrinə bələd ola bilməzdi, odur ki, Qalib şairin bu istedadından xəbərdar olmuş, özünü onun hünər

bağçasının meyvəsindən hesab etmişdir. Buna görə də Qalib Nizami hikmət xəzinəsinin qapısından keçə bilmişdir. Bunu şairin yaradıcılığı göstərir.

Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” məsnəvisindən gətirilən nümunədən görürük ki, şair məhəbbət mövzusunda nəql etmək istədiyi əhvalatı özünün etiraf etdiyi kimi ondan daha əvvəl “əgər böyük Nizami bu işi belə yapmış”dır, deyirsə, özünün də məhəbbət mövzusunda yazdığı məsnəvisini bu yolla davam edəcəyini bildirir. Nizaminin açdığı cığırla getməyi qarşısına məqsəd qoyan şair sonda bu hikmət xəzinəsindən hünərlə keçə bilir. Başqa bir şeirində yenə də Nizami Gəncəvinin adını məhəbbətlə çəkən Qalib deyir:

Tərzi sələfə təqəddüm etdim
Bir başqa lüğət təkəllüm etdim

Mən olamadım o gürüha pərvər
Oymuş belə Gəncəviyə Xosrov (2,11)

Qalib divanında yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı ilə türk ədəbiyyatı və ortaq mədəniyyətlərin qovşağında görüşən şairlərdən biri də Sultan Vələddir. Azərbaycan ədəbiyyatında onun həyatı, yaradıcılığı və əsərləri haqqında az məlumat var. Sultan Vələd Mövlananın böyük oğlu olub, Mövləviyyə təriqətini sistemli bir hala gəlməsində önəmli rol oynamışdır. Şeyx Qalib də divanında yeri gəldikcə onun adını hörmət və ehtiramla yad edir. Şair Sultan Vələdə hörmət əlaməti olaraq “Dər mədhiyyəyi Sultan Vələd” başlıqlı qəsidə və üç rübai yazıb. Şeirlərində onu “kərəm və lütf mədəni” (3, 88) deyərək vəsf edir. Bundan başqa Qalib Mövlananı günəşə, oğlunu aya bənzədir. Ay da öz işığını günəşdən alır. Sultan Vələd feyzini babasından aldığı və hər şey üçün ona borclu olduğunu dilə gətirərək deyir:

Pərtövi tərbiyəti nuru ziyaya məzhər,
Mali Xurşudi aləm həzrəti Sultan Vələd (2, 58).

Sonra Qalib Sultan Vələdin atasından tərbiyə aldığını, onun nəsihətləri ilə böyüdüyünü daha poetik dillə vəsf edir. Mövlana tərbiyəsi, övliya nəsihəti həmişə Sultan Vələdi hifz etmiş, onun yardımçısı olmuşdur.

Oldu pərvərdeyi cənabi Hünkar,
Basdı əflakə qədəm həzrəti Sultan Vələd (2,58).

Şair deyir ki, atasının qucağında bəslənən Sultan Vələd fələklərə ayaq açmış, hikmət südü ilə bəslənmişdir. Sultan Vələdin həyatını lirik boyalarla, mübaliğə və təşbehlə təsvir edən şair, onun gələcək həyatını oxucuya qabaqcadan xəbər verir. Belə bir övliyanın qucağında böyüyən uşağın taleyi müqəddəslərin sırasında məqam tutur.

Ey saliki rahi Mövləvi ol agah,
Övladına uy pirinin olma gümrah.
Fitfayi lətifi vəlisi sirri agah
Sultan Vələd degil də kimdir billah (2, 444)

Sultan Vələd haqqında yazdığı rübaidə Qalib onun babasının Mövlana olduğunu, onun yolunu davam etdirdiyini, atasına layiq bir oğul olmasını dilə gətirir. Şair rübaidə yer alan “el vələdü sirri edihü” (çocuk babasının sirridir) deyiminin Sultan Vələdə aid olduğunu vurğulayır.(3,86) Qalibin divanda Sulatan Vələdlə bağlı bir çox beytlər yer almaqdadır. Şair kim Mövlanaya ziyarətə getmək istəyirsə, Sultan Vələddən yardım istəməlidir, deyərək onu öyür.

Hər kim ki Celali Ruma vasil edə murad

Sultan Vələddən eyləsin istimdad.

Qalib divanında Sultan Vələdi təkcə Mövlananın övladı kimi yox, həm də yaxşı bir şair olduğunun da görürük:

Düri mənayı çəkib rıştəyə Sultan Vələd,

Düzdü bir sübhəi mərcan könüldən könülə. (403)

Qalibə görə Sultan Vələd “ləvhi qələmin arifidir” deyimində onun qələm əhli olduğunu oxuculara deyir. Şair özünə yaxın bildiyi insanlar üçün qəlbindən gələn ifadələrlə Sultan Vələdi də vəsf etməkdən çəkinməmişdir. Onun insanlarla olan münasibətini “eylədi hümmət ilə dövrü sipihri tənzim, şahı pərvanə haşam həzrəti Sultan Vələd”deyimində (4, 106) insanlara olan sevgisindən bəhs edir.

Şeyx Qalib Türk təsəvvüf ədəbiyyatının inkişafında böyük rol oynamışdır. Onun yaradıcılığında sələflərinə olan hörmət və məhəbbət bütün divan boyu qorunub saxlanılır. Bütün bunlar türkdilli poeziyada hörmək ənənəsinin qorunması və nəsildən –nəslə ötürülərək davam etdiyini göstərir. Qalib də bu ənənəyə yaradıcılığı boyu sadıq qalmış və öz sələflərindən həmişə faydalanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Şeyh Qalib. Divan. Hazırlayan Naci Okucu . Ön söz Naci Okucunundur. Ankara: 2011. Türkiye Dayanat Vakfı ,
2. Şeyh Qalib. Hüsn və Aşk. Hazırlayan: Orhan Okay və Hüseyn Ayan. 3 baskı.2000.İstanbul: Dərgah yayınları.
3. Erdoğan Taştan. Şeyx Qalib şiirlerinde Mövlevi böyükleri. Şeyh Qalib Hakkında Makaleler ve Biblioqrafiya. İstanbul: Dergah yayınları, 2016
- 4.Günay Kut. Şeyh Qalib ve ötekiler. Şeyh Qalib Hakkında Makaleler ve Biblioqrafiya. İstanbul: Dergah yayınları, 2016

ГЮЛЯР АБДУЛЛАЕВА

ПРЕИМУЩЕСТВО ТРАДИЦИИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ШЕЙХА ГАЛИБА

РЕЗЮМЕ

Одним из факторов, делающих средневековую поэзию значимой и выразительной, является принцип следования традициям предшественника. Почти все поэты следовали этой традиции в своих произведениях, потому что они уважали своих предшественников и с любовью вспоминали о них на своих диванах.

Один из людей, названных при дворе шейха Галиба с любовью и уважением, - великий суфийский шейх Мевлана Джалалуддин Руми.

Во всех своих работах он подчеркивает, что Мевлана Джалалуддин Руми оказал большое влияние на его становление как поэта и шейха мавлави. Поэт выражает свое уважение к своему муршиду, подчеркивая, что он 11 раз прочитал «Маснави» великого Мевляны.

Победитель везде подчеркивает, что его хозяин - Мевлана, о чем говорилось выше. Но в то же время на его диване находились турецкие поэты Асрар Дада, Хаяли, Наили, Шейх, Нешети, Анкарави Чалаби и другие. Наряду с именами поэтов, азербайджанские поэты Шамс Тебризи, Низами Гянджеви, Фаридаддин Аттар, Султан Валанд, Мохаммад Физули, Саиб Тебризи, Гульшани Ибрагим, Сурури и другие. Для некоторых из них он написал отдельные стихи, стихи и стихотворения.

Низами Гянджеви - один из азербайджанских поэтов, имя которого с любовью упоминается на диване шейха Галиба. По словам победителя, история любви, которую он расскажет в начале «Красоты и любви», была написана азербайджанским поэтом Низамом Гянджеви до него.

Одним из поэтов, занимающих особое место в диванской литературе, является азербайджанский поэт Шамс Тебризи. Поэтому, если Галиб говорит о Мевлане на диване, естественно, что здесь упоминается и Шамс. Помимо стихов, упомянутых Шамсом на диване, мы наткнулись на стихотворение под названием «Шамси Мевлана».

В знак уважения к поэту султану Валену он написал стихотворение под названием «Похвала султану Валаду» и три рубая. В своих стихах он описывает его как «культуру изящества и изящества». Кроме того, Галиб сравнивает Мевлану с солнцем, а своего сына - с луной. Луна также получает свет от солнца. Султан Валад говорит, что получил милость от деда и был ему всем обязан. В статье они будут рассмотрены подробно.

Ключевые слова: Шейх Галиб, Мухаммад Физули, любовный поэт, газель, тахмис,

GULAR ABDULLAEVA

**ADVANTAGE OF TRADITION
IN THE ACTIVITIES OF SHEIKH GALIB
SUMMARY**

One of the factors that make medieval poetry significant and expressive is the principle of following the traditions of its predecessor. Almost all poets followed this tradition in their works because they respected their predecessors and remembered them fondly on their sofas.

One of the people named at the court of Sheikh Ghalib with love and respect is the great Sufi sheikh Mevlana Jalaluddin Rumi.

In all his works, he emphasizes that Mevlana Jalaluddin Rumi had a great influence on his formation as a poet and sheikh Mawlavi. The poet expresses his respect for his murshid, stressing that he had read Masnavi by the great Mevlana 11 times. The winner everywhere emphasizes that his master is Mevlana, as mentioned above. But at the same time, Turkish poets Asrar Dada, Hayali, Naili, Sheikh, Nesheti, Ankaravi Chalabi and others were on his sofa. Along with the names of poets, Azerbaijani poets Shams Tabrizi, Nizami Ganjavi, Faridaddin Attar, Sultan Valand, Alisher Navai, Mohammad Fizuli, Saib Tabrizi, Gulshani Ibrahim, Sururi and others. For some of them, he wrote individual poems, poems and poems.

Nizami Ganjavi is one of the Azerbaijani poets, whose name is fondly mentioned on the couch of Sheikh Ghalib. According to the winner, the love story that he will tell at the beginning of "Beauty and Love" was written by the Azerbaijani poet Nizam Ganjavi before him. One of the poets occupying a special place in Divan literature is the Azerbaijani poet Shams Tabrizi. Therefore, if Ghalib talks about Mevlana on the sofa, it is natural that Shams is also mentioned here. In addition to the poems mentioned by Shams on the couch, we came across a poem called "Shamsi Mevlana." As a sign of respect for the poet Sultan Valen, he wrote a poem called "Praise to Sultan Valad" and three chops. In his poems, he describes it as "a culture of grace and grace." In addition, Ghalib compares Mevlana to the sun, and his son to the moon. The moon also receives light from the sun. Sultan Walad says that he received mercy from his grandfather and owed him everything. In the article they will be considered in detail.

Keywords: *Sheikh Ghalib, Mohammad Fizuli, love poet, , gazelle, takhmis,*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi filologiya elmləri doktoru, professor Məmməd Əliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏMAYƏ CƏLİLOVA
Bakı Dövlət Universiteti
türkologiya kafedrası, baş müəllim
Akademik Zahid Xəlilov küçəsi - 23
e-mail: semaye_calilova@mail.ru

FÜZULİ SÖZ SƏNƏTİNİN FƏLSƏFİ MƏZMUNU XÜLASƏ

Bu məqalədə türkdilli poeziyanın zirvəsi sayılan Məhəmməd Füzulinin əsərlərinin fəlsəfi tutumu, dil xüsusiyyətləri, şairin bənzərsiz dünyagörüşü, əsərlərində işlətdiyi frazeoloji vahidlər araşdırılmışdır. Füzuli təkcə İraq türkmənlərinin, Anadolu türklərinin və ya Azərbaycanın şairi deyil, bütün türk xalqlarının ortaq dəyəridir. O, başdan-ayağa İslam şairidir, mövzuya haradan başlayır-başlasın mütləq nəticəni Allaha yönəlməkdə görəcək.

Şairin şah əsəri sayılan və çoxlarının məhəbbət dastanı hesab elədiyi “Leyli və Məcnun” əslində insanın dini baxımdan yüksəlişini tərənnüm edən ən gözəl ədəbi nümunədir. Təsəvvür edin ki, Leylini gəlin aparan İbn Salam ölmüş, ata evinə qayıdan Leyli səhrada Məcnuna rast gəlir və onu vüsala dəvət edir, Məcnunun cavabı nə olsa, yaxşıdır: “Sən mənim üçün güzgüsən, mən güzgüyə deyil, güsgüdə gördüyüm Allahıma aşıqəm”. Bəli, Leyla ilə başlayan yol aşıqı Mövlaya götürür.

Füzuli şeirinin dili heyratamiz dərəcədə güclüdür, təsirlidir, lakonikdir, təsviri o qədər canlıdır ki, oxuduğun əsəri film kimi görə bilərsən. Tam qətiyyətlə deyə bilərik ki, XVI-XVII əsr ədəbi düşüncənin və ədəbi dilin formalaşmasında Füzulinin rolu müqayisə olunmayacaq qədər böyükdür. Türkdilli ədəbiyyatda öz ardıcılılarına Füzuli qədər təsir göstərən ikinci bir şair tapmaq mümkün deyil. Füzuli insanı da sevir, heyvanı da sevir, ağacları, otları da sevir, sevdiyi hər kəsi, hər şeyi də Allah üçün, Allahın əsəri olduğu üçün sevir. Bir çox dini məsələlərin həlli Füzulidə də, Yunus Əmrədə də, Nəbidə də, Nəfidə də eynidir, fərq sadəcə poetik ifadə tərzindədir.

Füzulinin üstünlüyü də məlum həqiqəti ən dolğun, təsirli və heyratamiz dərəcədə gözəl bir üslubda oxucunun gözləri önündə canlandıra bilməsindədir. Bütün şərq mütəfəkkirlərində olduğu kimi Füzulinin əsərlərində də 3 personaj var: can, canan, əğyar. Can şairin özü, canan Allah, əğyar isə canana gedən yolda canın qarşısını kəsən, onun canana qovuşmasını əngəlləyən dünyanın öləri gözəllikləri və zövqüdür. Füzuliyə görə, dünya sevgisi öləri, Allah sevgisi isə əbədidir, əbədinə sevən əbədiyə qovuşar, əbədilik qazanar. Füzulinin gücü, üstünlüyü də əmin olduğu bu həqiqətləri ən inandırıcı şəkildə oxucusuna təqdim edə bilməsindədir.

Açar sözlər: Füzuli, poeziya, eşq, göz, dünya, hicran, səhra, vüsəl

Ona "söz mülkünün sultanı" deyirlər. Sözü min sözün içindən seçilib, o sözün içindəki mənə, incəlik, qeyri-adi düşüncə ləl-cəvahir kimi yüz illik məsafədən göz

qamaşdırır. Hər kəs də onu özünə çıxır, adını öz ədəbiyyatının başına yazır. İraq türkməni də "mənimdir" deyir, Anadolu türkü də "mənimdir" deyir, Azərbaycan da. Amma bir ölkənin, bir dövlətin deyil, sərhədsiz bir dünyanın söz sultanıdır Məhəmməd Füzuli. Əslində sultan olduğunu özü də yaxşı anlayıb və bu yazının adının alındığı "padişahi-mülk" qitəsində bu həqiqəti dünyaya elan edib. Özünü dövrün padşahı ilə müqayisə edən şair deyir ki, o, xəzinələr dolusu pul xərcləyib ölkələr tutur, zor gücü ilə işğal edir, mənə könlülləri fəth edirəm. Şairin padşahdan fərqi də elə budur: o, işğal edir, istədiyini zor hesabına əldə edir; mənə sevrək, sevilərək, insanların könlünə sultan kəsilərək bu məqama ucalmışam.

Məhəmməd Füzuli təkcə Azərbaycanın, İraq türkməninin, ya Anadolu türkünün deyil, bütöv Türk dünyasının ortaq dəyəridir. Azərbaycan ədəbiyyat-şünaslığının ən böyük problemlərindən biri də odur ki, böyük Füzulinin də aid edildiyi orta əsrlər mərhələsi istər tarixi, istərsə də coğrafi baxımdan öz müstəvisindən təcrid edilərək ortaya qoyulur, məhəlli çərçivədə təqdim edilir. Nəticədə həm Füzuliyə qədərki, həm də ondan sonrakı mərhələdə böyük boşluqlar əmələ gəlir. Yəni bu gün tədris olunan Azərbaycan ədəbiyyatında Füzulidən Vaqifə qədər təxminən iki yüz illik mərhələdə onlarla bir sıraya qoyula biləcək söz ustadı tapmaq mümkün deyil. Halbuki, Füzuli böyük bir ənənənin üzərində yetişmiş və ardınca da yüzlərlə qələm əhlinin təsirləndiyi, öyrəndiyi möhtəşəm ədəbi irs qoyub getmişdir. Türkiyə mənbələri Füzulini Osmanlı şairləri sırasına daxil edir, amma Azərbaycan türkcəsində yazdığını və bu silsilədə ən uca zirvə olduğunu da etiraf edirlər. Yəni elə düşünürük ki, ədəbiyyatımızın bu mərhələsini yenidən nəzərdən keçirməyə ehtiyac var. Belə ki, həmin mərhələni ortaq türk ədəbiyyatı kimi qəbul etmək və ümumi dəyərimiz kimi tədris etmək daha məqsədəuyğun olardı. Əgər Füzuli və Yunus Əmrə poeziyasına müqayisəli nəzər yetirsək, ikincinin istər dil, istərsə də dünyagörüşü baxımından bizə nə qədər yaxın olduğunu və Füzulinin əruzla ifadə etdiyi fikirləri heca vəznində nə qədər sadə, anlaşıqlı bir dildə işlətdiyini görürük.

Onu da deyək ki, Füzulidən sonra gələn Osmanlı divan ədəbiyyatının tanınmış bütün nümayəndələri onun təkrarsız söz ustadı olduğunu qəbul etmiş və ədəbi irsinə tez-tez üz tutmuşlar. İstər bədiilik, istərsə də dilçilik baxımından Füzuli poeziyası möhtəşəm bir məktəbdir və Osmanlı divan ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələri sayılan Baqi, Nabi, Nəfi, Nədim, Gülşəni, Seyyid Vəhbi, Şeyx Qalib, Ziya Paşa kimi söz ustaları bu məktəbdən çox şeylər öyrənmişlər. Ona görə də Füzuli ilə burada adlarını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz əksər şairlər arasında çox yaxın doğmalılıq telləri var. Məsələn, Füzulinin məşhur "padişahi-mülk" qitəsinin məqtəsi (son beyti) ilə Nəfinin bir beytini müqayisə edəcəyik və ədəbiyyatı anlayan hər kəs hər iki beytin eyni düşüncəni, eyni duyğunu daşıdığını qəbul edəcək. Füzuli yazır:

Hər cəhətdən fariğəm aləmdə, haşa kim, ola

Rizq üçün əhli-bəqa əhli-fənanın çəkəri. (I, səh. 382)

Aləmdə hər cəhətdən fariğ, yəni azad olmaq odur ki, dünyanın naz-nemətlərinə könül verməyəsən, aldanmayasan, hər gün səndən bir addım uzaqlaşan, səni tərk

eləyən dünya üçün deyil, hər gün bir addım yaxınlaşdığın və hər birimizin son ünvanı olan axirət həyatına hazırlıq görəsən. Şair də özünü oxucusuna məhz bu keyfiyyəti ilə təqdim edir və davamında deyir ki, Allah eləməsin ki, mənim kimi əhli-bəqa, yəni könlünü Allaha bağlamış birisi, bir qarın çörək üçün axirətini satıb dörd əllə dünyaya sarılmış zavallılara möhtac olsun. Təbii ki, biz burada beytin insan təfəkküründə doğurduğu duyğunu ifadə eləməyə çalışdıq. Görün Füzulinin bu fikrini Nəfi necə söyləyir, daha doğrusu, davam etdirir:

Nə aləmdən səfa bulduq, nə əhlindən ricamız var,

Nə dərgahi-Xudadan məəda bir ilticamız var.

Nəfi deyir ki, bu aləmdə səfa görmədik, dünya əhlindən də hər hansı xahişimiz, istəyimiz olmaz, Allah dərgahından savayı da bir sığınacağımız, ümid yerimiz yoxdur. Göründüyü kimi, Füzuli mövzunu harada bitiribse Nəfi də oradan mövzuya girir və davam edir. Bəzi könül adamları üçün zaman və məkan anlayışı yoxdur, onlar aradakı əsrlərin üstündən adlayıb eyni məkana, eyni zamana gələ və eyni düşüncəni təbliğ edə bilirlər. Çünki bu cür könül ərbabları zamanın, məhəlli idarəçiliyin hökmlərinə boyun əymirlər, əbədi dəyərlərlə yaşayırlar, ona görə də hər əsrdə, hər məkanda onların doğmaları, eyni duyğu və düşüncəni paylaşanları var. Bu mənada Füzuli, əli hər zamana, hər məkana yetişən böyük mütəfəkkirdir.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz fikir, yəni fəriğ olmaq məsələsi əslində Füzuli yaradıcılığının ana xətlərindən birini təşkil edir. Başqa bir qəzəlində Füzuli deyir:

Aşiq oldur kim, qılır canın fəda cananına,

Meyli-canan etməsin hər kim ki, qıymaz canına. (Leyli və Məcnun, səh. 206. Bakı-1958)

Klassik ədəbiyyatımızda, xüsusən də elə Füzuli şeiriyyatında tez-tez təkrarlanan “sevdiyin yolunda candan keçmək” deyimini sadəcə onun uğrunda ölmək demək deyil, həyatı sevdiyin istədiyi kimi yaşamaq anlamına gəlir. Təbii ki, burada “canan” deyildikdə ancaq Allah-Taala nəzərdə tutulur. Yeri gəlmişkən onu da bildirək ki, divan ədəbiyyatımızda cəmi üç obraz var: can, canan və ağyar. Can – aşiqin, şairin özüdür; canan deyiləndə Allah-Taala nəzərdə tutulur; ağyar, yəni qeyrilər isə bir qədər yuxarıda dediyimiz dünya, onun ötəri, aldadıcı üzüdür, nəfsdir, şeytandır, səni aldadan, haqq yoldan azdıran və ya azdırmağa çalışan hər şeydir, hər kəsdir. Həmin qəzəlin ikinci beytində sair ittihamlarını, klassik şeir dili ilə desək, sitəmini bir qədər də sərtləşdirir:

Canını canana verməkdir kamalı aşiqin,

Verməyən can etiraf etmək gərək nöqsanına. (Leyli və Məcnun, səh. 206. Bakı-1958)

Şair deyir ki, aşıqlığın kamalı, yəni ən uca zirvəsi sevdiyin yolunda canından keçməkdir, kim bunu bacarmırsa, sevdiyi üçün hər şeydən, canından belə keçə bilmərsə, qüsurlu etiraf etsin və həqiqi aşiq olmadığını boynuna alsın.

Füzuli Azərbaycan dilinin imkanlarından uğurla istifadə etmiş və onu inkişaf etdirmiş sənətkardır. Bəlkə də heç bir söz ustası Azərbaycan dilinə və dilçiliyinə

Füzuli qədər xidmət göstərə bilməyib. Aşağıda verdiyimiz misallarda siz bu dediyimizin şahidi olacaqsınız.

Məlumdur ki, ərəb-fars dillərindəki izafət tərkibləri türk dillərinin təyini söz birləşmələrinə uyğun gəlir. Sadəcə fərq ondan ibarətdir ki, izafətdə təyin olunan təyindən öncə gəlir, türk dillərində isə təyin təyin olunandan əvvəldə durur. Füzuli söz birləşməsi ilə izafət arasında çox fərq qoymur, çox zaman ana dili materialına üstünlük versə də, hər ikisindən istifadə edir. Bəzən bir beytdə bu mənzərənin şahidi olmaq olur:

Eşq tərki-dilü-candan görünürdü müşkil,

Tərki-eşq eylə dedin, tərki-dilü-can etdim. (I. səh. 232)

Şairin xalq dilinə bələdliyinə gəldikdə, onu demək lazımdır ki, Füzuli poeziyasına təkcə Azərbaycanın deyil, demək olar ki, bütün Şərqdə yaşayan türklərin milli söz sərvətinin qısa məcmusu kimi baxmaq olar. O, dildən təkcə söz materialı kimi istifadə eləmir, o, sözün ruhunu bilir, o, sözün dadını, rəngini, isti-soyuğunu duyur. Şair hansı məqamda sinonim sözlərdən hansının daha təsirli, daha tutarlı olduğunu bütün dilçilərdən daha gözəl hiss edir. "Leyli və Məcnun"-da məktəb mənzərələri nə qədər də təbiidir, gözəldir, inandırıcıdır. Şair sözlə ilıq bir tablo canlandırma bilmiş və oxucunu bu tablo qarşısında məftun etmişdir:

Məktəbdə onunla oldu həmdəm

Bir neçə mələk misal qız həm,

Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan,

Cəm oldu behiştə hurü qılman.

Oğlanlara qızlar olsalar yar,

Eşqə bulunar rəvaci-bazar.

Qız nərgisi-məst edib füsunsaz

Oğlana satanda işvəvü-naz.

Oğlan necə səbr pişə qılsın,

Vər səbri həm olsa nişə qılsın?

Ol qızlar içində bir pərizad

Qeys ilə məhəbbət etdi bünyad. (Leyli və Məcnun, səh. 34. Bakı-1958)

Mənzərə oxucuya bir növ Xətəinin "Bahariyyə"sini xatırladır. Xətəi təbiəti, ağacları, quşları təsvir edirdi və deyirdi ki, quş balalarının səsi yuvadan məktəbdəki uşaqların səsi kimi gəlir. Füzulinin bu tablosunda isə öncə ümumi mənzərə, sonra isə o mənzərədəki personajlardan birinin, daha doğrusu, Leylinin təbii gözəllikləri təsvir olunub. Füzulinin bu parçadakı təsvirlərinin bəziləri bu gün işlənilir, bəziləri isə işlənmir. Dilimizdə gözəli mədh etmək üçün belə bir ifadədən istifadə olunur: "Adam o gözəli görəndə ağlını itirir" və ya "Adamın ağlını başından alır"... Füzuli isə fikri belə ifadə edir:

Bir türfə sənəm ki, əqli-kamil

Gördükdə onu olurdu zail. (Leyli və Məcnun, səh. 35. Bakı-1958)

Şair gözəlin əlamətlərini ən müxtəlif təşbehlərlə, bən

zətmələrlə oxucusuna çatdırır. Leylinin baxışı da, gözləri də, davranışları da, qaməti də, naz-qəməsi də, zərifliyi də, göz bəbəyi də, dodaqları da, dişləri də, gözlərinin qaralığı da, yanağındakı xalı da, uzun kiprikləri də, qıyğacı baxışları da, bir cüt zəncirə bənzəyən uzun hörükləri də, əyri qələm qaşları da, bir sözlə, görünən bütün əlamətləri mütləq və mütləq bir bənzətmə ilə, orijinal mübaligə ilə oxucuya çatdırılır. Füzuli bu bənzətmələrin, bu ifadələrin bir hissəsini canlı xalq dilindən almış olsa da, bir hissəsini də çox ehtimal ki, özü ilk dəfə işlədərək dilin malı etmiş, sonrakı şairlərə yeni ifadə, bənzətmə vermişdir.

Füzuli gözəli təsvirdə, hadisələrin cərəyanını, axarını göstərməkdə nə qədər ustadırsa, dini mövzulara və mətləblərə toxunanda da ən azı elə o qədər uğurludur və ola bilsin ki, daha həssas, daha duyğulu və şükürlüdür. Şair "Leyli və Məcnun"un minacatını o qədər səmimi, o qədər təbii bir üslubda başlamışdır ki, adam bu misraların hər şeydən öncə bəndənin Allah-Taalaya duası olduğunu düşünür. İşin o biri tərəfi, yəni məsələnin poetik həlli isə elə bu düşüncənin içərisində əriyir:

Yarəb, kərəm et ki, xarü zarəm,

Dərgaha bəsi ümidvarəm.

Torpaq idim, eylədin bir insan,

Müstövcibi-əqlü qabili-can.

Gər can isə xaki-dərgəhindir.

Ver əql isə saliki-rəhindir.

Mən gülşəni-can içində xarəm,

Ayineyi-əqlə bir qübarəm.

Nəm var ki, laf edəm özümdən,

Məhv eylə məni mənim gözümdən. (Leyli və Məcnun, səh. 15, Bakı-1958)

Sondan ikinci misrada "nəm var ki" deyən şair insanın heç bir şeyə sahib olmadığını, sadəcə əmanət daşdığını, hər şeyin əsl sahibinin Allah-Taala olduğunu söyləyir. Burada diqqət çəkən başqa bir məqam isə "nəyim var" ifadəsinin qısaldılaraq "nəm var" şəklində işlədilməsidir. Sözü bu cür qısaldılması klassik ədəbiyyatımız, xüsusilə də Füzuli yaradıcılığı üçün o qədər də nadir rastlantı deyil.

Son misrada isə şair Allah-Taalaya yalvararkən: "Məni öz gözümdən məhv eylə" deyir. Ümumiyyətlə, Şərq klassik düşüncəsində, daha doğrusu, İslam fəlsəfəsində Allah sevgisində ərimək, itmək, yox olmaq istəyi var. Mövlana bu mənada kamil insanın neyə bənzədir və belə deyir:

Ney qupquru qurumuş, sinəsi deşik-deşik açılmışdır. Onun heç bir iradəsi, istəyi yoxdur. Ney onu üfürənin iradəsinə uyğun, daha doğrusu, onun istədiyi kimi səs çıxarır. Ney çalan hansı səsi istəyirsə, ney də onu verir. Kamil insan da ney kimi olmalıdır; Yaradan nə istəyirsə, insan da məhz onu yerinə yetirməlidir. İnsan öz iradəsini, öz istəyini deyil, Uca Yaradanın iradəsini əsas tutmalı və öz cüzi iradəsi ilə Allah-Taalanın külli iradəsi içində əriyib yox olmalıdır. Bu ərimə əslində yox olmaq deyil, Haqqa qovuşmaqdır, damla ikən dərya olmaqdır, hüceyrə ikən kainat qədər böyüməkdir. Bu fikrin üzərində Ənəlhəqq fəlsəfəsi də durur, vəhdəti-vücuda

düşüncəsi də. Füzuli Allah-Taalaya yalvararkən: "Məhv eylə məni mənim gözümdən" deyəndə məhz o məqamı oxucusuna təsvir etməyə çalışır. Osmanlı şairi Şeyx Qalib də təxminən eyni düşüncəni belə ifadə edir:

Verən Allah, alan Allah, nədir səndən gedəcək?

Tələşini görən də can sənin zənn edəcək.

Türk dünyasının böyük ozanı Yunus Əmrə də eyni düşüncəni dilə gətirir və hər şeyin, hər canlının Allahın mülkü olduğunu qəbul etməyin ən doğru seçim olduğunu deyir. O da öz iradəsindən, qürurundan imtina edir; dünya-insan münasibətlərini belə təsvir edir:

Döyənə əlsiz gərək,

Söyənə dilsiz gərək,

Dərviş könülsüz gərək,

Sən dərviş olamazsan.

Tamamən fərqli üslubda yazılmış, fərqli səmtlərə yönəlmiş kimi görünən bu poetik parçaların son dayandığı yer, son müstəvi eynidir. Füzuli hər dəfəki kimi bu məqamda da lakonikliyi ilə fərqlənmiş, bu böyük fəlsəfi düşüncənin "Məhv eylə məni mənim gözümdən" kimi qısa bir misraya sığdırmışdır.

Yuxarıda gətirdiyimiz poetik nümunələrdən də bəlli olur ki, Füzuli sözlə çox sərbəst davranır, onu əllərində yoğurub müxtəlif qəliblərə salır, doğma dilin və əruzun tələbləri arasında uzlaşma tapır, leksik-semantik mənanı qoruyub saxlamaq şərti ilə (bəzən də gücləndirmək üçün) hərfləri ixtisar edir. Hərdən də oxucuya elə gəlir ki, Füzuli şeiri ilk anında qəbul etdiyi kimi qələmə alır və sonradan bir daha ona dönmür. Yəni bəzən sətirlərin uzunluğu, qısalığı, dilin ifadə tərzinin ilkinliyi, təbiiliyi bu fikri deməyə əsas verir. Amma bir məsələ var ki, bu boşluqlar əruzla tənzimlənir. Daha doğrusu, əruzun tələbi ilə bəzən harasa yeni səs əlavə edilir. Məsələn, elə minacatın ikinci misrası "Dərgahə bəsi ümidvarəm" yazılsa da, "Dərgahə bəsi ümidivarəm" şəklində oxunmalıdır. Başqa cür mümkün də deyil. Bu, hər şeydən öncə əruzun ritmindən, axarından irəli gələn bir tələbdir. Şair o texnikanı, yəni əruz texnologiyasını çox gözəl mənimsədiyindən əsərində tez-tez ondan istifadə etmişdir.

Füzulinin sözlə işləmək məharətini araşdıranda heyrlənməyə bilmərsən. Şair sözlərlə həddən artıq sərbəst davranır, frazemləri istədiyi kimi rahatca parçalayır, bizim alışdığımız ənənəvi ardıcılıqla deyil, tamamilən fərqli nizamla misralara yayır. Ən maraqlısı isə budur ki, şairin bu əməliyyatı heç də oxucunun diqqətini çəkmir və tam təbii qarşılır:

Deyil bihudə gər yağsa, fələkdən başımə daşlar,

Binəsin tişeyi-ahimlə viran etdiyimdəndir. (I, səh. 122)

Əgər bu beytə dilçilik texnologiyası, daha doğrusu frazeologiyanın tələbləri nöqtəyi-nəzərindən yanaşsaq, çox şey yerində deyil, amma şairin poetik dühası hər şeyi elə rahat, elə ustalıqla misrada yerbəyer edir ki, oxucu gözü nə qədər həssas olsa da burada onu çaşdıracaq, diksindirəcək bir şey tapa bilmir. "bihudə deyil" yerinə

"deyil bihudə", "fələkdən (göylərdən) başa daş yağmaq" əvəzinə "gər yağsa fələkdən başımə daşlar" ... Yəni hər şey tam tərsinə, amma nə qədər də gözəl poetik bir üslubla oxucuya çatdırılır. Bir məqamı da xatırladaq ki, tək Füzuli deyil, o dövrdə yaşayan əksər türk şairlər "deyil" deyil, "degil" yazıblar, amma əruzun tələblərinə uyduğu üçün bir çox hallarda "deyil" variantı da işlədilir. Başqa bir misal:

Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevər,

Canı üçün kim ki cananın sevər, canın sevər. (I. səh. 124)

Buradakı mənzərə əvvəlki misaldan daha qarışıqdır, amma yenə poetik ustalığ hər şeyi yerbəyer eləyir.

Oxucu ilk baxışdan elə düşünə bilər ki, Füzuli şeirləri cilalanmayıb, ilk anda ağla necə gəlibsə, yazıya da o cür köçürülüb, amma diqqət yetirəndə hər şeyin tamamilən fərqli olduğu, ustad şairin çox səliqəli bir şəkildə hər şeyə əl gəzdirdiyi aydın olur.

Füzuli sənətinin ucalığını əks etdirən daha bir beytə nəzər salaq.

Saxla, ey aşk, ədəb, getmə səri-kuyinə çox

Ki, düşər gözdənü üzdən, sürulur hər küstah. (I. səh. 108)

Beytin məzmunu belədir: Ey göz yaşı, ədəb gözlə, onun (sevgilinin) diyarına çox getmə, çünki arsızlıq edən hər kəs gözdən düşür, urvatsız-rəğbətsiz olur, qapıdan qovulur.

Şair burada konkret mənzərə ilə mücərrəd qavramı eyni beytə yükləmişdir. Füzuli böyüklüyünün bir sirri də elə bundadır: konkretlə mücərrədi eyni frazeoloji birləşmə ilə ifadə etmək. Burada yaşın gözdən axıb üzdən süzülməsi sevgilinin yaşadığı məhəllədən əl çəkməyib, üzdən-gözdən düşən, xətir-hörmətini itirən aşiqə bənzədilir. Bir yerdə sevgilinin "səri-kuyi"nə dörd dəfə dalbadal "vətənimdir" deyən Füzuli nədənsə burada aşiqə bu düşüncənin tam əksini məsləhət görür.

Mütəxəssislərin söylədiyi kimi, dilin zənginliyi təkcə leksik fondu təşkil edən söz və söz birləşmələrinin sayı ilə ölçülmür, həm də o dilin ruhunu özündə ehtiva edən idiomlar, zərb-məsəllər, atalar sözləri, daha doğrusu, frazeoloji vahidlərlə müəyyən edilir. Füzuli böyük bir dövr ərzində formalaşmış çoxsaylı ifadələrin dildə rəsmiləşməsində misilsiz rol oynamışdır.

Füzulinin böyüklüyü poetik təfəkkürü, fəlsəfi məntiqi ilə bitmir, həm də doğma dilin imkanlarından son dərəcə ustalıqla istifadə nəticəsində yeni bir dəyər, yeni bir ucalıq, əlçatmazlıq qazanır. Azərbaycan dilinin milli xüsusiyyətlərini öz əsərlərində məharətlə verən şair bu dilin inkişafında yeni bir mərhələ açmışdır. Şair təkcə mövcud ifadələrlə kifayətlənməmiş, yeri gəldikcə ortaya yeni deyimlər, ifadələr, söz birləşmələri qoymuşdur.

Dilə bu qədər hakim olmaq, ən ağır mənalarla yüklənmiş fikri son dərəcə ustalıqla oxucuya çatdırma bilmək məsələsində Füzulinin bənzərini göstərmək çox çətin məsələdir. İslam adı altında birləşmiş ərəb, fars və türk xalqlarının dilinə də, mədəniyyətinə də mükəmməl şəkildə yiyələnmiş Füzuli hər üç dildə sənət şedevri ortaya qoymuşdur. Amma təbii ki, hər şeydən öncə öz layla dilini, göz açıb eşitdiyi, düşündüyü türkcəni özünə daha yaxın, daha doğma tutmuşdur. Əslində Füzulinin ən

böyük davasından biri də türkcənin şeirdə öz yerini alması və sahib olduğu gözəllikləri, ifadə imkanlarını bütün ehtişamı ilə hər kəsə nümayiş etdirmək olmuşdur. Yeri gəlmişkən vurğulamaq lazımdır ki, böyük sənətkar bu vəzifənin öhdəsindən böyük bacarıqla gəlmiş və özündən sonra gələnlərə möhtəşəm bir məktəb miras qoymuşdur. Hər bir dilin gücü həm də onun ehtiva elədiyi idiomlarda, söz birləşmələrində, yəni frazeoloji bazasında gizlidir. Füzuli də məhz bu bazanın imkanlarından son dərəcə ustalıqla və istədiyi qədər faydalanaraq həm doğma dilin alt qatındakı gözəllikləri önə çəkmiş, həm də şeirinin gücünə güc qatmışdır. Füzuli sənətkarlığının zirvəsi türkdilli əsərləri olduğu kimi, orta əsrlər türkdilli şeirin zirvəsini də elə Füzuli əsərləri təşkil edir.

Bu yazıda türkdilli şeirin zirvəsi Məhəmməd Füzulinin bir mütəfəkkir kimi böyüklüyündən, Osmanlı şeirinin ən parlaq nümayəndələri ilə mənəvi doğmalığından bəhs etməyə çalışdıq. Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, təkcə türkdilli mütəfəkkirlər deyil, Əbdürrəhman Cami, Sədi Şirazi, Hafiz Şirazi kimi farsdilli şeirin ustadları da düşüncə tərzinə, dünya-axirət məsələlərinə baxışda böyük Füzuli ilə çox yaxın, çox doğmadırlar. Amma bir həqiqət var ki, Məhəmməd Füzuli, özünün də dediyi, özündən sonrakı sənətkarların etiraf etdiyi kimi, sultandır, söz mülkünün sultanı.

Ədəbiyyat:

1. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1958, I c.
2. M. Füzuli. Leyli və Məcnun, səh. 15. Bakı-1958
3. Hacıyev T. Füzuli: dil sənətkarlığı. Bakı 1994
4. Əlizadə S. Füzuli dilində frazeologiyanın mövqeyi və əhəmiyyəti. Füzulinin dili (məqalələr). Bakı: Elm, 1997.

SAMAYA JALILOVA

PHILOSOPHICAL CONTENT OF FUZULI'S POETRY SUMMARY

This article examines philosophical content of Mohammad Fuzuli's poetry, including language features, his unique worldview and the phraseological units. Fuzuli is considered the pinnacle of Turkic poetry. He is a poet of the Iraqi Turkmen, Anatolian Turks or Azerbaijan, but a shared value of all Turkic peoples. He is an Islamic poet who attributes the conclusion of all his work to God. His "Leyli and Majnun," which is considered a masterpiece of the poet and considered by many to be a love story, is, in fact, the most beautiful literary example that glorifies the religious rise of a human being. Imagine that Leyli, who returned to his father's house after the death of Ibn Salam, who took Leyli as a bride, met Majnun in the desert and invited him to the reunion. However, Majnun's answer was: "You are a mirror for me, I am not in love with the mirror, but I am in love with the God I see in the mirror."

Yes, the the journey that started with Leyli takes the lover to Mevlana. The language of Fuzuli's poetry is powerful, effective, laconic, and the description is so vivid that the reader can see the work as a film. With complete confidence without exaggeration, we can say that the role of Fuzuli is incomparable in the formation of literary thought and literary language in the XVI-XVI centuries. It is impossible to find a second poet in Turkic literature who influenced his followers as much as Fuzuli. Fuzuli loves people, animals, trees and grass; he loves everyone and everything for God because all the creation is God's work. The solution of many religious issues is the same in Fuzuli, Yunus Emre, Nabi and Nafi: the only difference is poetic expression. Fuzuli's advantage is that he was able to bring the known truth to life before the reader's eyes in the most complete, practical and surprisingly beautiful style. As in all Oriental thinkers, there are three characters in Fuzuli's works: lover, beloved and the betrayer. The lover is the poet himself, the beloved is God, and the soul is the betrayer is the beauty and pleasure of the world that blocks the lover on the path and prevents him/her from reuniting with the beloved. According to Fuzuli, the love of the world is temporary. Nevertheless, the love of God is eternal, and the one who loves eternity will be reunited with eternity and gain eternity. Fuzuli's strength and superiority lie in the fact that he could present these truths to his readers in the most convincing way.

Key words: Fuzuli, poetry, love, eye, peace, parting, desert, reunion

**САМАЯ ДЖАЛИЛОВА
ФИЛОСОФСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ
СЛОВЕСНОГО ИСКУССТВА ФИЗУЛИ
РЕЗЮМЕ**

В статье исследуются философское содержание произведений Мухаммада Физули, считающиеся вершиной тюркской поэзии, а также языковые особенности, уникальное мировоззрение поэта, фразеологические единицы, используемые в его произведениях. Физули - не только поэт иракских туркмен, анатолийских турок или Азербайджана, он общая ценность всех тюркских народов. Он исламский поэт от начала до конца, о чем бы он ни начал писать, в итоге всегда обращается к Богу.

«Лейли и Меджнун», который считается шедевром поэта и многими считается любовной историей, на самом деле является самым прекрасным литературным образцом, прославляющим религиозный подъем человека. Представьте себе, что Ибн Салам, взявший Лейли в качестве невесты, умер, и Лейли по дороге в дом своего отца встретила Меджнуна в пустыне и пригласила его к воссоединению. И что же ответил ей Меджнун: «Ты для меня зеркало и я люблю не зеркало, а Бога, отраженной в ней. Да, дорога, направленная в сторону Лейлы, приводит возлюбленного в Мевлану.

Язык стихов Физули удивительно силен, эффектен, лаконичен, описание настолько яркое, что прочитанное произведение можно увидеть как фильм. Можно с полной уверенностью сказать, что роль Физули в формировании литературной мысли и литературного языка XVI-XVI веков несравнима велика. В тюркоязычной литературе невозможно найти второго поэта, оказавшего такое же влияние на своих последователей, как Физули. Физули любит людей, животных, деревья и траву, он любит всех и все, только ради Бога, который создал, творил их. Решение многих религиозных вопросов у Физули, Юнуса Эмре, Наби и Нафи, одинаковы. Разница только в форме их поэтического выражения.

Преимущество Физули в том, что он способен воплотить известную правду в жизнь на глазах читателя в наиболее полном, эффективном и удивительно красивом стиле. Как и у всех восточных мыслителей, в произведениях Физули три персонажа: душа, возлюбленная и соперник. Душа - это сам поэт, возлюбленная - это Бог, а соперник - это красота, сладости или радости мира, которые преграждают путь, и мешает воссоединиться с возлюбленной. Согласно Физули, любовь – это временное явление, а любовь к Богу вечна, и тот, кто любит вечность, воссоединится с вечностью и обретет вечность. Сила и превосходство Физули в том, что он умеет наиболее убедительно преподносить эти истины своим читателям.

Ключевые слова: Физули, поэзия, любовь, глаз, мир, разлука, пустыня, воссоединение.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent Sevdə Sadıqova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SAMİRƏ QURBANOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
Azərbaycan dili kafedrası
orcid.org/0000-0002-2580-0456, alvina0710@gmail.com

“YARIMÇIQ ƏLYAZMA” ROMANINDA XƏTAİ İNTERTEKSTEMALARI

XÜLASƏ

Azərbaycan dilçiliyində intertekstuallığın Kamal Abdullanın yaradıcılığı əsasında öyrənilməsinə cəhd göstərilməsi təsadüfi səciyyə daşımır. Müəllifin əsərləri, xüsusən də onun “Yarımçıq əlyazma” romanı intertekstuallığın öyrənilməsi üçün olduqca əhəmiyyətli mənbədir.

“Yarımçıq əlyazma” əsərində intertekstuallığın müəyyənləşdirilməsi və qavranması oxucudan Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı, xüsusən “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu, həmçinin Xətəinin həyatı ilə tanışlığını, bu sahədə fon biliklərinə malik olmasını tələb edir.

Əsərin ikinci, Şah İsmayıl Xətəiyə həsr olunmuş qatının intertekstuallıq xüsusiyyətləri, bu qatdakı intertekstemalar və pretekstlər, eləcə də onların tərcümə məsələləri, əsərin bu aspektdən tədqiq olunmasını şərtləndirir. Bu qat həm həcmcə az, həm də mövzu bir yönlüdür. Diqqət mərkəzində sərkərdə Xətəidən şair Xətəiyə keçidin sirrinin açılması dayanır.

Məqalədə, Dədə Qorqud və Xətəi qatları arasındakı keçidlər təhlil edilmiş, onlar arasında linqvistik əlaqənin mövcud olub-olmaması müəyyən edilməyə çalışılmışdır. Bu məqsədlə Dədə Qorqud hissələrinin final, Xətəi hissələrinin inisial söyləmləri nəzərdən keçirilmişdir.

Burada belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, əsərdə intertekstuallıq əlaqələrinin tam dairəsini müəyyənləşdirmək çətinidir. Çünki bunun üçün müəllifin bütün yaradıcılığını, Azərbaycan folklorunu yaxından bilmək vacibdir.

Açar sözlər: İntertekstuallıq, “Yarımçıq əlyazma” romanı, “Xudafərin körpüsü” romanı, Şah İsmayıl Xətəi, Xətəi intertekstemaları.

Giriş. Azərbaycan dilçiliyində intertekstuallığın Kamal Abdullanın yaradıcılığı əsasında öyrənilməsinə cəhd göstərilməsi təsadüfi səciyyə daşımır. K.Abdullanın yaratdığı mətnlər, xüsusən də onun “Yarımçıq əlyazma” romanı intertekstuallığın öyrənilməsi üçün olduqca əhəmiyyətli materialdır.

“Yarımçıq əlyazma”da “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, Xətəinin həyatına aid tarixi romanlar, müəllifin “Gizli “Dədə Qorqud” əsəri, həmçinin müəllifin

Azərbaycan dilinin sintaksisinə, eləcə də mətn dilçiliyinə dair tədqiqatları, həmçinin qələmə aldığı başqa bədii əsərləri ilə intertekstuallıq əlaqələri müşahidə olunur, digər mətnlərdən interteksttemalar qeydə alınır. “Yarımçıq əlyazma” orijinal interteksuallıq xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb etdiyinə görə onun göstərilən istiqamətdə tədqiqinə aşkar ehtiyac hiss olunur.

“Yarımçıq əlyazma” əsərində intertekstuallığın müəyyənləşdirilməsi və qavranması oxucudan Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı, xüsusən “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu, həmçinin Xətəinin həyatı ilə tanışlığını, bu sahədə fon biliklərinə malik olmasını tələb edir.

“Yarımçıq əlyazma”nın ikinci, Şah İsmayıl Xətəiyə həsr olunmuş qatının intertekstuallıq xüsusiyyətləri, bu qatdakı intertekstemalar və pretekstlər, eləcə də onların tərcümə məsələləri ayrıca tədqiqat obyektidir. Çünki Şah İsmayıl və Dədə Qorqud qatları bir-birindən kəskin ayrılır, onların intertekstuallıq fəzası, mühiti də kifayət qədər fərqlidir.

Ekstralingvistik amil kimi eyni katibin bir əlyazmada müxtəlif mətləbləri bir-birinə qarışdırması, yaxud qeyri-müəyyən ardıcılıqlı verməsi hadisələrin təbii axarını pozur. Təbii ki, intertestuallıq məsələləri lingvistik planda araşdırılan tədqiqatda qeyd olunanları ciddi təhlilə cəlb etmək bir qədər özünü doğrultmur. Bununla belə, o da nəzərə alınmalıdır ki, intertekstuallıq mətn və mətnin semantikasi, bir qədər də irəli getmək diskursiv təhlillə bağlı ümumfiloloji məsələdir. Bədii diskurs bu problemi istər-istəməz ədəbiyyatşünaslığa doğru çəkir. Hər halda əsərin mövzusu, onun əsas xətti ilə bağlı vacib qənaət “Yarımçıq əlyazma”nın məğzində Azərbaycanı, Azərbaycan tarixini və bu tarixi yaradan, eləcə də davam etdirən insanların durması faktını təsdiqləməyə köklənir.

“Yarımçıq əlyazma”da Xətəi intertekstemaları. “Yarımçıq əlyazma” romanında müəllifin “ikinci paralel” qat Şah İsmayıl Xətəinin həyatı ilə bağlıdır. Başqa bir ifadə ilə, bir əlyazmanın içində iki xətt, iki qat vardır. Müəllifin ön sözdəki bir fikri, doğrudan da, düşündürücüdür. “Nə üçün Gəncə zəlzələsi ilə belə incə şəkildə çərçivələnmiş bu Əlyazma sonradan iki qola ayrılır, ya bəlkə iki ayrı-ayrı Əlyazma daraq kimi bir-birinin içinə keçirilmiş kimidir? Niyə? Nə üçün? Hansını hansı ilə örtüb basdırıb gizlətməyə çalışıblar?!” [3, səh. 12]. Burada, şübhəsiz ki, sırf mövzu baxımından diqqəti çəkən bir cəhət vardır. Müəllifin seçdiyi mövzunu ümumiləşdirib bir yerə toplayan, əsas süjeti, leytmotivi açan hansı məqamlar bu və ya digər dərəcədə aşkar görünür? Fikrimizcə, ortaq və ümumi olan Azərbaycandır: Gəncə zəlzələsi - Dədə Qorqud – Şah İsmayıl Xətəi və müasir dövr. Nəyə görə müəllif Gəncə zəlzələsini zaman xronotopunda, yaxud zaman koordinat müstəvisində qabağa salıb, bir cümlə ilə onu yada salıb sonra Dədə Qorqud – Şah İsmayıl - Dədə Qorqud şəklində davam edir.

Məsələnin digər bir tərəfi də vardır. Hər bir əlyazma özü intertekstualdır, hər bir əlyazma özü keçmiş tarixdir, keçmişdə qələmə alınmış mətnidir. Əlyazmanı katib ya hansısa başqa əlyazmadan köçürür, ya kiminsə diqqəti ilə qələmə alır, ya da özü

mətni uydurur, yaxud baş verənləri bildiyi şəkildə kağıza köçürür. Oxucu əlyazmanın mövcudluğuna inana bilərsə və inandırılırsa əsər kifayət qədər güclü təsir gücünə malik olur. Oxucu inamı həm nəql edilənlərdən, həm də onların həqiqətə nə dərəcədə adekvat olmasından asılıdır.

“Yarımçıq əlyazma” kitabının 70-ci səhifəsində Dədə Qorqud hissəsi “Uyquda isə bunları gördüm. Xanım uyquda gördüm ki ...”. Sonrakı səhifədə Xətai hissəsi belə başlanır: “... Şah bu gün nəydisə yuxudan erkən oyanmışdı” [3, səh. 70-71]. Müəllif bu iki hissəni bir-birindən ayırmışdır. Xətaiyə aid birinci hissənin həcmi 3,5 səhifədir. Burada sonuncu cümlə belədir: “Divanxana qaldı boş” [3, səh. 74]. Yenə də müəllif ayırması vardır. Əlyazmanın davamının növbəti abzasının inisial cümləsi aşağıdakıdır: “ – Uyquda, xanım, gördüm ki, mağara olmağına mağaradı, amma bu mağarada bir üzünü-gözünü tük basmış kişidi, oturub” [3, səh. 75].

Dədə Qorqud və Şah İsmayıl hissələrinin ardıcıl işlənən final və inisial söyləmləri arasında tema-rematik əlaqələr aşkara çıxmır. Bu, mətnin vahidləri arasındakı məzmun əlaqələrindən irəli gəlir. Tema-rematik inkişaf iki ardıcıl söyləmə əsasında formalaşmır. Ümumi tematik inkişaf mikrotəma və onların birləşməsindən əmələ gələn makrotəmalar əsasında yaranır. Bundan başqa yoxlanılan keçid nöqtələri fərqli mövzularda olan fərqli abzaslara aiddir. Ümumi semantik təhlil əlyazmanın iki müxtəlif qatı arasında heç bir məzmun bağlılığı aşkara çıxarmır.

Dədə Qorqud və Şah İsmayıl qatlarının bir-birini əvəz etməsi təsadüfi səciyyə daşıyır. Hər iki qat ayrılıqda ardıcıl məzmun əlaqəsinə malikdir. Onlar ayrılıqda tamlıq təşkil edir. Şah İsmayıla aid hissələri kitabdakı ardıcılıq əsasında qurulaşdırıb ayırmaq olar. İki əlyazma fərqlidir və bir-biri ilə daxili məzmun bağlılığına malik deyildir. İki qatın dili də bir-birindən leksik, leksik-qrammatik cəhətdən fərqlidir. Bununla bərabər iki mətnə metadil səviyyəsində oxşarlıq, eyniliklər müşahidə olunur.

“Yarımçıq əlyazma”nın intertekstuallıq əlaqələrinin ümumi mənzərəsini açmaq üçün intertekstemaları tapıb onların hansı mətnədən olmasını təyin etmək lazım gəlir. Müəllif ön sözlərdə bu barədə heç bir məlumat verməmişdir.

Vəzifə adlarında intertekstuallıq. Romanın Xətai qatında dövrə aid vəzifə adları mətnə işlədilmişdir: şah, vəzi, qorçubaşı, fərraşbaşı, səfir.

“Şah” qədim fars dilindədir. Yaxın və Orta Şərqdə, eləcə də Hindistanda (Deyli sultanı) monarx tituludur. Padşah və şahənşah (şahlar şahı) formalarında da qeydə alınır. Mətnə “şah” sözünün titul mənasında işlədilməsi bu tipli dövlətlərə aid intertekstuallıq yaradır. Şah üsul idarəsində idarəçilik strukturunda ikinci şəxs vəzir olmuş və o, şahın köməkçisi, məsləhətçisi hesab edilmişdir. “Yarımçıq əlyazma”nın ingilis dilinə tərcüməsində “vəzir” sözü birinci dəfə Dədə Qorqudun Qılbaş haqqında məlumat verdiyi yerdə işlədilmişdir: “*Gilbash was close to the Khan frue, Bayindir Khan had a Vizer, and it was not Gilbash. The Vizer was a man by the name of Old Gazilig. The Khan would discuss affairs of state with Old Gazilig*” [2, p. 18].

Bu kontekst tərcüməçiyə deyil, romanın personajı, həm də əlyazma mətninin nəqlədiyi olan Dədə Qorquda aiddir. Dədə Bayındır xanın dövlət məsələlərini vəzirlə məsləhətləşdiyini deyir. Maraqlıdır ki, romanda yuxarıdakı kontekst Azərbaycan dilində aşağıdakı şəkildədir: “Bir söz Qılbaş xanın yaxını idi. Doğrudur, Bayındır xanın vəziri bir başqası idi. Qazılıq Qoca derlərdi bir kişi vardı, o idi. Zətən bütün dövlət məsələlərini onunla söhbət edərdi” [3, səh. 24]. Müəllif bütün dövlət məsələlərinin vəzirlə həll olunmasını xüsusi vurğulamış və “bütün” sözündən istifadə etmişdir. Tərcümədə isə “*discuss*” feilindən sonra “*all*” istifadə olunmalıdır. Yəni tərcümədə “*all affairs of state*”, deyil, “*affairs of state*” birləşməsi işlədilmişdir [2, p. 45].

Antroponimlər alluziya vasitəsi olub mətnin intertekstuallığı göstəricisi funksiyasını yerinə yetirə bilər. “Antroponimik allüziya romanla Xətəinin həyatı ilə bağlı mətnlərlə intertekstual əlaqələr yaradır. Romanın mətnində adı keçən Sultan I Səlim Osmanlı sultanı olmuşdur. Onun sultanlığı dövründə Səfəvi-Osmanlı münasibətləri kəskinləşmiş 1514-cü ildə Çaldıran düzündə Səfəvi və Osmanlı hərbi qüvvələri arasında döyüş baş vermişdir. “Yarımçıq əlyazma”da istifadə edilmiş Təbriz, Dağıstan, Çaldıran, ərdebil, Şirvan, Muğan onomastik vahidləri də intertekstual əlaqələrin göstəricisi kimi çıxış edir.

Şah İsmayıl Xətəinin həyatı və Çaldıran döyüşü haqqında müxtəlif tarixi romanlar yazılmışdır. Şübhəsiz ki, “Yarımçıq əlyazma” bu əsərlərlə intertekstual əlaqələri əmələ gətirir. F.Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” və “Çaldıran döyüşü” romanları ilə intertekstual əlaqələrinin mövcudluğunu antroponimlər səviyyəsində nəzərdən keçirək.

“Xudafərin körpüsü” romanında Şah İsmayılın Xızır ilə ilk rastlaşma səhnəsi təsvir olunmuşdur. Xətəi özünün bənzəri olan Xızır ilə dialoqa girir.

– Ey şəxs, sən kimsən?

O dönüb baxdı və heç nə demədi.

- Səninləyəm, mənə cavab ver.

- Mən İsmayılam.

- ...

- Bəs mən kiməm?

- Sən də İsmayılsan. Biz ikimiz də bir adamıq. Heydər oğlu İsmayıl” [6, səh. 364].

Göründüyü kimi, “Xudafərin körpüsü” romanında Şah İsmayılın əvəzedicidi, dublyoru Xızır haqqında məlumat verilir və onu tapıb saraya gətirən şəxs Hüseyn bəy Lələdir. “Xudafərin körpüsü”ndə XVI əsrin əvvəllərində baş vermiş tarixi hadisələrdən, Xətəinin uşaqlıq və gənclik illərindən bəhs edir. Xızırın şahın əvəzedicisi kimi tapılıb gətirilməsi və bu işi Hüseyn bəy Lələnin görməsi, Bəhrüzə xanım və onun Xızır ilə əlaqəsi, Taclı xanımın Şah İsmayılın həyat yoldaşı olması, Şah İsmayılın Malbaşoğlunu qılıncla iki bölməsi həm F.Kərimzadənin, həm də K.Abdullanın romanında nəql edilir.

Bu cəhət “Yarımçıq əlyazma”nın intertekstuallıq baxımından F.Kərimzadənin Xətaiyə həsr olunmuş romanları ilə daha sıx əlaqədə olduğunu təsdiq etməklə yanaşı, bəzi məqamlarda pretekst “Xudafərin körpüsü” və “Çaldıran döyüşü” əsərləri olur.

F.Kərimzadənin romanları ilə intertekstuallıq əlaqələri vəzifə adlarında da özünü aşkar göstərir. “Sonra yüzbaşıları, minbaşıları yığıb qəbrin üstünə vidalaşmağa gəldi”; Mən vəzirle, qaynatan Süleyman Bicanogluyla tədbir tökənə kimi keç abı otağa” [6, səh. 50-51]. “Keçən illərdə qapıda onu görən silahlı-əbləsəli bir Fərraş özünün saxlaya bilməyib ...” [6, səh.71]. “Dədə bəy qorçubaşdı” [5, səh. 63]. Qorçubaşı üzükoylu yerə sərildi [3, səh. 143]. “Yenə fərraşbaşı Səfiyar divanxananın qapısında göründü” [3, s. 73]. “Vəzir yüzbaşını meyidin yanında çəkdi” [3, səh. 268] və s.

Qeyd olunduğu kimi, “Yarımçıq əlyazma” romanının ingilis dilinə tərcüməsində tərcüməçi ingilis oxucusu üçün aydın olmayan bəzi söz və söz birləşmələri, eləcə də tarixi, mədəni məsələlər barədə səhifəaltı izahlar vermişdir. Məsələn, “*Late had also already taught him how to play shatranj (Qeyd: An Old name for chess); Once when the centurions were recruiting from Village to Village, he joined the red Caps for the Shah’s campaign in Dagestan*”(Qeyd: *The Red Caps, of Qizilbashli, were a militant movement that supported Safavi Shiism and helped Shah Ismail come to power. The Red Caps were made of predominantly Azerbaijani Turkic tribes*) [2, p. 65].

Fikrimizcə, tərcüməçinin verdiyi qeydlər intertekstuallığın hədəf mətnində saxlanması məqsədini daşıyır. Lakin tərcümədə belə qeydlər çox deyildir. Yalnız tərcüməçinin zəruri hesab etdiyi yerdə belə qeydlər rast gəlinir. “Yarımçıq əlyazma” romanının intertekstuallıq elementləri, belə hesab etmək olar ki, ingilis dilinə tərcümədə kifayət qədər ifadəsini tapmamışdır.

“Yarımçıq əlyazma” romanının Şah İsmayıl Xətai qatında intertekstema kimi diqqəti cəlb edən linqvistik vasitələrdən biri vokativlərdir. Onlar həm “Yarımçıq əlyazma”da, həm də nonu pretekstlərində geniş istifadə olunmuşdur. Məsələn: “Sadağa olduğum, mürşidi-kamilim, sənin tapşırığını alınca o saat anladım ki, bu çox ciddi dövlət işidi” [3, səh. 105] – *May I sacrifice myself for you, my Perfect Councilor? As soon as I received your order, I understood that this was a very grave matter of state* [2, səh. 64]. Tərcümədə “mürşidi-kamilim” – *My Perfect Concilor* verilmişdir. Sadağa olduğum – “*I sacrifice myself for you*” sintaktik konstruksiya ilə ifadə edilmişdir. Bu konstruksiyanın hərfi tərcüməsi “özümü yolunuzda qurban edərim” kimi anlaşılar ki, bu da “qurban olduğum” birləşməsinə ekvivalentdir.

İstər “Yarımçıq əlyazma”da, istərsə də pretekstlərdə (F.Kərimzadənin romanlarında) “Şahi-Mərdan” işləkdir və çox zaman “Şahi-Mərdan eşqinə”, “Şahi-Mərdan xətrinə” and konstruksiyanın birinci komponenti kimi işlənir. Bu andlar Şah İsmayılın da dilindən səslənir. “Yarımçıq əlyazma”nın ingilis dilinə tərcüməsində Şahi-Mərdan “*The Shah of Chivalrous Men*” konstruksiya ilə verilmişdir. Məsələn, “Çəkil, çəkil bu yana, Şahi-Mərdan xətrinə; kəsmə Allahın

işığını, - deyə Lələ yavaşdan ona baxıb-eləmədən dilləndi” [3, səh. 72] – “*Get out of the way! For the sake of the Shah of Chivalrous Men, don't block God's light!*” *Lele muttered. He didn't bother to look up at the Head of the Guard*” [2, p. 46]. Romanın türk dilinə tərcüməsində “*Şah-i Merdan*” işlədilir [1, səh. 75].

Şahi-Mərdan fars dilində düzəlmiş izafət birləşməsi olub “mərdlərin (mərd adamların) şahı” mənasındadır. Məhəmməd peyğəmbətin kürəkəni Əlinin adlarından biridir. O, şiələrin birinci imamıdır. Şahi-Mərdan İ.Nəsimi, M.Füzuli və başqa klassiklərimizin, eləcə də aşiq yardıcılığında istifadə olunmuşdur. “Yarımçıq əlyazma”da Şahi-Mərdan intertekstuallıq funksiyasını yerinə yetirir və bu cəhətdən adıçəkilən müəlliflərin müvafiq əsərləri ilə assosiativ əlaqələr yaradır.

“*Ey Nəsimi, Şahə ver yüz min səlam,
Əssəlam ey Şahi-Mərdan, əssəlam*” [8].

Şah İsmayıl Xətai şiələrin imamı səviyyəsində qəbul edilmiş, on ikinci imam kimi “Sahibi-zaman” adlandırılmışdır. Pretekstlərdə Xətaiyə bu cür müraciətlərdən istifadə edilmişdir. Məsələn: “*zamanın sahibi* xəbər göndərdi ki, açıqların heç biri döyüşə girməsin” [6, səh. 369].

İngilis dilinə tərcümədə Şah İsmayılın qoşununun şiələrdən təşkil olunması, onun şiə məzhəbi ilə bağlılığı, ümumiyyətlə dinlə əlaqəsi intertekstlərin ekvivalent tərcümə edilməməsi nəticəsində hiss olunmur. Halbuki “Yarımçıq əlyazma”da, eləcə də pretekstlərdə bu cəhət qabardılmışdır.

“Yarımçıq əlyazma” romanında Şah İsmayıl Xətai ilə bağlı pretekstlərdən biri ilə assosiativ əlaqə əsərdə istifadə olunmuş bir kontekstdə aşkarlanır. Həmin kontekst Şah İsmayıl ilə Xızır arasındakı dialoqdadır. Şah İsmayıl bu dialoqda Xızıra deyir: “Bilirsən qulağıma səs gəldi göydən. “Hamı səni sevənlər burdadı” dedi. Şahi-Mərdanın səsiydi. “Bə sən mənə burda niyə kömək eləmədin?” – mən incik soruşdum. “gədə, sən nə görmüsən oralarda? Sən ki, öz işini görüb qurtarmısan. Gəl, gəl bura. Səni axı burda gözliyərlər. Hamı səni sevənlər burdadı...” Ta mən dura bilmərəm. Məni bir daha soraq eləməyəsən” [3, səh. 262].

“Hamı səni sevənlər burdadı” ilə Kamal Abdulla tarixə məşhur “Bizim tariximiz bizə qanun deyil” modernist fikri ilə yanaşıb, “hamının eyni cür düşündüyü yerdə, demək, heç kəs düşünmür” deyib, Yaxın Şərqi ən qüdrətli imperiyalarından birini quran, taxtda oturan Şah İsmayılın başqa, “Dəhnamə”ni yazan Xətaiyə başqa olduqlarını iddia edib... [4].

“Yarımçıq əlyazma” romanının diskursiv təhlilini aparmış təndiqdçi və ədəbiyyat həvəskarlarının buna oxşar fikirlər çoxdur. “Hər şey “yazılmağa” başlayır. Öncə yaddaşa, sonra tarixin səthinə - bəzən dərin, bəzən səthi... Bundan sonra adamlara mətn kimi yanaşırsan - alt qatdakı mənanı axtarmaq şəkərinə çevrilir, ötürdüyü mesajı yozmaq isə vərdişinə. Bircə baxış hərləməklə bütövünü bir andaca “bitirdiklərin” də olur, cümlə görüntüsünün ardına düzülən üç nöqtənin hər birində ayrıca mənanın mahiyyətinə vardıqların da. Adamlar səndən ötrü başqa heç bir

məziyyəti ilə deyil, yalnız mahiyyətləri, ifadə etdikləri mənaları, “oxunmaq” “asanlığı” və “çətinliyi” ilə mövcud olmağa başlayırlar” [7].

K.Abdulla yaradıcılığında intertekstuallıq, intertekst, eləcə də podtekst kifayət qədər çoxdur. Fikrimizcə, podtekst bədii yaradıcılığında daha güclüdür. Müəllif üç nöqtədən “...” çox istifadə edir. Onların arxasında isə çox zaman podtekst və ya müəllifin indi yox sonra oxucularına söyləyəcəyi mübahidə və fikirlərindən xəbər verir. “Yarımçıq əlyazma” romanı intertekstual əlaqələri ilə böyük bir hipertekstdən xəbər verir. Həmin hipertekstdə müəllifin öz elmi və bədii əsərləri özünəməxsus pretekstlər çoxluğu əmələ gətirir [3, səh. 4].

Nəticə. Beləliklə, aydın olur ki, K.Abdullanın “Yarımçıq əlyazma”sında intertekstuallıq əlaqələrinin tam dairəsini müəyyənləşdirmək çox çətinidir. Çünki bunun üçün ən azı müəllifin bütün yaradıcılığı, həmçinin Azərbaycan folkloru, dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə yaxından tanış olmaq vacibdir.

Romanın tərcüməsində isə intertekstuallığın ekvivalent ifadə olunmaması bu ədəbi fiqurun və linqvistik hadisənin yaratdığı assosiasiyaların, assosiativ əlaqələrin müəyyən qisminin tərcümə mətnində əksini tapmaması ilə nəticələnmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdulla K. Eksik El Yazması. İstanbul: Ötüken, 2018, 288 s.
2. Abdulla K. The Incomplete Manuscript, Houston: Strategic Book Publishing, 2013.
3. Abdulla K. Yarımçıq əlyazma. Bakı: XXI YNE, 2004, 288 s.
4. Əliyeva L. Pərdəarxası. Şah İsmayılı öldürən Xətai. //https://azvision.az/news/6919/perdearxasi-%7C-sah-ismayili-olduren-xetai
5. Kərimzadə F. Çaldıran döyüşü. Bakı: Kitab Klubu, 2016, 368 s.
6. Kərimzadə F. Xudafərin körpüsü. Bakı: Qanun, 1982, 408 s.
7. Mürvətoğlu S. “Hamı səni sevənlər burdadı...”-Kamal Abdulla-65// https://525.az/news/47303-hami-seni-sevenler-burdadi-kamal-abdulla-65
8. Şah-i Merdan. \www.turkish_dic.en-academic.com/52334/Sah-i_merdan

САМИРА ГУРБАНОВА

ИНТЕРТЕКСТЕМЫ ХАТАИ В РОМАНЕ “НЕПОЛНАЯ РУКОПИСЬ”

РЕЗЮМЕ.

Попытки изучить интертекстуальность в азербайджанском языкознании на основе работ Кямала Абдуллы не случайны. Работы автора, в особенности его роман «Неполная рукопись», являются очень важным источником для изучения интертекстуальности.

Определение и восприятие интертекстуальности в «Неполной рукописи» требует от читателя знакомства с азербайджанским устным

народным творчеством, в особенности с эпосом «Китаби-Деде Горгуд», а также с биографией Хатаи, в том числе базовые знания в этой области.

Интертекстуальные особенности второго слоя произведения, посвященного Шаху Исмаилу Хатаи, используемые здесь интертексты и претексты, а также проблемы их перевода создают условия для изучения художественного произведения в данном аспекте. Этот слой небольшой по объему, и односторонний по тематике. В центре внимания - раскрытие тайны перехода от личности полководца Хатаи к поэту Хатаи.

В статье анализируются переходы между слоями Деде Горгуда и Хатаи, делается попытка установить, существует ли между ними лингвистическая связь. С этой целью были рассмотрены заключительные высказывания Деде Горгуда и начальные высказывания Хатаи.

Был сделан вывод о том, что сложно определить весь спектр интертекстуальных отношений в произведении. Причиной этого является необходимость знания всех произведений автора, глубокое понимание азербайджанского фольклора.

Ключевые слова: Интертекстуальность, роман «Неполная рукопись», роман «Худаферинский мост», Шах Исмаил Хатаи, интертексты Хатаи.

SAMIRA GURBANOVA
KHATAI'S INTERTEXTURES IN THE NOVEL
“INCOMPLETE MANUSCRIPT”
SUMMARY

Attempts to study intertextuality in Azerbaijani linguistics based on Kamal Abdulla's work are not accidental. The author's works especially his novel "Incomplete Manuscript" are a very important source focused on the study of intertextuality.

Defining and perceiving intertextuality in "Incomplete Manuscript" requires the reader of being acquainted with Azerbaijani folklore, especially the epic "Kitabi-Dada Gorgud", as well as Khatai's life, and having background knowledge about this topic.

Intertextual features of the second stratum in the work dedicated to Shah Ismail Khatai together with intertextures and pretexts, as well as the issues of their translation, determine study of the work from this aspect. This stratum is both small and one-sided by subject. The focus is on revealing the secret of transition from warlord Khatai to poet Khatai.

The article analyzes transitions between Dada Gorgud's and Khatai's strata and tries to identify whether there is a linguistic connection between them. For this

purpose, both Dada Gorgud's final and Khatai's initial statements have been considered.

The difficulty of defining a full range of intertextual relations has been concluded in the work. Because it is important to know the entire author's works, Azerbaijani folklore as well.

Key words: Intertextuality, the novel "Incomplete Manuscript", the novel "Khudafarin Bridge", Shah Ismail Khatai, Khatai's intertextures.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Məmməd Əliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏLİYEV SEVİNC AKİF QIZI
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
ADPU Şəki filialı, Dillər kafedrasının baş müəllimi
M.Ə.Rəsulzadə, 305
hacihasanzade.sevinc@gmail.com

CEYMS COYSUN YARADICILIĞI KONTEKSTİNDƏ MODERNİZM ƏDƏBİ CƏRƏYANI

XÜLASƏ

XX əsr dünya ədəbiyyatında öz yeni üslubu ilə fərqlənən görkəmli irland yazıçısı Ceyms Coys modernizm ədəbi cərəyanının banilərindən biri olmaqla bərabər, bir çox yazıçıların qarşısında yeni yol açmışdır. Bu məqalədə Ceyms Coysun yaradıcılığına istinadən modernizm ədəbi cərəyanının xarakterik xüsusiyyətləri araşdırılır. Yazıçının “Sənətkarın gənclik portreti”, “Ulis”, “Finneqanın oyanışı” romanları, “Dublinlilər” hekayələr toplusu kimi yaradıcılıq nümunələri əsasında modernizmin səciyyəvi cəhətləri izah olunur. Məqalədə Ceyms Coys yaradıcılığının bir çox xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunduğu vurğulanır. Bunlara xronoloji zaman anlayışının itməsi, şüur axını, daxili monoloqlar, mifologiyaya müraciət, xatirələr, yuxugörmələr, obrazların düşüncə və davranışlarına təhlətəşüurun təsiri aid edilir. Yazıçının istifadə etdiyi şüur axını texnikası nəzəri cəhətdən araşdırılaraq, konkret nümunələrlə izah edilir. Məqalədə şüur axını texnikası ilə daxili monoloq arasındakı fərqlər də göstərilir. Yuxarıda adı çəkilən əsərlərdə yazıçının obrazlar qalereyasının real həyat tərzinin onların daxili dünyasına nüfuz etməklə oxucuya təqdim olunması, əsərlərdə onların hiss və həyəcanlarının, eləcə də ruhi təlatümlərinin xüsusi bir dillə oxucuya ötürülməsi üçün yazıçının istifadə etdiyi vasitələr təqdim edilir. Yazıçının ani təzahür etmiş hadisələrin obrazların həyat yolunu dəyişməsinə təsvir etmək üçün müraciət etdiyi vasitələr – Coysayağı epifaniya ədəbi baxımdan araşdırılır.

Məlumdur ki, Ceyms Coys əsərlərində söz oyunlarından mahir şəkildə istifadə etmişdir. Bu məqalədə həmin söz oyunları vasitəsilə onun istifadə etdiyi simvollar, həmin simvollar vasitəsilə oxucuya ötürmək istədiyi ismarıqlara nəzər salınır. Yazıçının əsərlərinin bədii-üslubi xüsusiyyətləri nəzəri cəhətdən təhlil edilir. Məqalə Ceyms Coysun yaradıcılığı kontekstində, yuxarıda vurğulanan cəhətlərə istinadən modernizmi ədəbi baxımdan xarakterizə edir.

Ceyms Coysun əsərlərinin çox az qismi Azərbaycan dilinə tərcümə olunduğundan mövzu araşdırılarkən əsasən orijinal mənbələrə istinad olunmuşdur.

Məqalə analitik və təsviri metodlara uyğun müddəələr əsasında yazılmışdır.

Açar sözlər: modernizm, şüur axını, daxili monoloq, epifaniya, mifologiya, roman, simvol

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Qərb ədəbiyyatına və estetik görüşlərinə xas sabit qaydalara zidd prinsipləri ehtiva edən yeni bir cərəyan – modernizm meydana gəlir. Modernizm az bir zamanda bütün ədəbi və mədəni sahələrdə özünü qabarıq şəkildə göstərir. Həm ədəbi aləmdə, həm də fəlsəfə və sosial-psixoloji elmlərdə yeni baxış, fərqli düşüncə tərzı kimi qiymətləndirilmiş bu cərəyan ədəbiyyatda özündən əvvəl mövcud olan qayda-qanunlardan tamamilə fərqlənən yaradıcılıq üsulları ilə təzahür etmişdir.

Öz üslub xüsusiyyətilə fərqlənən, biri digərini təkrarlamayan modernist ədiblər məhz XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində sosial-psixoloji və fəlsəfi baxışlarda yaranmış köklü dəyişikliklərdən yararlanaraq ədəbi aləmə öz töhfələrini vermişlər. Belə ki, yaradıcılıqlarında zaman və məkan anlayışı tamamilə yeni bir məzmun kəsb etmiş modernist yazıçılar insanın daxili aləmini ən incə məqamlarına qədər təsvir etmiş, qəhrəmanların iç dünyasına səyahət etməyi üstün tutmuşlar.

Belə modernist yazarlardan biri də yaradıcılığının özünəməxsusluğu ilə seçilən Ceyms Coys olmuşdur ki, öz sələflərindən tamamilə fərqli bir üslub yaratmaqla ondan sonra gələn bir çox yazıçılar üçün yeni bir cığır açmış, onun yaratdığı avanqard üslubu bir çoxları öz əsərlərində tətbiq etməyə çalışmışlar. “Sənətkarın gənclik portreti” (“A Portrait of the Artist as a Young Man”) romanının epigrafında da vurğulandığı kimi, Ceyms Coys qələmini tamamilə fərqli bir üslubda sınaşmışdır. “*Et gnotas animum dimittit in artes*” (“*He turned his mind to unknown arts*” – O, öz fikrini tanınmayan incəsənət növünə çevirir.)” (1, s.49), - deyə qeyd edən yazıçı ədəbiyyat aləminə tam fərqli tərz gətirməklə modernizm ədəbi cərəyanının inkişafı üçün bir mayak rolunu oynamışdır. Əsərlərində hədsiz dərəcədə sərbəstliyi və özünə inamı ilə seçilən Ceyms Coysa qədər demək olar ki, heç bir yazıçı söz oyunlarından onun qədər məharətlə istifadə edə bilməmişdir. “Ulis” romanının (“Ulysses”) ilk oxucularının əksəriyyəti Coysun sözlər üzərindəki təcrübələri qarşısında çaşbaş qalmışdılar.) (2, s.63) Sənətkarın özü də “Ulis” romanı haqqında vurğulamışdı: “Romanın içərisinə o qədər çox bağlama, tapmaca, əsrar və müəmma gizlətməşəm ki, bu, professorları yüzilliklər boyunca məşğul edəcək. Onlar mənə nə demək istədiyim üzərində mübahisə edəcəklər. İnsanın əbədiyyətinin təminatının tək yolu da elə budur.” (3, s. 521)

Ceyms Coysun əsərlərindəki üsyankar ruh onun daxili aləmindən, xarakterindən gəlirdi.–Təsədüfi deyildir ki, onun prototipi olan qəhrəmanı Stefan Dedalus da ətrafında mövcud olan çərçivələrdən, üzərinə atılmış torlardan və zəncirlərdən yaxa qurtarmağa çalışır, öz seçdiyi yol ilə addımlayır. Onu yolundan nə ailəsi, nə də məktəbdə təhsil alarkən onu əhatə edən dini mühit çəkindirə bilir. O, Şekspirin qəhrəmanı Hamlet kimi TO BE OR NOT TO BE dilleması qarşısında qalır. Yaxud “Ulis” əsərində Stefan bütün ömrünü mənəvi bir böhran içərisində keçirsə də,

öz həqiqətləri ilə yaşamağı bacarır. Məsələn, Ulis romanında *“You will not be master of others or their slaves”*. (4, s. 54) (Başqasının nə ağası ol, nə köləsi) ifadəsi, əslində, birbaşa Ceyms Coysun daxili aləminin səsi idi. Xarakterindəki bu qətiyyət yazıçının ədəbiyyat aləmində də öz yolu və üslubu ilə addımlamasına səbəb olmuşdur.

Ceyms Coys yaradıcılığı bir çox xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur ki, bunlara xronoloji zaman anlayışının itməsi, şüur axını, daxili monoloqlar, mifologiyaya müraciət, xatirələr, yuxugörmələr, obrazların düşüncə və davranışlarına təhtəşüurun təsiri aid edilməlidir. XIX əsrin sonu və XX əsrin ortalarına qədər Qərb ədəbiyyatında hakim olan modernizm ədəbi cərəyanı da məhz bu cəhətləri ilə seçilmişdir.

Yazıçının əsərlərində zaman sanki qəhrəmanların beynində bir axış içərisində olur, heç bir hadisə ardıcılıq gözləmir, qanunauyğun şəkildə, zamanın axınına tabe olaraq inkişaf etmədiyi üçün bəzən bir zaman kəsindən digərinə ani sıçrayış, bəzənsə, eyni bir anın ətrafında fasiləsiz olaraq dönmə müşahidə olunur.

Modernist əsərləri səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdən olan şüur axını texnikasını ingilis ədəbiyyatına ilk dəfə Ceyms Coys təqdim etməsə də, öz əsərləri ilə onun modelinin tam izahını verə bilmişdir (5, s.210). İnsan reallıqlarını və onun daxili aləmini heç bir vasitə olmadan təqdim edən şüur axını elə bir psixoloji prosesdir ki, onu daxili monoloqun ədəbi üslubundan fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, daxili monoloqda məntiqi ardıcılıq və uyğunluq prinsipi özünü büruzə verdiyi halda, təhkiyəçinin mövcudluğu vacib şərt olduğu halda, şüur axını keçmiş və indi arasında dönüb duran müşahidələr, xatirələr, təəssüratlar, mühakimələr, qavramlarla izah olunur.

Şüur axını terminini ilk dəfə olaraq, William James *“Principles of Psychology”* əsərində insanın daxili təcrübə və sərgüzəştlərinin axını anlayışını ifadə etmək üçün işlətməmişdir. Ədəbiyyatşünaslıqda isə bu, qəhrəmanın daxili dünyasında, zehində canlanan çoxsaylı düşüncə və fikirlərin axını kimi təsvir edilir. Bu texnikanın bütün imkanlarından istifadə edən Ceyms Coys onun ən mahir nümunəsini *“Ulis”* romanında isti iyun günündə 24 saat ərzində Leopold Blum və Stefan Dedalus obrazları vasitəsilə təqdim edə bilmişdir (6, s. 682,683).

Şüur axını texnikasında nəqlətmə deyil, qəhrəmanın psixoloji aləmi, daxili dünyasının təsviri ön planda olur. Şüur axını texnikasından istifadə edən yazıçı, obrazın daxili aləmini təsvir edərkən, obrazın dililə onun öz düşüncələrini oxucunun diqqətinə çatdırarkən çox sərbəst olduğundan, məntiqsiz, xaoslu cümlə və ifadələr işlətməklə yanaşı, eləcə də, qrammatik norma və prinsiplərdən də yan keçə bilir, rabitəsiz və qırıq-qırıq cümlələrdən istifadə edə bilir. Buna *“Ulis”* romanı boyunca nitqi kəsik-kəsik, qırıq-qırıq təqdim olunan Leopold Blumun daxili monoloqu kimi ifadə olunan bu sətirləri nümunə göstərmək olar. *“A dwarf's face, mauve and wrinkled like little Rudy's was. Dwarf's body, weak as putty, in a whitelined deal box. Burial friendly society pays. Penny a week for a sod of turf. Our. Little. Beggar.*

Baby. Meant nothing. Mistake of nature.” (4, s. 110) (Cırtan kimi bir sifət, Rudinin sifəti kimi göyərmiş, bürüşük. Cırtan kimi zəif bir bədən, bəyazlara bürünmüş bir tabutda. Dəfinin xərclərini xeyirxah cəmiyyət qarşılıyır. Bir qarış torpaq üçün həftədə bir peni. Bizim. Balaca. Yazıq. Körpəmiş. Nə təqsiri. Təbiətin xətası.)

Ceyms Coysun romanlarında diqqət çəkən əsas məqam onun qəhrəmanının daxili aləmini incəliklərinə qədər təsvir edə bilməsidir. Şüur axını texnikası isə yazıçının qarşısında bu baxımdan çox geniş üfqlər açmışdır.

Ceyms Coys “Sənətkarın gənclik portreti” romanında şüur axını texnikasından Stefanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması prosesində ətrafındakılarını anlamağa və qiymətləndirməyə cəhd edərkən təsviri zamanı istifadə edir. “Ulis” romanında da məhz bu vasitə ilə Ceyms Coys qəhrəmanlarının daxili dünyasını olduğu kimi, heç bir vasitəçi olmadan, orijinal bir şəkildə, birbaşa oxucunun diqqətinə çatdırmışdır. Şüur axını texnikası vasitəsilə yazıçı romanda qəhrəmanlar gündəlik həyat rejiminə davam edərkən oxucuları onların xaoslu düşüncələri içərisinə atır, beləliklə də, oxucu obrazları daha yaxından və olduğu kimi tanıyır. Yazıçı qəhrəmanının düşüncələrini heç bir düzəliş etmədən, subyektiv fikir bildirmədən, xronoloji ardıcılıq olmadan, tam sərbəst şəkildə nəzərə çatdırır.

Ceyms Coys özünəməxsusluğu ilə şüur axını texnikasına da fərqli bir baxış bucağından yanaşa bilmişdir. Məsələn, yazıçının avtobioqrafik romanı “Sənətkarın gənclik portreti” bu baxımdan öz dövrünə qədər yazılmış müfəssəl və sistemli süjet xətləri olan əsərlərdən tamamilə fərqlənir. Ədəbiyyatda bu texnikadan istifadə edilərək yazılmış bir çox əsərlərdən fərqli olaraq, bu romanda qəhrəmanımız böyüdükcə, düşüncələri inkişaf edib formalaşdıqca, onun dili, fikirlərini ifadə tərzində sanki böyüyür və bu axıcı, uşaqsayağı, poetik ifadə tərzində çox mürəkkəb və çoxmənalı təsviri nəsr nümunəsinə çevrilir. (7)

Modernist ədəbi əsərlərin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri olan mifologiyaya müraciət yazıçının “Sənətkarın gənclik portreti” romanında xüsusilə diqqət çəkir. Yazıçı əsərin baş qəhrəmanının adını seçərkən bu amilləri nəzərə almış, qəhrəmanını müqəddəs Stefanın adı ilə bağlı olaraq Stephen və mifoloji Daedalus adı ilə əlaqəli olaraq da Dedalus adlandırmışdır. Bununla da yazar qəhrəmanının xarakterinin formalaşmasında dinin və dünyəvi həyatın rolunu vurğulamaq istəmişdir. Əfsanədə deyilir ki, kralı düşməninə qorumaq üçün oğlu İkarus ilə birlikdə həbsxana-labirint inşa edən yunan memarı Daedalus kralın qəzəbinə tuş gəlir. Həbsxana-labirintə yaxşı bir niyyətlə tikməsinə baxmayaraq, həmin zindanda həbs edilir. Öz doğma ölkəsinə heç vaxt qayıda bilməyəcəyi xəbərini alan memar Daedalus biçarə vəziyyətdə xilasını özü və oğlu üçün süni qanadlar hazırlamaqda görür. Belə ki, labirintin üzərindən uçan quşların tüklərini arı mumu ilə yapışdırır. Daedalus bu yolla oğlu İkarus ilə həbsdən qaçır. Oğlu atasının öncədən xəbərdarlıq etməsinə baxmayaraq, günəşə çox yaxın uçduğundan qanadları əriyir və o, məhv olur. Daedalus isə sağ-salamat xilas ola bilir.

Bu mifik obrazla eyni adı daşıyan Stefan Dedalus da yaşadığı mühit, cəmiyyət tərəfindən məhdudiyyətlərə məruz qalır. Həmin məhdudiyyətlər bir labirint kimi onun çevrəsini əhatələyir. Seçim şansı verilmədən həyatını istiqamətləndirmək istəyən ailə mühitində böyüyən Stefanın qarşısında duran əngəllər, Ceyms Coysun öz taleyində olduğu kimi, milliyyət, dil və din (*“nationality, language and religion”*) olur. Bu maneələrdən qurtarmaq üçün Stefan da xilas yolları axtarmaq istəyir.

Görkəmli yazıçı “Ulis” romanını da dərin mifoloji biliklərinə istinad edərək qələmə almış, ədəbi paralelizmdən mahir şəkildə istifadə etmişdir. Romanı təşkil edən 18 fəslin quruluş və sxemi məşhur yunan şairi Homerin “Odisseya” poemasına bənzəyir. Məsələn, “The Telemachia” adlandırılan birinci hissədə “Odisseya” da olduğu kimi, Stefan Dedalusun bir gənc olaraq ata axtarışı və uşaqlıqdan yetkin həyata keçid mərhələsi təsvir olunur. Romanın 4-15-ci fəsilərini “The Wanderings of Ulysses” (“Ulisin səyahəti”) adlandırmaqla, Ceyms Coys Blumun adı bir gündə evindən çıxdığı vaxtdan Stefanı xilas edənədək olan zaman kəsimindəki sərgüzəştləri “Odisseya”da Odisseyin səyahət və macəralarını xatırladır. “Nostos” adlandırılan üçüncü hissə isə yunan dilindən tərcümədə “evə qayıdış” mənasını ifadə edir və Homerin poemasında olduğu kimi Blumun evə qayıdışı ilə yekunlaşır. Beləliklə, Ceyms Coysun, ümumiyyətlə, Homerin dastanından istifadə etməsi, “Evə dönüş” hissəsinə isə xüsusilə müraciət etməsi yunan qəhrəmanı Ulisin (Odisseyin) çağdaş dublinli Leopold Bluma komik çevrilməsidir. (8, s. 162)

Yazıcının yaradıcılığında müşahidə olunan xüsusiyyətlərdən biri də süjetin yuxugörmələr şəklində qurulmasıdır. Bu baxımdan “Finneqanın oyanışı” (“Finnegans Wake”) romanını nümunə göstərmək olar ki, yazıçı sanki əsəri öz icad etdiyi dillə qələmə almışdır. Ceyms Coys yaradıcılığında sonuncu nəsr nümunəsi olan bu əsər ədəbiyyat aləmində bir inqilab hesab edilə bilər. Belə ki, tamamilə yeni bir üslubdan və sözlər üzərində qurulmuş müxtəlif oyunlar və çoxmənalılıqlardan istifadə edən Ceyms Coysun unikallığı bu əsərdə özünü daha qabarıq şəkildə göstərmişdir.

Ceyms Coysun “Finneqanın oyanışı” romanı nəinki yazıcının öz yaradıcılığında, eləcə də bütün ədəbi-bədii nümunələr içərisində öz qəribə üslub tərzinə, tərkibində istifadə olunmuş neologizmlərə, sətiraltı mənalara və anlaşılmaz ikifikirliliyə görə seçilir. (9, s.149)

Əsərdə yuxugörmə texnikasını təhkiyə strategiyası kimi seçmək Ceyms Coysa insanlığın yaranması, çöküşü və yenidən dirilməsi kimi məsələlərə həm tarixi, həm də özünəməxsus cəhətdən yanaşmaq üçün sərbəstlik verir. (8, s.91) Yazıcının bu romanı insanın şəxsi kimliyinin müəyyənləşdirilməsi yolunda bir araşdırmaadır. Müəllif sanki yuxugörmə vasitəsilə çalışır ki, insan bu yarıölüm halında yaşadıklarını təkrar yaşayaraq, arzuladıqlarını, reallaşdırdıqlarını xatırlayaraq öz şəxsi məni aşkara çıxarsın. Bu əsərdə də Freydin nəzəriyyəsinin, təhtəlüşürün ciddi təsiri duyulur. Beləliklə də, insan yuxu halında ikən hər bir yaşanılmış hadisənin mənbəyinə doğru bir səyahətə başlayır.

Əsər yuxugörmə şəklində yazıldığından burada bir çox tarixi, mifoloji, bədii və mədəni hadisələrə eyham vurulur ki, bunlar da öz növbəsində systemsiz xarakter daşıyır. Bu nizamsızlıq və qeyri-müəyyənlik nəticəsində əsər oxucular üçün də olduqca mürəkkəb və çətin anlaşılandır. Bir ailənin tarixçəsindən bəhs olunsada, burada heç bir dəqiq və birbaşa süjet xətti yoxdur, çünki hadisələr qırıq-qırıq, dolayı yolla, epizodik xarakterdə cərəyan edir. Ceyms Coys bu romanını yazarkən konkret bir ardıcılığa riayət etməmiş, əsərin müxtəlif hissələrini xronoloji ardıcılığa tabe olmadan qələmə almışdır. Əsər sanki mozaika üsulu ilə ərsəyə gəlmişdir ki, bu da yazıçıya tam sərbəstlik vermişdir. Obrazlar konkret cərəyan edən hadisələrin birbaşa iştirakçısı kimi çıxış etmədiklərindən, onlar əsər boyunca çox ləng bir sürətlə meydana çıxır. Ceyms Coys özü də vurğulamışdır ki, bu kitabda hər hansı konkret şəxslər yoxdur. Çünki hadisələr yuxuda cərəyan edir. Elə yuxularda da olduğu kimi, əsərin üslubu da sürüşkən və qeyri-real bir formada təqdim edilmişdir. Əgər kitabda hər hansısa bir konkret şəxsdən söhbət açmaq stəyiriksə, bu, qoca bir kişi ola bilər ki, hətta onun belə reallıqla olan əlaqəsi şübhə altındadır. (10, s.149)

Roman ingiliscə yazılmışdır, lakin hər bir ingilisin çox rahatlıqla alışı biləcəyi bir ingiliscədə deyil. Sözlərin hər biri tanış olsa da, bu sözlər sintaktik cəhətdən əlaqələndirilsə də, durğu işarələrindən istifadə edilsə də, bəzi hallarda cümlənin daşdığı və ötürmək istədiyi mənanı, demək olar ki, oxucu heç cür anlaya bilmir. Eləcə də, əsərdə çoxsaylı cinaslar vardır ki, onların da istifadəsi öz növbəsində olduqca uğurlu alınmışdır. (1, s.100-102) Yuxarıda da göstərildiyi kimi, sənətkar söz oyunlarından bu əsərdə də məharətlə istifadə etmişdir.

C. Coys öz əsərlərində ona qədər bəlli olmayan subyektivlikdən istifadə etmişdir. Subyektivlik (subjectivity) yazıçının şəxsi təcrübə və hisslərinin romana, obrazın üzərinə köçürülməsidir. (6, s.690) Məsələn, Stefan Dedalus obrazı buna bariz nümunədir. Məhz bu baxımdan Ceyms Coys öz qəhrəmanlarının iç dünyasını önə çəkir. Freyding nəzəriyyəsindən birbaşa təsirlənən Coysun qəhrəmanları həmişə yarı şüurlu şəkildə təsvir olunurlar. Düşüncələrini dilə gətirməyən qəhrəmanların zehindən keçənləri oxucu sanki obrazların iç dünyasına nüfuz edərək görə bilər.

Ceyms Coys ədəbiyyat aləmində coysayağı epifaniya ilə də məşhurdur. Belə ki, “epiphany” ifadəsi Coysun yaradıcılığında ardıcıl olaraq istifadə olunan bir simvoldur. Bu bir vəziyyətin, xəyalın insanda oyandırdığı anlıq qavrayışı, dərk etməni ifadə edən bir kəlmədir. Həqiqi mənasında “təzahür”, “görünüş”, “Alahın təzahürü” və başqa fərqli mənalara gələn bu söz, həm də xristianlığa aid bir ayinin adıdır” (11, s.25). Lakin Ceyms Coys bu ifadəyə hər bir bucaqdan yanaşaraq özünəməxsus çalarlar qatmış, öz yaradıcılıq istiqamətinə uyğun olaraq qəhrəmanlarının şüur axınına “yerləşdirmişdir”. Coysayağı epifaniya ilahi bir təzahür deyil. Yazıçı öz yaradıcılığında bu terminə dünyəvi bir çalar gətirmişdir. Onun fikrincə, hər bir yazıçı ətrafında daim ani bir şəkildə təzahür edəcək, onun yolunu dəyişəcək hadisələrin axtarışında olmalıdır. (3, s. 83) Məhz bu səbəbdən də, yazıçının əsərlərinə psixanalitik romanlar deyilir.

Epifaniya ani, bir anlıq baş verən elə sadə hadisələrin təsviridir ki, obrazı qəflət yuxusundan ayıldar, bir anda həyata, ətrafındakı varlıqlara tam fərqli baxış bucağından baxmasına, cızıqları yollarını dəyişməsinə səbəb ola bilər. Bununla da, hekayə və ya romanda süjet xəttində, qəhrəmanın həyata baxışında ani dəyişiklik uğurla təviri oluna bilər. Bu, “Sənətkarın gənclik portreti” romanının o hissəsidir ki, qəhrəmanımızın gözünə bir qızın xəyalı görünür. Ani bir təzahür ilə Stefan qərara gəlir ki, dünyəvi həyatı kilsədən, dini aləmdən üstün tutsun. Beləliklə, qəhrəmanımız kilsəni öz həyatından tamamilə silir. (7, s. 156)

Yazıçı “Dublinlilər” hekayələr toplusunda da (“Dubliners”) epifaniyaya (“The Dead” (“Ölülər”)) müraciət edir.

“As guests are leaving the house Gretta has an epiphany of sorts in the form of memories of the now dead Michael Furey- memories sparked by D’Arcy’s singing of the forlorn love ballad. The implications of Gretta’s recollections are not immediately apparent to the reader or to her husband; but from this point, there is a marked shift in the tone of the narrative.” (8, s. 74) *(Qonaqlar evi tərk edərkən Qrentada D’Arsinin ümitsiz sevgi balladası ifa etməsi nəticəsində ölü Maykl Fareyi xatırlamaqla bir qığılcım - epifaniya yaranır. Qrettanın xatirələrdən qaynaqlanan düşüncələri nə oxucuya, nə də onun ərinə dərhal aydın olur. Lakin hadisələrin gedişatında nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişiklik yaranır.)*

Bu hissədə göstərilir ki, musiqi səsi eşidərək pilləkən başında donub qalan Qrentanın kölgəsi görünür. Qabriel bu anı seyr edir və bu onun üçün tamamilə əsrarəngiz bir an təsiri bağışlayır. *“... Gabriel saw that there was colour on her cheeks and that her eyes were shining. A sudden tide of joy went leaping out of his heart.”* (12, s. 182) *(... Qabriel onun yanaqlarının alışdığını, gözlərinin parladığını gördü. Qabriel qəflətən ürəkdən qaynayıb gələn bir sevinc axını duydu.)* (13, s. 288)

Məhz bu an Qabriel üçün həyata baxış tərzini dəyişməyə bir qığılcım olur. Halbuki Qrentanın musiqi səsinə eşitməsi onun həyatında tamamilə fərqli çalarların yaranmasına gətirib çıxarır. Musiqi səsinə eşitməklə Qrenta keçmişinə qayıdır. Bunun nəticəsi olaraq bir qədər sonra içindəki acı dolu xatirələri bir-bir vərəqləyərək ərinə söyləyir.

Bundan sonra Qabriel-Qrenta münasibətləri əlbəttə ki, əvvəlki kimi olmayacaqdı. Qabriel Qrentanın aləmində “öz yerini” tanıyır. Özünün kim olduğunu Maykl Farey ilə münasibətdə anlayır. *“.... He saw himself as a ludicrous figure, acting as a pennyboy for his aunts, a nervous, well-meaning sentimentalist, orating to vulgarians and idealizing his own clownish lusts, the pitiable fatuous fellow he had caught a glimpse of in the mirror.”* (12, s. 189) *“.... O, özünün gülünc bir adam olduğunu gördü: xalalarının penniboyu, əsəbi, sadəlövh sentimentalist, vulqar orator, öz təlxək həvəslərini ideallaşdıran yazıq bir səfeh güzgüdə gözüne sataşdı.”* (13, s. 298)

Coysun mövcud olan bütün dəyərlərə qarşı skeptik münasibəti nəticəsində onu heç bir konkret ədəbi qəlibə salmaq mümkün deyil. Yaradıcılığı öz realizmi ilə

kəskin şəkildə seçilən sənətkarın özü də “Ulis” romanı haqqında qeydlərində vurğulayır ki, əslində, o, faktlara yaxın olmağa çalışmışdır. (14, s. 98) Onun bütün əsərləri eyni bir metod çərçivəsinə sıxışdırıla bilməz. Təkcə Ulis (“Ulysses”) əsərində 18 fəsildə yazıçı bir çox üslublardan istifadə edir. Əsər uzun illər ərzində qələmə alındığından sanki, Ceyms Coysun qələmi və dəsti-xətti də yetkinləşir.

Ceyms Coysun romanlarında sanki qəsdən daxili təhkiyəçi kənarlaşdırılır. Bu isə həmin dövr ədəbi aləmində bir inqilab idi. “Sənətkarın gənclik portreti” romanında Stefanın hekayəsi öncə müəllif dili ilə təqdim olunsa da, son səhifələrdə onun özü tərəfindən təqdim olunur. “Ulis” romanında yazıçı müxtəlif təhkiyə üsullarından istifadə etmişdir ki, buraya müəllifin dili (*third-person narration*), daxili monoloq (*interior narration*) və danışq təhkiyəsini (*spoken narration*) aid etmək olar. Əsərdə cərəyan edən müxtəlif hadisələrə, onların gedişatına, obrazların yaşam tərzinə olan münasibət, eləcə də təsvirlər müəllif dili vasitəsilə təqdim edildiyi halda, əsər boyunca müxtəlif obrazların nitqi (dialoqlar) danışq təhkiyəsi vasitəsilə oxucunun nəzərinə çatdırılır. (1, s. 76)

“Dublinlilər” əsərində də təhkiyənin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, topluda hadisələrin uşaqlıq dönməndə baş verdiyi kateqoriyaya aid olan hekayələrdə (“The Sisters”, “An Encounter”, “Araby”) (1, s. 35) hadisələr adını bilmədiyimiz obraz tərəfindən nəql edilir ki, bu obraz hər üç hekayədə eyni balaca oğlan ola bilər. Digər 12 hekayədə isə müəllif təhkiyəsi vasitəsilə hadisələr oxucuların nəzərinə çatdırılır. (1, s. 39)

Ceyms Coys həm də simvollar ustası kimi tanınır. “Dublinlilər” əsərinə daxil edilmiş hekayələri oxuduqca tez-tez ölüm, iflic anlayışları ilə qarşılaşırıq ki, bunları da Ceyms Coys simvolik olaraq seçir. Məsələn, “Bacılar” (“The Sisters”) hekayəsində ölüm monoton həyat tərzini, “Sarmaşıq günündə” (“Ivy Day in the Committee Room”) hekayəsində iflic irlandların azadlıq mübarizəsi yolundakı ətalətin simvolu kimi də götürülə bilər. Və ya fiziki baxımdan obrazların iflic olaraq təsvir edilməsi onların mənəviyyat cəhətdən də “iflicini” vurğulayır. Ceyms Coys “..., bununla da düşünce ve idraki felç durumuna gelen memleketi ve insanların manevi ölüm karşısında çaresiz halini tasvir etmiş, bu durumda ulusal özgürlüğün, milli mücadelenin, bağımsızlığın erişilemez olduğunu imalı tarzda vurgulamıştır.”(15, s. 53)

Beləliklə, XX əsr ədəbiyyatında özünəməxsus üslubu, sözlərdən məharətlə istifadə edə bilmək bacarığı ilə seçilən irland yazıçısı Ceyms Coysun yaratdığı əsərlər modernizm ədəbi cərəyanının xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində əvəzolunmaz rol oynamışdır. Ona görə də sənətkarın yaradıcılığı hər zaman böyük marağa səbəb olmuş, aktullığını qorumuşdur.

Sevinj Aliyeva

THE LITERARY TREND OF MODERNISM IN THE CONTEXT OF JAMES JOYCE'S CREATIVE ACTIVITY

SUMMARY

Prominent Irish writer James Joyce, who is distinguished according to his new style in the literature of the XX century, being one of the founders of the literary trend of modernism, opened a new way in front of a number of writers. The characteristic features of the literary trend of modernism are investigated referring to James Joyce's creative activity in this article. The specific features of modernism are explained based on the writer's literary samples, including novels "The Portrait of the Artist as a Young Man", "Ulysses", "Finnegans Wake" and the story collection of "Dubliners". It is emphasized in the article that James Joyce's creative activity is characterized with some features. Losing the notion of the track of chronological time, stream of consciousness, internal monologues, applying to mythology, memories, dreaming, the influence of subconsciousness are included here. The technique of stream of consciousness used by the writer is explored theoretically and is explained with certain samples. The difference between the stream of consciousness and internal monologue is indicated in the article. The devices used by the writer in the above mentioned works, which convey the characters' real lifestyle by penetrating into their internal world, their feelings and emotions to the readers are presented. The devices that the author applied to describe the changes in a character's life by instant appearance of events – Joycean epiphany is explored from the artistic point of view.

It is known that James Joyce experimented with forms skillfully in his works. The symbols used by the author experimenting with forms, the author's messages transmitted by those symbols to readers are looked through. Literary and stylistic features of the writer's works are analyzed theoretically. The article characterizes modernism from literary point of view referring to the above mentioned features in the context of James Joyce's creative activity.

While researching the theme of the article it has been mostly referred to the original sources as James Joyce's works have been translated into the Azerbaijani language partially.

The article was composed on the ground of the provisions of analytical and descriptive methods.

Key words: modernism, stream of consciousness, internal monologue, epiphany, mythology, novel, symbol

Севиндж Алиева

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПРОЦЕСС МОДЕРНИЗМА В КОНТЕКСТЕ ТВОРЧЕСТВА ДЖЕЙМСА ДЖОЙСА

РЕЗЮМЕ

Джеймс Джойс, выдающийся ирландский писатель, который отличился в мировой литературе двадцатого века своим новым стилем, был одним из основоположников литературного движения модернизма и открыл новый путь для многих писателей. В статье исследуется характеристика литературного течения модернизма применительно к творчеству Джеймса Джойса. Особенности модернизма раскрываются в таких творческих примерах, как авторские романы «Портрет художника в юности», «Улисс», «Поминки по Финнегану», сборник рассказов «Дублинцы». В статье подчеркивается, что творчеству Джеймса Джойса присуще множество черт. К ним относятся потеря концепции хронологического времени, потока сознания, внутренних монологов, обращения к мифологии, воспоминаниям, снам и влиянию подсознания на мысли и поведение изображений. Техника потока сознания, используемая писателем, теоретически изучается и объясняется на конкретных примерах. В статье также показаны отличия техники потока сознания от внутреннего монолога. Вышеупомянутые работы представляют читателю реальный образ жизни авторской галереи изображений, проникая в его внутренний мир, и средства, используемые писателем для передачи своих чувств и эмоций, а также душевные потрясения читателю на особом языке. С литературной точки зрения изучаются средства, используемые писателем для описания внезапных изменений образа жизни эпифания Джойса.

Известно, что Джеймс Джойс умело использовал игру слов в своих произведениях. В этой статье рассматриваются персонажи, которых он использует в этой игре слов, и сообщения, которые он хочет донести до читателя через этих персонажей. Теоретически проанализированы художественно-стилистические особенности произведений автора. Статья характеризует модернизм с литературной точки зрения в контексте творчества Джеймса Джойса со ссылкой на вышеупомянутые аспекты.

Поскольку очень немногие из произведений Джеймса Джойса были переведены на азербайджанский язык, предмет был упомянут в оригинальных источниках.

Статья написана в соответствии с положениями аналитических и описательных методов.

Ключевые слова: модернизм, поток сознания, внутренний монолог, эпифания, мифология, роман, символы

ƏDƏBİYYAT:

1. Bulson E. The Cambridge Introduction to James Joyce. New York, Cambridge University Press, 2006
2. John McCourt. James Joyce in Context. New York, Cambridge University Press, 2009
3. Ellmann R. James Joyce (New and revised edition), the USA, Oxford University Press, 1982
4. Joyce J. Ulysses. Global Grey ebooks, 2018, (<https://www.globalgreybooks.com/ulysses-ebook.html>)
5. Ousby Ian. Literature in English. Great Britain, Cambridge University Press, 1996
6. Cuddon J. A. A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. UK, Wiley-Blackwell, 2013
7. Joyce J. A Portrait of the Artist as a Young Man. Global Grey ebooks, 2018, (<https://www.globalgreybooks.com/portrait-of-the-artist-as-a-young-man-ebook.html>)
8. A. Nicholas Fargnoli and Michael Patrick Gillespie. Critical Companion to James Joyce. New York, Infobase Publishing, 2006
9. Attridge D. The Cambridge Companion to James Joyce. New York, Cambridge University Press, 2004
10. Potts, Willard, ed. Portraits of the Artist in Exile: Recollections of James Joyce by Europeans. Seattle: University of Washington Press, 1979
11. Memmedova C. Celil Memmedguluzade ve James Joyce'un Yaratıcılığında İnsan ve Ortam Sorunu // International Journal of Interdisciplinary and Intercultural Art. Volume:3, Issue:4, June, July/Summer/2018, səh. 21-32
12. James Joyce. Dubliners Global Grey ebooks, 2019. (<https://www.globalgreybooks.com/portrait-of-the-artist-as-a-young-man-ebook.html>)
13. Coys C. Dublinlilər. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2013
14. Power A. Conversations with James Joyce, ed. Clive Hart. London: Millington; New York: Columbia University Press, 1974.
15. Memmedova C. XX yüzünün başlarında Azərbaycan və İrlanda edebiyatında ulusal özgürlük düşüncəsinin sanatsal yansıması // TİDSAD Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of Turk & Islam World Social Studies. Yıl: 6, Sayı: 22, Eylül 2019, s. 49-61

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi fil.ü.f.d., dos. Cavidə Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞAHANƏ MƏMMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi

shahanamammedovah@gmail.com

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ VAQIF İRSİNİN TƏDQİQATÇISI KİMİ

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, şair, dövlət xadimi, Qarabağ xanlığının baş vəziri Molla Pənah Vaqifin irsindən qalan nümunələrin toplanması və nəşri sahəsində bir çox işlər görülmüşdür.

Vaqif irsinin ilk görkəmli tədqiqatçısı, görkəmli ədəbiyyatşünas F.Köçərli 1903-cü ildə Tiflisdə rus dilində çap etdirdiyi “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” kitabını xəlqilik və sadəliyinə görə yaradıcılığını yüksək qiymətləndirdiyi M.P.Vaqifin timsalında XVIII əsrdən başlamışdır.

F.Köçərli yaradıcılığında əsas yer tutan, ölümündən sonra 1925-1926-cı illərdə çap olunan “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kitabında da Vaqifin həyat və yaradıcılığına yer vermişdir. Vaqifin gözəli mədh edən incə şeirlər yazdığını deyən müəllif bunların qəlbədən gələn hissiyyat olduğunu və oxuyanlara təsir edərək onları da həvəsləndirdiyini qeyd edirdi. Özündən əvvəl Vaqifin əsərlərini toplayıb nəşr etdirənlərdən fərqli olaraq F.Köçərli Vaqifin həyatı haqqında məlumat, şeirlərindən nümunələr verməklə yanaşı, bu şeirlərə öz münasibətini də bildirmiş və onları təhlil etmişdir.

F.Köçərli Vaqifin İbrahim xanın vəziri olması ilə bağlı iki fərqli rəvayət olduğunu qeyd etmişdir. O, eyni zamanda Molla Pənah Vaqifin Məhəmməd bəy Cavanşir tərəfindən öldürülməsinin səbəbləri haqqında da məlumat vermişdir.

F.Köçərli Vaqif və Qarabağ tarixi haqqında verdiyi məlumatları Mirzə Camal Cavanşir Qarabağının kitabından götürdüyünü qeyd etmişdir. Əslində isə onun istifadə etdiyi mənbə Mir Mehdi Xəzaninin “Kitabi-tarixi Qarabağ” əsərinin əlyazması olmuşdur. Mir Mehdi Xəzaninin əlyazma nüsxələrindən birinin üzü köçürülərkən əsərin adı səhv olaraq “Asarül-Camal” (“Camalın əsəri”) kimi qələmə alınmışdır. Xəzaninin əsərinin bu əlyazmasından istifadə edən F.Köçərli onu Mirzə Camalın orijinal əsəri hesab etmişdir. Bundan başqa F.Köçərlinin Vaqifin şeirləri içərisində verdiyi “Eylərsən” rədifli qoşmanın sonrakı tədqiqatlarda Ağqız oğlu Piriyə aid olduğu aşkar edilmişdir.

F.Köçərli “Rəhbər” və “Dəbistan” jurnallarında “Vaqif və Vidadi və bunların dostluğu” adlı məqalə də dərc etdirmişdir. O, Vaqiflə Vidadinin dostluq münasibətlərini yüksək qiymətləndirmişdir.

Açar sözlər: Firidun bəy Köçərli, Molla Pənah Vaqif, Qarabağ, qoşma, qəzəl

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, XVIII əsr Azərbaycan poeziyasını dil, üslub, forma və məzmun baxımından yeniləyən böyük şair, tanınmış dövlət xadimi, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın baş vəziri Molla Pənah Vaqif zəngin yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımızın gələcək inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Oğlu ilə birlikdə edam olunduqdan sonra əsərləri qarət olunan Vaqifin irsindən qalan nümunələrin toplanması və nəşri sahəsində sonralar bir çox işlər görülmüşdür.

Vaqif irsinin ilk görkəmli tədqiqatçısı, görkəmli ədəbiyyatşünas, pedaqoq, publisist və tənqidçi, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi elminin banisi Firidun bəy Köçərli 1903-cü ildə Tiflisdə rus dilində çap etdirdiyi “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” kitabını xəlqilik və sadəliyinə görə yaradıcılığını yüksək qiymətləndirdiyi M.P.Vaqifin timsalında XVIII əsrdən başlamışdır. O, Vaqifin ərəb və fars sözlərinə müraciət etmədən, sadə, anlaşıqlı xalq dilində yazmasını yüksək qiymətləndirmiş, onu Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcısı, Azərbaycan şairlərinin “xan”ı hesab etmişdir. F.Köçərlinin bu kitabında yazılı ədəbiyyatımızın tarixini Vaqiflə başlaması yanlış addım olaraq qiymətləndirilsə də, görkəmli ədəbiyyatşünasın Vaqif haqqında fikirləri olduqca dəyərlidir.

F.Köçərli yaradıcılığında əsas yer tutan, üzərində uzun illər işlədiyi, təəssüf ki, sağlığında çap etdirə bilmədiyi, lakin ölümündən sonra 1925-26-cı illərdə çap olunan “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kitabında da Vaqifin həyat və yaradıcılığına geniş yer vermişdir. O, Vaqif haqqında yazırdı: “Milli şairlərimizdən onun kimi sadə və açıq lisanda və ana dilimizin şivəsində şeir və qəzəl yazan az olubdur. Müasirləri ona nəzirə yazmağa səy və təlaş ediblərsə də, onun kimi mühəssənətlı, gözəl və açıq kəlam söyləməkdə aciz qalıblar”. (1,126)

Vaqifin gözəli mədh edən incə şeirlər yazdığını deyən müəllif bunların qəlbədən gələn hissiyyat olduğunu və oxuyanlara təsir edərək onları da həvəsləndirdiyini qeyd edirdi.

Bildiyimiz kimi, F.Köçərliyə əvvəl də Vaqifin şeirlərindən nümunələr toplayıb çap etdirən müəlliflər olmuşdur. M.P.Vaqifin əsərlərini ilk dəfə sistemli şəkildə M.Y.Nersesov 1856-cı ildə “Kitabi-məcmueyi-divani-Vaqif və digər müasirin” adı ilə çap etdirmişdir. Bu barədə F.Köçərli də məlumat verərək yazırdı: “Hicrətin 1244-cü sənəsində-ki, miladın 1828-ci sənəsinə mütabiqdir, -Mirzə Yusif Qarabaği məşhur Mirzəcan bəy Mədədovun ilhah və təvəqqeyinə görə, bir məcmuə tərtib elədi. Haman kitabça “Məcmueyi-Vaqif” adlanıbdır ki, onun dibaçəsində müxtəsərən Vaqifin tərcümeyi-əhvalı zikr olunub və onun əşarından və kəlamından ümdələri, əvvəl müəşşərat və müxəmməsət və ondan sonra qəzəliyyat və mürəbbəat yazılıbdır. Haman məcmuə 1272(1856)-cı sənədə Teymurxanşurada təb olunubdur ki, indi çox çətinlik ilə tapılır”. (1,136)

F.Köçərli öz kitabında Vaqifin şeirlərindən gətirdiyi nümunələrin əksəriyyətini məhz Mirzə Yusif Qarabağinin kitabından götürmüşdür. M.Y.Nersesov və ondan sonra Vaqifin əsərlərini toplayıb nəşr etdirənlərdən fərqli olaraq F.Köçərli öz

kitabında Vaqifin həyatı haqqında məlumat, şeirlərindən nümunələr verməklə yanaşı, bu şeirlərə öz münasibətini də bildirmiş və onları təhlil etmişdir.

Məlum olduğu kimi, Vaqifi xalqa sevdiren, onun şöhrətini artıran sadə, rəvan, təbii təsir bağışlayan qoşmaları olmuşdur. Vaqif qoşmalarının bu məziyyətlərindən danışan F.Köçərli yazırdı: “Vaqifi belə şöhrətləndirən, əlbəttə, onun rəvan, təbii, mövzun kəlamı və gözəl qafiyələri olubdur ki, indi də o qafiyələr ümum nasın dillərində caridir”. (1,157)

Qafiyə dedikdə, aydındır ki, F.Köçərli şairin qoşmalarını nəzərdə tuturdu. Vaqifin gözəlləri vəsf edən qoşmalarından mütəəssir olan müəllif onlardan xüsusi zövq alaraq yazırdı: “Molla Pənahın gözəllik babında və dilbər vəsfində yazdığı qafiyələr bir o qədər lətif, açıq və aydın sözlər ilə nəzmə çəkilmiş kəlamlardır ki, nə qədər cövhərsiz və mərifətsiz adam onları eşitsə, mütəəssir və məsur olar”. (1,144)

Vaqifin qoşmalarından başqa qəzəlləri haqqında da məlumat verən F.Köçərli yazırdı: “Şeirin qəzəliyyat növündən Vaqifin beş-altı qəzəlləri vardır. Onlardan məşhuru və xoşməzmunu Molla Vəli Vidadiyə yazdığı qəzəllərdir” (1,154)

F.Köçərli Vaqifin beş-altı qəzəli olduğunu qeyd etsə də, Vaqifin əsərlərinin sonrakı nəşrlərində 20-yə yaxın qəzəli toplanmışdır.

F.Köçərli kitabında Vaqifin tərcümeyi-halı haqqında da ətraflı məlumat vermişdir. O, Vaqifin İbrahim xanın vəziri olması ilə bağlı iki fərqli rəvayət olduğunu qeyd edir. Bunlardan birincisi Molla Pənahın tərifinin xanın qulağına çatması və onu öz hüzuruna dəvət edərək əvvəlcə eşikağası, sonra isə xanlığın baş vəziri təyin etməsi ilə bağlıdır. Bu barədə müəllif yazır: “Və filhəqiqətə çox çəkmir ki, Molla Pənahın tərif və tövsifi xanın qulağına çatıb, onu hüzuruna dəvət eləyir və xan mollaının elmü kəmalına və adabü əxlaqına diqqət yetirəndən sonra onu bəyənilib, eşikağası mənəbini ona verir və sonralardan Molla Pənahın kəmalının dərəcəsinə və sahibi-əqlü tədbir olmasını anlayıb, onu özünə əvvəlinci müdəbbir eləyir. Belə ki, xanın cəmi işlərinə dəxl və təsərrüfə olur”. (1,128)

Digər rəvayət isə Gəncədə bir qarının Cavad xanın əmri ilə dustaq olan oğlunu azad etmək üçün Molla Pənahdan Cavad xana ərizə yazmasını xahiş etməsi ilə bağlıdır. Molla Pənah ərizəni yazıb verir, lakin qarıya tapşır ki, ərizəni kimin yazdığını xana deməsin. Ərizə Cavad xanın xoşuna gəlir və onu kimin yazdığını qarından soruşur. Çox təkiddən sonra qarı ərizəni Molla Pənahın yazdığını deyir. Cavad xan bundan sonra onun ərizələrini yazmağı Molla Pənahı tapşır və hər ərizəyə görə bir qızıl qələmhaqqı təyin edir. Bir müddət sonra Cavad xanın sarayına gələn İbrahim xan ondan bacarıqlı bir mirzə istədikdə Cavad xan Molla Pənahı nişan verir və onun məharətini tərifləyir. Bu hadisədən sonra İbrahim xan Molla Pənahı özü ilə Qarabağa aparır və sonralar onu özünə baş vəzir təyin edir.

Hər iki rəvayəti nəql edən F.Köçərli Əhməd bəy Cavanşirə əsaslanaraq 1-ciyə, yəni Molla Pənahın tərifinin İbrahim xanın qulağına çatıb onu əvvəlcə eşikağası, sonra isə xanlığın baş vəziri təyin etməsinə üstünlük verərək yazır: “Amma bizim anladığımıza görə, əvvəlki rəvayət gərəkdir artıq səhih olsun və Əhməd bəy Cavanşir

dəxi Molla Pənahın barəsində rus dilində yazdığı bir fəqərə ona şəhadət verir ki, Molla Pənah öz elatı ilə XVIII əsrin əvaxirində Qazax mahalından köçüb Qarabağa gəlmişdi. Əvvəl dəfələrlə Mollanın artıq üsrət ilə güzəran etməyini Əhməd bəy də təsdiq edib, sonralardan onun öz elm və mərifəti səbəbindən xana müqərrəb olmasını göstərir”. (1,129)

Əhməd bəy Cavanşir haqqında yazdığı kiçik qeydində müəllif Vaqifin onun babası Məhəmməd bəyin əmri ilə qətlə yetirilməsi haqqında məlumat verir. Molla Pənahın Məhəmməd bəy Cavanşir tərəfindən öldürülməsinə bir neçə səbəb göstərildiyini qeyd edən F.Köçərli bu səbəblərdən biri kimi göstərir ki, Məhəmməd bəy Molla Pənah vasitəsilə İbrahim xana yaxın olub bəzi istəklərini yerinə yetirmək istəyirdi, lakin onun düşmənləri buna mane olur və Məhəmməd bəy də bu barədə Molla Pənahdan şübhələnir. İkinci səbəb kimi Molla Pənahın həyat yoldaşı Qızxanımı göstərən müəllif, üçüncü səbəb olaraq isə “bir para bədxahlar”ın öz xeyir və mənfəətlərinə görə Məhəmməd bəyi Molla Pənahı öldürtməyə təhrik etdiklərini göstərir.

F.Köçərli öz kitabında Vaqif və Qarabağ tarixi haqqında verdiyi məlumatları Mirzə Camal Cavanşir Qarabağının kitabından götürdüyü haqqında məlumat verir. Əslində isə onun istifadə etdiyi mənbə Mir Mehdi Xəzaninin “Kitabi-tarixi-Qarabağ” əsərinin əlyazması olmuşdur. XIX əsr tarixçisi Mir Mehdi Xəzani öz əsərinin müqəddiməsində Mirzə Adıgözəl bəyin, Mirzə Camal Cavanşirin “Qarabağ tarix”lərindən və “təvərix-i-qədimlər”dən istifadə etdiyini qeyd edərək yazır: “Bu kitabı onlardan məxuz və mərqum edib tərcümə və təlif etdim”. (2,114)

Mir Mehdi Xəzaninin əlyazma nüsxələrindən birinin üzü köçürülərkən əsərin adı səhv olaraq “Asarül-Camal” (“Camalın əsəri”) kimi qələmə alınmışdır. M.M.Xəzaninin əsərinin məhz həmin əlyazma nüsxəsindən istifadə edən F.Köçərli onu Mirzə Camalın orijinal əsəri hesab etmişdir.

Bundan başqa F.Köçərlinin Vaqifin şeirləri içərisində verdiyi Vidadiyə ünvanlanaraq yazılmış “Eylərsən” rədifli qoşmanın sonrakı tədqiqatlarda Ağqız oğlu Piriyə aid olduğu aşkar edilmişdir. M.P.Vaqifin və M.V.Vidadinin müasiri olmuş Ağqız oğlu Pirinin Molla Pənah Vaqifin qardaşı olduğu güman olunur.F.Köçərlinin kitabında 9 bəndi verilən bu şeirin M.Y.Qarabağının kitabında 13, A.Berjenin kitabında isə 14 bəndi verilmişdir.

F.Köçərli “Rəhbər” və “Dəbistan” jurnallarında “ Vaqif və Vidadi və bunların dostluğu” adlı məqalə də dərc etdirmişdir. O, Vaqif və Vidadi arasındakı dostluğu yüksək qiymətləndirir, Vidadidən gələn məktubla şad olan, kədəri dağılan Vaqifin ona yazdığı qəzəli Sədinin dostluq haqqında yazdığı şeirə bənzədərək yazırdı: “Bu qəzəl Şeyx Sədinin dostluq barəsində yazdığı kəlama bərabərdir. Təfavüt ancaq burasındadır ki, Şeyx Sədi həqiqi dostluq nədən ibarət olmasını və onun vəzifə və təkliflərini bəyan edib, ümum nasə xitabən öz kəlamını inşa qılıbdır. Amma Vaqif ancaq öz dostundan yetişən kağızdan xoşhal və dilşad olub, qədr və mənzələtini göstəribdir.” (3,149)

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Firidun bəy Köçərli/ Azərbaycan ədəbiyyatı/ 2 cildə/ 1-ci cild/ “Avrasiya Press”/ Bakı-2005, 560 səh.
2. Qarabağnamələr/ 2-ci kitab/Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 288 səh.
3. Firidun bəy Köçərli/ Seçilmiş əsərləri/ Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyası nəşriyyatı/ Bakı-1963
4. Фридунъ-бекъ Кочарлинский / Литература Азербейджанскихъ татаръ/ Тифлисъ-1903/ Электронпечатня Груз, Изд. Т-ва, Большая Ванкская ул.
5. Molla Pənah Vəqif/ Əsərləri/ Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 264 səh.
6. Mirzə Yusif Qarabaği/ Məcmueyi-Vaqif və müasirini-digər/ “Şuşa” nəşriyyatı/Bakı-1999, 152 səh.
7. Adolf Berje/ Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuə/ “Elm və təhsil”/ Bakı-2014, 184 səh.
8. Ə.Səfərli, X.Yusifli/ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi(qədim və orta əsrlər)/Bakı, “Ozan”, 2008, 696 səh.

Shahana Mammadova

**FIRIDUN BEY KOCHARLI AS A
RESEARCHER OF VAGIF'S LEGACY
RESUME**

A lot of work has been done to collect and publish the legacy of Molla Panah Vagif, an outstanding representative of 18th century Azerbaijani literature, poet, statesman, vizier of the Karabakh Khanate.

The first prominent researcher of Vagif's legacy, prominent literary critic Firidun bey Kocharli started his book “Literature of Azerbaijani Tatars” published in Russian in Tbilisi in 1903 with Molla Panah Vagif.

Vagif's life and works were also included in the book “Historical materials of Azerbaijani literature” published in 1925-1926 after the death of Firidun bey Kocharli. According to the author, Vagif wrote beautiful poems praising the beauty and these are sincere feelings that inspire the readers. Unlike those who collected and published Vagif's works before him, Firidun bey Kocharli not only gave information about the life of Vagif and gave examples from his poems, but also analyzed them.

Firidun bey Kocharli wrote that there were two different legends about Vagif being Ibrahim khan's vizier. He also gave information about the reasons why Vagif was murdered by Mohammad bey Javanshir.

Firidun bey Kocharli informed that he took the information about Vagif and the history of Karabakh from the book of Mirza Jamal Javanshir. In fact, the source he used was the manuscript of the “Book of the History of Karabakh” by Mir Mehdi

Khazani. While copying the face of one of Mir Mehdi Khazani's manuscripts, the work was mistakenly written as "Jamal's work". Using this manuscript of Khazani's work, Kocharli considered it the original work of Mirza Jamal. It was also revealed that the poem "Eyleresen" ("You do") given among Vagif's poems belongs to Aggiz oglu Piri.

Firidun bey Kocharli published an article entitled "Vagif and Vidadi and their fiendship" in "Dabistan" (means primary school in English) and "Rahbar" ('The Leader') magazines. He highly appreciated the friendship between Vagif and Vidadi.

Key words: Firidun bey Kocharli, Molla Panah Vagif, Karabakh, goshma, ghazal

Шахана Мамедова

ФРИДУН БЕК КОЧАРЛИ КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ НАСЛЕДИЯ ВАГИФА РЕЗЮМЕ

Проведена большая работа по сбору и изданию наследия Моллы Панаха Вагифа, выдающегося представителя азербайджанской литературы 18 века, поэта, государственного деятеля, визиря Карабахского ханства.

Первый выдающийся исследователь наследия Вагифа, выдающийся литературовед Фридун бек Кочарли начал свою книгу «Литература Азербейджанских татарь», изданную на русском языке в Тбилиси в 1903 году, с Моллы Панаха Вагифа.

Жизнь и творчество Вагифа также вошли в книгу «Исторические материалы азербайджанской литературы», изданную в 1925-1926 годах после смерти Фридун бека Кочарли. По словам автора, Вагиф написал прекрасные стихи, воспевающие красоту, и это искренние чувства, вдохновляющие читателей. В отличие от тех, кто до него собирал и издавал произведения Вагифа, Фридун бек Кочарли не только давал информацию о жизни Вагифа и приводил примеры из его стихов, но и анализировал их.

Ф.Кочарли писал, что существуют две разные легенды о том, что Вагиф был визирем Ибрагим-хана. Он также дал информацию о причинах убийства Вагифа Мухаммед-беком Джаванширом.

Ф.Кочарли писал, что информацию о Вагифе и истории Карабаха он взял из книги Мирзы Джамала Джаваншира. Фактически, источником, который он использовал, была рукопись «Книги истории Карабаха» Мир Мехди Хазани. При копировании лица одной из рукописей Мир Мехди Хазани произведение было ошибочно написано как «Работа Джамала». Используя эту рукопись произведения Хазани, Ф.Кочарли считал его подлинным произведением Мирзы

Джамала. Также выяснилось, что стихотворение « Ты делаешь», данное среди стихотворений Вагифа, принадлежит Аггиз оглу Пири.

Ф.Кочарли опубликовал статью «Вагиф и Видади и их дружба» в журналах «Дабистан» и «Рахбар». Он высоко оценил дружбу между Вагифом и Видади.

Ключевые слова: Фиридун бек Кочарли, Молла Панах Вагиф, Карабах, гошма,газель

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Muradov Cavanşir
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

VERDİYEV NAZİM DAVUD OĞLU

nazimganja@mail.ru

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Gəncə şəh. 28 May küç. 103

İMADƏDDİN NƏSİMİNİN RİYAZİ-FƏLSƏFİ POETİKASI

XÜLASƏ

Azərbaycanın fikir tarixinə iz salmış orta əsr dini, fəlsəfi, estetik, sosial, siyasi cərəyanlarından ən yadda qalanı hürufilikdir desək yanılmırıq. Bu cərəyanın ideoloji əsasını Allahın insan varlığında əks olunması fəlsəfəsi təşkil edir. Bu dini cərəyanın mərkəzində duran İnsan obrazı vasitəsilə hürufilik fəlsəfəsi əslində müqəddəs kitab Quranın İnsan haqqında söylədiyi ən yüksək qiyməti şüar olaraq önə çəkir. Belə ki, Qurani-Kərimdə İnsan Allahın yer üzərindəki nümayəndəsi – xəlifəsi və bütün varlıqlardan, hətta mələklərdən də üstün sayılır. Yaradılan bütün nemətlər İnsana xidmət üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tanrı özünün şah əsəri olaraq yaratdığı İnsanı daim himayəsində saxlayır, ona “boyun damarından da yaxın” olur, əməllərini nəzarətdə saxlayır. İnsana bu qədər böyük qiymətin səbəbi nədir? Çünki insana ağıl, düşünmək, təhlil etmək, nəticə çıxarmaq kimi xüsusiyyətlər verilmişdir. Allah bilir ki, yaratdığı İnsan gec-tez özünün, kainatın, mövcud olan hər şeyin kim tərəfindən yaradıldığını, həm də necə dəqiqliklə yaradıldığını anlamağa çalışacaq. Məhz özünü tanıtmək istəyi İnsanın yaradılışının əsas məqsədidir, çünki yalnız İnsan öz Yaradanının kim olduğunu dərk edə biləcək.

Hürufi təliminin əsas ideoloji rəhbəri Nəimdir, lakin özünün şeirləri ilə geniş insan kütlələrini bu təlimin ətrafına sıx bağlayan məhz İmadəddin Nəsimi olmuşdur. Hürufilər ərəb-fars hərflərini, ədədləri müqəddəs hesab edirdilər və Nəsimi öz şeirlərində onlar vasitəsilə mürəkkəb fikirləri ifadə edirdi. Məsələn, 4 ədədi od, su, hava və torpağı bildirirdi, onlar vasitəsilə insanın bu dörd ünsür hesabına yaradıldığını işarə edirdi. Şeirlərində istifadə etdiyi 4, 6, 7, 9, 12, 24, 28, 32, 72, 88 və s. ədədlər vasitəsilə müəyyən dini-fəlsəfi hadisələr haqqında fikirlər söyləyən Nəsiminin ideyaları bugünkü oxucuya qaranlıqdır, onların nə demək olduğunu müasir dünyagörüşünə “tərcümə” və izah edən tədqiqatlara ehtiyac vardır. Məqalədə Nəsimi yaradıcılığında riyazi ədədlərlə ifadə olunan şeir nümunələri verilir, onların gələcək araşdırmalarda açılmasına ehtiyac olduğu məsələsi qaldırılır

Açar sözlər: *İmadəddin Nəsimi, hürufilik təlimi, ərəb-fars hərfləri, hərflərin müqəddəsliyi, pifaqorçular, sehrli kvadratlar.*

Orta əsrlər Şərq elmi-fəlsəfi, fəlsəfi-dini və estetik fikir tarixinə öz güclü poeziyası ilə təsir edən, təkcə mənsub olduğu xalqın sərhədləri çərçivəsində deyil, eyni zamanda yaxın və uzaq xalqların düşüncə, təfəkkür tərzində silinməz izlər buraxan əzəmətli simalardan biri də İmadəddin Nəsimidir. Onun yaradıcılığı ilk növbədə fəlsəfə və dində mərkəzi fiqur olan insanın önə çəkilməsi ilə yadda qalır, çünki Qurani-Kərimdə qeyd edilir ki, “öz məqamına görə bəşər mələklərdən də üstün sayılır və Allahın yer üzərində xəlifəsi sayılır” [1, səh.32]. Digər tərəfdən yaradılışın sirrinin hansısa fəvqə qüvvənin vasitəsilə baş verdiyini anlayan yaxud anlamaq istəyən şüurlu, məntiqli insan gizli məramın, məqsədin nə olduğunu dərk etmək istəyir, Ö.Xəyyam demişkən “bu gəliş-gedişin səbəbi nədir?” sualları ətrafında qarışıq fikirlərə, nəticələrə gəlir, öz Tanrısına etiraz edir, üsyan qaldırır, gah onunla barışır, taleyin qismətinə baş əyir, gah da Ondən başqa sığınacaq bir qüvvənin, ünvanın olmadığını, Ondən başqa insana arxa, hayən, dost olmadığını qəbul edərək bu ziddiyyətli, təbəddülatlı həyatda savaşa-savaşa həqiqət axtarır. İnsanın bütün bu axtarışlarının mənbəyi isə, təəssüf ki, dərk edə bilmədiyi, “boyun damarından da yaxın” [1, səh.35] olduğu bir ünvandır – həqiqət adlanan Allah. Sonsuz mərhəməti, lütfü, səxavəti, bəxş etdiyi hər şeyin qarşılığında isə O insandan bircə şey istəyir. Həmin istək “Gizli xəzinə” hədisində bu cür verilmişdir: “Mən gizli xəzinə idim, insanları və ruhları yaratdım ki, məni tanısinlər” [1, səh.35].

Vəhdəti-vücut fəlsəfəsi, yəni Allahın insan varlığında əks etdirilməsi, Allahla insanın vahid bir tam olması fəlsəfəsinin əsas qayəsi insanı öz Yaradanından kənarda təsəvvür etməməsi, ona sevgisidir. Məhz bu bütövlük, vahidlik, bir olmaq, insanın Allaha yaxınlığı, munisliyi orta əsr islam fəlsəfəsinin, dini təlimlərin mayakı, yol göstərəni idi. Allahın izlərini hər yerdə, hər şeydə görəən, onu müxtəlif simvollarda axtaran təlimlərdən biri də hürufilik təlimi idi. Bu cəhətdən Nəsimi poeziyası insanın varlığını önə çəkən, onu Tanrının ən möhtəşəm əsəri, Allahın mövcudluğunu özündə əks etdirən və daxilən ucalıb Allaha bərabər tutulmasına xidmət edən, onu özünə inandıran, kamilləşməyə çağırən poeziyadır. Nəsimi yaradıcılığı sözün əsl mənasında elmi poeziyadır.

Elm və poeziya vəhdətdə olduqda uzunömürlü və qüdrətli olur. Nəsimi öz poeziyasında Allahın varlığını hürufi təlimi çərçivəsində dərk etməyə çalışırdı. O, kainatın və təbiətin hərflər, ədədlər vasitəsilə dərkinə inanırdı. Bütün mövcudatı hərflərdə, nöqtələrdə və ədədlərdə görəən, mistik təlim olan hürufilik Nəsiminin fəlsəfi-dini baxışlarının əsasını təşkil edirdi və Nəsimi öz şeirlərində onlar vasitəsilə mürəkkəb fikirləri ifadə edirdi. Məsələn, 4 ədədi od, su, hava və torpağı bildirirdi, insanın bu dörd ünsür hesabına yaradıldığına işarə edirdi.

İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslıq baxımından az-çox tədqiq edilsə də onun elmi-fəlsəfi ideyalarla bağlı fikirlərinə, xüsusən riyazi ifadələr, anamlar və ədədlərlə yazılmış şeir nümunələrinin tədqiqinə həsr olunmuş araşdırmalara çox az rast gəlinir. Nəsimi öz şeirlərində riyazi ifadələr və ədədlər işlətməklə sadəcə tapmaca formalı şeir yaratmaq deyil, üzvü olduğu hürufi təliminin

əsas qayəsini söyləmək, riyazi əsaslar üzərində qurulmuş və beləliklə də kodlaşdırılmış məlumat daşıyan böyük bir fəlsəfi cərəyanın müddəalarını söyləmişdir.

Orta əsr ictimai-fəlsəfi fikrinin bir sıra nümayəndələri öz bədii yaradıcılığında elmlə poeziyanın vəhdətinə dair gözəl nümunələr yaratmış olsalar da onların sırasında riyazi anlayışlar vasitəsilə fəlsəfi fikir söyləyənlər, demək olar ki, olmamışdır. Ümumiyyətlə, klassik irsimizin tarixində bu sahədə Nəsimiyə bərabər ediləcək ikinci bir şairimiz yoxdur.

Zümrüd Quluzadə göstərir ki, Nəsimi yaradıcılığında elmlə poetik sənətin qovuşması təsadüfi hal olmayıb özündən əvvəlki sələflərinin irsi [14] və ümumiyyətlə orta əsr elmi-fəlsəfi, fəlsəfi-dini cərəyanlarının təsiri ilə meydana çıxmışdır. Bu cərəyanların nümayəndələrindən olan Cəlaləddin Rumi, Mahmud Şəbüstəri, Sədi Şirazi, Yunis İmrə, Səid İmrə, Marağalı Əvhədi, Şəms Təbrizi, Şəms Məqribi, Hafiz Şirazi, Qasimi Ənvar, Fəridəddin Əttar [15, səh.71; 3, səh.4] və başqaları elmi-fəlsəfi poeziyanın güclü nümunələrini yaratmışlar [15,səh.72-74]. Elmi poeziya məsələsi orta əsrlərdə bir növ poetik sənətin ölçü meyarına çevrilmiş və görünür İ.Nəsimi ilə M.Füzuli arasındakı dövrdə bu cəhətə az fikir verildiyindən Füzuli elmsiz şeiri “əsas olmayan divar” adlandırmışdır.

“Elm və incəsənətin qarşılıqlı əlaqəsi bəşər tarixinin bütün inkişaf dövrlərində müşahidə edilir. Tofiq Əkbərov göstərir ki, məşhur “İliada” və “Odisseyə” əsərləri elmlə möhkəm tellərlə bağlı olmuşdur” [12, səh.59]. Şərq xalqları tarixinə baxdıqda görürük ki, dövrünün fəlsəfi-estetik görüşlərini əsərlərində əks etdirən dahi sənətkarlar İbn Sina, Xəyyam, Nizami, Tusi, Sədi, Hafiz, Füzuli və başqaları təkcə şairlik sənətilə məşğul olmamış, zamanəsinin hərtərəfli biliyə malik alimləri, şəxsiyyətləri kimi tanınmışlar.

Deyildiyi kimi, Nəsimi hürufi təliminin üzvü və rəhbərlərindən biri olduğu üçün onun əsərlərində bu təlimin məğzini təşkil edən ərəb-fars hərflərinin müqəddəsləşdirilməsi əsas yer tutur. Akademik Həmid Araslı qeyd edir ki, “Hərflərin müqəddəsliyi və onun rəmzi mənada anlaşılmasının tarixi” [4, səh.25] hürufilərlə başlanır. Hürufilərdən və ümumiyyətlə istər Şərq, istərsə də Qərb ölkələrində onlara bənzər təlimlərdən çox-çox əvvəllər, hətə “antik dövrdən gələn” [6, səh.210] və 3000 illik tarixə malik Zərdüştlik dinində də ədədlərin ilahiləşdirilməsinə rast gəlinir. Təkcə nərd oyununda nərdin quruluşunun və zərdəki ədədlərin ilahi qüvvədə tanınması bunu sübut edir. Bundan əlavə riyaziyyatda “sehrli kvadratlar” adı ilə tanınmış kvadratların hətə eramızdan əvvəl Qədim Şərqdə yaranması və onun insanları şərq qüvvələrindən qoruyan, uğur gətirən talisman kimi işlədilməsi də məlumdur [7, səh.191]. Hətə çox sonralar, yəni XVI əsrdə Avropada həmin kvadratlarla mistik mənə görürdülər [8, səh.7-8]. Lakin hürufilərin işlətdiyi qaydalara bənzər şəkildə hərflər və ədədləri ilahiləşdirən təlimlərə misal olaraq yəhudilərin (eramızdan 300 il əvvəl) və pifaqorçuların (eramızdan 6-4 əsr əvvəl) təlimlərini göstərmək olar [10,səh.19; 2,səh.542]. Pifaqorçuların təlimi hürufilərə

qədər olan ən güclü təlim kimi tanınır, varlıq və kainat haqqında ilk dəfə olaraq əsəri görüşlərdən dünyanın dərk olunmasına yeni baxış kimi bir keçid təşkil edir [11,səh.59]. Pifaqorçularla hürufilərin təlimləri arasında ümumi və fərqli cəhətlər vardır. Ümumi cəhət ədədlərin ilahiləşdirilməsidir, lakin bu, yalnız zahiri görünüşdür, daxilən isə ilahiləşdirmənin özü də bir-birindən fərqli rəmzlərlə mənalandırılır. Sovet dönəmi ədəbiyyatlarına görə onları fərqləndirən ən böyük cəhət isə pifaqorçuların idealist, hürufilərin isə materialist xarakterli olmasıdır [2,səh.542; 9,səh.399].

Hürufilik pifaqorçu və yəhudi təlimlərindən daha möhtəşəm idi. Əgər pifaqorçuların təlimi siyasi cəhətdən xalq mənafeyinin əksinə yönəlmişdisə, hürufilərin təlimi xalqa bağlı, onun mənafeyini dəstəkləyən təlim olmuşdur. Əgər son nəticə etibarilə pifaqorçular məktəbini cana doymuş xalq dağıdıb nümayəndələrini öldürmüşlərsə [9, səh.399], hürufi təlimində bunun əksinə olan bir halı – insanı ucaldıb şərəfli bir varlıq olduğunu təlqin edərək onu Allaha bərabər tutanların ətrafına gətirdikə daha çox yaxınlaşan xalq kütlələrinin möhkəm birliyini görürük. Hürufiliyin başlıca tarixi əhəmiyyəti də məhz elə bundadır.

Orta əsrlər üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərdən biri o idi ki, bütün mövcudatın başlanğıcı və əzəlini hərflər, ədəd və nöqtələrdə görə mistik nəzəriyyələr yaranırdı və onların ən parlaq əksi özünü hürufilik və nöqtəvilikdə tapmışdı [15,səh.82]. Ədədləri onlara ekvivalent olan hərflərə tətbiq edən hürufilər əslində ədəd və ədəd münasibətləri haqqındakı təlimi yeniləşdirdilər [11, səh.61]. Yəhudi təlimində işlədilən ədədlərin pifaqorçular və hürufilərdə işlənilənlərlə fərqləri böyükdür. Məsələn, 666 ədədi hər təlimdə başqa-başqa mənalar verir. Yaxud pifaqorçularda hər bir ədəd konkret bir mənə verdiyi halda (məsələn, 1 – mütləq və bölünməz vahidlik, 2 – qeyri-müəyyən sonsuz uzaqlığa çıxmaq [2, səh.542]) hürufilərdə hər bir ədəd [16,səh.56-93] mürəkkəb quruluşlu olub vahid bir mənə yox, üç mənə verir [16, səh.108-111]. Odur ki, hürufilik daha yeni və mürəkkəb təlimdir.

“Hürufilik təriqətinin ehkamlarına görə hərflər, nöqtələr və ədədlər müqəddəsləşdirilir, onlar varlığın əsası hesab olunur” [13]. Hürufiliyə görə 28 ərəb və 32 fars hərfləri ilahiləşdirilir, səs və danışığı ifadə edir, varlıq və mövcudatı dərk etmənin, “insan idrakının və xüsusən özünü dərk etməsinin əsasında durur” [13, 14]. Bütün təbiət və kainat – ibtidaidən tutmuş aliyyə qədər olan nə varsa, hamısı hərflərin vasitəsilə qavranılır. Bəzi tədqiqatçıların qənaətinə görə bu təlimin rəhbərləri olan Nəimi və Nəsimi Qurandakı qeyri-adi, məntiqə sığmayan, inanılması mümkün olmayan, mənasız görünən fikirlərlə razılaşmayıb onları qəbul etmədilər, lakin Quranın böyük nüfuza malik olmasını nəzərə alaraq ondan öz mübarizələrində güclü bir silah kimi istifadə edirdilər [5, səh.63]. Layiqli mübariz kimi çıxış edib öz bədii əsərlərində hürufi təlimini daha geniş ərazi və kütlələrə çatdıran Nəsimi öz zəngin biliylə [6, səh.12; 12; 16,səh.142] hürufiliyi aşkar, Nəiminin ölümündən sonra isə daha çox gizli şəkildə, riyazi anlaşımlarla yazılmış şeirlərində əks etdirmişdir. Aydın ki, hürufizmin riyazi simvollarını bütöv bir təlim kimi qabaqcadan

hazırlamaq lazım idi ki, riyazi şeir nümunələrini oxuyan hürufilər orada hansı mənaların gizləndiyini dərk edəydilər. Bunu isə yalnız hürufi mürşüdləri oxuya bilirdilər, çünki onlar bu təlimdə olan bəzi “dolaşq” yerləri necə başa düşməyi bilirdilər. Hürufilər əsasən simvolların dili ilə danışdılar.

Hürufi simvolları üç cür olur:

1. Ərəb-fars hərflərinin simvolları.
2. Bu hərflərdəki nöqtələrin simvolları.
3. Hərflərin ekvivalenti olan ədədlərin (əbcəd) və hürufilərin bu hərflərə və hərf nöqtələrinə

verdikləri yeni ədədi qiymətlərin simvolları.

Hürufiliyin bu istiqamətdə tədqiqi Əhməd Elbrusun rus dilində yazılmış “Poetika və riyaziyyat” kitabında [16] araşdırılmışdır. Əslində əsər mürəkkəb hürufi təliminin, onun riyazi əsaslarının açılmasına həsr edildiyindən maraqla, sevinclə qarşılanmalı olduğu halda oxucunu özünün mürəkkəbliyi, anlaşılmazlığı ilə daha mürəkkəb bir duruma salır. Ən çox təəssüf hissi yaradan isə odur ki, əsərin müəllifi riyazi hesablamalarda ən elementar səhvlərə yol verdiyi üçün alınan nəticələr və həmin nəticələr əsasında iddia edilən məqsədlərə nail olmamışdır. Bu haqda geniş məqalə tərəfimizdən yazılmışdır [19], lakin burada bircə fikir bildirmək olar: əsərin bu cür kobud səhvlərlə nəşr olunması oxuculara böyük hörmətsizlikdir.

Bu yazıda əsasən üçüncü qrup simvollara aid Nəsimi yaradıcılığında [18] rast gəlinən riyazi şeir nümunələri seçilərək təqdim edilir. Həmin nümunələr çoxdur, onlardan cəmi bir neçəsi təqdim edilir.

1. Bir əllidir iki yüz beş ki, qırq on yeddi hərf oldu
Bu ismi zikr edən bil kim yanılmadı cavabından.

2. Yeddi yerdə otuz ikidir üzün,
İgirmi səkkiz göstərər iki gözün.
Qamətin səksən səkkiz edər bəyan,
Yetmiş iki bildirər nitqü sözün.

3. Dörd gərək, dörd dörd gərək, bir dörd gərək,
Yeddisi xətt istiva, üç dörd gərək,
Seyyidi çoxlar söyər dəhri deyib,
Kəndüzün bilənlərə beş dörd gərək.

4. Yeddi göz yeddi olur hər yeddimiz,
İstiva keçdik səkkizdir yeddimiz,
Gər kəlamüllaha eylərsən nəzər,
Əlli olur hərgi nüktə yeddimiz.

5. Yeddidir, dörd yeddidən bir yeddidir,
Yüz igirmi dörd yenə üç yeddidir.
Evi bir, bacası yeddi, babı üç,
Əhli beyt ilə özü on yeddidir.

6. Ol nədir kim, hayı-huyi altıdır?
Kim görübdür bir sədəfdə altı dür?
Bistü həştdən dişxarı heç nəsnə yox,
Fövq başın, təht ayağın altıdır.

7. Yeddi dayə dörd ana doqquz atadan bərü
Həştü çəharü pəncəm uş yenə şeş cəhatəm.

8. Altı avazə, on iki pərdə yigirmi dörd şüəb,
Həm rübabü ərğənünəm çəng ilə tənburiyəm.

9. Doqquz ata, yeddi ana, dörd tayadan ver xəbər,
Du çəharü pəncü şeşin saqü bünyası nədir?
Üç yüz altmış altı mənzil, qırx səkkiz yerdə mizan,
Ey ki yetmiş yeddi hərfin on iki xası nədir?

Burada 9 nümunə göstərilmişdir, lakin Nəsimi əsərlərində bu nümunələr də daxil olmaqla ümumilikdə 90-a qədər riyazi nümunəyə rast gəlinir. Onların hamısını burada göstərmək məqalənin həcmi artırma bilər. Odur ki, yalnız həmin riyazi şeir nümunələrinin rast gəlinədiyi səhifələri göstərmək kifayət edə bilər [18]: səh. 21, 71, 156, 158, 161, 163, 183, 188, 224, 242, 243, 249, 304, 315, 319, 324, 327, 339/340, 347, 397, 419, 424, 434, 436, 453, 463, 465, 464, 466, 467, 477, 485, 486, 492, 494, 499, 502, 506, 516, 523, 528, 542, 546, 550, 552, 554, 561, 577 (2 yerdə), 579, 583, 584, 584, 585, 587 (2 yerdə), 587/588, 593 (3 yerdə), 595, 596, 597, 598, 600, 604, 605, 606, 607, 609 (3 yerdə), 611 (2 yerdə), 613, 629-633, 635-637.

Nəsimi yaradıcılığına məxsus riyazi-fəlsəfi şeirlərin mənalılarının açılması və onların hər birinin düzgün qiymətləndirilməsi silsilə yazıların, gələcək araşdırmaların mövzudur. Orta əsr şairlərinin ərəb-fars mənşəli sözlərdən öz şeirlərində bolluca istifadə etməsi onları müasir oxuculardan nə qədər uzaq tutursa, dini-fəlsəfi mövzuların şeirlərdə işlədilməsi oxucuları şeirin mənimsənilməsi məsələsində bir qədər də mürəkkəb duruma salır. Odur ki, mütəfəkkir şairlərimizin dahiliyini indiki və bundan sonra gələn nəsillər oxuculara izah etmək, anlaşılıqlı etmək, onları bizlərə daha da doğmalaşdırmaq, söylədiklərini müasir dünyagörüşünə “tərcümə etmək” üçün ciddi tədqiqatlara ehtiyac yaranır. Bu sahədə öz əməyini əsirgəməyən alim və mütəxəssisləri yeni yaradıcılıq üfurları gözləməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəsimi Çümşüdoğlu. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. Bakı-Tehran, 1997
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VII cild. Bakı, 1983
3. İmadəddin Nəsimi. Məndə sığar iki cahən. Bakı, 1973, səh.3-10 (giriş H.Araslıdır)
4. H.Araslı. İmadəddin Nəsimi (həyat və yaradıcılığı). Bakı, 1972, 74 səh.
5. İmadəddin Nəsimi. Məqalələr məcmuəsi. Bakı, 1973, 272 səh.
6. Имамеддин Насими. Сборник статей. Баку, 1973, 223 стр.
7. Məmməd Dadaşzadə. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti. Bakı, 1985, 214 səh.
8. Гуревич Е.Я. Тайна древнего талисмана. М, 1969, 151 стр.
9. Делман И.Я. История арифметики. М, 1965, 415 стр.
10. Беленький М.С. О мифологии Библии. М, 1977, 167 стр.
11. Рзакулизаде С.Дж. Пантеизм в Азербайджане в X-XII вв. Баку, 1982, 124 стр.
12. Tofiq Əkbərov. Elm və poeziya. “Ulduz” jurnalı №2, 1968, səh.58-60
13. Abdulla Fəttah Qalətçi. Azərbaycan şairi Nəsimi. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1 mart 1985
14. Zümrüd Quluzadə. Fəlsəfi poeziya. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 7 fevral 1970
15. Кулизаде З. Закономерности развития Восточной философии XIII-XVI вв. (регион ислама) и проблема Запад-Восток. Баку, 1983, 282 стр.
16. Ахмед Эльбрус. Поэтика и математика. Баку, 1979, 188 стр.
17. Aristotel. Poetika. Bakı, 1974, 192 səh.
18. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1973, 674 səh.
19. Verdiyev N.D. Hürufizmin riyazi əsasları. “Filologiya məsələləri” №8, 2019, Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı.

Вердиев Назим Давуд оглы

МАТЕМАТИЧЕСКАЯ И ФИЛОСОФСКАЯ ПОЭТИКА ИМАДДИН НАСИМА РЕЗЮМЕ

На наш взгляд одним из самых запоминающихся религиозных, философских, эстетических, социальных, политических течений, оставивший след в исторической мысли Азербайджана – это хуруфизм. Идеологическую основу этого течения составляет отражение Бога в человеческом существовании. Хуруфистская философия посредством образа Человека,

который стоит в центре этого течения на самом деле выдвигает лозунг о предании ценности Человеку, которая указывается в священной книге Коран. Так, в Коране Человек считается представителем Бога на Земле – халифом, и самым высшим из существ, даже ангелов. Все созданные блага предназначены для служения человеку.

Бог всегда защищает и покровительствует Человека, которого Он создал как шедевр, «ближе к нему, чем шейная жила» и контролирует его действия. В чем причина такой высокой оценки для человека? Да потому что, человек наделен способностью рассуждать, думать, анализировать и делать выводы. Бог знает, что человек рано или поздно попытается понять, кто создал его, вселенную, всего сущего, и с какой точностью всё это было создано. Именно желание представиться - главная цель творения человека, потому что только человек может понять, кто его Создатель.

Главным идейным лидером хуруфитского учения является Наими, но именно Имадеддин Насими со своими стихами сплотил широкие массы людей вокруг этого учения. Хуруфиты считали священными арабо-персидские буквы и числа, а Насими использовал их для выражения сложных идей в своих стихах. Например, число 4 представляет огонь, воду, воздух и землю, указывая на то, что человек был создан за счет этих четырех элементов. Идеи Насими, дающие представления об определенных религиозных и философских событиях посредством чисел 4, 6, 7, 9, 12, 24, 28, 32, 72, 88 и т.д., используемые в стихах, неясны для сегодняшнего читателя, и существует потребность в исследованиях, которые «переводят» и объясняют, что они значат для современного мировоззрения. В статье приводятся примеры стихов в творчестве Насими, выраженные математическими числами, поднимается вопрос о необходимости раскрытия их сущности в будущих исследованиях.

Ключевые слова: Имадеддин Насими, хуруфитское вероучение, арабо-персидские буквы, святость букв, магические квадраты.

Verdiyev Nazim Davud

**MATHEMATICAL AND PHILOSOPHICAL
POETICS OF IMAMADDIN NASIMI
RESUME**

It is safe to say that the most memorable of the medieval religious, philosophical, aesthetic, social and political trends that have left their mark on the history of thought in Azerbaijan is literacy. The ideological basis of this trend is the philosophy of God's reflection in human existence. Through the image of Man, which is at the heart of this religious movement, the philosophy of literacy is, in fact,

the motto of the highest value that the Qur'an says about Man. Thus, in the Qur'an, Man is considered the representative of God on earth - the caliph, and superior to all beings, even angels. All created blessings are designed to serve man. God always protects the Man He has created as a masterpiece, is "closer to him than the vein" and controls his actions. What is the reason for such a high price for a person? Because man has been endowed with the ability to reason, to think, to analyze, and to draw conclusions. God knows that sooner or later, the man He created will try to understand who created him, the universe, and everything that exists, as well as how accurately he was created. It is the desire to introduce oneself that is the main purpose of man's creation, because only man will be able to understand who his Creator is.

The main ideological leader of the teachings of the alphabet is Naimi, but it was Imamaddin Nasimi who connected the masses with his poems. The Hurufs considered the Arabic-Persian letters and numbers sacred, and Nasimi used them to express complex ideas in his poems. For example, the four numbers represented fire, water, air, and earth, indicating that man was created at the expense of these four elements. 4, 6, 7, 9, 12, 24, 28, 32, 72, 88 and so on used in his poems. Nasimi's ideas, which express ideas about certain religious and philosophical events through numbers, are obscure to today's reader, and there is a need for research that "translates" and explains what they mean to the modern worldview. The article gives examples of poetry expressed in mathematical numbers in Nasimi's work, and raises the issue of their need for discovery in future research.

Keywords: Imamaddin Nasimi, literacy training, Arabic-Persian letters, the sanctity of the letters, Pythagoreans, magic squares.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2021

Rəyçi: f.f.d., dos. Əhmədov Maqbet Mütülü oğlu
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

ÇİNGİZ QARAŞARLI

STAVROPOL DIYARINDA CANLI QAFQAZ ALBANLARI

(Edissiya türkləri) 3

MANAFOVA MAARİFƏ NUH QIZI

“TİBBNAMƏ” VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TARİXİ FONETİKASI 10

SUGURA MAHARRAMOVA

SEMANTIC PRESUPPOSITION OR DISSATISFACTION THEORY 18

TÜRKAN ABBASOVA

İNGİLİS DİLİNDƏ YAZI BACARIĞININ TƏDRİSİNƏ DAİR

NƏZƏRİYYƏ VƏ YANAŞMALAR 26

MİRZƏLİ GÜNƏŞ CƏLİL

İNGİLİS DİLİNDƏ TERMİN ANLAYIŞI 33

EMİNOVA LEYLA

ƏLİYEVƏ ŞƏFİQƏ

MİLLİ AUDITORİYADA İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ MOTİVASİYANIN ROLU VƏ

TƏLƏBƏLƏRİN TƏFƏKKÜR FƏALİYYƏTİNİN AKTİV İNKİŞAF SƏVİYYƏSİNƏ

ÇATDIRILMASI 42

İRADA İSGENDARZADE

THE USE OF VARIANTS OF TENSE-ASPECT FORMS IN ENGLISH 49

ƏHMƏDOVA ÜLKƏR .Ə. QIZI

BAGÇALARDA XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNİN

TƏŞKİLİ ÜSULLARI 56

HÜSEYNZADƏ ZƏKİYYƏ QULAM QIZI

SÖZÜN QRAMMATİK MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ 65

KƏMALƏ ƏZİZOVA

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SAHƏ TERMINOLOGİYASI VƏ KULİNARIYA

TERMINLƏRİ 72

ABDULLAYEVA KÖNÜL TƏVƏKKÜL Q.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TARİXİ VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ 81

А.Э.САФАРЗАДЕ

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ ПОРЯДКА СЛОВ

В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ 89

AFAT ISRAFILOVA INFORMATION TECHNOLOGIES AS A MEANS OF DEVELOPING WRITING SKILL	97
САБИНА ЭЛЬХАН КЫЗЫ ПОЛАДОВА ФОНОЛОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ СТИМУЛОВ ЗВУКОВЫХ ИЗМЕНЕНИЙ.....	107
CƏMALƏ HÜSEYNOVA FƏRHAD QIZI NİTQ AKTLARININ MƏTNDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	114
KÖNÜL HƏSƏNZADƏ DİSTANT TƏHSİLDƏ XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ PROSESİNİN PERSPEKTİVLƏRİ	123
TÜRKANƏ ƏHMƏDOVA RAMİZ FRAZEOLÖJİ VAHİD KOMPONENTLƏRİNİN ƏVƏZLƏNMƏSİ	134
DÜRDANƏ RƏHİMZADƏ ƏRƏB DİLİNDƏ İŞLƏNMƏYƏN, TÜRK DİLLƏRİNDƏ QORUNUB QALMIŞ ƏRƏB ALINMALARI (<i>Səhv, matəm, müşayiət, müxbir</i> sözləri əsasında).....	144
GÜLNAR ƏSGƏROVA PUNKTUASIYANIN ÜSLUBİ ASPEKTLƏRİ.....	154
TƏRANƏ MƏMMƏDOVA İSMAYIL qızı İNGİLİS DİLİNDƏ AMERİKAN LƏHCƏSİ VƏ ONLARIN LEKSİK-FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	164
AYGÜN İBRAHİMOVA İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN ANTROPONİMİYASINDA ŞƏXS VƏ İXTİSAS ADLARININ İŞLƏNMƏSİNDƏ MYDANA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI.....	171
GÜLXANIM İMRANOVA ZAKİR QIZI İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MORFOLOJİ YOLLA İNKARLIQ KATEQORİYASININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ VƏ ONUN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	178

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

HİKMƏT MEHDİYEV

HÜSEYN CAVİDİN “XƏYYAM” MƏNZUM DRAMINDA

DİNAMİK-PSIXOLOJİ SİTUASIYANIN TƏQDİMİNDƏ

VƏZNİN ROLU 185

NAZƏNDƏ HACIYEVA

ƏLİ KƏRİM POEZİYASINDA NOVATORLUQ 192

AYGÜN YUSİBOVA

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNİN FOLKLORŞÜNASLIQLA BAĞLI

ARAŞDIRMALARI 203

ƏLİYEV CEYHUN RAMİZ OĞLU

X ƏSRİN TANINMIŞ ƏRƏB ŞAİRİ ƏL-MÜTƏNƏBBİNİN HƏYATI 212

QİSMƏT RÜSTƏMOV

CONATAN SAFRAN FOYERİN “HƏDSİZ SƏS-KÜYLÜ VƏ İNANILMAZ DOĞMA”

ƏSƏRİ ÇAĞDAŞ “BİLDUNGSROMAN” ÖRNƏYİ KİMİ 221

AYTƏN ABBASOVA

CENGİZ DAĞCININ ŞEİRLƏRİNDƏ MİLLİ DUYĞULAR VƏ

VƏTƏNPƏRVƏRLİK İDEYALARININ TƏRƏNNÜMÜ 234

LEYLA MƏMMƏDƏLİYEV

YAZIÇI PUBLİSİSTİKASINDA MEMUAR-XATİRƏ JANRI

(Anar və Elçinin əsərləri əsasında) 248

QOCAYEVA DÜNYA XALIS QIZI

MÜXTƏLİF TƏHSİL SƏVİYYƏLƏRİNDƏ İSTİFADƏ

EDİLƏN TƏDRİS METODLARI 261

QURBANOV LƏMAN AZƏR QIZI

İNTİHAR FAKTORU ƏDƏBİ-BƏDİİ HADİSƏ KİMİ 269

ИМАНОВА КЯМАЛЯ

ПРЕДМЕТ КЛИНИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ 274

CAHİDƏ YAQUBOVA

MƏMMƏD ARAZIN ŞEİRİLƏRİNDƏ VƏ FOLKLORDA BAHAR FƏSLİ 285

QAFAROVA SƏMƏNGÜL HÜSÜ QIZI

60-80-ci İLLƏRDƏ RUS UŞAQ POEZİYASI:

AQNİYA LVOVNA BARTO 294

GÜLƏR SABİR qızı ABDULLAYEVA ŞEYX QALİB YARADICILIĞINDA ƏNƏNƏDƏN BƏHRƏLƏNMƏ	305
SƏMAYƏ CƏLİLOVA FÜZULİ SÖZ SƏNƏTİNİN FƏLSƏFİ MƏZMUNU.....	312
SAMİRƏ QURBANOV “YARIMÇIQ ƏLYAZMA” ROMANINDA XƏTAİ İNTERTEKSTEMALARI	322
ƏLİYEV SEVİNC AKİF QIZI CEYMS COYSUN YARADICILIĞI KONTEKSTİNDƏ MODERNİZM ƏDƏBİ CƏRƏYANI.....	331
ŞAHANƏ MƏMMƏDOVA FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ VAQİF İRSİNİN TƏDQİQATÇISI KİMİ.....	342
VERDİYEV NAZİM DAVUD OĞLU İMADƏDDİN NƏSİMİNİN RİYAZİ-FƏLSƏFİ POETİKASI.....	349

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 18. 06. 2021
Şərti çap vərəqi 22,5 Sifariş № 298
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 300

*Jurnal “Elm və təhsil nəşriyyat-poliqrafiya” müəssisəsində
hazır elektron nüsxə əsasında çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 050 -41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.